

รายงานการวิจัย

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก

A SURVEY ON PRIME ARCHITECTURE OF WATS IN
NAKORN NAYOK

สุรชาติ ทินานนท์
SURACHART THINANONT

25 ต.ค. 2545

พฤษภาคม 2545

งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โครงการชนบทศึกษา 2542

ห # 151909

บทคัดย่อ

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกมีวัตถุประสงค์ที่จะรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นของการปรากฏอยู่ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดเกี่ยวกับที่ตั้ง สภาพความสมบูรณ์ ประโยชน์ใช้สอย และแบบอย่างของสถาปัตยกรรม เนื่องจากนครนายกมีกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมในรูปแบบเฉพาะและยังคงมีรูปลักษณะของวัฒนธรรมราชวารีที่ไม่คล้อยตามวัฒนธรรมหลวงมากนักปรากฏอยู่ในสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดหลายวัด ประชากรได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหาร สถูปเจดีย์ ศาลาการเปรียญ หอไตร และหอรบของวัดทุกวัดในจังหวัดนครนายกทั้งสิ้น 187 วัดตามสภาพที่ปรากฏอยู่ การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามประกอบด้วยการบินศึกษา การสอบถามพระสงฆ์และผู้รู้ในท้องถิ่น และใช้ข้อมูลของทางราชการบางส่วนในช่วงปี พ.ศ.2543-2544 การรายงานผลเป็นการนำเสนอภาพรวมของแต่ละประเภทสถาปัตยกรรมสำคัญ

ผลการสำรวจพบว่าสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกส่วนใหญ่อยู่ในสภาพที่ใช้สอยได้เป็นปกติ พระอุโบสถโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กหลายแห่งค่อนข้างใหม่มีแบบอย่างไม่แตกต่างจากพระอุโบสถที่สร้างในปัจจุบันในภาคกลาง ที่เก่าไปกว่านั้นยังมีรูปทรงและการตกแต่งที่ผสมผสานแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอยุธยา อีสาน และความคิดสร้างสรรค์แนวภูมิปัญญาท้องถิ่น และมีจำนวนน้อยที่เป็นเครื่องก่อที่อายุมากแต่ได้รับการบูรณะให้ใช้สอยอย่างอื่นไปแล้วเช่น พระวิหาร หรืออนุรักษิ์ว่ ทั้งอาคารไม้และอาคารเครื่องก่อโบราณเสียหายทรุดโทรมได้เร็วเนื่องจากฝนชุกและความชุ่มชื้น รวมทั้งการรุกรานของพืชและแมลง ความเสียหายจากการกระทำของมนุษย์มีน้อย

สถาปัตยกรรมสำคัญที่ไม่พบในการสำรวจคือหอไตร และที่พบเป็นจำนวนน้อยคือพระเจดีย์และพระมณฑป มีการก่อสร้างพระเจดีย์และวิหารขนาดใหญ่ที่ประยุกต์แบบอย่างของไทยประเพณี และบางแห่งเป็นแบบอย่างไทยร่วมสมัย สิ่งที่น่าสนใจคือหอรบซึ่งมีอยู่ในทุกวัด แม้กระทั่งในวัดที่ยังไม่มีพระอุโบสถ หอรบเหล่านี้มีการตกแต่งอย่างประณีตซึ่งเป็นมาตั้งแต่อดีตคงจะเห็นได้จากหอรบเรือนไม้ และต่อเนื่องมาจนถึงหอรบคอนกรีตในปัจจุบัน ทั้งหอรบและพระอุโบสถมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเป็นกรอบ แต่ภายในกรอบนั้นมีความหลากหลายของทรวดทรงและการตกแต่ง ในบางกรณีมีการผสมผสานแบบอย่างศิลปะพื้นถิ่นอื่นๆเช่น ลาว เข้ากับแบบอย่างที่ประยุกต์มาจากแบบอย่างไทยประเพณีได้อย่างกลมกลืน ศาลาการเปรียญหรืออาคารอเนกประสงค์ที่พระสงฆ์และชาวบ้านใช้ในงานบุญต่างๆนั้นมีการพัฒนาไปมากในด้านพื้นที่ใช้สอย และวัสดุก่อสร้าง จากอาคารไม้ที่มีเสาชวางอยู่เป็นจำนวนมากไปสู่ที่เบ็ดพื้นไม้ที่โถงได้มากขึ้นและมีจำนวนชั้นมากขึ้น โดยใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กและวัสดุก่อสร้างที่หลากหลายในปัจจุบัน แบบอย่างสถาปัตยกรรมยังคงประยุกต์จากแบบอย่างไทยประเพณี

ความหลากหลายของศิลปวัฒนธรรมที่ควรจะมีในนครนายกได้รับการหลอมรวมเข้าจนมองเห็นได้ยาก ส่วนหนึ่งเป็นความรู้สึกยอมรับในศิลปวัฒนธรรมจากส่วนกลางโดยบริสุทธิ์ใจ แต่อีกส่วนหนึ่งเกิดจากการปฏิบัติตามแนวคิดที่จะรวมเข้าเป็นเลือดเนื้อชาติเชื้อไทยในอดีต ที่มุ่งสร้างศิลปวัฒนธรรมสำเร็จรูปโดยไม่คำนึงถึงที่มาหรือวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ซึ่งสังเกตได้จากการมีพระอุโบสถแบบมาตรฐานเมื่อหลังสงครามโลกที่ผ่านมา อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นว่ามีโอกาสที่จะฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมที่หลากหลายนั้นได้ เพื่อเสริมให้มีศักยภาพทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มากขึ้นโดยใช้ประโยชน์ทั้งจากธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม จึงควรดำเนินการเพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องและปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์ มีการค้นคว้าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและภูมิปัญญาของท้องถิ่น เพื่อการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ นอกจากนี้สถาบันการศึกษาควรมีบทบาทมากขึ้นในการศึกษาสำรวจมรดกทางศิลปวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเพื่อให้ความเข้าใจที่สมบูรณ์และถูกต้องยิ่งขึ้น

Abstract

The social development of Nakornnayok was mainly influenced by local culture, as shown in many architectural evidences in wats or temples. **A Surveys on Prime Architecture of Wats in Nakornnayok** focuses on the main buildings of the temples, located in 187 wats in Nakornnayok. These buildings are *ubosot*, *viharn*, *stupa*, *salakamparien*, *hortri*, *horklong* and *horrakang*. The survey aims to probe the diversity of architectural styles and their functions of those buildings. Data collecting were made in A.D. 2000-2001 and processed to bring the conclusion mainly on the setting of those prime architectures of wats in Nakornnayok and their architectural styles.

The prime architectures are in their satisfied condition and still in services. Most of the *ubosot*, the main hall of wats that were built recently appear in the Thai traditional style. The older which contained plenty of folk-based styles were conversed to be *wihans*. These styles of folk architecture are derived from Ayuttaya folk style, Laotian folk style and even their local wisdom that integrated and devoted. These buildings are situated in rainforest area, so heavy downpour and humidity are their main enemies as well as birds and insects.

None of *hortri* was founded. Only few of the *pagoda* and *mondop* which are kinds of monumental buildings. Noticing that *horrakang* or bell towers here are seem to built as landmark, all of them with Thai traditional styles of architecture but slightly seeking their own ideas to be unique by decorating elements. *Salakamparien* or the multipurpose hall is the only kind that has been developed from old timer wooden hall to wide span concrete structured multi-storey halls. Anyway the architectural style was applied from Thai traditional style, but tend to refined those decorative motif into simple forms and fell free to apply any kind of materials that suits.

The diversity of lost cultural background of Nakornnayok were rarely noticed, according to the government policy half century ago that pay attention in Thai race, which open for all to be under one culture. The *ubosot* of the mentioned period still show the standard arrangement of the architectural elements that last to nowadays. However, it is possible to remounted some cultural activities for group of people to raise potential of Nakornnayok as a nearest ecotourism and sustainable tourism site from Bangkok. Educational institution in the area should involve in local history studies, local wisdom studies and art heritage survey to gain more understanding about the Eastern region of Thailand.

ประกาศคุณูปการ

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกเป็นงานวิจัยที่มีขนาดของข้อมูลมาก และหลากหลายประเภท ครอบคลุมพื้นที่การสำรวจทั้งจังหวัด และต้องใช้เวลาเก็บรวบรวมข้อมูลเกือบทั้งหมดในวันหยุดราชการ และใช้งบประมาณในการทำงานอีกมาก ผู้วิจัยขอขอบพระคุณมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยรวมทั้งที่พักระหว่างการปฏิบัติงานในระยะแรก ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ องครักษ์ ขอบพระคุณคณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ซึ่งสนับสนุนให้คณาจารย์ทำงานวิจัย ขอบคุณอาจารย์เศวต คุภากร เพื่อนผู้ร่วมสำรวจ และขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์นวลลออ ทินานนท์ ที่ได้ให้การสนับสนุนข้อมูลภาคสนามจากงานวิจัยของอาจารย์อันเป็นประโยชน์ต่อการสำรวจอย่างยิ่ง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณพระสังฆาธิการและพระภิกษุในจังหวัดนครนายกที่ได้กรุณาให้ข้อมูล และให้การต้อนรับ ขอบพระคุณคุณประติษฐ์ สิทธิพงศ์พันธุ์ หัวหน้ากลุ่มส่งเสริมศาสนาและวัฒนธรรม สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดนครนายก ผู้ให้ข้อมูลในส่วนของราชการ และขอขอบพระคุณชาวนครนายกและจังหวัดใกล้เคียงที่ได้พบและกรุณาสละเวลาตอบคำถามและแสดงความคิดเห็นอย่างจริงใจ

คุณประโยชน์ใดๆที่งานวิจัยนี้ทำให้ปรากฏขึ้นผู้วิจัยขออุทิศแด่คุณพ่อ ซึ่งผู้วิจัยมีโอกาสมพบท่าน ในที่สุดท้ายของชีวิตน้อยครั้ง เนื่องจากต้องเดินทางเก็บรวบรวมข้อมูลในวันหยุดราชการอยู่เสมอ

สุรชาติ ทินานนท์

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก.....	1
ภูมิหลังและความสำคัญของเรื่องที่ศึกษา.....	1
ความมุ่งหมายของการวิจัย.....	4
ความสำคัญของการวิจัย.....	5
ขอบเขตของการวิจัย.....	5
ประชากร.....	5
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	6
วิธีดำเนินการวิจัย.....	6
2 สถาปัตยกรรมสำคัญของวัด.....	8
กำเนิดวัดในพระพุทธศาสนา.....	8
วัดพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย.....	11
แบบแผนสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง.....	21
การสร้างวัดและความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน.....	25
สถาปัตยกรรมสำคัญในวัด.....	29
3 เมืองนครนายก.....	47
สภาพทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดนครนายก.....	47
สภาพเศรษฐกิจและสังคมของจังหวัดนครนายก.....	50
ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก.....	52
การตั้งถิ่นฐานและชุมชนในนครนายก.....	66
วัฒนธรรมท้องถิ่นของนครนายก.....	76
4 ผลการวิเคราะห์ข้อมูล.....	80
วัดในจังหวัดนครนายก.....	81
สภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด.....	93
แบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด.....	103
ความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน.....	142
5 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	147
สังเขปความมุ่งหมาย และวิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า.....	147
สรุปผลการศึกษาค้นคว้า.....	148
อภิปรายผล.....	153
ข้อเสนอแนะ.....	176

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
บรรณานุกรม	178
ภาคผนวก	
ก. ดัชนีชื่อวัดและที่ตั้งวัด.....	190
ข. ดัชนีชื่อวัดและชื่ออื่นที่รู้จัก.....	197
ค. สำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์ในจังหวัดนครนายก.....	204
ง. โบราณสถานที่ขึ้นทะเบียน.....	205
จ. รายนามผู้ให้ข้อมูลในพื้นที่สำรวจ.....	206
ฉ. แผนที่จังหวัดนครนายก แสดงเขตปกครองและเส้นทางถนน.....	213
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	215

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

1	พืชกาฝากที่ขึ้นอยู่บนหลังคาสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด.....	96
2	พระอุโบสถไม้หลังเดิมของวัดสบกเขียว.....	97
3	หมุกุฎีที่เป็นเรือนหลังเดียว.....	98
4	จิตรกรรมฝาผนังในพระมณฑปวัดโบสถ์การ้อง.....	99
5	ศาลาทำน้ำที่มีความสำคัญน้อยลง.....	102
6	ประตูเหล็กยึดที่ติดตั้งเพื่อป้องกันขโมย.....	103
7	สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยา.....	104
8	สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอีสานหรือลาว.....	105
9	สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน.....	105
10	สถาปัตยกรรมไทยประเพณี.....	106
11	สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย.....	107
12	เจดีย์ที่บรรจุอัฐิซึ่งมีผู้สร้างไว้ในวัด.....	108
13	พระเจดีย์วัดพระโต ตำบลอาษา อำเภอบ้านนา.....	109
14	พระเจดีย์วัดพิกุลแก้ว ตำบลพิกุลออก อำเภอบ้านนา.....	110
15	พระเจดีย์วัดเกาะทอง ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก.....	110
16	พระเจดีย์วัดสันตยาราม ตำบลพรหมณี อำเภอเมืองนครนายก.....	111
17	พระเจดีย์วัดกลางโสภา ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี.....	112
18	พระมณฑปวัดเขานางบวช ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก.....	112
19	พระมณฑปเก่าของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก.....	113
20	พระมณฑปหลังคาจตุรมุขที่วัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา.....	114
21	พระมณฑปหลังคากรวยเหลี่ยมที่วัดบางอ้อใน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา.....	114
22	ภาพถ่ายพระอุโบสถหลังเดิมของวัดกระดาน ตำบลพิกุลออก อำเภอบ้านนา.....	115
23	พระอุโบสถวัดจันทร์เรือง ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์.....	116
24	พระอุโบสถวัดทวีพูลรังสรรค์ ตำบลท่ายมูล อำเภอองครักษ์.....	117
25	พระอุโบสถวัดอารีราษฎร์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์.....	117
26	งานปูนปั้นระบายสีที่พระอุโบสถวัดศรีมงคล ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี.....	118
27	พระอุโบสถวัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก.....	118
28	ซุ้มประตูกำแพงแก้วที่วัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก.....	119
29	พระอุโบสถวัดวังยายฉิม ตำบลหินตั้ง อำเภอเมืองนครนายก.....	120
30	ลายปูนปั้นตกแต่งพระอุโบสถวัดโพธิ์แทน ตำบลโพธิ์แทน อำเภอองครักษ์.....	120
31	ผนังพระอุโบสถวัดแหลมไม้ย้อย ตำบลพิกุลออก อำเภอบ้านนา.....	121
32	พระอุโบสถวัดคลองใหม่ ตำบลโคกกรวด อำเภอปากพลี.....	122
33	พระอุโบสถวัดท่าข่อย ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก.....	123

บัญชีภาพประกอบ (ต่อ)

ภาพประกอบ

หน้า

34	เสมาพิบศอกที่พระอุโบสถวัดสัมป๋อย ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก.....	123
35	พระอุโบสถเดิมและพระวิหารของวัดแหลมไผ่ย้อย ตำบลพิบูลย์นอก อำเภอบ้านนา.....	124
36	พระวิหารวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก.....	125
37	พระวิหารวัดอำภาศิริวงศ์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์.....	126
38	พระวิหารวัดปากคลองพระอาจารย์ ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์.....	126
39	พระวิหารวัดโพธิ์งาม ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก.....	127
40	พระอุโบสถหลังเดิมของวัดวังไทร ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก.....	128
41	พระอุโบสถหลังเดิมของวัดนางหงส์ ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก.....	128
42	หอระฆังและหอกลองของวัดฝั่งคลอง ตำบลเกาะหวาย อำเภอปากพลี.....	129
43	หอระฆังของวัดสว่างอารมณ์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์.....	130
44	หอระฆังเก่าของวัดพลอยกระจำศรี ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์.....	130
45	หอระฆังของวัดมงคลถาวร ตำบลท่าทราย อำเภอเมืองนครนายก.....	131
46	หอระฆังของวัดวัดโพธิ์แทน ตำบลโพธิ์แทน อำเภอองครักษ์.....	131
47	หอระฆังของวัดคลองโพธิ์ ตำบลคลองละคร อำเภอเมืองนครนายก.....	132
48	หอระฆังวัดตำหนัก ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก.....	133
49	หอระฆังวัดเขาเพิ่มศรีสว่าง ตำบลเขาเพิ่ม อำเภอบ้านนา.....	134
50	หอระฆังของวัดโพธิ์นายก ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก.....	134
51	ศาลาการเปรียญเก่าของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก.....	135
52	ศาลาการเปรียญหลังเดิมของวัดตะเคียนทอง ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี.....	136
53	ศาลาการเปรียญของวัดเตยน้อย ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์.....	136
54	การวางเสาศาลาการเปรียญที่วัดวังยายฉิม ตำบลหินตั้ง อำเภอเมืองนครนายก.....	137
55	ศาลาการเปรียญวัดช้าง ตำบลพิบูลย์นอก อำเภอบ้านนา.....	138
56	ภายในหมู่เรือนกุฏิวัดพิบูลย์แก้ว ตำบลพิบูลย์นอก อำเภอบ้านนา	139
57	หมู่เรือนกุฏิวัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา.....	139
58	ศาลาทำน้ำวัดสว่างอารมณ์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์.....	140
59	ศาลาทำน้ำวัดพลอยกระจำศรี ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์.....	140
60	เสาหงส์ในอำเภอองครักษ์.....	141

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 เขตการปกครอง พื้นที่ ประชากรและครัวเรือนของจังหวัดนครนายก	50
2 วัดในจังหวัดนครนายก จำแนกตามอำเภอที่ตั้งวัด.....	82
3 วัดในจังหวัดนครนายก จำแนกตามช่วงเวลาที่ตั้งวัด และที่ตั้งของวัด.....	84
4 วัดในอำเภอเมืองนครนายก จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัด.....	86
5 วัดในอำเภอบ้านนา จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัด.....	88
6 วัดในอำเภอปากพลี จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัด.....	89
7 วัดในอำเภองครักษ์ จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัด.....	90

บทที่ 1

การสำรวจสภาพปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก

ภูมิหลังและความสำคัญของเรื่องที่ศึกษา

นครนายกเป็นเมืองที่มีวิวัฒนาการต่อเนื่องของชุมชนมาแต่โบราณ พื้นที่ของจังหวัดนครนายกเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ได้แก่บริเวณที่ราบสูงทางตอนเหนือซึ่งอยู่สูงจากน้ำทะเลเมื่อประมาณ 10,000 ปีที่ผ่านมา (Holocene epoch) ต่อมาเมื่อน้ำทะเลได้ลดระดับลงและสามารถใช้พื้นที่ราบทางตอนใต้ที่เกิดขึ้นใหม่เพื่อทำการเกษตรได้จึงเริ่มมีการอพยพขยายตัวของชุมชนลงมาในที่ราบลุ่มมากขึ้น ชุมชนเกษตรในบริเวณนี้ได้เจริญขึ้นเป็นเมืองที่มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13 -18 หลายแห่ง และยังได้พบหลักฐานว่าเป็นเมืองที่มีการติดต่อค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงกัน (ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. 2539 : 66)

การอพยพของชุมชนเกษตรเกิดขึ้นจากความต้องการน้ำและต้องการผลผลิตที่มากขึ้น ชุมชนเมืองในบริเวณจังหวัดนครนายกจึงอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มตอนล่างของจังหวัดทั้งสิ้นเช่นเมืองนครนายก โดกกระโดน และ ดงละคร ซึ่งมีโอกาสพัฒนาศิลปวัฒนธรรมได้มาก ชิดา สาระยา (2539 ข :162) กล่าวถึงสังคมเกษตรกรรมที่มีมาตั้งแต่ยุคหินใหม่ว่ามีลักษณะเป็นสังคมเกษตรกรรมบนที่สูงที่เร่ร่อนไปตามฤดูกาลแบบหนึ่ง และเป็นสังคมเกษตรกรรมบนที่ราบลุ่มซึ่งไม่ต้องโยกย้ายถิ่นฐานอีกแบบหนึ่ง การตั้งหลักแหล่งอยู่บนที่ราบลุ่มจะทำการผลิตได้มากกว่าเดิม สามารถจัดตั้งวิธีการนำน้ำจากแหล่งน้ำมาใช้ สร้างระบบความคิดความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมที่สามารถพัฒนาเข้าสู่อารยธรรมในสมัยประวัติศาสตร์ได้

แต่เดิมนั้นประชากรของสังคมเกษตรกรรมที่บริเวณเมืองนครนายกและเมืองใกล้เคียงจะประกอบด้วยชุมชนที่อยู่ปะปนกันระหว่างสังคมไทยและเขมร คนไทยในที่นี้คือพวกเสียมหรือสยาม และเข้ามาตั้งถิ่นฐานหนาแน่นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งชิดา สาระยา (2539 ข : 362) กล่าวถึงที่มาของชนกลุ่มนี้ว่า "เดิมเราเชื่อว่าพวกลาวเข้าสู่สานในสมัยปลายอยุธยา แต่จากการที่มิจารึกกล่าวถึงไทขาวอุขาวของแสดงว่าราวพุทธศตวรรษ 18 คนไต-ลาว ได้ผ่านอีสานเข้ามาสู่สุโขทัยพวกนี้ใช้ภาษาตระกูล ไท-ลาว กระจายอยู่ทั่วไปและต่อมาสามารถรวมกำลังตั้งอาณาจักรสุโขทัยได้ พวกไทที่สุโขทัยนี้ในเอกสารสมัยหลัง เรียกว่าพวกเสียมหรือสยาม ตั้งถิ่นฐานอยู่ทั่วไปในภาคพื้นสยามโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา"

ลักษณะการกระจายปะปนกันอยู่ของคนไทยและเขมรในพื้นที่จังหวัดนครนายกในสมัยโบราณนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกับสังคมเมืองและชุมชนทั่วไปในบริเวณใกล้เคียง เช่น ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ส่วนชาวไทยเชื้อสายลาวที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทั่วไปในจังหวัดนครนายกและบริเวณที่ใกล้เคียง เป็นกลุ่มชนที่เพิ่งอพยพเข้ามาภายหลังโดยวิธีการ "เทศร์" คือการอพยพกันมาทั้งชายฉกรรจ์ ผู้หญิง เด็กและคนชรา รวมทั้งพระภิกษุ ขัชรินทร์ ไชยวัฒน์ (2541 : 56) กล่าวถึงที่มาของการเทศร์หรือการอพยพกันมาทั้งครอบครัวในลักษณะนี้ว่า

...เกิดขึ้นจากการมีอำนาจในแหลมอินโดจีนยุคโบราณนั้นผูกพันกับผู้คนมากกว่าจะผูกพันอยู่กับที่ดินหรืออาณาเขตที่ชัดเจน ร่องรอยประวัติศาสตร์ของรัฐโบราณในแหลมอินโดจีนจึงแสดงให้เห็นถึงการแย่งชิงกวาดต้อนผู้คนจากพื้นที่หนึ่งไปยังพื้นที่หนึ่ง กลับไปกลับมาจนปนเปกันจนแยกเผ่า

พันธุ์บริสุทธิ์ได้ยาก ผู้คนเหล่านี้เป็นทรัพยากรที่สำคัญของแผ่นดินเป็นผู้ทำการผลิตเสบียงอาหารเป็นแรงงานฝีมือและเป็นกำลังรบ นอกจากนี้ยังได้ให้ข้อสังเกตว่าลักษณะเช่นนี้จะเจือจางลงในแถบอาณาจักรที่อยู่ใกล้กับอิทธิพลจีนมาก ๆ เช่นพม่าหรือเวียดนามซึ่งอาศัยการก่อตัวด้วยรากฐานของชนเผ่ามากกว่า...

ชาวลาวที่เป็นต้นตระกูลของชาวไทยเชื้อสายลาวนั้นอพยพมาจากพื้นที่ต่าง ๆ และอพยพมาในช่วงเวลาที่แตกต่างกันซึ่งหากพิจารณาความหมายที่ บังอร ปิยะพันธ์ (2541 : 1-4) กล่าวนิยามไว้ว่า ชาวลาวคือประชาชนของหัวเมืองล้านนา ประชาชนของหัวเมืองลาวตะวันออก ประชาชนของอาณาจักรหลวงพระบาง อาณาจักรเวียงจันทน์ อาณาจักรนครจำปาศักดิ์ ชาวลาวพวน ชาวลาวโซ่ง หรือลาวทรงดำ และชาวลาวภูคัง อย่างไรก็ตามก็ตีชาวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่นครนายกมีเพียงกลุ่มที่มาจากเวียงจันทน์ (เรียกว่าลาวเวียง) กลุ่มที่มาจากเมืองพวน (เรียกว่าลาวพวน) เป็นส่วนใหญ่ ส่วนกลุ่มที่มาจากหัวเมืองลาวตะวันออกคือ เมืองนครพนม เมืองเลย เมืองแก่นท้าว นั้นมีน้อยและอพยพย้ายถิ่นมาเพื่อทำกินหลังการขุดคลองรังสิต หรือด้วยเหตุอื่นในเวลาไม่นานมานี้ ไม่ใช่โดยการเทครัวเข้ามา

ชาวไทย ชาวเขมร และชาวลาว ที่อพยพเคลื่อนย้ายกันเข้ามาอยู่ในพื้นที่นครนายกนั้นไม่ว่าจะมาด้วยวิธีการใดต่างก็มีวิถีชีวิตและการทำมาหากินคล้ายกันคือนับถือพุทธศาสนาและมีอาชีพเป็นเกษตรกร เมื่อตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ใดนั้นคงดีแล้วก็นิยมสร้างวัดไว้ในชุมชนนั้น เพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและเป็นศูนย์รวมกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความสามัคคีในชุมชน รวมทั้งเป็นแหล่งสะสมมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันต่อมาจากวัฒนธรรมของดินแดนบรรพบุรุษ อาคารหรือสิ่งก่อสร้างในวัดนี้มุ่งตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจของชุมชนหรือท้องถิ่นและสร้างขึ้นด้วยแรงศรัทธาของคนทั้งชุมชน จึงมีความมั่นคงแข็งแรงและได้รับการเอาใจใส่ในรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมเป็นอย่างมาก ผิดไปจากอาคารหรือบ้านเรือนที่เป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นซึ่งสร้างขึ้นเพื่ออยู่อาศัยหรือใช้เกี่ยวเนื่องกับการประกอบอาชีพเท่านั้น

เมืองนครนายกนั้นมีความสำคัญในด้านการปกครองมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมืองนครนายกเป็นส่วนหนึ่งของการเดินทัพ การเกณฑ์กำลังพลและการสนับสนุนเสบียงอาหารในการทำศึกล้านตวันออกเกือบทุกครั้ง เนื่องจากเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศตะวันออกที่อยู่ห่างจากกรุงศรีอยุธยาไม่มากนัก ต่อมาเมื่อกรุงเทพฯ เป็นราชธานี นครนายกก็ยังเป็นพื้นที่รองรับการเทครัว และเป็นที่ตั้งของหน่วยราชการสำคัญในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือกรมชลน (เคยมีที่ตั้งอยู่บริเวณอำเภอบ้านนาในปัจจุบัน) ซึ่งมีหน้าที่ดูแลช้างป่าและจับช้างป่ามาใช้ในราชการ ส่วนทางด้านเศรษฐกิจนั้นนครนายกเป็นแหล่งระบายสินค้าจากหัวเมืองลาว (บริเวณอีสาน) และเมืองนครราชสีมา มาสู่ภาคกลางอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแหล่งที่ทางราชการเกณฑ์เอาของป่าหรือผลผลิตจากทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นเวลานาน

ในปัจจุบันจังหวัดนครนายกเป็นพื้นที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2542 ให้จังหวัดนครนายกเป็นจังหวัดท่องเที่ยวตัวอย่างทางด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นจังหวัดแรก เนื่องจากมีศักยภาพเหมาะสมที่จะพัฒนาทั้งสถานที่ท่องเที่ยวตามธรรมชาติและโบราณสถานซึ่งอยู่ใกล้กับกรุงเทพมหานคร ทำให้สะดวกที่จะเดินทางมาท่องเที่ยว นอกจากนี้จังหวัดนครนายกยังเป็นที่ตั้งของสถาบันการศึกษาที่สำคัญคือ โรงเรียนเตรียมทหารและโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าที่อำเภอบ้านนา เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และสำนักงานพลังงานปรมาณูเพื่อสันติที่อำเภอองครักษ์

การพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวที่พัฒนาขึ้นพร้อมกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มองเห็นเป็นรูปธรรมได้ชัดเจนในช่วงสงครามเวียดนาม และพัฒนามาอย่างต่อเนื่องในทิศทางที่ทำลาย

ทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมมาจนถึงปัจจุบัน จึงมีการพัฒนาการท่องเที่ยวอีกรูปแบบหนึ่งคือการขาย ธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม การพัฒนาในรูปแบบนี้เกิดขึ้นหลังจากที่ประเทศไทยถูกสังคมโลกประณามว่า เป็นแหล่งโสเภณี อย่างไรก็ตามการปรับนโยบายการท่องเที่ยวมาขายธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมก็มีทั้งรูปแบบ ของการอนุรักษ์ธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมเพื่อรักษาความเป็นไทย และการปรับเปลี่ยนธรรมชาติและศิลป วัฒนธรรมให้เพี้ยนไปจากเดิมเพื่อเอานักท่องเที่ยว ซึ่งนักวิชาการบางท่านกล่าวว่าธุรกิจท่องเที่ยวได้ปรับ วัฒนธรรมให้เป็นสินค้าเพื่อบริโภคทุกอย่างที่วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตและเป็นส่วนหนึ่งของสังคม(อมรา พงศาพิชญ์. 2542 : 122-123)

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้จัดทำโครงการชนบทศึกษา เพื่อนำทรัพยากรด้านวิชาการออกสู่ ชนบท โดยส่งเสริมการศึกษาวิจัยในท้องถิ่นในลักษณะสหวิทยาการด้วยความร่วมมือของหน่วยงานทั้งภายใน และภายนอกมหาวิทยาลัย โครงการนี้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2541 โดยกำหนดพื้นที่ของจังหวัดนครนายก เป็นหลัก มีการดำเนินงานศึกษาวิจัยแบ่งเป็น 4 กลุ่มใหญ่คือกลุ่มความหลากหลายทางชีวภาพ กลุ่มศิลปวัฒน ธรรม กลุ่มการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ และกลุ่มพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับกลุ่มศิลปวัฒนธรรมนั้นมี จุดมุ่งหมายสนับสนุนการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรมในท้องถิ่น จัดให้มีการส่งเสริมและเผยแพร่ ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นอย่างเป็นรูปธรรมและยั่งยืน เช่น การส่งเสริมให้มีพิพิธภัณฑ์ในท้องถิ่น เพื่อเป็นที่ รวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ผลการศึกษาวิจัยบางเรื่องอาจเป็น ประโยชน์ต่อการพัฒนาอาชีพ เศรษฐกิจ สังคม โดยเชื่อมโยงกับการดำเนินงานในกลุ่มการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

การศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นแตกต่างจากการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเน้นศูนย์กลาง เนื่อง จากเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ที่อาศัยหลักฐานประเภทพื้นบ้านพื้นเมืองเป็นหลัก อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า เป็นประวัติศาสตร์ที่เน้นแง่มุมหลายๆประการที่เกี่ยวกับท้องถิ่นและผู้คนหรือประชาชนของท้องถิ่นนั้น เป็น ประวัติศาสตร์ที่ให้ภาพเคลื่อนไหวอยู่เสมอ เพราะหลักฐานที่ใช้มันเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ตามความคิด อ่าน ทศนคติของประชาชน และการเปลี่ยนแปลงอื่นๆในระดับท้องถิ่นและระดับพื้นบ้าน การศึกษาประวัติ ศาสตร์ท้องถิ่นจึงให้ความสำคัญต่อภูมิภาคอื่น ถิ่นอื่น และเมืองอื่นในอาณาบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน (ธิดา สารยา. 2539 ก : 132-134)

หลักฐานประเภทพื้นบ้านพื้นเมืองเหล่านั้นนับวันมีแต่จะสูญหาย เสื่อมสลายไป ทั้งโดยสภาพตาม ธรรมชาติและโดยมนุษย์ หลักฐานสำคัญทางศิลปวัฒนธรรมที่ยังพอมีหลงเหลืออยู่มาจนถึงปัจจุบันได้มากที่สุด คือศาสนสถานในศาสนาต่างๆ ซึ่งเป็นที่รวมหลักฐานความเจริญองงามทางศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้น สถาปัตยกรรมสำคัญในวัดเป็นหลักฐานสำคัญที่ปรากฏอยู่กระจัดกระจายในทุกชุมชนซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงคติ ความเชื่อ วิถีชีวิต สภาพเศรษฐกิจและสังคมของ ชุมชน โดยเฉพาะวัดที่เป็นวัดขนาดเล็กในชุมชนต่าง ๆ นั้น ส่วนมากจะยังคงปรากฏรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในแนววัฒนธรรมราชบุรีอยู่ แม้ว่าวัดเล็กใหญ่ในเขต เมืองจะถูกครอบงำเกี่ยวกับรูปแบบสถาปัตยกรรม จนมีลักษณะเป็นแนววัฒนธรรมหลวงหรือเป็นแบบเมือง หลวง อย่างไรก็ตามการศึกษาศาสนสถานและการสอบถามข้อมูลเบื้องต้นแสดงให้เห็นว่ายังมีวัดในจังหวัด นครนายกจำนวนหนึ่งที่สามารถรักษาสภาพสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่น่าสนใจไว้ได้ แต่ก็มีแนวโน้มว่าจะลด น้อยลงไปตามกาลเวลา

วิวัฒน์ เดมียพันธ์ุ. (2527 : 85-86) กล่าวถึงความสำคัญของสิ่งก่อสร้างโบราณว่าอาคารที่มนุษย์ สร้างขึ้นต่อเนื่องกันมาจึงเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม จำเป็นต้อง อนุรักษ์ให้ดำรงอยู่เพื่อการศึกษาค้นคว้า ยิ่งสภาพการณ์ในสังคมยุคปัจจุบันตกอยู่ในช่วงสมัยของการเปลี่ยน

แปลงที่มีอัตราเร่งเร็วกว่าปกติ การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชนตามภูมิภาคต่าง ๆ จะสูญสิ้นเพราะถูกรื้อถอนทำลายโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ไปอย่างน่าเสียดาย และอ้างถึงคอลลิเมอร์ (Collymore) ที่กล่าวในเรื่องเดียวกันนี้ว่า ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมช่วยให้ประจักษ์ถึงความสามารถของมนุษย์ในแต่ละท้องถิ่น และแต่ละช่วงสมัยที่ได้ใช้ปัญญาความคิดและความเพียรพัฒนาระบบการก่อสร้าง การเลือกสรร การพัฒนาวัสดุก่อสร้างให้ก้าวหน้ามาโดยลำดับ ตลอดจนชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของประเภทการใช้สอยอาคารของกลุ่มชนในแต่ละสังคม รวมทั้งหลักการหรือทฤษฎีการออกแบบที่วางหลักเกณฑ์ไว้บนพื้นฐานของความต้องการและวิถีชีวิตของสังคมในแต่ละยุคสมัยอีกด้วย

ด้วยความสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์ผู้สร้างกับผลงานที่สร้างขึ้น ดังนั้นการวิจัยทางศิลปะและวัฒนธรรมจะไม่สมบูรณ์ถ้าขาดความเกี่ยวข้องกันระหว่างศิลปวัฒนธรรมนั้นกับมนุษย์ที่เป็นผู้สร้าง เป็นผู้พัฒนา เป็นผู้สืบสาน และแม้เป็นผู้ได้รับประโยชน์จากศิลปวัฒนธรรม โดยมองในภาพรวมและภาพที่เคลื่อนไหวได้ทางประวัติศาสตร์ของแต่ละสังคม แต่ละท้องถิ่น และวิถีชีวิตของผู้คนในแต่ละยุคสมัย การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก นอกจากจะศึกษาเกี่ยวกับตัวสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีความหลากหลายแล้ว ยังต้องศึกษาสภาพความเป็นมาของท้องถิ่น ความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนในภาพรวมโดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์และการใช้สอยสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

ด้วยความน่าสนใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของนครนายกที่ยังมีผู้ศึกษาไม่มากนัก ด้วยกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมในรูปแบบเฉพาะกลุ่มโดยไม่มีปัจจัยภายนอกเข้าไปรบกวนมาก และศักยภาพในการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของจังหวัดนครนายกที่มีการผสมผสานของวัฒนธรรมและประเพณีที่ดึงดูดของชุมชนต่าง ๆ นั้นยังคงมีรูปลักษณะของวัฒนธรรมราชบุรีที่ไม่ค่อยคล้อยตามวัฒนธรรมหลวงมากนัก ดังเห็นปรากฏอยู่ในสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดหลายวัด การศึกษาชั้นงานสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้จึงเป็นอีกด้านหนึ่งของการศึกษาวิถีชีวิตสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน และเนื่องจากยังไม่มีข้อมูลการสำรวจอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก จึงจำเป็นต้องเริ่มจากการสำรวจขั้นพื้นฐานเพื่อให้ได้ภาพรวมที่แท้จริงของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก เพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษารายละเอียดเฉพาะกลุ่มหรือศึกษารายกรณีในงานสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะพิเศษในโอกาสต่อไป

ความมุ่งหมายของการวิจัย

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกมีความมุ่งหมายดังนี้

1. เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นของการปรากฏอยู่ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่มีอยู่ในจังหวัดนครนายกเกี่ยวกับที่ตั้ง สภาพความสมบูรณ์ ประโยชน์ใช้สอย รูปทรงและแบบอย่างของสถาปัตยกรรม
2. เพื่อประมวลผลและวิเคราะห์ความหลากหลาย ของแบบอย่างศิลปะและแบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนในภาพรวมโดยเฉพาะเรื่องการอนุรักษ์และการใช้สอยสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

ความสำคัญของการวิจัย

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกจะเป็นข้อมูลขั้นพื้นฐานในการศึกษาและแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมวัดที่มีความหลากหลายในยุคสมัยที่สร้าง กลุ่มชนที่สร้าง และคติความเชื่อของกลุ่มชนที่เป็นผู้สร้างหรือคู่แล้ว นอกจากนี้ยังเป็นข้อมูลที่สนับสนุนการศึกษาความเป็นมาของชุมชนต่างๆ ในพื้นที่จังหวัดนครนายก ซึ่งส่วนใหญ่อพยพมาจากถิ่นอื่นอันเป็นประโยชน์แก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชน

ขอบเขตของการวิจัย

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก มีขอบเขตพื้นที่ที่สำรวจคือพื้นที่การปกครองของจังหวัดนครนายก เฉพาะในกรณีที่มีการอ้างอิงถึงวัดอื่นในจังหวัดใกล้เคียงอาจทำการสำรวจเพิ่มเติมแต่ไม่นำมาสรุปวิเคราะห์ในเชิงปริมาณ

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกเป็นการสำรวจในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ศิลปะและประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของศาสนสถานและโบราณสถานในพุทธศาสนา เฉพาะที่มีความชัดเจนเพียงพอและปรากฏให้เห็นในสภาพที่ศึกษาได้ การที่สร้างจนอยู่ในสภาพปรักหักพังการสร้างขึ้นใหม่บนพื้นที่อาคารเดิม หรือการบูรณะที่ผิดไปจากรูปแบบเดิมมากนั้นถือว่าไม่มีความชัดเจนเพียงพอที่จะศึกษาและจะบันทึกไว้ตามสภาพที่ปรากฏ

การสำรวจสถาปัตยกรรมความสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกเป็นการสำรวจเบื้องต้น ผลจากการสำรวจนี้จะเป็นพื้นฐานของการศึกษาวิจัยขั้นต่อไป การสรุปวิเคราะห์และการรายงานผลจะนำเสนอในเชิงปริมาณหรือเป็นภาพรวมตามความเหมาะสมแต่ละกรณี ส่วนรายละเอียดการสำรวจของแต่ละประเภทสถาปัตยกรรมสำคัญนั้นจะนำเสนอเป็นเชิงพรรณนาประกอบภาพถ่าย

ประชากร

การสำรวจสถาปัตยกรรมของวัดในจังหวัดนครนายกมีประชากรคือสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก เท่าที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนเพียงพอโดยไม่จำเป็นต้องใช้วิธีทางโบราณคดีตรวจสอบ การสำรวจจะครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของอำเภอเมืองนครนายก อำเภอบ้านนา อำเภอปากพลี อำเภอองครักษ์ ประชากรที่ใช้ในการสำรวจนี้ตั้งอยู่ในวัดในจังหวัดนครนายก รวมทั้งสิ้น 187 วัด ที่ได้รับอนุญาตให้ตั้งเป็นวัดแล้ว โดยไม่รวมถึงสำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์หรือสถานที่ประเภทเดียวกันที่เรียกชื่ออย่างอื่น (ซึ่งยังไม่มีมีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมสำคัญ) นอกจากการเข้าไปสำรวจทางกายภาพในสถานที่และการบันทึกภาพแล้ว ยังมีการสอบถามผู้ที่สามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของสถาปัตยกรรมสำคัญในวัด ได้แก่พระสงฆ์ และประชาชนในบริเวณใกล้เคียง รวมทั้งข้อมูลของทางราชการบางส่วน

นิยามศัพท์เฉพาะ

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

หมายถึงสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนาซึ่งจะเป็นอาคารสำคัญได้แก่พระอุโบสถ พระวิหาร สถูปเจดีย์ ศาลาการเปรียญ หอไตรและหอระฆัง ซึ่งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส ทั้งที่อยู่ในสภาพเดิมหรือบูรณะขึ้นใหม่

สถาปัตยกรรมอื่นในวัด

หมายถึงสถาปัตยกรรมที่ใช้ประโยชน์ในการอยู่อาศัยหรือทำกิจกรรมสำหรับภิกษุและบุคลากรของวัด ซึ่งโดยปกติมีรูปแบบไม่แตกต่างไปจากสถาปัตยกรรมบ้านเช่น กุฏิสงฆ์ หอฉัน ทั้งนี้ในการสำรวจจะไม่รวมถึงสิ่งก่อสร้างที่ใช้ประโยชน์ในการพิธีศพซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณวัด เช่นศาลาบำเพ็ญกุศลหรือศาลาธรรมสังเวช เมรุ ฯลฯ

วัดในจังหวัดนครนายก

หมายถึงศาสนสถานที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัด มีพระภิกษุอยู่จำพรรษาและมีผู้ปกครองดูแลตามระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ และตั้งอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมืองนครนายก อำเภอบ้านนา อำเภอปากพลี หรือ อำเภอองครักษ์

สถานภาพของวัด

หมายถึงความเป็นมาของการสร้างวัดในจังหวัดนครนายกที่มีอายุของวัดแตกต่างกัน และการกระจายของวัดในตำบลและอำเภอต่างๆ

สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญ

หมายถึงสภาพทางกายภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญที่ปรากฏ การใช้สอยศาสนาคารในวัด ปัญหาในการบูรณะและการบำรุงรักษาสถาปัตยกรรมสำคัญ

แบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญ

หมายถึงแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมที่สามารถจำแนกความแตกต่างได้เป็นกลุ่มได้ชัดเจน มีลักษณะเฉพาะตัว

ความสัมพันธ์ของวัดและชุมชน

หมายถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนที่ตั้งวัด ซึ่งจะมีผลต่อการทำนุบำรุงสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

วิธีดำเนินการวิจัย

การการสำรวจสถาปัตยกรรมของวัดในจังหวัดนครนายกที่ตั้งอยู่ในวัด 187 วัดนี้เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลในภาคสนาม โดยใช้บัญชีรายชื่อวัดตามบัญชีของเจ้าคณะจังหวัด ประกอบกับการใช้แผนที่ภูมิประเทศของกรมแผนที่ทหาร ซึ่งจะสามารถดำเนินการสำรวจได้สะดวกกว่าการกำหนดพื้นที่ตามเขตการปกครอง ผู้วิจัยใช้แบบสำรวจ (แบบบันทึก / ตามจด) ที่สร้างขึ้นเพื่อเก็บข้อมูลที่เป็นรูปธรรมเช่น ชื่อวัด ที่ตั้งและอายุของ

วัด อายุของสถาปัตยกรรม และใช้บันทึกรายละเอียดเพิ่มเติมอื่นๆจากการสอบถาม การสัมภาษณ์บุคคลในพื้นที่ รวมทั้งใช้การบันทึกภาพสถาปัตยกรรมสำคัญเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล

ภาพรายละเอียดส่วนต่างๆของโบราณสถานรวมทั้งสภาพแวดล้อมของบริเวณเพื่อใช้อ้างอิงตำแหน่งที่ตั้งและทิศทางและเพื่อใช้ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะอาคาร หรือส่วนประกอบของอาคารนั้น ผู้วิจัยพิจารณาเห็นว่าสามารถให้รายละเอียดและภาพรวมที่ชัดเจนและเหมาะสมกว่าการวิเคราะห์จำแนกในพื้นที่สำรวจ ทั้งนี้ ผู้วิจัยใช้หลักการถ่ายภาพเพื่อการสำรวจทางโบราณคดีของดอร์เรลล์ (Dorrell, 1989 : 112 - 120) มีลักษณะเป็นภาพที่สามารถนำมาเปรียบเทียบกันได้และให้ความเข้าใจเมื่อดูภาพในภายหลัง จึงต้องระมัดระวังในการจัดมุมมอง ระดับของสายตา มาตราส่วน (ขนาดของวัตถุ / อาคาร) ให้เป็นมาตรฐาน และมีการบันทึกภาพไว้หลายมุม เพื่อให้ได้ภาพที่ให้ความชัดเจนในรายละเอียดได้ดีมากเท่ากับให้ความเข้าใจเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม

การบันทึกรายละเอียดจากการสอบถามบุคคลในพื้นที่ จะเน้นเฉพาะสิ่งที่เป็นรูปธรรมเช่น ชื่อวัด ที่ตั้งและอายุของวัด อายุของสถาปัตยกรรม ความสม่ำเสมอในการมาที่วัด กิจกรรมที่วัดและชุมชนร่วมกันปฏิบัติ ไม่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของพระสงฆ์และข้อขัดแย้งต่างๆที่อาจพบ ดังนั้นความคิดเห็นและความคาดหวังที่ได้พบในรายงานการวิจัยซึ่งปรากฏอยู่ในเรื่องความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนนั้น จึงเป็นการสรุปความของผู้วิจัยเพื่อใช้เป็นข้อมูลที่สนับสนุนการศึกษาในเรื่องนี้ ไม่ใช้การสรุปวิเคราะห์จากการสอบถามอย่างเป็นทางการหรือการสอบถามความคิดเห็นโดยตรง

ข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จะนำมาจัดหมวดหมู่ในภายหลัง จัดกระทำข้อมูลและรายงานผลการวิจัยโดยนำเสนอในภาพรวมทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสถานภาพทั่วไปของวัดในจังหวัดนครนายก สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญ แบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญ และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของวัดและชุมชน สำหรับส่วนที่นำเสนอเกี่ยวกับแบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดเช่น พระอุโบสถ พระวิหาร เจดีย์ ฯลฯ นั้นจะนำเสนอโดยจำแนกออกตามแบบอย่างที่ปรากฏเห็นได้ชัดเจน และนำเสนอเป็นภาพรวมของสถาปัตยกรรมแต่ละประเภทโดยใช้ความเรียงประกอบภาพท้าย

บทที่ 2

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

กำเนิดวัดในพระพุทธศาสนา

ศาสนสถานในพระพุทธศาสนาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า“วัด”นั้นมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล โดยเป็นสถานที่ซึ่งมีผู้จัดสร้างถวาย แต่เนื่องจากพระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตให้พระภิกษุอยู่อาศัยในเสนาสนะเช่นนั้นเป็นการถาวรซึ่งอาจจะทำให้ยึดติดทรัพย์สิน ทรงต้องการให้พระภิกษุจาริกไปในที่ต่างๆเพื่อสั่งสอนพระธรรมแก่ชาวบ้านและบำเพ็ญเพียรเพื่อให้หลุดพ้นจากกิเลส ดังนั้นสถานที่ที่ใช้เป็นที่อาศัยอย่างพื้นฐานที่สุดของพระภิกษุในเวลานั้นคือ “รุกขมุตเสนาสนะ” หรือการอยู่ตามโคนต้นไม้ใหญ่ ศาสนสถานที่มีผู้สร้างถวายเหล่านั้นจึงเป็นเพียงสถานที่ปฏิบัติธรรมชั่วคราวเรียกว่า“อาราม” แปลว่าสวน เช่นที่เรียก บุปผาราม เวฬุวนาราม เป็นต้น ส่วนคำว่า“วัด”นั้นอาจมาจาก“วัดระ”คือการจำศีลซึ่งเป็นกิจวัตรของพระภิกษุสงฆ์ (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 9 – 11)

วัดซึ่งเป็นพุทธศาสนาสถานที่ประกอบด้วยโบสถ์ วิหาร และที่อยู่ของพระภิกษุสามเณร คือมีทั้งเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสนั้นเกิดขึ้นภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จสู่ปรินิพพานแล้ว เจริม รัตนทัตติย (2539 : 115) กล่าวถึงที่มาของการมีพุทธาวาส และ สังฆาวาส ในบริเวณวัดไว้ดังนี้

...ครั้นภายหลังเสด็จสู่ปรินิพพานแล้ว พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดจนประชาชนผู้มีศรัทธาในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่างพากันรู้สึกว่าเหว่ จึงพากันไปยังตำบลทั้งสี่ (สังเวชนียสถาน) สุดท้ายผู้ใดอยู่ใกล้ตำบลใดก็ไปสู่ตำบลนั้นเพื่อกระทำ นมัสการระลึกถึงพระพุทธองค์ โดยมากพระภิกษุสงฆ์มักเลือกเอกกาลพรรษาไปจำพรรษา ณ' ที่นั้น จึงเป็นโอกาสที่ประชาชนผู้ไปสู่นั้นได้ผลัดเปลี่ยนกันทำบุญถวายอาหารบิณฑบาต พร้อมทั้งฟังธรรมที่พระสงฆ์เทศนาด้วย จึงเกิดเป็นแหล่งชุมชนชั่วเวลาละระหว่างเช้าพรรษา โดยถือเอาสังเวชนียสถานแห่งนั้นๆเป็นศูนย์กลาง อาจมีการปลูกสร้างอาคารเป็นศาลาชั่วคราวเพื่อการใช้สอย เป็นที่ชุมนุมฟังธรรมเทศนาเลี้ยงพระ กุฎิ พระ โรงครัว ฯลฯ...

ถ้าพิจารณาความหมายหรือลักษณะของวัดที่จัดประโยชน์ใช้สอยตามวาระและตามกิจกรรมของพุทธบริษัทซึ่งเกิดขึ้นภายหลังการปรินิพพานนั้นจะแตกต่างไปจากวัด หรือ อารามที่พระเจ้าพิมพิสารแห่งกรุงราชคฤห์สร้างถวายเป็นแห่งแรก คือ เวฬุวนาราม และ วัดอื่นๆในครั้งพุทธกาล ซึ่งวัดเหล่านี้ไม่ต้องยึดติดกับสังเวชนียสถานหรือสถานที่เคารพบูชาอื่นใด คงมีหน้าที่เป็นที่พักสงฆ์เท่านั้นอย่างไรก็ดีเมื่อมีผู้ถวายอารามมากขึ้นและกระจายอยู่ในภูมิอากาศต่างกัน ทำให้เกิดมีรูปแบบของอาคารที่พักสงฆ์หรือกุฎิหลากหลาย ตั้งแต่เรียบง่ายเช่นเรือนไม้มุงหญ้าคาไปจนถึงเป็นอาคารมั่นคงแน่นอนหนา

ลาวิตรี พิสนพงศ์ (2541 : 95) กล่าวถึงรูปแบบของอาคารที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุเข้าพักอาศัยได้มากถึง 8 แบบตามความเหมาะสมของภูมิประเทศและภูมิอากาศได้แก่ วิหาระ อัทธโยคะ ปาสาทะ

(ปราสาท) หัสมียะ กุฎาคาระ ศาลา คูหา บรรณกฏิ หรือ บรรณศาลา ซึ่งมีเพียง 3 แบบเท่านั้นที่ได้รับความนิยม และ มีการสร้างสืบทอดกันต่อมาคือ

1. วิหาระ (วิหาร) ในอินเดียมีความหมายเช่นเดียวกับสังฆารามคืออาคารที่อยู่ของพระสงฆ์ ซึ่งในสมัยต่อมากลายเป็นที่ประชุมสงฆ์ด้วย

2. ปาสาทะ(ปราสาท) คือ อาคารสูงตั้งแต่สองชั้นขึ้นไปมีบันไดภายในอาคาร ในพุทธประวัติกล่าวถึงเรื่องราวของนางวิสาขา ที่ถวายปราสาทให้พระสงฆ์จำพรรษา

3. คูหา ลักษณะคล้ายกับวิหารหรือที่อยู่ของสงฆ์ พระพุทธเจ้าก็เคยประทับค้างแรมที่คูหาในถ้ำ สัตตบรรณที่เมืองราชคฤห์โดยเรียกว่า "คฤทฏฐะ" ซึ่งเป็นศัพท์ที่หมายถึงกระท่อมที่สร้างด้วยอิฐหรือขุดเข้าไปในภูเขาเป็นถ้ำ และที่สร้างด้วยไม้ก็ได้

การสร้างหรือการดัดแปลงถ้ำนั้นค่อนข้างจะยุ่งยากกว่าการก่อสร้างอาคารบนพื้นที่ราบหรือกลางแจ้ง การสร้างวัดถ้ำในอดีตจึงน่าจะมีจุดประสงค์เพื่อใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาที่ต้องการหลีกเลี่ยงความวุ่นวาย แสวงหาความวิเวกอย่างที่เราเรียกกันว่าวัดป่าหรือวัดฝ่ายอรัญวาสี โยมีการดัดแปลงถ้ำหรือเพิงผาตามธรรมชาติให้เป็นอาราม มีการแกะสลัก หรือปั้นประดับ หรือลงสีเป็นสัญลักษณ์ในพระพุทธศาสนา เช่นภาพพระพุทธรูปปางต่างๆ ภาพรอยพระพุทธรบาท เพื่อเป็นประธานของอาราม วัดถ้ำเหล่านี้คงจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพและเป็นที่ชุมนุมสงฆ์อย่างที่เราเรียกว่าเจดีย์สถานโดยมีกุฏิสงฆ์สร้างแยกส่วนออกไปหรืออาจเป็นถ้ำแบบวิหาร ที่ดัดแปลงซอกหลืบของถ้ำเป็นที่พักอาศัยของพระภิกษุด้วย (สาวิตรี พิสนพวงศ์. 2541 : 100)

สมภพ ภิรมย์ (2527 : 47-48) อ้างถึงพระนิพนธ์พุทธประวัติ เล่ม 2 ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส ว่ามีการกำหนดลักษณะของอาคารที่ใช้ฐานในพระพุทธศาสนาไว้ 5 รูปแบบคือ

1. วิหาร หมายถึงอาคารที่สร้างโดยหลังคามี 2 ปีกอย่างหลังคาทั่วไป หมายถึงหลังคาทรงมลิลาซึ่งมีหน้าจั่ว (Gable) หลังคาปั้นหยา (Hip roof) หลังคาปิรามิด (Pyramid) หลังคาทรงมันซาร์ต (Mansard roof) ย่อมจัดอยู่ในจำพวกหลังคาแบบวิหารด้วย
2. อัชฌโยค หมายถึงอาคารที่สร้างโดยมีหลังคาปีกเดียวที่เรียกกันว่า"เพิง" หรือ"เพิงหมาทรงน" ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Lean-to roof
3. กุฎาคาร แปลว่า "เรือนยอด" ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบอันทรงคุณค่าและศักดิ์ศรีสูง คือทำยอดเป็นหลังคา หรือต่อยอดเป็นหลังคา เช่น
 - 3.1 ยอดแบบมณฑป (ทรงจอมแหหรือปิรามิด)
 - 3.2 ยอดแบบปรางค์ (แท่งเหลี่ยม)
 - 3.3 ยอดแบบทรงมงกุฎ หรือทรงกรวย (Cone)
 - 3.4 ยอดแบบทรงจุลมงกุฎ (พระเกี้ยว)
 - 3.5 ยอดแบบทรงเจดีย์ (ทรงกรวยหรือปิรามิด)
 - 3.6 ยอดแบบผสมอื่นๆ ที่ฐานใหญ่เรียงเล็กขึ้นไป
4. ปราสาท แปลว่าเรือนชั้น คืออาคารที่สร้างสูงเกินกว่า 1 ชั้น โบราณกำหนดไว้เช่นนี้เพราะสามัญชนย่อมอาศัยอยู่ในเคหาดิน เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว
5. หัสมียะ แปลว่าหลังคามีพระจันทร์ส่องได้ ดังเรียกว่าหลังคาแบน (Flat roof)

หากพิจารณาสภาพของวัดในฐานะที่พักสงฆ์ จะเห็นได้ว่าการสร้างพุทธศาสนสถานได้หยั่งรากลงแล้วตั้งแต่ครั้งที่พระพุทธเจ้ายังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ และทรงห่วงใยในการเปลี่ยนแปลงที่จะมีขึ้นในอนาคต โดยทรงกำหนดรูปแบบอาคารไว้ เข้าใจว่าเพื่อป้องกันมิให้พระสงฆ์มีความสะดวกสบายเกินฐานะอันจะทำให้ยึดถือในทรัพย์สินจนผิดเจตนาของการเข้าพักอาศัย การที่ทรงกำหนดลักษณะอาคารไว้นี้ เมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปในดินแดนต่างๆ พระภิกษุสงฆ์ก็จะต้องนำข้อกำหนดเหล่านี้ติดตามไปปฏิบัติด้วย จึงได้พบว่ามีพุทธศาสนสถานรูปแบบต่าง ๆ ที่ได้ทรงกำหนดไว้นั้นตามเส้นทางที่เผยแผ่ไป เช่นการใช้ประโยชน์จาก ภูเขาที่มีถ้ำตามธรรมชาติหรือการขุดเจาะเข้าไปเป็นวัด สร้างด้วยไม้ และค่อยประดิษฐ์ขึ้นจนเป็นการสร้างด้วยศิลาจนถึงการก่ออิฐ ทั้งนี้มีรูปลักษณะทางศิลปะและสถาปัตยกรรมที่เป็นผลของการปรับและปรุงแบบอย่างศิลปกรรมที่มีอยู่เดิมให้รับใช้ศาสนาที่ตนศรัทธาขึ้นถือ

ลักษณะของวัดในพระพุทธศาสนาในอินเดีย ที่เป็นต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนานั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 7) ทรงสันนิษฐานตามหลักฐานที่พบในประเทศอินเดียไว้ดังนี้

...อันวัดเป็นที่พระสงฆ์อยู่ประจำเกิดมีขึ้นในอินเดียต่อขึ้นหลัง ว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบ มักสร้างกุฏิสงฆ์ขึ้นในบริเวณมหาพุทธเจดีย์สถาน ดังเช่นที่ในบริเวณพระธรรมิกะเจดีย์ ณ ตำบลมฤตทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนานั้นเป็นต้น หรือมีฉะนั้นก็ทำเป็นที่สำหรับบำเพ็ญสมณธรรมไว้ในถ้ำ เช่นที่ถ้ำแอลลอร่า ในแขวงไฮดาระบาด เป็นต้นในที่เช่นกล่าวมามีรอยรากกุฏิและห้องที่สำนักสงฆ์ปรากฏอยู่เป็นอันมาก ในประเทศไทยนี้ก็มีคล้ายกัน เช่นที่ลานพระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าได้ลองให้ขุดเนินดินดูแห่งหนึ่งที่ริมถนนชาวพระ ก็พบรากห้องกุฏิพระสงฆ์แต่โบราณ ถ้ำสำหรับบำเพ็ญสมณธรรมก็มีในประเทศนี้ เช่นที่ถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี และ ถ้ำคูหาสวรรค์ ถ้ำเขาอกทะลุในจังหวัดพัทลุงเช่นกัน ในอินเดียมีที่พระสงฆ์อยู่รวมกันแต่โบราณอีกอย่างหนึ่ง (เห็นจะเกิดขึ้นเมื่อเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษรแล้ว) เป็นทำนองมหาวิทยาลัยสำหรับเรียนพระในพระพุทธศาสนา เช่นที่เรียกว่าสำนักนาลันทะอยู่ในแขวงเมืองปาฏลีบุตร เป็นต้น ถึงกระนั้นก็สันนิษฐานว่าเป็นที่พระสงฆ์อาศัยสำนักอยู่ชั่วคราวทุกแห่ง ที่จะอยู่ประจำในที่แห่งนั้นตั้งแต่บวช หรือว่ามาจากที่อื่นแล้วลยอยู่ประจำในที่แห่งนั้นจนตลอดอายุหาไม่ พระสงฆ์ยังคงถือวัดปฏิบัติอย่างในครั้งพุทธกาล คือเที่ยวจาริกไปเพื่อสอนพระพุทธศาสนา หรือแสวงหาโมกขธรรม ไม่อยู่ประจำที่ต่อมาอีกช้านาน

วิวัฒนาการของวัดในอินเดียที่เริ่มต้นจากการเป็นที่พักอาศัยชั่วคราวของพระภิกษุในครั้งพุทธกาล ค่อยเปลี่ยนแปลงเป็นอนุสาวรีย์ที่เคารพเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว รวมทั้งยังคงใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจได้แก่การฟังธรรมและบำเพ็ญกุศลต่างๆ ต่อมาได้รวมประโยชน์ใช้สอยทุกอย่างเข้าด้วยกัน และเพิ่มเติมประโยชน์ใช้สอยมากขึ้นตามความจำเป็นของสังคมหรือตามแต่ขรรษาจะมีศรัทธา แต่เมื่อพระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลง การสร้างวัดที่ได้รับคติไปจากอินเดียก็เจริญอยู่ในลังกา และได้มีวิวัฒนาการต่อไปตามความเหมาะสมของภูมิประเทศ ภูมิอากาศ คติความเชื่อดั้งเดิม และวิวัฒนาการไปตามแนวทางของแบบอย่างศิลปะดั้งเดิมของชนเผ่าที่สืบพระพุทธศาสนาไปนั้น

วัดพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

งามพิศ สัตยสงวน (2543 : 206 – 207) กล่าวถึงหน้าที่ของศาสนาว่า “คือการอธิบายสิ่งต่างๆ เมื่อมีความไม่เข้าใจเกี่ยวกับตัวมนุษย์และโลกมนุษย์ ช่วยลดความวุ่นวายใจของมนุษย์ลงและรักษาความสงบรักษาระเบียบทางสังคมโดยทางตรงและทางอ้อม นอกจากนี้การประกอบพิธีกรรมทางศาสนายังทำให้เกิดความกลมกลืนกันทำให้รู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน” สิ่งที่ทำหน้าที่เช่นนี้มาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ คือ การนับถือพลังงาน หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ดูน่าสยดสยอง ต่อมาก็ขยายมาใกล้ตัวมากขึ้น ได้แก่ ผีสิ่งนางไม้ เจ้าที่เจ้าทางจนถึงผีบรรพบุรุษ ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบทั่วไปในบริเวณแหลมอินโดจีน หรืออาจเรียกกันว่าสุวรรณภูมิ ดังนั้นก่อนที่จะรับพระพุทธศาสนา พราหมณ์ และ ฮินดู จะเผยแผ่มาถึง ดินแดนในบริเวณแหลมอินโดจีนจึงมีการนับถือภูติผีเพียงอย่างเดียว แต่ก็มีเชื้อเดียวกันเนื่องจากความคิดความเชื่อต่างกันไปของกลุ่มชาติพันธุ์ แม้ในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวที่เป็นประชากรของดินแดนนี้มายาวนานนั้นพบว่ามีความคิดความเชื่อในบางเรื่องแตกต่างกันในรายละเอียด

ความคิดความเชื่อเหล่านี้ ธวัช ปุณโณทก (2533 : 95 – 99) จำแนกความแตกต่างนี้เป็น 3 เรื่องคือ ความเชื่อในการกำเนิดโลก ความเชื่อเรื่องมนุษย์คู่แรกที่เป็นต้นกำเนิดของเผ่าพันธุ์ และความเชื่อเรื่องวีรบุรุษและรัฐ โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับวีรบุรุษและรัฐนั้นเป็นแนวคิดในการกำหนดชนชั้นทางสังคม ในลุ่มแม่น้ำโขงไม่มีการจำแนกชนชั้นไว้ชัดเจนเท่าสังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ก็ยังแบ่งแยกกันเป็นมูลนายและไพร่ ส่วนชนชั้นปกครองนั้นต่างก็กำหนดให้มีสถานภาพทางสังคมไว้สูงคล้ายกัน

อารยธรรมทางพระพุทธศาสนาจากอินเดียเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิในพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นแบบเถรวาทหรือหินยาน ซึ่งเป็นเวลาก่อนที่จะเกิดคติการสร้างพระพุทธรูปในอินเดีย และเป็นช่วงเวลาที่ยอดจักรพรรดิอโศกครองเมืองโดยมีศูนย์กลางอยู่ในแถบที่ราบลุ่มของแม่น้ำเจ้าพระยา และมีการขยายอิทธิพลไปสู่ภาคใต้ ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากใบเสมาและพระพุทธรูปในยุคสมัยต่างๆ นั้นได้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาและศรัทธาของผู้คนทำให้เกิดงานก่อสร้างสถาปัตยกรรม วิหาร อุโบสถ ฯลฯ (นพวัฒน์ สมพันธ์. 2542 : 30) และการรับพุทธศาสนาของกลุ่มสังคมทวารวดีนั้น วิสันธรณี โพธิ์สุนทร (2536 : 15) กล่าวว่าเป็นการสืบเนื่องจากการรับวัฒนธรรมและความเชื่อภายนอกเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อที่มีอยู่เดิมของกลุ่มชนในสังคมทวารวดี จนเกิดโลกแห่งพระพุทธศาสนา คือมีพุทธศาสนาเป็นแกนหลักในสังคม ส่งผลต่อวัฒนธรรมความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันและสภาพทางการเมืองของสังคมนั้น

สิลา วีระวงส์ (2539 : 31) กล่าวถึงดินแดนอีสานยุคเริ่มแรกก่อนรับพระพุทธศาสนาว่า มีการใช้หินตั้ง (Megalith) กำหนดที่ฝังศพบุคคลสำคัญ แต่ไม่มีกำหนดวิธีปฏิบัติได้แน่นอนเป็นระบบความเชื่อในคตินับถือผีบรรพบุรุษที่กลุ่มชนทั้งหลายในภูมิภาคอุษาคเนย์ปฏิบัติกันมาตั้งแต่ก่อนยุคประวัติศาสตร์ หลัง พ.ศ.1300 (เมื่อรับพระพุทธศาสนาแล้ว) จึงปรับเปลี่ยนหินตั้งให้เป็น เสาหิน ปักกำหนดเขตพระอุโบสถ แล้วจึงมีการแกะสลักเป็นลวดลายสัญลักษณ์ต่างๆ เสาหินในอีสานจำนวนมากมีขนาดสูงใหญ่เท่าตัวคน มีรูปร่างลวดลายแน่นอนและมีหลายแบบมากกว่าในภาคอื่นๆ ของประเทศไทย แสดงว่าเสาหินเป็นวัฒนธรรมโบราณที่มีความเก่าแก่และมีลักษณะพิเศษของตนเอง เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่เคยมีในคติอินเดียและลังกา

ชนชาติลาวทางลุ่มแม่น้ำโขงมีการรับพระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งแต่ ค.ศ. 69 หรือ พ.ศ. 612 ซึ่ง สิลา วีระวงส์ (2539 : 25) นักประวัติศาสตร์ลาวกล่าวว่า เดิมชาวลาวนับถือผีฟ้า ผีดิน ผีพ่อ ผีแม่ ผีดำ ตามลัทธิ

ของพม่าและจีนที่มีดินแดนติดต่อกัน จากนั้นก็รับพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานเข้ามาตั้งแต่ ค.ศ. 69 ในแผ่นดินขุนหลวงลีเมาเจ้านครยาลาว ต่อมาอีกหลายร้อยปีศาสนาก็ค่อยเสื่อมลงเมื่อคนลาวแตกหนีมาอยู่ในประเทศล้านช้าง คงเหลือแต่การถือผีตามเดิม จนถึงสมัยพระยาฟ้าพลัทธิกรมหาราชฟ้าจุ่ม ซึ่งครองราชย์เมื่อ ค.ศ. 1343 (พ.ศ. 1886) จึงได้มีการประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยพระนางแก้วเกงยา อัครมเหสีซึ่งเป็นราชธิดาภคินีของพระยาฟ้าพลัทธิกรมหาราช ได้เห็นการทำพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบูชาผีดำ เช่น ฆ่าช้าง ฆ่าควาย ก็รู้สึกสังเวช จึงขอให้เจ้านครหลวงของเขมรผู้เป็นพระราชบิดานำพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในอาณาจักรลาว ครั้งนั้นเจ้านครหลวงได้นิมนต์พระมหา ปาสมันตะเถระเจ้าและพระมหาเทพลังกา พร้อมด้วยพระภิกษุ 20 รูป นักปราชญ์ผู้เรียนจบทางพระไตรปิฎกอีก 3 คน คือ นรสิงห์ นรเดช และนรศาสตร์ ได้พระราชทานพระพุทธรูปเนื้อปญจโลหะองค์หนึ่งนามว่า "พระบาง" พระคัมภีร์ไตรปิฎก และ หน่อต้นศรีมหาโพธิ์ นอกจากนี้ยังพระราชทานช้างหล่อพระพุทธรูป ช้างอื่น ๆ ผู้คนที่นับถือพระพุทธรูปรวมทั้งสิ้นถึง 5,000 คน การรับพระพุทธศาสนาครั้งนี้จึงเป็นการรับเอาพุทธศาสนาฝ่ายหินยานลัทธิลังกาวงศ์ไว้เช่นเดียวกับเขมร

ส่วนทางด้านลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหรือพรมแดนตอนกลางของสุวรรณภูมินั้นเชื่อว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาถึงครั้งแรกในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชในราชวงศ์โมริยะของอินเดีย ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2534 : 66) ทรงประมาณช่วงเวลาที่ครองราชย์อยู่ระหว่างปี พ.ศ. 275 หรือ 296 จนถึง พ.ศ. 306 หรือ 311 พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภ์ทางพุทธศาสนา ได้ทรงเผยแพร่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในและนอกประเทศอินเดีย และด้วยเหตุที่ขณะนั้นชาวอินเดียได้ใช้วัตถุก่อสร้างที่แข็งแรงกว่าไม้ เช่น อิฐ หรือ หิน ดังนั้นจึงยังคงเหลือซากวัดถุลสถานให้ศึกษาได้ ในเรื่องช่วงเวลาที่พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทหรือหินยานเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมินั้น นพวัฒน์ สมพันธ์ (2542 : 24 - 26) ได้ให้ความเห็นว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาประมาณ พ.ศ. 218 โดยกำหนดจากหลักฐานเป็นสถูป (กองดิน) ทรงพองน้ำในแถบจังหวัดนครปฐม กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี ในสถานที่เหล่านี้ไม่พบพระพุทธรูปด้วยคติในเวลานั้นเห็นว่าเป็นสมควรสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าแต่ใช้รูปสัญลักษณ์แทนพระองค์ เช่นรูปดอกบัวแทนการประสูติ ต้นโพธิ์แทนการตรัสรู้ รูปพระธรรมจักรแทนปฐมเทศนา และสถูปหรือกองดินแทนการปรินิพพาน จนเมื่อ พ.ศ. 620 พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 4 แล้วจึงเกิดพระพุทธรูปขึ้น ซึ่งเป็นฝีมือช่างชาวซีเรียที่สืบเชื้อสายมาจากกรีก พระพุทธรูปยุคแรก ๆ จึงได้อิทธิพลกรีกไว้มาก

แต่เดิมในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระพุทธศาสนาในอินเดียเป็นเถรวาท (หินยาน) ทั้งหมด แต่ล่วงมาถึงสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราชมีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นภาษาสันสกฤตเกิดเป็นลัทธิมหายานในอินเดีย และได้เผยแพร่ไปในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่เดิมทำให้มีการเปลี่ยนไปเป็นลัทธิมหายาน ยกเว้นในลังกา พม่า มอญ ที่ยังเป็น เถรวาทอย่างเคร่งครัด (นารถ โพธิประสาท. 2513 : 13) จึงอาจมองเห็นภาพการเข้ามาถึงของพระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิว่าเริ่มต้นด้วยลัทธิหินยาน มีการปะปนกันบ้างในเวลาต่อมาระหว่างลัทธิมหายานและหินยาน แต่ในที่สุดก็ยังคงความเป็นหินยานไว้ได้โดยสืบทอดมาจากลังกา ดังนั้นส่วนใหญ่ของสุวรรณภูมิตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมาจึงนับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยาน

ความแตกต่างที่สำคัญของลัทธิมหายานและหินยานนั้น หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2534 : 61) ประทานอธิบายว่า พุทธศาสนาลัทธิมหายานแยกออกจากพุทธศาสนาเถรวาท (หินยาน) ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6-7 มหายานแปลว่ายานอันกว้างใหญ่ สามารถนำผู้ที่นับถือข้ามห้วงแห่งสสารวิญญูไปได้เป็นจำนวนมาก ตรงกันข้ามกับหินยานที่ฝ่ายมหายานตีเถียงว่าเป็นยานอันคับแคบเพราะไปได้แต่เฉพาะตัวผู้ปฏิบัติเท่า

นั้น มหายานนับถือพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ พระโพธิสัตว์หลายองค์รวมทั้งชายาของพระโพธิสัตว์อีกเป็นจำนวนมาก โดยใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาหลัก (หินยานหรือเถรวาทใช้ภาษาบาลี)

ลังกาเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 สืบต่อมาจากอินเดีย ซึ่งเป็นดินแดนต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาเมื่อถูกกรุกรานจากชนเผ่า พุทธศาสนาที่เคยมีความเจริญมากจนถึงกับสร้างสถาบันพุทธศาสนา(มหายาน)ที่รุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 คือนาลันทะ ที่แคว้นพิหาร ซึ่งมีหลักฐานว่าเป็นที่พักของพระภิกษุหลายพันรูปได้ถูกบุกรุกทำลายเมื่อพ.ศ. 1736 โดยกลุ่มชนที่นับถือศาสนาอิสลามที่ได้บุกรุกเข้ามาในอินเดีย ทำลายแคว้นพิหารหรือแคว้นเมคธ ทำลายวัดวาอารามฆ่าพระภิกษุ แม้ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูที่มีผู้นับถืออยู่มากในเวลานั้นก็ถูกรบกวนเช่นกัน (น.ณ ปากน้ำ 2517 : 106) ส่วนเหตุผลที่ผู้บุกรุกทำลายวัดวาอารามจนหมดสิ้นนั้น ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (2542 : 37) อธิบายว่าชาวมุสลิมเผ่าเติร์กเริ่มรุกรานอินเดียมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เมื่อโจมตีเมืองไคกัปสันสดมภ์และทำลายโบสถ์ วัดศาล เทวาลัย และรูปเคารพต่างๆเสีย เพราะในศาสนาอิสลามไม่ยอมรับการบูชารูปเคารพ นักบวชในศาสนาต่างๆจึงตกเป็นเป้าของการกวาดล้างอย่างหนัก โดยเฉพาะศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ พระภิกษุที่รอดตายก็ต้องหลบหนีซ่อนเร้น ศาสนสถานใดที่เหลือรอดจากการทำลายก็ถูกดัดแปลงเป็นสุเหร่า และในพุทธศตวรรษที่ 18 ก็ได้เข้าปกครองอินเดียทั้งหมด

ดังนั้นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทซึ่งเจริญอยู่ในลังกาจึงเป็นหลักในการสืบทอดแทนอินเดีย และได้เผยแผ่มายังดินแดนสุวรรณภูมิซึ่งสอดคล้องกับเรื่องการประชุมพระพุทธรูปในลาวอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระยาฟ้าทลัทธิมหาราชฟ้าจัม ซึ่งครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 1886 โดยคณะพระสงฆ์ลังกาที่ไปจากเขมร รูปแบบของศาสนสถานในศาสนาพุทธที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานั้นจึงอาจได้รับอิทธิพลหรือแบบอย่างศิลปะของลังกาอยู่บ้าง

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2540 : 135 – 137) ทรงตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับรูปแบบศิลปะกรรมลังกาเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ว่ามีหลายสิ่งหลายอย่างที่น่าจะเป็นต้นเค้าของศิลปะสมัยสุโขทัย เช่น วิหารลังกาฉีกที่พระเจ้าปรากรมพาทูทรงสร้างอาจเป็นต้นเค้าของวิหารพระอัฐฐารศ สัตตมหาปราสาทเมืองโปโลนารูวะมีลักษณะคล้ายเจดีย์องค์ใหญ่ที่วัดจามเทวี หรือ ฤๅฏ จิตรกรรมฝาผนังรูปพระพุทธรูปองค์เสด็จจากดาวดึงส์ซึ่งอาจเป็นต้นเค้าของพระพุทธรูปปางลีลา สุโขทัย เป็นต้น ซึ่งพิริยะ ไกรฤกษ์ (2528 : 163-166) กล่าวถึงหลักฐานการนำแบบอย่างศิลปะจากลังกาเข้ามาในสุโขทัยที่ปรากฏอยู่ที่ปรากฏอยู่ที่ปรางค์ทิศของวัดมหาธาตุ เป็นซุ้มกาลมกรซึ่งนิยมอยู่ในลังกาช่วงเวลาเดียวกัน สันนิษฐานว่าจะเข้ามาพร้อมกับพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี (เป็นราชนัดดาของพ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด) ผู้บูรณะพระมหาธาตุนั้นหลังจากเดินทางกลับมาจากการศึกษาพระไตรปิฎกที่ลังกานานถึง 10 ปี และได้นำพระบรมธาตุมาจากลังกาด้วยเมื่อ พ.ศ. 1887

ความสัมพันธ์กันของพระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิกับลังกาทวีปนั้นเริ่มขึ้นเมื่อพระเจ้าปรากรมพาทูมหาราชทรงจัดให้มีการทำสังคยานาพระธรรมวินัยในภาษาบาลีตามลัทธิหินยานและจัดการปกครองสังฆมณฑลให้ศึกษาพระธรรมวินัยมากขึ้นในราวปี พ.ศ. 1696 ซึ่งพระพุทธศาสนาในอินเดียเริ่มเสื่อมลงด้วยบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจศาสนาอื่น นานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาก็เริ่มขาดการติดต่อกับอินเดีย ประเทศที่เคยนับถือพระพุทธศาสนามาก่อนตั้งแต่แหลมมลายู เกาะสุมาตรา เกาะชวา ตลอดจนเมืองจามก็ไปเข้ารีตอิสลามเสียเป็นส่วนใหญ่ ในดินแดนแถบนี้ซึ่งยังคงเหลือลังกา พม่า มอญที่นับถือพระพุทธศาสนาหลักคือมหายาน ส่วนสยามและกัมพูชานับถือมหายาน ความเคร่งครัดในธรรมวินัยของลัทธิหินยานแบบลังกา ทำให้มีพระภิกษุทั้งเขมร มอญ พม่า และ ไทย พากันไปศึกษาแล้วมาขบแปลงเป็นลังกาจารย์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2499 : 9-10)

หลังการทำสังคายนาพระไตรปิฎกในลังกาโดยพระเจ้าปรากรมพาหุ ได้มีการแบ่งคณะสงฆ์เป็นคณะคามวาสีและคณะอรัญวาสี คณะคามวาสีมีความมุ่งหมายที่จะศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อสั่งสอนประชาชนในบ้านเมือง วัดคามวาสีจึงอยู่ในเมืองและมีการจัดระเบียบการก่อสร้างวัดเสียใหม่ให้น่าเลื่อมใสศรัทธา ส่วนคณะอรัญวาสีมีความมุ่งหมายที่จะศึกษาและปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นไปถึงพระนิพพาน จึงต้องการหลีกเลี่ยงไปอยู่ในที่สงัด ไม่ต้องการสิ่งก่อสร้างเกินไปกว่าความจำเป็นพื้นฐาน แต่อาจมีโบสถ์เพื่อการทำสังฆกรรมขนาดเล็กเท่าที่จำเป็น นอกจากนั้นมักจะสร้างกุฏิที่ป่าเพื่ยธรรมภาวนาสําหรับพระสงฆ์เป็นส่วนตัว และอาจมีอาคารอื่นที่ต้องใช้ร่วมกัน การก่อสร้างจึงสร้างขึ้นตามความเหมาะสมกับภูมิประเทศที่เป็นป่าเขา พระสถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระสารีริกธาตุหรือสิ่งบูชาอื่นใดเป็นสิ่งไม่จำเป็น (เฉลิม รัตนทัศนีย. 2539 : 127)

ส่วนวัดคณะคามวาสีนั้นยังคงจัดวางตามผังตามแนวทางที่เคยปฏิบัติกันมาตั้งแต่เมื่อเริ่มแรก คือยังใช้พระสถูปเจดีย์เป็นศูนย์กลางของวัดอันเป็นแบบอย่างตามคติของพุทธศาสนาในลังกาที่ผสมผสานระหว่างพุทธกับพราหมณ์หรือฮินดู โดยมีลักษณะสง่างามตามคติเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุของฮินดูอย่างที่ยอมรับได้นำมาใช้ในการสร้างปราสาทหิน การแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็นอรัญวาสีและคามวาสีนี้ยังคงเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ในหลายๆเมืองเช่นที่สุโขทัยและเชียงใหม่ซึ่ง นารถ โพธิ์ประสาท (2513 : 19) กล่าวว่าวัดใหญ่โตจะอยู่ในเมือง แต่ยังมีวัดขนาดเล็กเป็นวัดป่า(อรัญญิก) อยู่ห่างออกไปจากเมือง เป็นวัดที่อยู่ของพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาก่อนเนื่องจากถือเคร่งครัดที่จะไม่พำนักอยู่ในหมู่บ้าน

การเปลี่ยนแปลงมาถือปฏิบัติอย่างลังกาดังแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมาได้ก่อให้เกิดการรับแบบแผนประเพณีและแบบอย่างศิลปะเข้ามาด้วย นอกเหนือไปจากการเปลี่ยนมาใช้ภาษาบาลี (ภาษามคธ) แทนภาษาสันสกฤต และแม้ว่าจะแบ่งเป็น 2 คณะหรือ 2 ฝ่ายตามสมณาทนุระอย่างลังกาคือตันถุระ(คามวาสี) และวิปัสสนาธุระ(อรัญวาสี) แต่ก็ยังคงเป็นนิกลายเดียวกันมาโดยตลอด เรียกได้ว่าเป็นเถรวาทลังกาวงศ์ และทางฝ่ายลังกาก็มีพระสงฆ์เถรวาทสยามวงศ์ เนื่องจากเมื่อครั้งที่ลังกาก็เกิดความไม่สงบ ตรงกับสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ได้มาขอให้พระสงฆ์ไทยซึ่งสืบทอดลังกาวงศ์มาก่อนเดินทางไปอุปสมบทพระสงฆ์และตั้งสมณวงศ์ขึ้นใหม่ในลังกาเรียกว่าสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์ ซึ่งเรียกตามนามของสมณทูตผู้เป็นพระอุปปัชฌาย์ที่เดินทางไปลังกา (นารถ โพธิ์ประสาท. 2513 : 20)

พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิจึงอาจแบ่งได้จากช่วงเวลาสำคัญคือช่วงเวลาก่อนและหลังการทำสังคายนาพระไตรปิฎกของพระเจ้าปรากรมพาหุเมื่อพ.ศ. 1696ที่ปรับเปลี่ยนให้ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาพยายามหันมานับถือพระพุทธศาสนาหินยานหรือเถรวาท โดยมีความสัมพันธ์กับลังกาอย่างแน่นแฟ้น ดังกล่าวมาแล้ว รูปแบบของวัดในดินแดนประเทศไทยนับตั้งแต่สมัยสุโขทัยจึงน่าจะได้อันต้ามมาจากลังกาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งในอดีตนั้นวัดเป็นศาสนสถานอย่างแท้จริง การใช้สถานที่ของวัดหรือบริเวณของวัดเพื่อประโยชน์สาธารณะอย่างอื่นเพิ่งจะเกิดขึ้นในระยะเวลาไม่นานมานี้เช่นการใช้เป็นที่ตั้งของโรงเรียนสำหรับลูกหลานชาวบ้าน การใช้เป็น฼าปนสถาน การใช้เป็นที่ตั้งหน่วยงานราชการ เป็นต้น สิ่งที่น่าสังเกตสำหรับการสร้างวัดหรือศาสนสถานทั่วไปในดินแดนสุวรรณภูมินี้คือคติที่สร้างความเกี่ยวเนื่องกันในรูปแบบระหว่างวัดกับวัง ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนในตํวสถาปัตยกรรมหลักของวัด และผู้ที่เกี่ยวข้องก็พยายามรักษารูปลักษณ์เช่นนั้นไว้แม้ว่าจะไม่สัมพันธ์กับสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

สุโขทัยเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทโดยการติดต่อกับพระภิกษุจากลังกา สาขาสำคัญๆของพุทธศาสนาลังกาวงศ์คือเมืองพิน ซึ่งเป็นเมืองมอญอยู่ทางตอนใต้ของพม่า มีหลักฐานว่าพระมหาเถรศรีศรัทธาเดินทางจากสุโขทัยขึ้นไปลำพูน แล้วลงใต้มาทางเมืองตากเพื่อผ่านไปสู่เมืองพิน แล้วจึงเดินทางต่อไปยังลังกา เส้นทางนี้จึงเป็นเส้นทางสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และในรัชกาลพญาลิไทพระ

ภิกษุชาวสุโขทัยหลายรูปได้เดินทางไปบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์ที่เมืองพันทันในสำนักของพระอุทุมพรมหาสามี สถาปติยกรรมในศิลปะสุโขทัยมีภาพรวมที่ไม่ใหญ่โตเมื่อเทียบกับศาสนสถานในเมืองพุกามของพม่า ศาสนสถานในศิลปะสุโขทัยมีขนาดสมส่วน เรียบง่ายเช่นเจดีย์ในศิลปะสุโขทัยซึ่งมีหลายแบบ ได้แก่ เจดีย์ทรงปราสาทแบบสุโขทัย เจดีย์ทรงปราสาทยอด เจดีย์ทรงระฆัง และที่เด่นที่สุดคือ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ อันเป็นเจดีย์สัญลักษณ์ของราชธานีสุโขทัย โดยสร้างไว้ในวัดสำคัญของเมืองใหญ่ในอาณาจักร เช่น เพชรบูรณ์ พิษณุโลก และกำแพงเพชร (สันติ เล็กสุขุม และคณะ . ม.ป.ป. ก : 10-12).

เมื่อสุโขทัยเสื่อมอำนาจลงและกรุงศรีอยุธยาเริ่มอำนาจยาวนานติดต่อกันมาถึงกว่า 400 ปี รูปแบบของสถาปติยกรรมได้รับการปรับปรุงและตกแต่งมากขึ้น ทั้งสถาปติยกรรมวังและวัดที่ชาวต่างประเทศซึ่งมีโอกาสได้เดินทางเข้ามาต่างกล่าวขวัญถึงด้วยความชื่นชมดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลายฉบับนั้น มีแบบอย่างศิลปะและสถาปติยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์โดดเด่นในภาคพื้นเอเชีย และได้แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของวิวัฒนาการตลอดช่วงเวลายาวนานที่แบ่งเป็น 3 ช่วงเวลาย่อยตามลักษณะสถาปติยกรรมที่เห็นได้ชัดเจนดังนี้

สถาปติกรรมสมัยอยุธยาตอนต้นจากแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ.1893-2031) สืบทอดและมีแรงบันดาลใจจากวัฒนธรรมขอมและศิลปะสุโขทัย เจดีย์ประธานของวัดที่นิยมสร้างเป็นทรงปราสาทมีระเบียงคดล้อมรอบ แต่ก็มีเจดีย์ทรงระฆังบ้างในบางวัด วิหารมีขนาดใหญ่กว่าอุโบสถ แต่มีรูปแบบไม่ต่างกัน คือผนังก่ออิฐถือปูน มีช่องหน้าต่างที่เจาะเป็นช่องแสงอย่างลูกกรง หลังคาซ้อนชั้นโครงสร้างไม้มุงด้วยกระเบื้องดินเผา (สันติ เล็กสุขุม และคณะ . ม.ป.ป. ข : 18)

การเจาะช่องแสงแทนหน้าต่างในโบสถ์วิหารสมัยอยุธยาตอนต้นไปจนถึงอยุธยาตอนกลางนี้ สนวน รอดบุญ (2529 : 138-139) สันนิษฐานว่าคงทำตามแบบสุโขทัย เพราะต้องการให้แสงเข้ามาน้อย เพื่อให้ผู้ที่เข้าไปประกอบพิธีกรรมทางศาสนาหรือเข้าไปไหว้พระรู้สึกถึงบรรยากาศแห่งความศักดิ์สิทธิ์ และมีสมาธิดีขึ้น หรืออาจมีความประสงค์จะให้มีการระบายอากาศถ่ายเทมากกว่าการหวังประโยชน์ทางแสงสว่างก็เป็นได้ เนื่องจากมีพระอุโบสถหลายแห่งที่ไม่มีหน้าต่างเลยอย่างที่เราเรียกว่า "โบสถ์มหาอุด" ที่นิยมใช้เป็นที่ประกอบพิธีที่เกี่ยวข้องกับไสยศาสตร์ หรือไม่มีหน้าต่างเพราะใช้ผนังเต็มนั้นเป็นพื้นที่เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเช่น พระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

สถาปติกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางจากแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 ถึงสมเด็จพระเอกาทศวงศ์ (พ.ศ.2031 - 2172) แสดงถึงความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมสุโขทัย และมีแบบอย่างของสถาปติยกรรมและการประดับตกแต่งอย่างล้นหลาม เช่นเจดีย์ประธานทรงระฆังของวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่สร้างเรียงกัน 3 องค์มีมุขยื่นออกไปทั้งสี่ทิศ (จตุรมุข) ซึ่งมีเจดีย์ขนาดเล็กเรียกว่าเจดีย์ยอดประดับอยู่บนสันหลังคาของมุข และต่อมาได้พัฒนาเปลี่ยนไปเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม (เพิ่มมุม) ที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย นอกจากนี้มีรูปแบบเจดีย์ที่พัฒนาขึ้นในช่วงเวลานี้คือ เจดีย์ทรงเครื่อง (สันติ เล็กสุขุม และคณะ . ม.ป.ป. ข : 36)

การจำแนกเพื่อประมาณว่าก่อสร้างในสมัยใดของราชอาณาจักรอยุธยานั้น อนุวิทย์ เจริญศุภกุล (2525 : 40-41) มีข้อสังเกตว่า ในสมัยอยุธยาตอนต้นตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองลงมาจนถึงก่อนหน้าสมัยพระมหาจักรพรรดิการก่ออิฐเป็นแบบอุทองคือเป็นแบบอิงลิชบอนด์สโตนบาง แต่หลังจากสมัยพระมหาจักรพรรดิลงมาช่างได้เปลี่ยนวิธีการก่ออิฐสันลายตลอดทุกแนวอิฐเป็นชั้น คล้ายการก่ออิฐแบบหนึ่งของทวาราวดี และคล้ายการก่ออิฐแบบเฟลมิชบอนด์

สถาปติกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายจากแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ.2172 - 2310) นิยมสร้างพระเจดีย์เหลี่ยมหรือเจดีย์ไม่สิบสอง เจดีย์ทรงปราสาทก็ยังคงนิยมสร้างกันอยู่ โดยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดเกล้าฯให้ช่างไทยไปถ่ายแบบปราสาทมาจากเมืองพระนคร

ของเขมร เป็นการฟื้นฟูคติเดิมในสมัยอยุธยาตอนต้นที่นิยมสร้างปราสาทเป็นเจดีย์ประธานของวัด (สันติ เล็กสุขุม และคณะ . ม.ป.ป. ข : 50)

สถาปัตยกรรมอยุธยาที่วิวัฒนาการต่อเนื่องกันมากกว่า 4 ศตวรรษเป็นสิ่งที่ชาวต่างชาติกล่าวถึงด้วยความชื่นชม น. ณ ปากน้ำ (2517 : 214-216) อ้างถึงจดหมายเหตุของหมอบลัมปีเฟอร์ซึ่งเดินทางเข้ามาในสมัยแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อ พ.ศ.2233 ที่บันทึกไว้ว่า พระราชวังมีหลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบ แก้ว และเงิน บานหลังคามียอดแหลมปิดทองเหมือนกับพระเจดีย์ทุกหลัง ส่วนพระอุโบสถ พระวิหารในกรุงศรีอยุธยา ล้วนแต่มุงด้วยกระเบื้องลอนดินเผาทั้งสิ้นและอ้างถึงหนังสือ "แผนที่กรุงศรีอยุธยา" ที่เขียนโดยชาวกรุงเก่า กล่าวถึงสถานที่ทำกระเบื้องว่า ที่บ้านกระเบื้องทำกระเบื้องผู้เมียและกระเบื้องเกล็ดเต่าไว้ขาย ซึ่งแสดงว่าไม่ต้องนำเข้ามาจากประเทศจีน

ประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนมีแสงแดดจัดอยู่เกือบทั้งปี จึงมีบรรยากาศที่สีสามารถแสดงตัวออกได้เต็มที่ตามคุณสมบัติที่มีอยู่ โดยที่งานสถาปัตยกรรมไทยมีรูปทรงเน้นที่หลังคาจึงมีการใช้สีเน้นในส่วนนี้ด้วย เช่นในสมัยสุโขทัยนิยมมุงหลังคาด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียวใช้กากตามิที่เทคนิคการเคลือบสีอานวย ในสมัยอยุธยาเดิมใช้กระเบื้องลอนดินเผาหลังคา จนมาถึงสมัยอยุธยาตอนปลายจึงสามารถเคลือบสีได้ จึงมีการใช้กระเบื้องเคลือบสีเหลืองทอง และต่อมาได้มีการนำเข้าเครื่องเบญจรงค์มาจากเมืองจีน ส่วนหนึ่งนำไปใช้ประดับหน้าบันอาคารและส่วน ตกแต่งอื่นๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์แม้งานสถาปัตยกรรมยังคงสืบทอดมาจากอยุธยาแต่ด้วยความจำกัดทางเศรษฐกิจจึงต้องมุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผาธรรมดา จนเมื่อทำการค้ากับจีนและเศรษฐกิจดีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้สั่งซื้อเครื่องเบญจรงค์มาจากเมืองจีนได้อีก (อนุวิทย์ เจริญศุกุล. 2525 : 35)

ครั้งเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2310 บ้านเมืองตกอยู่ในสภาวะข้าวยากหมากแพงขาดแคลนข้าวเนื่องจากเสียกำลังคนไปในราชการสงคราม การกวาดต้อนไป และการหลบหนีภัยสงครามอยู่ในป่าเขาหรือพื้นที่ห่างไกล สมัยกรุงธนบุรีจึงเป็นช่วงเวลาที่มีการสร้างทั้งวัดและวังเท่าที่จำเป็น คล้ายกับเป็นราชธานีชั่วคราวและยังคงได้ใช้ช่างฝีมือเท่าที่เหลือรอดมาจากกรุงศรีอยุธยา จึงกล่าวได้ว่ายังไม่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบกรุงธนบุรีในช่วงเวลาประมาณ 15 ปีที่เป็นราชธานี จนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352) มีการสงครามกับประเทศข้างเคียงหลายครั้ง ในขณะที่ต้องสร้างขวัญและกำลังใจให้ประชาชนทำไร่ทำนาต่อไป มีการสร้างพระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นโดยยึดถือแบบแผนอันดั้งเดิมที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาโดยมีการถ่ายแบบมาจากแบบแผนของอยุธยา เช่นพระวิหารของวัดสุทัศนเทพวรารามที่ถ่ายแบบมาจากวิหารพระมงคลบพิตรที่อยุธยา ด้วยช่างฝีมือที่หาได้ยากและมักจะเป็นช่างเก่าที่ทำงานชางมาตั้งแต่ปลายอยุธยาจนถึงกรุงธนบุรี และมีการขนย้ายอิฐที่เป็นวัสดุก่อสร้างสำคัญมาจากกรุงเก่ามาใช้งานเป็นจำนวนมาก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ.2352-2367) ซึ่งได้ทรงแสดงฝีมือพระหัตถ์วาดลายบนฝาเพดานของศาลาโถงพระที่นั่งสนามจันทร์ในพระบรมมหาราชวัง และทรงร่วมแกะสลักบานประตูไม้ของพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามงานช่างฝีมือทั้งหลายค่อยฟื้นตัวขึ้น ผนวกกับความเคร่งครัดในแบบแผนที่สืบทอดมาจากอยุธยาเริ่มผ่อนคลายลง จึงเป็นช่วงของการเริ่มแสวงหารูปแบบเฉพาะของรัตนโกสินทร์ (วิมลสิทธิ์ ทรวงกร และคณะ. 2536 : 12-14)

การสร้างวัดในสมัยเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 19) ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ดังนี้

มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในเรื่องการสร้างวัดศาสนาก็คือตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่มีข้อสำคัญที่แปลกเปลี่ยนบางอย่าง เป็นคันทว่ากรุงรัตนโกสินทร์สร้างขึ้นในสมัยเมื่อพม่าทำลายกรุงศรีอยุธยาราชธานีเดิมและบ้านเมืองเป็นจลาจล พังพยายามก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ได้ยินว่าท่านผู้เป็นบุพการีของเราทั้งหลายปรารถนากันถึงภัยอันตรายซึ่งอาจมีแก่บ้านเมืองในเวลาเมื่อยังตั้งไม่ได้มั่นคง จึงงตประเพณีที่บรรจ้อฐิไว้ในวัดเสี้ยวคราว มักรักษากฐิวงศ์สกุลไว้ที่บ้านเรือน ยังเป็นประเพณีอยู่แพร่หลายจนทุกวันนี้ การที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ก็มีน้อยลงเพราะเหตุนั้น แม้วัดหลวงในรัชกาลที่ 1 ก็ทรงสร้างวัดใหม่แต่ 2 วัด คือวัดพระศรีรัตนศาสดารามสร้างพร้อมกรุงรัตนโกสินทร์วัดหนึ่ง ถึงปลายรัชกาลทรงเริ่มสร้างวัดสุทัศน์ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัยอีกวัดหนึ่ง นอกจากนั้นบรรดาวัดที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ 1 เช่นวัดพระเชตุพน วัดสระเกศ วัดสุวรรณาราม เป็นต้น และวัดที่พระมหาอุปราชทรงสร้างเช่น วัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม เป็นต้น แม้จนวัดที่ผู้อื่นสร้าง เช่น วัดราชบูรณะนี้ ที่โปรดฯให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้าง ก็บูรณะวัดเก่าที่มีมาแล้วแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ 2 ทรงสร้างวัดอรุณ ๔ ก็เป็นวัดเก่าที่มีมาแล้ว ถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุตุนในการสร้างวัดมาก ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กรุงรัตนโกสินทร์รุ่งเรืองอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมักเรียกกันว่า "ครั้งบ้านเมืองดี" แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็เป็นการปฏิสังขรณ์วัดเก่ามากกว่าที่สร้างขึ้นใหม่ การสร้างวัดขึ้นใหม่ถือกันว่าต้องมีเหตุจำเป็นจึงสร้าง จำนวนวัดที่ในกรุงรัตนโกสินทร์จึงน้อยกว่าราชธานีแต่ก่อน

มาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) ทรงมีพระราชนิยมเงินอยู่อย่างชัดเจน เป็นเวลาที่เศรษฐกิจของชาติมั่งคั่งจากการค้าทางทะเลกับกรุงจีนประสบความสำเร็จยิ่ง อิทธิพลของรูปแบบและการก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับพระองค์จึงมีลักษณะที่แสดงถึงพระราชนิยมอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในวัดที่มีการสร้างขึ้นใหม่เช่น พระอุโบสถวัดราชโอรส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดสามพระยา วัดจักรวรรดิ วัดพระพิเรนทร์ วัดเศวตฉัตร วัดพิชัยญาติ วัดนางนอง และวัดอัปสร เป็นต้น ลักษณะเฉพาะของพระอุโบสถเหล่านี้ส่วนใหญ่จะไม่มีข้อฟ้า ใบระกา ถ้ามีก็จะดูกระด้างเพราะใช้ปูนแตกต่างไปจากแบบเดิมที่ใช้ไม้ และมีการประดับกระเบื้องเคลือบหรือกระเบื้องถ้วยของจีน นอกจากนี้ยังมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตกเข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนา จึงมีการผสมผสานกันเรียกว่า"ตึกอย่างเทศ"เช่นพระตำหนักปั้นหย่าที่วัดบวรนิเวศวิหาร สถาปัตยกรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่มีรูปแบบโดดเด่นมากในรัชกาลนี้คือพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม (วิมลสิทธิ์ พรียงกูร และคณะ. 2536 : 14-16)

ในรัชกาลที่ 3 นี้มีคำกล่าวว่าเป็นสมัย "บ้านเมืองดี" และ "ใครใจบุญชอบสร้างวัดวาอารามก็ก็เป็นคนโปรด" บรรดาวัดที่ได้สร้างขึ้นใหม่หรือปฏิสังขรณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มิได้มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมพระราชนิยมเป็นแบบจีนไปเสียทั้งหมด บางวัดก็เป็นรูปแบบคตินิยมเดิมเช่น วัดราชนัคดาราม และอีกแบบหนึ่งเป็นแบบผสมผสานไทยโบราณเข้ากับฝรั่งและจีนทั้งในรูปทรงและรายละเอียด ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเรียกว่า "วัดนอกอย่าง"เช่น วัดเทพธิดาราม รวมทั้งมีวัดที่มีวิหารสร้างแบบคตินิยมแต่พระอุโบสถกับศาลาการเปรียญสร้างนอกอย่างเช่น วัดกัลยาณมิตร (โสภาส วิลธิภากร. 2532 ข : 11-12)

วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ. (2525 ข : 37) กล่าวถึงจำนวนชาวจีนในในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เมื่อปีพ.ศ.2367 ประเทศสยามในขณะนั้นมีประชากรประมาณ 4 ล้านคน ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกที่เคร่งครัด ทรงอุทิศพระราชทรัพย์ก่อสร้างและบูรณะวัดวาอารามมากซึ่งต้องอาศัยแรงงานช่างจีน จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวจีนอพยพเข้ามามากขึ้น ชุมชนชาวจีนขยายตัวมากและเพิ่มพูนความสำคัญขึ้น ในปลายรัชกาลมีชาวจีนอพยพเข้ามามากถึงปีละ 15,000 คน ซึ่งทำให้มีชาวจีนในสยามมากถึง 250,000 คน

ในรัชกาลที่ 3 นี้ มีนิกายใหม่เกิดขึ้นคือธรรมยุติกนิกาย โดยพระวชิรญาณ (หรือเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งผนวชเป็นพระภิกษุ) ทรงศึกษาภาษาบาลีจนสามารถศึกษาพระธรรมวินัยฉบับดั้งเดิมได้แตกฉาน ทรงพิจารณาเห็นว่าการศึกษาพระธรรมวินัยในสมัยนั้นไม่ค่อยจะเรียบร้อย พระสงฆ์ย่อนในพระธรรมวินัย ประกอบกับได้ทรงทราบถึงวินัยและระเบียบปฏิบัติที่เคร่งครัดของพระสงฆ์มอญคณะกัลยาณิจากพระสุเมธมุนี พระเถระมอญผู้เชี่ยวชาญทางวินัยปิฎก จนทรงมีความเลื่อมใสและประสงค์จะปฏิบัติเคร่งครัดอย่างพระมอญ จึงทรงย้ายจากวัดมหาธาตุไปยังวัดสมอราย(วัดราชาธิวาส) เมื่อปี พ.ศ.2373 ต่อมาเมื่อพระเถระเข้ามาร่วมศึกษาและปฏิบัติตามเป็นจำนวนมาก และเกิดเป็นธรรมยุติกนิกายขึ้นภายหลังจากรัชกาลที่ 3 โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง พร้อมทั้งเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศ (สิริวัฒน์ คำวันสา. 2542 : 76-79)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411) อิทธิพลของชาติตะวันตกในภูมิภาคนี้เริ่มมากขึ้นและก่อให้เกิดการปรับปรุงหลายสิ่งหลายอย่างในบ้านเมืองให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ ประกอบกับอังกฤษเป็นฝ่ายชนะจีนในสงครามฝิ่นจึงเป็นตัวอย่างให้ฝ่ายไทยเห็นว่าการไม่พยายามปรับตัวและไม่ทำความเข้าใจวัฒนธรรมและความคิดของชาติตะวันตกจะเป็นผลเสีย การเปลี่ยนแปลงแบบธรรมเนียมต่างๆในช่วงเวลานี้เป็นการเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ที่เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เสด็จประพาสยุโรปถึง 2 ครั้ง ทรงจ้างชาวต่างประเทศเข้ารับราชการเพื่อเรียนรู้วิทยาการต่างๆ รวมทั้งโปรดเกล้าฯให้เจ้านายหลายพระองค์เสด็จไปศึกษาวิชาการต่างๆในยุโรป มีการสร้างระบบสาธารณูปโภครวมทั้งอาคารบ้านเรือนตามแบบอย่างตะวันตกในกรุงเทพฯ อาคารสำคัญที่ควรกล่าวถึงในรัชกาลนี้ได้แก่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม และพระที่นั่งอนันตสมาคม (วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ. 2536 : 18-21)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าจะทรงโปรดให้สร้างวัดสร้างวังอย่างกรุงเก่า แต่ก็ยังทรงปฏิสังขรณ์วัดตามแบบแผนอย่างพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 เพียงแต่ย่อขนาดให้เล็กลง ลักษณะที่เด่นชัดคือมีเครื่องบนแบบวัดกรุงเก่า แต่ใช้เสาสี่เหลี่ยมไม่มีหัวเสาแบบรัชกาลที่ 3 เช่น วัดมหาพฤฒาราม และยังมีการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารซึ่งเป็นอิทธิพลศิลปะแบบฝรั่งอีกหลายแห่ง ลักษณะที่เด่นชัดคือมีการใช้ช่องโค้ง (น. ณ ปากน้ำ. 2540 : 288-290)

ความบีบคั้นทางการเมืองนอกประเทศลดลงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453-2468) เนื่องจากชาติมหาอำนาจมีความขัดแย้งกันจนนำไปสู่สงครามโลกครั้งแรกในที่สุด เป็นช่วงเวลาที่ยกเลิกไทยรุ่นแรกเดินทางกลับมาจากการศึกษาในยุโรป แต่ก็ยังมีบทบาทไม่มากนักเมื่อเทียบกับสถาปนิกชาวต่างชาติ ทรงสนับสนุนให้เกิดสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกอันงดงามหรูหราเป็นจำนวนมาก สมภาวะเช่นนี้หยุดลงเนื่องจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ที่ส่งผลกระทบต่อท้องพระคลังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2468 - 2477) และมีความพยายามที่จะก่อให้เกิดแบบอย่างด้านสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2480 ภายหลังจากจอมพล ป.

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตยเมื่อปี พ.ศ.2475 งานสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2480 ภายหลังจากจอมพล ป.

พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี งานสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์ของงานสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนหนึ่งได้มีการผันแปรรูปแบบตามวัสดุก่อสร้างใหม่ และประโยชน์ใช้สอยใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม ส่วนงานสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์ของงานสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนหนึ่งมีการผันแปรรูปแบบตามวัสดุและวิธีก่อสร้างสมัยใหม่ เป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งงานเครื่องไม้และงานเครื่องปูนปั้น อย่างไรก็ตามก็ดียังคงเป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากงานสถาปัตยกรรมไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ (วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ. 2536 : 89-91)

มาถึงช่วงทศวรรษที่ 2480 งานก่อสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กได้เข้ามาแทนที่งานเครื่องไม้ในงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเพื่อความคงทนถาวร โดยยังคงรักษาแบบแผนไว้เช่นเดิมเพียงแต่มีการเปลี่ยนวัสดุก่อสร้างเท่านั้น เช่นการใช้เครื่องลายทองและส่วนประกอบตกแต่งที่หล่อด้วยคอนกรีตประดับกระจกที่มีรูปแบบอย่างเครื่องไม้ ลวดลายที่ใช้วัสดุคอนกรีตนี้มีลักษณะลายเส้นลง ปลายไม่เรียวแหลมและไม่สลับอย่างลายแกะไม้ ลักษณะเช่นนี้พบได้ในพระอุโบสถที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ตามแบบพระอุโบสถมาตรฐานของกรมศิลปากร ในยุคนี้มีงานสถาปัตยกรรมไทยในแนวนั้นลักษณะเครื่องคอนกรีตเกิดขึ้น โดยประยุกต์ลักษณะองค์ประกอบตกแต่งอาคารด้วยรูปแบบที่เรียบง่ายขึ้น และลดลักษณะอ่อนช้อยด้วยการตัดทอน รายละเอียดของกระบวนลายอย่างงานไม้หรืองานปูนปั้นลง รวมทั้งใช้เส้นตรงในการประดิษฐ์ลวดลายมากขึ้น เช่นพระเจดีย์ศรีมหาธาตุ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ซึ่งเป็นผลงานออกแบบของพระพรหมพิจิตร ต่อมาในช่วงพ.ศ. 2501 - 2515 เป็นช่วงเวลาที่ฟื้นตัวทางเศรษฐกิจภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการก่อสร้างอาคารทั้งในแนวสากลและแนวสถาปัตยกรรมไทย พุทธศาสนสถานหลายแห่งทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์หรือสร้างขึ้นใหม่ เช่น การบูรณะโลหะปราสาท วัดราชบพิธราชมงคล การบูรณะพระเจดีย์บรมบรรพต (ภูเขาทอง) สถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่ยึดถือแบบแผนสถาปัตยกรรมรัตนโกสินทร์ สถาปนิกลคนสำคัญขณะนั้นคือหลวงวิศาลศิลปกรรม ศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งนิยมออกแบบพระอุโบสถแบบจตุรมุขทำนองเดียวกับพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม อันเป็นผลงานของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลแห่งแรกของไทย ผลงานเหล่านี้ได้แก่ พระอุโบสถวัดราชบูรณะ พระอุโบสถวัดอรุณอมรินทร์นาราม เป็นต้น (วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ. 2536 : 160 -161)

แบบพระอุโบสถมาตรฐานของกรมศิลปากรที่พบได้ในพระอุโบสถที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาทศวรรษที่ 2480 นั้น เกิดขึ้นจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีขณะนั้น พยายามส่งเสริมลัทธิชาตินิยมในหมู่คนไทยเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน วัฒนธรรมไทยหลายอย่างได้รับการฟื้นฟู "รวมทั้งสถาปัตยกรรมไทย ได้รับการอนุรักษ์ไว้เพื่อไม่ให้พังทลายโดยการใช้อุปกรณ์ ทาสีใหม่ ซึ่งได้รับการวิจารณ์มาก" (อมรา พงศาพิชญ์ 2542 : 185) เรื่องแบบมาตรฐานของพระอุโบสถนี้ มารุต อัมรานนท์ (2533 : 126) กล่าวถึงนโยบายของรัฐที่ต้องการสร้างศิลปวัฒนธรรมตามรูปแบบที่เป็นมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศในครั้งนั้นว่า

ในช่วงเวลาหนึ่งทางราชการมีนโยบายให้วัดต่างๆทั่วประเทศที่จะสร้างโบสถ์วิหารขึ้นมาใหม่ ต้องมีรูปแบบที่เรียกกันว่าแบบ ก. ข. และ ค. ตามขนาดของอาคาร ซึ่งมีลักษณะที่กำหนดว่าเป็นมาตรฐานของสถาปัตยกรรมไทย อันเป็นแบบที่นิยมกันอยู่ในกรุงเทพฯ และภาคกลาง โดยกรมศิลปากรร่วมกับกรมการศาสนาจัดทำแบบไว้ให้วัดนำไปก่อสร้าง จึงทำให้โบสถ์วิหารที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานั้นปรากฏเป็นรูปแบบเดียวกัน จะแตกต่างกันบ้างที่การประดับตกแต่ง ซึ่งอาจผสมผสานแบบพื้นบ้านเข้าไปบ้าง บางแห่งก็ได้รับโบสถ์วิหารเก่าลงแล้วสร้างขึ้นใหม่ตามแบบมาตรฐานนี้

ความสะดวกในการสร้างพระอุโบสถสำหรับวัดและแนวคิดเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมแบบรวมชาติของจอมพล ป. พิบูลสงครามนี้ ได้มีส่วนส่งเสริมให้วัดหรือพระอุโบสถเดิมที่มีอยู่ซึ่งแตกต่างไปจาก "มาตรฐาน" แล้วสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ลงบนที่เดิม หรือบูรณะโบราณสถานที่มีอยู่โดยไม่ได้นับใจรายละเอียดหรือภูมิหลังคงมีความต้องการสร้างหรือบูรณะในเชิงปริมาณตามมาตรฐานใหม่เท่านั้น และรูปแบบการรื้อของเดิมลงแล้วสร้างของใหม่พร้อมไว้ในที่เดิมนี้ยังคงดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบัน แต่พระอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่เริ่มมีความหลากหลาย ไม่ยึดถือหรือมุ่งสู่แบบมาตรฐานอีกต่อไป เพียงแต่ลอกเลียนและแข่งขันในความหรูหรา

พ.ศ.2516 - 2525 มีงานสถาปัตยกรรมแนวนั้นเอกลักษณ์ไทยที่สร้างบรรยากาศรวมที่มีลักษณะไทย โดยการประยุกต์องค์ประกอบของสถาปัตยกรรมในอดีตให้สอดคล้องเหมาะสมกับวัสดุและเทคโนโลยีการก่อสร้าง เช่นพระอุโบสถวัดศาลาลอย นครราชสีมา ผลงานของวิโรฒ ศรีสุโร (วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ. 2536 : 208)

งานสถาปัตยกรรมไทยในช่วงปี พ.ศ.2526 เป็นต้นมามีความเคลื่อนไหวโดดเด่นตามกระแสการเชิดชูเอกลักษณ์ไทยเนื่องจากเป็นวาระของการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี นอกจากนี้การแสวงหาลักษณะเด่นของแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกันไปได้กลายเป็นประเด็นสำคัญของงานสถาปัตยกรรมในยุคนี้ รวมทั้งมีความพยายามที่จะแบ่งแยกงานสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะท้องถิ่นได้แก่ เจ้าพระยา ลำนานา อีสาน และทักษิณ (วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ. 2536 : 410)

พัฒนาการของสถาปัตยกรรมไทยเริ่มมาจากการแยกตัวออกจากรูปแบบศิลปะลพบุรี หรือขอม สุโขทัยเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทโดยการติดต่อกับพระภิกษุจากลังกา ศาสนสถานในศิลปะสุโขทัยมีขนาดสมส่วน เรียบง่าย และที่เด่นที่สุดคือ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ อันเป็นเจดีย์สัญลักษณ์ของศิลปะสุโขทัย กรุงศรีอยุธยาที่เจริญขึ้นต่อมาและอยู่มายาวนานกว่า 400 ปีนั้น มีรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่ได้แรงบันดาลใจจากวัฒนธรรมขอมและศิลปะสุโขทัย ได้รับการปรับปรุงและตกแต่งมากขึ้น จนเกิดเป็นแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์โดดเด่น จากเจดีย์ประธานทรงปราสาท วิหารที่มีความสำคัญและมีขนาดใหญ่กว่าอุโบสถ และการสร้างผนังที่มีช่องหน้าต่างอย่างลูกกรงในอยุธยาตอนต้น มาสู่เจดีย์ประธานทรงระฆังที่มีจตุรมุข และต่อมาได้พัฒนาเปลี่ยนไปเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุมที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อสร้างกรุงเทพมหานครขึ้นใหม่มีการสร้างพระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นโดยยึดถือแบบแผนที่มีความแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นการสืบทอดศิลปะและสถาปัตยกรรมที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน ในสมัยรัตนโกสินทร์สถาปัตยกรรมปรับเปลี่ยนอย่างรวดเร็วทั้งในวัด ในวัง รวมทั้งบ้านเรือนทั่วไป บ้างก็ยังคงรูปแบบคตินิยมเดิม บ้างก็เป็นแบบผสมผสานไทยโบราณเข้ากับฝรั่งและจีนทั้งในรูปทรงและรายละเอียด

เมื่อชาติตะวันตกเข้ามาขยายอิทธิพลในภูมิภาคนี้มากขึ้น ได้ก่อให้เกิดการปรับปรุงหลายสิ่งหลายอย่างในบ้านเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคม ทั้งความเข้าใจวัฒนธรรมความคิด แบบธรรมเนียมต่างๆ และวิทยาการของชาติตะวันตก มีการสร้างระบบสาธารณูปโภครวมทั้งอาคารบ้านเรือนตามแบบอย่างตะวันตกในกรุงเทพฯ มีชาวต่างประเทศเข้ารับราชการทำให้คนไทยได้เรียนรู้วิทยาการต่างๆ ในขณะเดียวกันมีเจ้านายหลายพระองค์เสด็จไปศึกษาวิชาการต่างๆ จากนั้นมานวนสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกก็เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อปี พ.ศ.2475 งานสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีได้มีการผันแปรรูปแบบตามวัสดุก่อสร้างใหม่และประโยชน์ใช้สอยใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม งานก่อสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กได้เข้ามาแทนที่งานเครื่องไม้ในงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเพื่อความคงทนถาวร โดยยังคงรักษาแบบแผนไว้เช่นเดิมเช่นการใช้เครื่องลายทองและส่วนประกอบตกแต่งที่หล่อด้วยคอนกรีต

ระดับกระจกที่มีรูปแบบอย่างเครื่องไม้ มีการออกแบบพระอุโบสถมาตรฐานของกรมศิลปากร โดยประยุกต์ลักษณะองค์ประกอบตกแต่งอาคารด้วยรูปแบบที่เรียบง่ายขึ้น ใช้เส้นตรงในการประดิษฐ์ลวดลายมากขึ้น

สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยในยุคต่อมาเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้นทั้งในแนวไทยประเพณี ไทยประยุกต์ ไทยร่วมสมัย และแนวโน้มเอกลักษณ์ท้องถิ่น ความหลากหลายในคตินิยม แบบแผน หน้าที่ใช้สอย ในสถาปัตยกรรมและความคิดสร้างสรรค์ ปรากฏให้เห็นได้มากในกลุ่มสถาปัตยกรรมในวัด ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นจากศรัทธา คติความเชื่อ รวมทั้งวิถีชีวิตของผู้เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมนั้น อย่างไรก็ตามวัดที่สืบสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดเหล่านี้ยังมีแบบแผนทางสถาปัตยกรรมที่สืบทอดกันมา ซึ่งมีเค้าแบบอย่างศิลปะของแต่ละเชื้อชาติ สกุลช่าง และกาลเวลา โดยเฉพาะในสถาปัตยกรรมพื้นบ้านนั้น จะเห็นความแตกต่างและความหลากหลายได้ชัดเจนมาก

แบบแผนสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง

สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องในการศึกษา ได้แก่สถาปัตยกรรมที่เนื่องในพระพุทธศาสนา ทั้งในแนวประเพณีที่สืบทอดกันมาจากสถาปัตยกรรมวังอันมีวิวัฒนาการมาเป็นเวลายาวนาน และแนวสถาปัตยกรรมพื้นที่ที่ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับคติความเชื่อและวิถีชีวิตของชาวบ้าน วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ. (2536 : 30 - 36) กล่าวถึงหน้าที่ใช้สอยในสถาปัตยกรรมไทยว่า เดิมไม่มีการกำหนดหน้าที่ใช้สอยไว้ตายตัว แม้จะมีการนำเครื่องเรือนแบบฝรั่งเข้ามาใช้และแยกที่ทำงานออกจากส่วนพักอาศัยแล้ว ก็สามารถปรับใช้วงเจ้านายเพื่อเป็นที่ทำการต่างๆได้อย่างหลากหลาย จนดูเหมือนว่ากิจการใดๆก็สามารถปรับเข้ากับรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีอยู่แล้วได้อย่างไม่มีข้อจำกัด และทำให้น่าเชื่อได้ว่าควรมีความสัมพันธ์กับการกำหนดผังอาคารให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมอย่างง่ายมาแต่ต้นด้วย ความยากของการออกแบบอาคารนั้นกลับอยู่ที่การกำหนดรูปแบบให้เหมาะสมกับฐานานุศักดิ์ของผู้เป็นเจ้าของเรือน ซึ่งอาจจะอธิบายตามแบบแผนสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ได้ว่า สถาปัตยกรรมไทยตามแบบประเพณีโดยทั่วไปนั้นนั้น รูปทรงไม่ได้ผันแปรตามหน้าที่ใช้สอย (form does not follow function) แต่ในวัดวาอารามปรากฏว่ามีความชัดเจนของการกำหนดหน้าที่ของอาคารที่มีชื่อเรียกแตกต่างกันตามหน้าที่ใช้สอยเฉพาะอย่างเช่น พระอุโบสถ พระวิหาร พระเจดีย์ กุฏิ หอฉัน เป็นต้น สถาปัตยกรรมไทยที่เป็นสถาปัตยกรรม “เรือนหลวง” ในวังและวัดหลวงที่สร้างขึ้นเพื่อเชิดชูสถานะอันสูงของสมมุติเทพ ย่อมมีลักษณะแตกต่างไปจากสถาปัตยกรรม “เรือนราษฎร์” คือบ้านและวัดที่ราษฎรสร้างขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์กันเอง เรื่องฐานานุศักดิ์นี้ได้ถือปฏิบัติกันมาแต่โบราณ แต่ไม่มีข้อกำหนดไว้อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม เพียงแต่ตระหนักกันว่าจะต้องไม่สร้างหรือตกแต่งอาคารให้เกินกว่าฐานะที่ควรจะมีควรจะเป็น หากทำไปก็จะเป็นอัปมงคล ซึ่งรวมไปถึงการเลือกใช้ลวดลายประกอบส่วนต่างๆของอาคาร เช่นการใช้เครื่องลายอง นาคสะดุ้ง เป็นต้น

นอกเหนือไปจากความสะดวกสบายและความมั่นคงแข็งแรงของอาคาร ยังมีคุณค่าทางด้านจิตใจหรือทางความรู้สึกที่มนุษย์รับรู้ได้ด้วยการมองเห็นหรือประสาทสัมผัสอื่น รวมทั้งโดยความรู้สึกเมื่อเข้าไปใช้สอยหรือเกี่ยวข้องกับอาคารที่มีความแตกต่างกัน คุณลักษณะของรูปทรง ที่วาง ตลอดจนบรรยากาศของตัวอาคาร เป็นตัวกลางที่สื่อความหมายเพื่อให้เกิดผลทาง จิตใจเช่น ความพึงพอใจ ความประทับใจ ความปิติยินดี ความตื่นเต้น ความสงบ ความน่าศรัทธาเชื่อถือ เป็นต้น ซึ่งเกิดจากแนวทางออกแบบว่าจะเน้นการแสดงออกอย่างไร ได้แก่ (มุสดี ทิพทัส. 2541 : 60-74)

1. เน้นการแสดงออกทางด้านสภาพดินฟ้าอากาศและสภาพแวดล้อม แสดงออกโดยสะท้อนสภาพตามธรรมชาติ ทั้งภูมิประเทศและภูมิอากาศ ไม่ทำลายสภาพดั้งเดิมของธรรมชาติ ดังนั้นรูปทรงที่นับว่างามและเหมาะสมกับท้องถิ่นหนึ่ง อาจไม่เหมาะสมกับอีกท้องถิ่นหนึ่งก็ได้

2. เน้นการแสดงออกของการใช้สอย บรรยากาศ และลักษณะประจำตัวของอาคาร เป็นแนวทางที่เห็นว่าอาคารควรสนองประโยชน์ใช้สอยได้ครบถ้วนตามประเภทของอาคาร และสามารถถ่ายทอดเนื้อหาของการใช้สอยให้เห็นได้จากรูปทรงภายนอก หรือสะท้อนชนิดของการใช้สอยและขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนคติความเชื่อต่างๆที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในกรณีอาคารทางศาสนา

3. เน้นการแสดงออกทางด้านการใช้วัสดุก่อสร้างและชนิดของโครงสร้าง แนวทางนี้เห็นคุณค่าของวัสดุก่อสร้างและโครงสร้าง จึงแสดงออกอย่างเปิดเผยถือว่าเป็นความงาม การเลือกใช้วัสดุจึงต้องศึกษาคุณสมบัติทั้งด้านความแข็งแรงและความงามที่จะปรากฏให้เห็นตามลักษณะที่แท้จริง เช่นการแสดงให้เห็นรอยของไม้แบบบนเนื้อคอนกรีต เป็นต้น

4. เน้นการแสดงออกของลักษณะรูปทรงอาคารและสัญลักษณ์ของอาคาร แนวทางนี้เห็นว่าอาคารบางชนิดนั้นเหมือนกับงานศิลปะชิ้นหนึ่ง มีรูปทรงที่สามารถแสดงเอกลักษณ์ของผู้ออกแบบ เชื้อชาติ ศาสนา ฯ อาคารบางชนิดต้องการคุณค่าทางจิตใจสูง เช่นอาคารทางศาสนา พระราชวัง หรืออาคารสำคัญของชาติ ซึ่งต้องการให้เป็นสัญลักษณ์ของความยิ่งใหญ่ เป็นศูนย์รวมจิตใจ จึงมีขนาดใหญ่โตและมีการตกแต่งประดับประดาเป็นพิเศษ และเมื่อปฏิบัติสืบต่อกันมากก็กลายเป็นแบบอย่าง(style) ของแต่ละเชื้อชาติ ศาสนา สกุลช่าง และกาลเวลา เช่นอาคารทางศาสนาเดียวกัน ที่สร้างขึ้นตามแบบอย่างศิลปะของชนชาติต่างๆ ด้วยฝีมือของช่างแตกต่างกัน ในช่วงเวลาต่างกัน เป็นต้น

แบบอย่างศิลปะของแต่ละเชื้อชาติ ศาสนา สกุลช่าง และกาลเวลานั้นมีความหลากหลายอยู่มาก โดยเฉพาะในแบบอย่างศิลปะของชาติที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน อย่างไรก็ตามการจำแนกเป็นส่วนวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมราษฎร์นั้นน่าจะใช้อธิบายเกี่ยวกับฐานานุศักดิ์ของสถาปัตยกรรมได้ แต่ในส่วนวัฒนธรรมราษฎร์นั้น อาจมองเห็นความแตกต่างและความหลากหลายได้ชัดเจน เช่นแนวทางที่วิโรฒ ศรีสุโร (2532 : 341-348) จำแนกรูปแบบสถาปัตยกรรมที่พบเห็นในวัดทางภาคอีสานว่ามีอยู่ 4 รูปแบบได้แก่

1. สถาปัตยกรรมพื้นบ้านบริสุทธิ์ มีกำเนิดจากพื้นฐานอันเหนียวแน่นเกี่ยวกับความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นส่วนช่วยให้เกิดงานสถาปัตยกรรมที่ได้เลือดเนื้อและวิญญาณ ความไม่รู้ไม่เห็นมากก่อให้เกิดเอกลักษณ์ประจำถิ่น (เพราะไร้การลอกเลียนแบบ) เป็นศิลปะสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอันบริสุทธิ์ เช่น สิมเก่าของวัดป่าใหญ่ (มหาวนาราม) อุบลราชธานี และสิมวัดศรีชมชื่น ขอนแก่น

2. สถาปัตยกรรมพื้นบ้านประยุกต์โดยช่างพื้นเมือง เป็นความแปลกปลอมที่เริ่มขึ้นมาจากสภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคมในภาคอีสาน เมื่อฝรั่งเศสได้เข้ามาล่าอาณานิคมพร้อมกับถ่ายทอดการช่างให้แก่ประเทศแถบอินโดจีน จนกระทั่งเมื่อชาวเวียดนามอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยแรกๆ ก็ได้้นำการก่อสร้างแบบฝรั่งเศสเข้ามารับจ้างทำศาสนาจารย์ด้วย จึงมีงานดัดแปลงประยุกต์ที่เป็นผลงานของช่างพื้นบ้าน เช่นสิมวัดศรีสุข ร้อยเอ็ดและงานดัดแปลงประยุกต์ที่เป็นผลงานของช่างญวนอพยพ เช่น สิมบ้านธาตุ สกลนคร

3. สถาปัตยกรรมพื้นบ้านผสมเมืองหลวง เกิดจากพระสงฆ์เดินทางเข้าไปเรียนพระปริยัติธรรมในเมืองหลวง เมื่อกลับมาก็ต้องการให้วัดเป็นอย่างวัดในเมืองหลวง โดยใช้ประสมการณ์และรสนิยมของพระ ซึ่งชาวบ้านอีสานส่วนใหญ่ก็ย่อมเห็นดีเห็นงามตามปกติวิสัย ลักษณะสำคัญคือเอาศิลปะภาคกลางมากรอบในส่วน

เครื่องลายของทั้งชุด ส่วนอั้งผิ้ง หน้าบัน คันทวยและฐานเอวชั้นนั้นเป็นอีสาน เช่น พระอุโบสถวัดป่าน้อย (มณีวนาราม) อุบลราชธานี

4. สถาปัตยกรรมพื้นบ้านที่ลอกเลียนแบบเมืองหลวง เป็นรูปแบบที่ปรากฏมาก คือการลอกเลียนมาจากโบสถ์ภาคกลาง สร้างกันตามกำลังเงินที่วัดจะสร้างได้ มีการตกแต่งจนเกินงามและแปลกเช่น ปูนปั้นหน้าบันที่ยื่นมากจนเกิดแสงเงาและกลายเป็นรังนก และการใช้กระจกสีมากจนดูขาดความสำรวมอย่างศาสนสถาน

การที่สถาปัตยกรรมพื้นบ้าน หรือสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีรูปแบบที่ปรากฏดังกล่าว ซึ่งเป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในทุกภูมิภาค เพียงแต่จะมีจำนวนมากหรือน้อยก็สุดแต่ความเข้มแข็งทางศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญา และปัจจัยอื่นๆทางสังคมที่เข้ามาเกี่ยวเนื่อง ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งคือช่างแขนงต่างๆที่มีแบบแผนและมีครู แต่ไม่มีความมั่นคงสม่ำเสมอในการทำงานในลักษณะวิชาชีพ ดังที่ วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ. (2536 : 29-30) กล่าวถึงงานช่างของไทยที่ยึดถือรูปแบบประเพณีว่า โรงเรียนช่างของไทยตามประเพณีเดิมอยู่ที่วัดซึ่งทำหน้าที่เป็นโรงเรียนเบื้องต้นของศิลปินและช่างทั้งหลาย ผู้ถ่ายทอดวิชาที่เป็นพระสงฆ์ เมื่อต้องลาสิกขาบทไปก็ต้องทำไร่ทำสวนเป็นงานหลัก และทำงานก่อสร้างเมื่อว่างจากงานในไร่ทำ ต่อเมื่อผลงานเป็นที่ยอมรับจึงจะเป็นที่รู้จักกว้างขวางออกไป ทำให้มีงานก่อสร้างอยู่เป็นประจำและสามารถดำรงชีพอยู่ได้โดยงานช่างเพียงอย่างเดียว ช่างเหล่านี้มักจะได้รับความรู้จากขุนนางและคหบดี ซึ่งน่าจะเป็นช่องทางที่ทำให้มีโอกาสถวายตัวเป็นช่างหลวงต่อไป สกูลช่างจึงไม่ได้หมายถึงวงศ์สกุลหรือครอบครัว แต่หมายถึงเมืองที่ช่างเหล่านั้นสังกัดอยู่กับขุนนางชั้นผู้ใหญ่

การแสดงออกซึ่งลักษณะประจำตัวของอาคารที่สนองประโยชน์ใช้สอยได้ตามประเภทของอาคาร และสามารถเห็นได้จากรูปทรงภายนอกที่สะท้อนขนบธรรมเนียมประเพณีและคติความเชื่อต่างๆที่เกี่ยวข้องจะเห็นได้ชัดเจนในกรณีอาคารทางศาสนา ดังที่ วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ. (2536 : 30) กล่าวถึงไตรภาคในสถาปัตยกรรมไทยว่า หากพิจารณาองค์ประกอบหลักในทางตั้งของสถาปัตยกรรมไทยแล้ว (โดยหลักการแล้วน่าจะใช้อธิบายสถาปัตยกรรมของวัฒนธรรมอื่นๆได้ด้วย) จะแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน คือ

1. ยอดอาคาร

มีลักษณะตอบรับกับภูมิอากาศแบบร้อนชื้น ทั้งกันแดดกันฝน ยอดอาคารนี้เป็นส่วนที่มองเห็นได้ในระยะไกล จึงมีหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ของอาคารทั้งหลังและเป็นส่วนที่แสดงความงามของตัวอาคารได้มาก

2. ตัวอาคาร

คือส่วนที่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ของอาคาร มักมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ยกเว้นประเภทสถาปัตยกรรมซึ่งส่วนองค์ระฆังหรือครุฑที่ขึ้นเป็นตัวอาคารนั้น มักมีผังเป็นรูปกลมและที่ปัด และมักจะยกขึ้นสูงพ้นจากระดับดินมาก

3. ฐานอาคาร

ฐานที่ยกตัวอาคารให้สูงขึ้นอย่างใดสักส่วนจะช่วยเสริมความงามของอาคาร อาจเป็นฐานแท่งตันหรือฐานใต้ถุนโปร่งที่เกิดจากความจำเป็นในการหนีน้ำในฤดูน้ำหลากหรือเหตุอื่นๆ ความสูงที่แตกต่างกันของฐานอาคารยังใช้อธิบายฐานะที่แตกต่างกันของอาคารด้วย

การใช้วัสดุก่อสร้างและชนิดของโครงสร้างของสถาปัตยกรรมสำคัญในวัด โดยปกติมีการเลือกใช้วัสดุที่มีความแข็งแรงและความงาม เพื่อให้คงทนถาวรและสวยงามตามคติที่ตั้งใจอุทิศให้แก่พระพุทธศาสนา ส่วนลักษณะโครงสร้างนั้นค่อนข้างจำกัด เรื่องศักดิ์ กันตะบุตร (2527 : 138) ได้วิเคราะห์โครงสร้างอาคารในอดีตซึ่งได้แก่ โบราณสถาน ศาสนสถานและอาคารพักอาศัยที่มีการก่อสร้างด้วยอิฐ ศิลาชนิดต่างๆ และไม้ โดยจำแนกเป็น 3 ประเภทคือ

1. อาคารที่สร้างด้วยวัสดุก่อล้วน มีระบบโครงสร้างเป็นลักษณะกระจายน้ำหนักและรับน้ำหนักตามพื้นที่ ซึ่งนิยมเรียกว่าโครงสร้างรับน้ำหนัก (Bearing structure) เป็นโครงสร้างหลักเช่น ปราสาทหิน ปราสาท ลูป เจดีย์

2. อาคารที่สร้างด้วยวัสดุก่อและวัสดุอื่นผสม มีลักษณะผสมระหว่างโครงสร้างรับน้ำหนัก ทำหน้าที่เป็น เชิงฐานและผนัง ผสมกับโครงสร้างอีกระบบหนึ่งคือระบบเสาและคาน (Post and lintel) แต่ละระบบมีความ สมบูรณ์ในตัวของมันเอง และเป็นระบบของโครงสร้างหลักด้วยกัน เสาและคานอาจใช้วัสดุก่อ(ศิลาหรืออิฐ) หรือไม้ แต่โครงสร้างหลังคาเป็นไม้ เช่น พระราชนิเวศน์ โบสถ์วิหาร มณฑป ฯ

3. อาคารโครงสร้างไม้ล้วน มีลักษณะเป็นโครงสร้างเสาและคาน หรือโครงองค์ประกอบ (Frame) เช่น โบสถ์ วิหาร (ไม้) ศาลาการเปรียญ กุฏิ บ้าน

การใช้วัสดุก่อสร้างและชนิดของโครงสร้างยังแสดงออกซึ่งสิ่งที่จะปรากฏให้เห็นตามลักษณะที่แท้ จริของวัสดุที่แตกต่างกันเช่นอิฐที่ใช้วัสดุก่อกันมาก อิฐเป็นดินเหนียวที่เผาจนสุก บางสกุลช่างใช้อิฐทำด้วย ดินเหนียวผสมแกลบ ดินเหนียวผสมทราย และบ้างก็ผสมดินลูกรัง มีบางแห่งที่มีเหล็กเปอร์เซนต์ต่ำเป็นเม็ด เล็กๆผสมอยู่กับทรายหยาบ (ที่ใช้ผสมดินเหนียว) อิฐมีขนาดแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น ไม่มีขนาดมาตรฐาน แน่นนอน ผิวของอิฐมีทั้งขัดหน้าเรียบและไม่ขัดเรียบ ทั้งนี้เพื่อความประสงค์ที่จะแสดงผิวอิฐและไม่แสดงผิวอิฐ (คือการฉาบปูนทับผิวอิฐ) เมื่อพิจารณาอิฐที่ผลิตขึ้นมาใช้กับงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของสกุลช่าง ต่างๆจะเห็นว่า อิฐที่ผลิตตั้งแต่สกุลช่างเขมรและศรีวิชัยเป็นต้นมา ถึงแม้จะมีคุณภาพเหนียวอยู่ในปัจจุบัน แต่ก็ยังจัดอยู่ในประเภทอิฐสามัญ (Common brick) คือมีความแข็งแรงต่ำ ความทนทานต่อดินฟ้าอากาศจึงไม่ สามารถนำไปเทียบกับอิฐมาตรฐานสากลซึ่งผลิตในระบบอุตสาหกรรมได้ อาคารเทวสถานและศาสนสถาน ที่ก่อด้วยอิฐล้วนจึงทรุดโทรมได้รวดเร็ว ประกอบกับการเรียงอิฐที่ไม่ประณีตหรือยึดถือหลักวิชาการในการเรียงอิฐ การเรียงอิฐชำร่วยในทางตั้งของอิฐแต่ละชั้นของปราสาทและปราสาทเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดในผลงานของทุกสกุล ช่าง ความบกพร่องนี้ยังผลให้อาคารมีส่วนที่เป็นมวลและกำแพงฉีกแยกจากกันในระยะยาว มีการเสื่อมโทรมใน ลักษณะต่างๆกัน โดยเฉพาะที่หัวมุมและที่ผนังชนเป็นฉาก (เรื่องศักดิ์ กันตะบุตร. 2527: 143-146)

แบบแผนทางสถาปัตยกรรมของแต่ละวัฒนธรรมนั้นเป็นภูมิปัญญาที่ปรับปรุงทุกสิ่งทุกอย่างอันเป็น บริบทของสถาปัตยกรรมในแต่ละช่วงยุคสมัย เพื่อให้มีความเหมาะสมสำหรับการใช้งาน มีความเหมาะสมกับ ฐานะทางสังคมของผู้ใช้งาน มีความคงทนถาวรทั้งในสภาพปกติและเมื่อเกิดภัยธรรมชาติ โดยสะท้อนให้เห็น สภาพตามธรรมชาติทั้งภูมิประเทศและภูมิอากาศ หรือสะท้อนการใช้สอยและขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอด จนคติความเชื่อต่างๆที่เกี่ยวข้อง นอกจากแบบแผนที่ส่งผลต่อความสะดวกสบายและความมั่นคงแข็งแรงของ อาคาร คุณค่าทางด้านจิตใจหรือทางความรู้สึกก็เป็นแสดงออกของลักษณะประจำตัวของอาคาร (การใช้สอย และบรรยากาศ) อาคารทางศาสนาซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจ จึงมีขนาดใหญ่โต มีความคงทนและมีการตกแต่ง ประดับประดาเป็นพิเศษ และเมื่อปฏิบัติสืบต่อกันมาก็กลายเป็นแบบอย่าง(Style) ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในกรณี อาคารทางศาสนา

การสร้างวัดและความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน

คาร์ณี ถวิลพิพัฒน์กุล (2539 : 25) ให้ความหมายของชุมชนว่า หมายถึงสถานที่ซึ่งคนใช้เป็นที่พักอาศัย บ้านเรือน ทำมาหากิน เลี้ยงดูบุตรหลาน และกระทำการกิจกรรมต่างๆส่วนใหญ่ในชีวิต และ ศรีศักร วัลลิโภดม (2539 : 2) กล่าวถึงหมู่บ้านในลักษณะที่เป็นชุมชนนี้จะประกอบด้วยโครงสร้างทางกายภาพที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ กลุ่มของบ้านเรือนที่มีวัดเป็นศูนย์กลาง มีโรงเรียน มีศาลเจ้า และมีร้านค้า โดยเฉพาะวัดนั้นนับได้ว่าเป็นศูนย์กลางที่เป็นสัญลักษณ์ของชุมชนอย่างเด่นชัด เพราะชื่อของวัดก็เป็นชื่อของหมู่บ้านด้วย ฉะนั้นถ้าอยากรู้ว่าบนเส้นทางที่ผ่านไม่มีชุมชนหมู่บ้านอยู่เท่าใด ก็รู้ได้โดยการนับจำนวนวัด

ความเชื่อทางศาสนาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรมของแต่ละสังคม เพราะเป็นตัวกำหนดชนบทรธรรมนิยมประเพณีบางอย่าง รวมทั้งเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกของสังคมด้วย ทั้งนี้เพราะความเชื่อทางศาสนามักจะระบุถึงความดีและความชั่ว ซึ่งทำให้ศาสนามีลักษณะที่เป็นศีลธรรมและมีบทบาทต่อการกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมได้ (อมรา พงศาพิชญ์, 2542 : 9) ดังนั้นเมื่อมนุษย์อยู่รวมกันเป็นชุมชนจึงจำเป็นต้องมีกิจกรรมและถาวร วัตถุเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ แม้ว่าจะเป็นการตั้งถิ่นฐานขึ้นใหม่ ก็ยังคงสืบทอดคติความเชื่อไปจากถิ่นฐานเดิมที่จากมา ดังเช่นกลุ่มชนชาวไทย-ลาวที่อพยพเคลื่อนย้ายข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งถิ่นฐานใหม่ในภาคอีสานรวมทั้งบริเวณใกล้เคียง และต่อมาได้อพยพเคลื่อนย้ายไปทำกินอยู่ในหลายพื้นที่เป็นตัวอย่างของการมีความเชื่อทางศาสนาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรมและเป็นตัวกำหนดชนบทรธรรมนิยมประเพณีบางอย่าง รวมทั้งเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกของสังคม

เอกวิทย์ ณ ถลาง, (2540 : 136-137) กล่าวถึงคติความเชื่อที่เป็นภูมิปัญญาอีสานว่าเมื่อมีการอพยพไปตั้งแหล่งทำกินใหม่ซึ่งกว่าจะเรียกได้ว่ามั่นคงนั้นต้องใช้เวลายาวนาน 20-30 ปี ในระหว่างช่วงเวลานี้ ความคิดความเชื่อและกิจกรรมที่สำคัญคือ การรวมกันในบรรดาคนสายตระกูลเดียวกัน หรือร่วมผีปู่ตาเดียวกันมาก่อน เมื่อเลือกทำเลใหม่แล้ว จะช่วยกันตั้งศาลปู่ตา ณ หมู่บ้านใหม่ แต่ก็ยังกลับไปบวงสรวงเลี้ยงผีปู่ตาที่บ้านเดิม(หลังจากบวงสรวงในที่ใหม่แล้ว) ชาวบ้านจะเลือกที่ตั้งศาลปู่ตาในบริเวณป่าดงใกล้บ้านที่มีต้นไม้ใหญ่อาณาบริเวณกว้างขวาง มักเลือกทิศเหนือของหมู่บ้าน หรือทิศอื่นก็ได้แต่ไม่ใช่ทิศตะวันตก จากนั้นจะทำพิธีฉลองทุกปีในวันสงกรานต์ โดยมี "เพ่าจ้ำ" เป็นผู้ทำพิธี ชาวบ้านมีแนวโน้มนเคารพอำนาจของผีเจ้าที่เจ้าทางในที่ใหม่ ดังนั้นเมื่อชาวบ้านเริ่มจะมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น ก็จะสร้างวัดพุทธศาสนาขึ้นเป็นของพวกเขาเองเพื่อความมั่นคงทางใจควบคู่กันไปกับการตั้งศาลปู่ตาและเคารพวัตถุโบราณของท้องถิ่นในเวลาต่อมาเช่นกัน เพราะวัดในสังคมประเพณีเป็นศูนย์รวมแห่งความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านให้เป็นไปตาม "ฮีดเก่าคองหลั่ง" ที่ปฏิบัติสืบกันมาหลายชั่วคน

ผีปู่ตาก็กล่าวถึงนั้นคือดวงวิญญาณของบรรพบุรุษที่กำหนดไม่ได้ว่าเป็นใคร เชื่อว่าจะคุ้มครองให้หมู่บ้านสงบสุข ชาวปละอุดมสมบูรณ์ รวมทั้งช่วยป้องกันโรคภัยไข้เจ็บด้วย นอกจากนี้หากผู้ใดมีทุกข์หรือต้องเดินทางไกลที่ผจญอันตราย วิญญาณเจ้าปู่จะช่วยได้หากไปปะ (บน) ผีปู่ตานี้บางแห่งเรียกว่า "ตาปู่" หรือ "เจ้าปู่" (ชวัช ปุณโณทก, 2532 : 29) แม้ในภาคเหนือตอนล่างก็มีคตินับถือผีคล้ายกัน แต่เป็นผีประจำหมู่บ้าน ดังที่ มณีวรรณ ผิวนิม (2524 : 71) กล่าวถึงผีประจำหมู่บ้านที่บ้านดลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย หรือผีเสื้อบ้านเสื้อเมืองที่เป็นศูนย์รวมความผูกพันของชาวบ้านว่า มีการทำพิธีเช่นไหว้ร่วมกันทุกปี โดยชาวบ้านเฉลี่ยกันออกค่าใช้จ่าย ผีเสื้อบ้านเสื้อเมืองนี้เป็นศูนย์รวมขวัญและกำลังใจของชาวบ้าน เชื่อว่าช่วยปกป้องคุ้มครองคนในหมู่บ้าน ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ทุกคนมีข้อผูกมัดที่จะต้องปฏิบัติ

คนในทางที่ถูกต้องต่อกัน เพราะเชื่อว่าถ้าทะเลาะเบาะแว้งกัน หรือมีผู้ประพฤติผิดศีลธรรมบ่อยๆ ผีประจำหมู่บ้านจะไม่พอใจและดลบันดาลให้เกิดความเดือดร้อนขึ้นได้

การนับถือผีที่เป็นคติความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นี้ เป็นภูมิปัญญาที่ช่วยให้สามารถปกครองและควบคุมพฤติกรรมของชุมชนหมู่บ้านได้ อย่างไรก็ตามการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ก็เป็นการรับเข้ามาด้วยความศรัทธาและนำมาผสมกลมกลืนมากกว่าจะเลือกทางใดทางหนึ่ง ดังที่ หลุยส์ ฟิโนต์ (อ้างใน ยอร์ช เซเดส์. 2543: 159) กล่าวในปาฐกถาเมื่อปี ค.ศ.1908 ถึงการเข้ามาของศาสนาพุทธที่แทนที่ศาสนาอินดูในดินแดนเขมรว่า

คือศาสนาที่มีความอ่อนโยนและมีหลักธรรมที่ให้ความสมณะ จึงเป็นสิ่งที่เหมาะสมแก่หมู่ประชาชนที่กำลังอ่อนล้าและหมดกำลังใจอย่างยิ่ง ศาสนานี้เป็นความประหยัดไม่สิ้นเปลือง พระภิกษุในศาสนาปฏิบัติตนว่าจะดำรงชีพอย่างยากจน พึงพอใจที่อยู่อาศัยหลังคามุงจากและข้าวเพียงหยิบมือเดียวเท่านั้น เป็นศาสนาที่มีคำสอนทางศีลธรรมซึ่งมีหลักการประกันสันติสุขแก่จิตใจและความเจริญสุขแก่สังคม เราสามารถเข้าใจได้ว่า เหตุใดประชาชนเขมรจึงยอมรับความเชื่อใหม่นี้โดยปราศจากการต่อต้าน และละทิ้งภาระแห่งความรุ่งโรจน์แต่ก่อนลงเสียด้วยความยินดี

เวลลา (Walter F. Wella) (2530 : 60) กล่าวถึงบันทึกของบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ (Pallegoix) เล่มที่ 2 หน้าที่ 40-41 ได้บันทึกเกี่ยวกับพุทธศาสนากับชาวไทยในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

พุทธมามกะชาวไทยทุกชั้นวรรณะถือว่าการทำบุญเป็นวิถีทางเอกที่จะก่อให้เกิดกุศลกรรม การบุญนั้นกระทำได้หลายวิธี ขั้นต้นทีเดียวก็คือการให้ความอุปการะแก่พระภิกษุสงฆ์ นอกจากนั้นก็มีการสร้าง การปฏิสังขรณ์หรือตกแต่งโบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญต่อจนพระพุทธรูป การไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต การให้ทานแก่คนยากไร้แสนเข็ญ การบวชหรือให้ลูกชายได้บวชเป็นสงฆ์ ล้วนเป็นการสร้างกุศลทั้งสิ้น

บันทึกการสำรวจของร้อยเอกพระวิภาควดาล (James Fitzroy McCarthy) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงมุมมองของชาวอังกฤษที่มีต่อการสร้างศาสนสถานของชาวไทยว่า "ธรรมเนียมชาวสยาม เมื่อสร้างวัดหรือเจดีย์ใดๆจะมีผู้ทูลเงินและเครื่องเพชรพลอยบรรจุไว้ใต้ฐานพระพุทธรูป หรือในพระอุระ หรือมีฉนั้นก็มีฝังไว้ในพื้นวัดตรงแนวสายตาของพระพุทธรูปนั้น" (พระวิภาควดาล. 2533 : 60)

แม้ว่าบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยจะให้ความสนใจกับการตกแต่งหรือความมั่งคั่งของวัด แต่ในสภาพความเป็นจริงมีวัดอีกเป็นจำนวนมากทั่วประเทศในช่วงเวลาเดียวกันนั้นที่สร้างขึ้นอย่างเรียบง่าย ด้วยแรงศรัทธาและทรัพยากรของคนในชุมชน ความยึดหยุ่นในรูปแบบประเพณีของการสร้างวัดที่ให้เป็นไปตามความพร้อมของชุมชนได้เปิดโอกาสให้ชุมชนขนาดเล็กที่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดีนั้นสามารถสร้างวัดของชุมชนขึ้นได้ และค่อยๆต่อเติมพัฒนาขึ้นให้สอดคล้องกับการใช้สอยภายหลัง วัดในประเทศไทยจึงมีอยู่เป็นจำนวนใกล้เคียงกับหมู่บ้าน ส่วนวัดที่สร้างได้ใหญ่โตและมีการประดับตกแต่งอย่างประณีตนั้น ส่วนใหญ่เป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างเป็นวัดหลวงหรือพระอารามหลวง

วัดหลวงตามความเข้าใจทั่วไปคือวัดที่พระมหากษัตริย์ หรือพระราชวงศ์ทรงสร้างหรือทรงปฏิสังขรณ์ แต่วัดที่ราษฎรสร้างหรือที่เรียกกันว่าวัดราษฎร์ ก็สามารถยกขึ้นเป็นวัดหลวงได้ เนื่องจากเคยมีประเพณีปฏิบัติมาแต่เดิม ที่เจ้านาย ข้าราชการบริพาร หรือประชาชนสร้างวัดถวาย และพระมหากษัตริย์ทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง รัฐบาลเห็นว่าเป็นวิธีหนึ่งที่จะช่วยเชิดชูพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง จึงได้กำหนดให้วัดที่ควรได้รับเกียรติยกย่องเป็นพิเศษ ขอพระราชทานยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวงได้ โดยออกเป็นระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ ว่าด้วยการยกวัดราษฎร์ขึ้นเป็นพระอารามหลวง พ.ศ.2518 กำหนดว่าวัดที่จะเป็นพระอารามหลวง นอกจากเป็นวัดที่พระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์ทรงสร้าง ทรงปฏิสังขรณ์หรือทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือเป็นวัดที่รัฐบาลสร้างแล้ว ยังอาจยกวัดราษฎร์ที่มีปูชนียวัตถุหรือโบราณสถานสำคัญและมีอายุวัดมากกว่า 50 ปี เป็นวัดสำคัญของท้องถิ่นหรือเป็นสถานที่ประกอบพิธีทางศาสนาของทางราชการเป็นประจำ หรือเป็นวัดสำคัญทางประวัติศาสตร์รวมทั้งคุณสมบัติอื่นๆที่กำหนดไว้ขึ้นเป็นพระอารามหลวง (กรมศิลปากร 2540 : 7)

สถาบันพระมหากษัตริย์ได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและพระพุทธศาสนาก็ได้มีส่วนช่วยควบคุมคนและสังคมมาเป็นเวลานาน ธวัช ปุณโณทก (2532 ข : 302) กล่าวถึงข้อความในศิลาจารึกวัดมุนีจันทารามที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ซึ่งประกาศให้เขตวัดมุนีจันทารามเป็นเขตปลอดอาญาแผ่นดิน ถ้าผู้ใดเข้ามาหลบภัยในวัดแห่งใดโทษทั้งสิ้น เพียงแต่ให้ฆมาต่อพระรัตนตรัย แล้วนำมาพิจารณาปรับไหมหรือใช้งานตามฐานานุรูป คืองานของทาส งานของไพร่ งานของผู้มีฐานันดรศักดิ์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ยกย่องสถาบันศาสนาสูงส่งมาก อาจเป็นไปได้ว่าฝ่ายพุทธจักรคงได้ช่วยควบคุมคนและสังคมโดยใช้หลักธรรมแทนกฎหมาย ทำให้บ้านเมืองสงบสุข

ด้วยเหตุที่วัดเกิดขึ้นหลังชุมชนและมีความเกี่ยวข้องกับสถานภาพของชุมชนอยู่มาก จึงอาจกล่าวได้ว่าวัดและชุมชนเติบโตมาด้วยกันและต้องพึ่งพาอาศัยกันอยู่เสมอ หากโยงโยความสัมพันธ์นี้ขาดลง วัดและชุมชนจะเปลี่ยนแปลงไปและวัดจะไม่สามารถทำหน้าที่เป็นเสมือนศูนย์กลางที่รวมของคนในชุมชน ชีวิตของชาวบ้านจะมีส่วนสัมพันธ์กับวัดมาก อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่เกิดจนตาย แม้พระในวัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนแต่ละแห่งนั้น ในอดีตที่ผ่านมามักจะเป็นญาติมิตร ลูกหลานของชาวบ้านในท้องถิ่นนั่นเอง (มารุต อัมรานนท์. 2542 : 51)

ศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อพระพุทธศาสนานั้นดูจะไม่แตกต่างกัน แต่รสนิยม ประสบการณ์ และความเชื่อที่เป็นองค์ประกอบทางภูมิปัญญาในการออกแบบก่อสร้าง เป็นสิ่งที่ทำให้มีความหลากหลาย ดังที่มารุต อัมรานนท์. (2542 : 50) กล่าวถึงสถาปัตยกรรมพื้นบ้านที่สร้างขึ้นในแต่ละท้องถิ่นว่า จะมีรูปลักษณะที่แตกต่างกันออกไปบ้างไม่มากนักน้อย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ประเพณี วัฒนธรรม ที่มีความเกี่ยวข้องกับชาวบ้าน อาจกล่าวได้ว่ามีวิวัฒนาการ มีความเป็นมาที่สืบต่อกันได้เป็นเวลายาวนาน มีการปรับเปลี่ยนจนเกิดเป็นรูปแบบที่เหมาะสมสำหรับชาวบ้าน

โดยทั่วไปชาวบ้านมีความคาดหวังให้พระสงฆ์มีบทบาทในการเป็นผู้นำทางศีลธรรม และการเป็นผู้นำชุมชน ให้บริการสังคมในด้านต่างๆ เช่นประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ให้คำแนะนำปรึกษาแก่ชาวบ้าน เป็นผู้นำในการบูรณะทำนุบำรุงวัด ตลอดจนถึงการทำหน้าที่เป็นหมอรักษาโรค หมอดู ไบ๋ห่วย สะเดาะเคราะห์ ซึ่งบทบาทหลังๆนี้จะเด่นกว่าในชุมชนขนาดใหญ่ (มณีวรรณ ผิวนิม. 2524 : 68)

จำนวนของพระสงฆ์มีความสัมพันธ์โดยตรงกับสภาพทางเศรษฐกิจของสังคม ชุมชนขนาดเล็กที่ฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดีจะมีวัดเพียงแห่งเดียว จำนวนพระไม่มากนักเพราะพระต้องพึ่งพาอาศัยชาวบ้าน ถ้าชาวบ้านไม่มีกำลังทรัพย์ในการทำบุญตักบาตร พระจะย้ายไปอยู่วัดในชุมชนที่ใหญ่ขึ้นหรือไม่ก็สึกออกไปเลย

การมีวัดเพียงวัดเดียวหรือหลายวัดในชุมชนนั้น จากกรณีการศึกษาลักษณะโครงสร้างทางสังคมของชุมชน และความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนในจังหวัดสุโขทัย ระหว่างบ้านดลิ่งชั้น อำเภอบ้านด่านลานหอย กับบ้านเมืองเก่า อำเภอมือสอยสุโขทัย พบว่ากรณีบ้านดลิ่งชั้นมีวัดเพียงวัดเดียว มีธรรมเนียมการทำบุญตักบาตรของหมู่บ้านที่แบ่งกลุ่มบ้านช่วยกันจัดอาหารถวายพระเณร ซึ่งเป็นประเพณีทางเหนือ แต่ก็สอดคล้องกับหลักเศรษฐศาสตร์ของหมู่บ้าน เพราะจะไม่มีอาหารเหลือและมั่นใจได้ว่าพระเณรมีอาหารเพียงพอ ส่วนกรณีบ้านเมืองเก่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีคนหลายฐานะปนกันไป มีการตั้งบ้านเรือนกระจายเป็นบริเวณกว้าง จึงมีการสร้างวัดขึ้นหลายวัด แต่ละวัดจะมีกลุ่มชาวบ้านมากพอที่จะดูแลความเป็นอยู่ของพระได้ จำนวนพระจะมีมากหรือน้อยก็เป็นไปตามจำนวนคนในย่านรอบวัด (มณีวรรณ ผิวนิม, 2524 : 66)

วัดในจังหวัดนครนายกทั้งหมดจำนวน 187 วัด (ในช่วงเวลาที่สำรวจ พ.ศ. 2543) เป็นวัดที่ประชาชนร่วมกันสร้างขึ้นหรือวัดราษฎร์ มีลักษณะการสร้างวัดหลายรูปแบบ ทั้งประเภทที่สร้างเป็นวัดถาวรมาตั้งแต่แรก ประเภทที่ขออนุญาตตั้งเป็นสำนักสงฆ์หรือที่พักสงฆ์ซึ่งต่อมาได้ขอขึ้นทะเบียนเป็นวัดต่อกรมการศาสนา ประเภทที่เป็นการเข้าไปบูรณะปฏิสังขรณ์วัดที่มีอยู่เดิมแต่ทิ้งร้างไปแล้วตั้งขึ้นเป็นวัดอีกครั้งหนึ่ง และยังมีวัดเก่าอีกหลายวัดที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาซึ่งมีสภาพเป็นวัดร้างมาจนถึงปัจจุบัน จารึก วิลเดกัว (2539 : 17) กล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีในสมัยอยุธยาที่ปรากฏอยู่ในเขตเมืองนครนายกได้แก่ วัดโบสถ์เจริญธรรม (ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา) วัดพระโต (ตำบลอาษา อำเภอบ้านนา) วัดไผ่คำ (วัดร้างในตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา) ส่วนวัดที่สร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่สร้างโดยชาวลาวเวียงและลาวพวนได้แก่ วัดโพธิ์ไทร และวัดใหญ่ทักษิณาราม (ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอมือสอยสุโขทัย) วัดอุดมการณ์รังษี (ตำบลสาริกา อำเภอมือสอยสุโขทัย) และวัดโพธิ์ปากพลี (ตำบลปากพลี อำเภอบ้านนา) นอกจากนี้ยังระบุว่าวัดที่เป็นผลพวงจากการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ได้แก่ วัดหนองคันจาม (ตำบลบ้านพริก อำเภอบ้านนา) วัดช้าง (ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา) วัดเลขธรรมกิตติ วัดอัมพวัน และวัดบางอ้อใน (ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา วัดแหลมไม้ย้อย (ตำบลพิบูลย์ อำเภอบ้านนา และวัดตำหนัก (ตำบลสาริกา อำเภอมือสอยสุโขทัย)

นอกจากนี้ยังมีเอกสารอื่นๆที่ระบุสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาซึ่งส่วนใหญ่เป็นวัดร้างได้แก่ วัดหลวง (ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา) วัดป่าไร่ (ตำบลอาษา อำเภอบ้านนา) วัดเกาะ (อยู่ในเขตเทศบาล อำเภอมือสอยสุโขทัย) และวัดโบสถ์เจริญธรรม (ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา) ซึ่งเคยร้างแล้วบูรณะขึ้นใหม่ น้อม งามนิสัย และเย็นจิต สุขวาสนะ, 2542 : 79) กล่าวว่าหลักฐานการสร้างวัดเช่น วัดโพธิ์ปากพลีที่เชื่อว่าตั้งขึ้นเป็นวัดใน พ.ศ. 2028 หลังการสร้างกรุงศรีอยุธยา 135 ปี และก่อนเสียกรุง 282 ปี

วัดร้างในนครนายกอาจเคยมีเป็นจำนวนมากเนื่องจากการโยกย้ายหมู่บ้านภายในเพื่อการทำมาหากิน ทำให้วัดที่สร้างขึ้นอย่างง่าย ๆ ต้องย้ายตามไปด้วย หรือมีการรวมวัดเข้าด้วยกัน แต่วัดร้างที่พบมักจะอ้างว่าเป็นวัดเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยา ในบางพื้นที่มีการสร้างวัดและคงสภาพเป็นวัดมาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลายาวนาน เช่นพื้นที่ชุมชนใหญ่แห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่รวมของชาวเมืองเวียงจันทน์และชาวเมืองพวนที่อพยพมาตั้งแตรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีคือบ้านใหญ่ลาวริมแม่น้ำนครนายก บริเวณนี้จึงมีวัดอยู่ใกล้กันถึง 5 วัด และต่อมาได้ตั้งขึ้นเป็นตำบลบ้านใหญ่ลาว ในปี พ.ศ. 2484 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นตำบลบ้านใหญ่ เพื่อให้เป็นไทยตามแนวรัษฎนิยม ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม (พระครูศรีวรนายก, 2539 : 15-16) วัดที่ตั้งอยู่ใกล้กันเหล่านี้ ในอดีตเคยมีการทำสังฆกรรมร่วมกันในพระอุโบสถของวัดใดวัดหนึ่ง โดยที่ไม่จำเป็นต้องมีพระอุโบสถประจำวัดก็ได้ เพราะถึงอย่างไรก็มีจำนวนพระสงฆ์ไม่พอสำหรับพิธี ทำให้มีความสัมพันธ์ที่กระหว่างพระสงฆ์ในวัดใกล้เคียงและทำให้ญาติโยมพลอยมีความสามัคคีและมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันไปด้วย

ปัจจัยที่สร้างความผูกพันระหว่างวัดกับหมู่บ้านได้แก่ความรู้สึกที่ว่าวัดนี้เป็นวัดของหมู่บ้าน ปู่ย่าตายายสร้างขึ้นมา บรรพบุรุษไม่เคยไปทำบุญที่วัดอื่น ลูกหลานก็ยึดถือเป็นแบบแผนปฏิบัติกันต่อมาโดยไม่มีข้อห้ามกำหนดไว้ว่าห้ามไปทำบุญที่วัดอื่นแต่เป็นเพราะความเคยชิน “ชีวิตของชาวบ้านจะมีส่วนสัมพันธ์กับวัดมากอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่เกิดจนตาย พระในวัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนแต่ละแห่งนั้น ในอดีตที่ผ่านมาก็มักจะเป็นญาติมิตร ลูกหลานของชาวบ้านในท้องถิ่นนั่นเอง” (มารุต อัมรานนท์. 2542 : 51)

ในบางวัดพระสงฆ์สามารถสร้างความศรัทธาและแสวงหาการสนับสนุนได้จากบุคคลภายนอก สามารถสร้างสิ่งก่อสร้างที่ใหญ่โตได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งแต่เดิมจำเป็นต้องใช้เวลารวบรวมทรัพย์สินเป็นเวลานาน จึงจะสร้างได้สำเร็จ จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่พระสงฆ์จะเอาใจใส่กับคนภายนอกได้เท่ากับคนในชุมชน หรือบางที่อาจให้ความสนใจมากกว่าคนในชุมชน ซึ่งจะพบได้ในหลายแห่งที่มีการสร้างวัดใหญ่โตด้วยเงินของผู้เลื่อมใสจากภายนอก วัดเหล่านี้จะดูแปลกแยกไปจากสภาพความเป็นอยู่และฐานะทางเศรษฐกิจของชุมชนที่วัดตั้งอยู่ (มณีวรรณ ผิวนิม. 2524 : 65 -74)

ความสัมพันธ์กันของวัดและชุมชนในอดีตเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเกี่ยวพันกันและต่างก็ทำหน้าที่ของตนตามที่อีกฝ่ายหนึ่งคาดหวังได้เป็นอย่างดี เว้นแต่ในสำนักสงฆ์ที่ต้องการความสงบวิเวกเพื่อปฏิบัติธรรมอย่างวัดอรัญวาสีในอดีต มาถึงปัจจุบันจะแยกกันไม่ออกเนื่องจากนิยมปฏิบัติเหมือนกันไปหมด แม้ป้ายชื่อสำนักสงฆ์หรือที่พักสงฆ์บางแห่งก็แสดงว่าเป็นวัดโดยยังไม่ได้รับอนุญาต จนพอจะสรุปได้ว่ามีวัดอยู่ 2 ประเภทคือวัดที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัดแล้ว กับวัดที่รอขึ้นทะเบียน สลักชน ศิวรักษ์ (2522 : 24-27) กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนในปัจจุบันว่า ชาวบ้านในปัจจุบันหันหลังให้พระสงฆ์เป็นส่วนมาก และออกจะดูถูกพระสงฆ์เป็นส่วนมากนั้นด้วย ส่วนหนึ่งเพราะถือว่าพระสงฆ์ไม่บริสุทธิ์ หลายต่อหลายวัดคับแคบ ไม่มีความเมตตากรุณา ยิ่งมองไม่เห็นปัญหาของสังคมมากเท่าใดก็ยิ่งคับแคบมากเท่านั้น และพระคับแคบลงมากเท่าใด ชาวบ้านจะดูถูกมากเท่านั้นด้วย

อย่างไรก็ดียังมีความแตกต่างกันอยู่อย่างมากในเรื่องรูปแบบและระดับความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน ซึ่งมีความละเอียดอ่อนด้วยการมีพื้นฐานที่แตกต่างกัน และมีความเข้าใจที่อาจคลาดเคลื่อนกันได้ง่ายระหว่างวัดกับชุมชน การเข้ามาเฝ้าอัมมคุแลวัดของคนต่างถิ่น การพัฒนาทางวัดภายในวัดโดยไม่คำนึงถึงความสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ในท้องถิ่น การขาดผู้นำสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีคุณภาพ การใช้วัดที่เคยเป็นของชาวบ้านเป็นสถานที่หารายได้ในลักษณะต่างๆ ล้วนเป็นตัวแปรที่มีผลต่อความสัมพันธ์อันดีของวัดกับชุมชน

สถาปัตยกรรมสำคัญในวัด

นับตั้งแต่ได้สืบทอดพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เข้ามาเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 พระพุทธศาสนาเถรวาทหรือหินยานได้เป็นแกนหลักสำคัญ มีการสร้างวัดวาอารามที่เป็นต้นกำเนิดและพัฒนาขึ้นในเวลาต่อมาตามลำดับตามคติความเชื่อ ศรัทธาของผู้คนที่มีต่อพระพุทธศาสนา และภูมิปัญญาของช่างในการใช้โครงสร้าง วัสดุและการประดับตกแต่งที่สนองความต้องการเหล่านั้น สมภพ ภิรมย์ (2527 : 71) กล่าวถึงสถาปัตยกรรมวัดว่าเป็นต้นกำเนิดของศิลปกรรมไทย เรียกว่าพุทธศิลป์ เพราะความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ ความศรัทธา นำใจของผู้ประกอบศิลปะหรือผู้ปกครองประเทศยึดพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

เดิมวัดในสมัยทวารวดีที่มีมาก่อนนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 12-14) ทรงสรุปว่ามีแต่พระสถูปเจดีย์เป็นสิ่งสำคัญ อาจมีวิหารสำหรับเป็นที่ประชุมสงฆ์ด้วย แต่ไม่ปรากฏว่ามีโบสถ์เนื่องจากพระสงฆ์มีจำนวนน้อย และยังถือประเพณีอย่างพุทธสาวกคือเดินทางสอนพระศาสนาไปในที่ต่างๆไม่ประจำอยู่ที่ใด ภูมิพระสงฆ์ก็จะมีอยู่เฉพาะวัดที่มีพระพุทธรูปเจดีย์เพื่อเป็นที่พักชั่วคราว ในใบพระราชทานที่ผูกพัทธสีมาของวัดที่สืบทอดมาทุกวันนี้ยังมีความระบุว่า "ให้เป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์อันมาแต่จาตุรทิศ"

เมื่อล่วงมาถึงสมัยสุโขทัย สถาปัตยกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาสร้างขึ้นตามคติมหายานอย่างลพบุรีเช่น ปรากฏสามยอดที่วัดพระพายหลวงอยู่นอกเมืองสุโขทัยเก่า ปรากฏพระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองชะเลียง(สวรรคโลก) ปรากฏวัดจุฬามณี ที่เมืองพิษณุโลก ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์หรือเถรวาทเข้ามาถึงแล้ว การก่อสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัยจึงปรับเปลี่ยนเป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลจากลังกาทันที เป็นที่น่าสังเกตว่าคนไทยไม่ทิ้งของเดิมเช่นพระปรางค์ซึ่งเกิดขึ้นในลัทธิอื่น ก็ยังดัดเอากักษณะที่ติงามจากช่างต่างสำนักมาผสมกันจนเกิดเป็นแบบอย่างพุทธเจดีย์สุโขทัย (นารถ โพธิ์ประสาธ. 2513 : 45-46)

พุทธเจดีย์หรือสถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัยนี้เป็นความนิยมที่ฟื้นฟูขึ้นมาหลังจาก ลดความนิยมในการสร้างสถูปเจดีย์ไปแล้วระยะหนึ่งเนื่องจากจะหาพระบรมธาตุได้ยาก จึงได้หันไปสร้างพระปรางค์และมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นแทน (รวมทั้งรูปเคารพพระโพธิสัตว์ตามลัทธิมหายานที่นับถืออยู่ในเวลานั้น) การที่กลับมาสร้างสถูปเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นหลักของวัดตามเดิมนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 12-14) ทรงอธิบายว่าเกิดจากการที่ลังกาได้แต่งตั้งราชดูลักษณะพระบรมธาตุขึ้น สามารถบอกลักษณะพระบรมธาตุได้ชัดเจนมากขึ้น เป็นเหตุให้มีการสืบเสาะค้นหาพระบรมธาตุกันอย่างกว้างขวางและสามารถแบ่งปันกันได้แพร่หลายมากขึ้น และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็ได้มีการสร้างพระอุโบสถและพัทธสีมาขึ้นด้วยเหตุดังทรงสันนิษฐานว่า

เหตุด้วยพระสงฆ์ก็มีหลายหมู่หลายคณะและถือลัทธิต่าง ๆ กัน เป็นข้อรังเกียจที่จะทำสังฆกรรมร่วมกัน ครั้นนี้จะกล่าวความเป็นอธิบายแทรกลงด้วยเรื่องสังฆกรรมซึ่งนำพิศวงด้วยเป็นอย่างเดียวกับการตั้งสมาคมในปัจจุบันนี้นั้นเอง กล่าวคือบรรดาผู้ซึ่งได้รับอุปสมบทเป็นพระภิกษุ นับว่าเป็นสมาชิกในสงฆสมาคม เมื่อจะทำการอันใดในนามของสงฆสมาคมทั่วไป เช่นว่าจะรับผู้สมัครเข้าบวชเป็นพระภิกษุเป็นต้น ก็ต้องประชุมพระสงฆ์ทั้งหมดให้เลือกเหมือนอย่างการเลือกสมาชิกแห่งสมาคมในปัจจุบันนี้ ต่อเห็นชอบพร้อมกันจึงรับได้ สังฆกรรมอย่างอื่นเช่นทำอุโบสถ หรือแม้จนรับภิกษุก็ต้องประชุมทำนองเดียวกัน เมื่อมีจำนวนพระภิกษุสงฆ์มากขึ้นตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล จะเรียกมาประชุมพร้อมกันให้ได้หมดเป็นการลำบาก จึงได้เกิดกำหนดสัมา เช่นเอาท้องที่อำเภอหนึ่งเป็นเขต เวลามีการประชุมก็เรียกแต่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอนี้ประชุมพร้อมกัน พระสงฆ์ที่ไปอยู่อำเภออื่นใด ก็ประชุมพร้อมกันในอำเภอนั้นๆ ครั้นพระพุทธศาสนารุ่งเรืองมีจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น ก็ต้องร่นเขตสัมาให้เล็กลงเพื่อสะดวกแก่การประชุม จนถึงกำหนดเขตสัมาในวัดอันหนึ่งอันเดียว สร้างโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรมดังนี้

ดังนั้นวัดที่เริ่มต้นจากการถือคติอย่างสมัยพระพุทธองค์คือเป็นที่พักสงฆ์จึงมีสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติมมากขึ้นตามลำดับ จากกฎีกาสงฆ์แบบต่างๆที่ทรงบัญญัติไว้ มีสถาปัตยกรรมเพิ่มขึ้นเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า มีวิหารเพื่อฟังธรรมหรือนำเพ็ญกุศล และที่ใดเมื่อมีพระภิกษุมาก จึงมีพระอุโบสถเพื่อเป็นที่ชุมนุมสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่างๆซึ่งเป็นการเกิดขึ้นตามความจำเป็นและเพื่อประโยชน์ใช้สอยอย่างแท้จริง แม้ในเวลาต่อมาจะมีสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกเช่น หอไตร หอกลอง หอระฆัง ศาลาการเปรียญ ฯลฯ ก็ล้วนแต่มีประโยชน์ใช้สอยที่เพิ่มขึ้นตามความจำเป็นทั้งสิ้น หากแต่การตกแต่งประดับประดาด้วยส่วนที่เป็นประณีตสถาปัตยกรรมนั้นอาจเป็นสิ่งที่ตามมาภายหลัง และแตกต่างกันไปตามกำลังทรัพย์และรสนิยมของผู้ที่เกี่ยวข้อง

วัดเป็นสถานที่ทางพระพุทธศาสนาซึ่งประกอบไปด้วยโบสถ์วิหาร และที่อยู่ของภิกษุสามเณร วัดใหญ่บางวัดโดยเฉพาะพระอารามหลวงมักจะแบ่งเป็นเขตพุทธาวาส คือส่วนที่ประกอบด้วยอุโบสถ วิหาร เจดีย์ กับเขตสังฆาวาส คือส่วนที่พระภิกษุสามเณรอยู่อาศัย ประกอบด้วยกุฏิ หอฉัน เป็นต้น ระหว่างเขตทั้งสองนี้มักมีกำแพง ถนน คูคลอง กันแยกเป็นสัดส่วน เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม (ราชบัณฑิตยสถาน. 2541 : 71)

สถาปัตยกรรมต่างๆในบริเวณพุทธาวาสมักจะสร้างขึ้นอย่างประณีตวิจิตรพิเศษกว่าบริเวณอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอุโบสถและพระวิหารนั้น เครื่องบนมักจะประดับตกแต่งทำนองเดียวกันกับสถาปัตยกรรมภายในพระราชวัง เนื่องมาจากคติความเชื่อที่ว่า พระพุทธองค์ทรงอยู่ในวาระกษัตริย์ และวาระนั้นก็ยังคงอยู่แม้ว่าจะทรงสละแล้ว ทำให้สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธมีลักษณะและรูปแบบเช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ แต่ในขณะที่เดียวกันสถาปัตยกรรมประเภทโบสถ์วิหารก็จะมีรูปแบบเฉพาะตัว เช่น สิมทางภาคอีสาน วิหารทางภาคเหนือ (มารุต อัมรานนท์. 2542 : 51)

นอกจากเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส ยังมีเขตที่เรียกว่าเขตธรณีสงฆ์ หมายถึงเขตพื้นที่ของวัดบางส่วนของที่เหลือใช้ เป็นเขตพื้นที่สำหรับเอื้อประโยชน์ใช้สอยในเชิงสาธารณประโยชน์ในลักษณะต่างๆเช่น สร้างเมรุเพื่อช่วยสงเคราะห์การพาปนกิจศพ สร้างโรงเรียนเพื่อช่วยสงเคราะห์ด้านการศึกษา หรืออาจให้เช่าเพื่อนำผลประโยชน์ที่ผู้เช่าถวายมานั้นไปใช้ทำนุบำรุงวัด การแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วนดังกล่าวก็เพื่อให้เกิดความชัดเจนบนกรอบวิถีชีวิตอันสมณะของพระสงฆ์ ได้แก่การทำสังฆกรรมในเขตพุทธาวาสที่มีลักษณะเป็นพิธีการ เป็นหน้าที่และต้องการความสำรวมอย่างมาก ทั้งในหมู่พระสงฆ์และในหมู่พุทธศาสนิกชน และอีกส่วนหนึ่งคือการอยู่อาศัยในเขตสังฆาวาสที่อาจไม่จำเป็นต้องสำรวมมาก ความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นก็มีแต่เฉพาะหมู่พระภิกษุสงฆ์ด้วยกัน กับลูกวัดผู้ดูแลรับใช้และอาศัยอยู่ในเขตเดียวกันเท่านั้น ในเชิงการออกแบบทางสถาปัตยกรรมจึงมีทั้งลักษณะความเป็นส่วนตัว (Private zone) ได้แก่เขตสังฆาวาส เป็นพื้นที่กึ่งสาธารณะ (Semi-public zone) และพื้นที่สาธารณะ (Public zone) สำหรับคนทั่วไปใช้ประโยชน์ (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 33-34)

สำหรับเขตพุทธาวาสซึ่งเป็นส่วนที่ทำการศึกษานั้น มีคติในการจัดวางตำแหน่งสิ่งก่อสร้างต่างๆที่เป็นแบบแผนสืบต่อกันมา โดยเฉพาะในวัดที่เป็นพระอารามหลวงหรือสร้างขึ้นโดยพระบรมวงศานุวงศ์ หรือสร้างขึ้นโดยขุนนาง และอาจมีการปรับเปลี่ยนแบบแผนให้แตกต่างออกไปบ้างตามเหตุผลและความจำเป็นในแต่ละยุคสมัย เช่นการคลี่คลายไปจากแบบแผนที่มีการสร้างพระเจดีย์ให้เป็นประธานของวัด และมีพระวิหารอยู่เบื้องหน้าซึ่งมีที่มาจากเจดีย์สถานในถ้ำที่อินเดีย ที่ปรับเปลี่ยนมาจนมีการสร้างพระอุโบสถเป็นประธานของวัดในปัจจุบัน

อนึ่งเกี่ยวกับขอบเขตของวัดนี้ น. ณ ปากน้ำ. (2520 ค. : 164) สันนิษฐานว่า "เข้าใจว่ามีกำแพงและซุ้มประตูเฉพาะเขตพุทธาวาส คือเขตพระอุโบสถ พระวิหาร สถาปัตยกรรมเท่านั้น ส่วนเขตสังฆาวาสหรือบริเวณ

ภูมิสงฆ์ไม่มี ด้วยข้าพเจ้าได้ตรวจสอบวัดโบราณทุกวัดในอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นวัดสำคัญขนาดไหน ... ได้พบเพียงเขตพุทธาวาสซึ่งมีกำแพงอิฐรื้อรอบขอบเขต แต่เขตสังฆาวาสกลับไม่พบซากเลย แสดงว่าเขตสังฆาวาสนั้นไม่มีกำแพง"

น. ณ ปากน้ำ (2540 : 75-78) กล่าวถึงความสำคัญของพระวิหารและพระอุโบสถว่า ตามคติโบราณ พระวิหารมีความสำคัญกว่า ในสมัยสุโขทัยและอยุธยาตอนต้น วิหารหลวงจะอยู่หน้าวัด หน้าstupเจดีย์อันเป็นหลักของวัด สมัยอยุธยาตอนต้นพระอุโบสถจะอยู่หลังวัด เช่นวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ วัดพุทไธสวรรย์ ฝั่งของวัดมาเปลี่ยนไปตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นวัดศาลาปูน มีพระอุโบสถอยู่หน้าเจดีย์ ไม่มีพระวิหาร สันนิษฐานว่าเดิมที่มีการสร้างพระวิหารให้ใหญ่โตอยู่หน้าวัดเนื่องจากนิยมสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ไว้ในวิหารหลวง ให้ผู้คนเข้ามานมัสการเคารพบูชาพระพุทธรูปเจ้า เช่นพระศรีศากยมุนี ที่วัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย พระพุทธชินราช ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก เป็นต้น ต่อมาในสมัยหลังผู้คนมีกำลังสร้างวัดน้อยลง วัดจึงมีขนาดเล็กลง ให้มีเพียงพระอุโบสถกับstupเจดีย์เท่านั้น เช่นที่วัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตรซึ่งสร้างในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ (ครองราชย์ พ.ศ.2245-2251) ทรงสร้างพระอุโบสถขนาดใหญ่เป็นหลักของวัด ส่วนเจดีย์ก็ลดความสำคัญลงกลายเป็นพระปรางค์และstupเล็กอยู่รายรอบพระอุโบสถ และด้วยเหตุที่วัดมีขนาดเล็กลงได้นี้ ทำให้ขุนนางและพ่อค้าทบตึคิดสร้างวัดประจำตระกูลกันจนเกิดเป็นวัดขนาดเล็กขึ้นทั่วไปในตัวเกาะเมืองอยุธยา

การคลี่คลายคติและแบบแผนการจัดวางตำแหน่งอาคารและสิ่งก่อสร้างในวัดอย่างอยุธยาตอนปลายนี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้มีการสร้างวัดขนาดเล็กที่สมบูรณ์ตามคติการสร้างวัดขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งในกรุงศรีอยุธยา เมืองลูกหลวง เมืองหน้าด่านและหัวเมืองทั่วไปในอาณาจักรอยุธยา สมคิด จิระทัศนกุล (2543 : 28-29) กล่าวถึงตำแหน่งของอาคารต่างๆในวัดว่า พระอุโบสถบางยุคสมัยเช่นในสมัยสุโขทัยจะมีความสำคัญน้อย ตำแหน่งที่ตั้งจึงไม่ถูกจัดวางไว้ในแนวแกนประธานอย่างพระวิหาร (ที่อยู่ในแนวแกนประธานร่วมกับพระเจดีย์หรือพระปรางค์) ถึงสมัยอยุธยาตอนต้น พระอุโบสถได้เข้ามาอยู่ในแนวแกนประธาน แต่ตั้งอยู่ส่วนปลายด้านหลังพระเจดีย์ที่เป็นประธานของวัด มาถึงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย พระอุโบสถกลับกลายเป็นส่วนหน้าสุดอยู่แทนที่พระวิหาร ในขณะที่พระวิหารแยกออกไปจากแนวแกนประธาน และในสมัยรัตนโกสินทร์นี้พระอุโบสถได้เปลี่ยนมาเป็นประธานของวัด โดยที่วัดไม่จำเป็นต้องมีพระเจดีย์ พระปรางค์ หรือมณฑป

องค์ประกอบสำคัญหรือสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด ซึ่งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาสและมีประโยชน์ใช้สอย โครงสร้างและวัสดุก่อสร้าง ลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและการตกแต่งที่หลากหลาย สถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้ได้แก่ stupเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ หอไตรและหอระฆัง แม้ว่าจะมีความคงทนถาวรอยู่ได้ในเวลาหนึ่ง แต่ก็ต้องมีการบำรุงรักษาหรือต้องบูรณะซ่อมแซม โดยเฉพาะการก่อสร้างภายหลังเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งนพวัฒน์ สมพิน (2542 : 38) มีความเห็นว่า บรรดาช่างฝีมือทั้งหลายในกรุงก็ถูกกวาดต้อนไปเสียเกือบหมด เพราะส่วนใหญ่ไม่ใช่ทหารจึงเอาตัวรอดได้ยาก ดังนั้นกรุงธนบุรีที่เป็นราชธานีในยุคต่อมาจึงขาดแคลนช่างชั้นดีที่จะมาทำนุบำรุง ช่วยสร้างสรรคให้แก่บ้านเมือง และมารุต อัมรานนท์. (2542 : 49) กล่าวถึงฝีมือช่างชาวบ้านหรือช่างพื้นบ้านในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมในวัดว่า "การแกะสลักแบบพื้นบ้านอีกรูปแบบหนึ่งคือการแกะสลักลงบนส่วนที่เป็นองค์ประกอบของสถาปัตยกรรม เช่นโบสถ์ วิหาร ซึ่งมักจะพบในส่วนของหน้าบัน คันทวย บานประตู และหน้าต่าง โดยมีโครงสร้างและลวดลายที่เป็นแบบอย่างเฉพาะตัว สามารถสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน" สถาปัตยกรรมพื้นบ้านทางศาสนาที่สร้าง

ขึ้นในแต่ละท้องถิ่นแม้จะมีรูปลักษณะที่แตกต่างจากสถาปัตยกรรมที่เป็นวัฒนธรรมหลวง แต่ก็มีวิวัฒนาการ ความเป็นมาที่สืบสานถึงกันได้ ซึ่งแต่ละประเภทของสถาปัตยกรรมมีลักษณะที่น่าสนใจดังนี้

พระเจดีย์

เจดีย์มาจากคำบาลีว่า "เจติย" และคำสันสกฤตว่า "จิตย" มีความหมายว่าเป็นที่เคารพนับถือ สิ่งก่อสร้างที่มียอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งที่นับถือ ตามประเพณีอินเดียโบราณตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถ้าบุคคลผู้ทรงคุณธรรมในศาสนาใดๆ (ศาสนาที่มีอยู่ในขณะนั้น)ถึงแก่กรรมภาพลง เมื่อปลงศพแล้วนิยมเก็บอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูป(เจดีย์)ที่สร้างขึ้นตามกำลังความสามารถของเจ้าภาพหรือสาวกผู้เคารพนับถือ มีตั้งแต่เป็นกองดินไปจนถึงการก่อสร้างอย่างแน่นหนาถาวร (เสนอ นิลเดช. 2544 : 1)

ประจักษ์ วัฒนานุสิทธิ์ (2542 : 123) ให้ความหมายของคำ "เจติยะ" ว่ามาจากคำ จิตะ (Cita) แปลว่ากองเก้าถ่าน และเห็นว่าเกี่ยวข้องกับตรงที่สร้างขึ้นเหนือกองเก้าถ่านหรืออัฐิธาตุ แต่ต่อมาหมายถึงวิหารที่ศักดิ์สิทธิ์ (Shrine) หรือแท่นบูชา หรือวัด ส่วนคำ"สถูป" นั้นหมายถึงลักษณะที่เป็นเนิน หรือแปลว่าบางสิ่งบางอย่างที่ยกให้สูงขึ้น สถูปจึงหมายถึงลักษณะรูปแบบของสถาปัตยกรรม แต่เจติยะหรือเจดีย์หมายถึงลักษณะหน้าที่ของสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นไว้เคารพบูชา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 12) ทรงประทานความเห็นเกี่ยวกับการที่มีผู้สร้างเจดีย์อยู่มากมายหลายแห่งในประเทศไทยแม้ว่าจะมีพระเจดีย์องค์ใหญ่ที่บรรจุพระบรมธาตุอยู่ในบริเวณนั้นแล้วว่า คงมีมูลเหตุจากประเพณีที่สืบทอดมาจากอินเดีย คือเมื่อผู้ทรงคุณธรรมในศาสนาถึงแก่กรรมภาพและได้เผาศพแล้ว ผู้ที่นับถือก็ช่วยกันก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุโดยอุทิศให้เป็นเรือนพระพุทธรูปศาสนาด้วย จึงมีวัดที่เป็นวัดพุทธเจดีย์ (ซึ่งมีเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ) และวัดที่เป็นอนุสาวรีย์ซึ่งมีเจดีย์ที่บรรจุอัฐิธาตุแล้วอุทิศให้เป็นเรือนพระพุทธรูปศาสนา

สถูปเป็นคำในภาษาสันสกฤตและเป็นสิ่งก่อสร้างในพระพุทธศาสนา คงมาจากเนินดินที่ฝังศพ และต่อมาได้ก่อเป็นฐานล้อมรอบ เนินดินนั้นจึงกลายเป็นส่วนกลางหรือที่เรียกว่าองค์ระฆัง บนเนินดินตั้งนมฉัตรหรือร่มปักอยู่บนยอดเพื่อแสดงว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่เดิมคงใช้ฝังอัฐิธาตุแต่มาในราวพุทธศตวรรษที่ 3-6 สถูปในอินเดียมีการก่อด้วยอิฐหรือหินแทนการใช้ดินและไม้ ใช้สำหรับบรรจุพระสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า บรรจุอัฐิธาตุของพระสงฆ์สาวก หรือใช้สำหรับเป็นเครื่องหมายแห่งสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ในพระพุทธศาสนา เช่นสังเวชนียสถาน สถูปนี้ต่อมาได้วิวัฒนาการไปคือมีฐานสูงขึ้น องค์ระฆังสอบเข้าและเล็กลง ยอดสูงขึ้น และบางครั้งก็มีพระพุทธรูปและภาพพุทธประวัติเข้ามาประกอบ จนกระทั่งกลายมาเป็นรูปแบบพระเจดีย์ในปัจจุบัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. 2534 : 64)

เจดีย์หรือสถูปซึ่งเป็นที่เคารพที่เกิดขึ้นหลังพุทธกาลนี้ ได้มีการกำหนดแบ่งไว้เป็น 4 อย่างคือธาตุเจดีย์ ธรรมเจดีย์ บริโภคเจดีย์ และอุเทสิกะเจดีย์ ธาตุเจดีย์นั้นเป็นสิ่งก่อสร้างอย่างที่เรียกว่าสถูปที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ซึ่งเดิมมีการแบ่งพระบรมธาตุไปบรรจุไว้ในธาตุเจดีย์ตามหัวเมืองต่างๆในอินเดียได้แก่เมืองราชคฤห์ เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองเวสาฬะ เมืองอัลกัปปะ เมืองเวฏฐทีปะ เมืองรามคาม เมืองปาวา และเมืองกุสินารา ซึ่งพระบรมธาตุส่วนที่กษัตริย์สักยราช พระญาติวงศ์ของพระพุทธเจ้านำไปยังเมืองกบิลพัสดุ์ แขวงกุชชียะในเนปาล ได้รับการจัดแบ่งมาประดิษฐานไว้ ณ สถูปบนบรมบรรพต วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ในสมัยรัชกาลที่ 5 (เสนอ นิลเดช. 2544 : 2)

ธรรมเจดีย์นั้นคงจะอาศัยพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูปที่ทรงแสดงแก่สาวกก่อนเสด็จเข้าปรินิพพานว่า พระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไป (เสนอ นิลเดช. 2544 : 3) ต้นนิชฐานไว้ดังนี้

ในสมัยพระเจ้าอโศกก็มีการจารึกพระธรรมลงบนเสาหินเป็นเครื่องประกาศเกียรติคุณของพระพุทธศาสนา และเข้าใจว่าในสมัยหลังพุทธกาลประชาชนจะไปแสดงการปลงธรรมสังเวช ณ สักขะนิยสถานต่างๆ ในอินเดียได้ยากเพราะหนทางไกล จึงมักจะเลือกเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจศาสนาจารึกเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้า เช่นคาถาแสดงอริยสัจ

"เยธมมา เหตุปปปภาว

เตส เหตุ ตถาคโต (อาท)

เตสญจ โย นิโรธจ

เอว วาที มหาสมโณ"

"ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงดับทุกขได้ พระมหาสมณะมีวาจาตรัสสอนเช่นนี้เสมอ "

พระธรรมเจดีย์เช่นนี้ แต่ครั้งศาสนาพุทธเข้ามาประดิษฐานในประเทศไทย ณ นครปฐม ก็พบจารึกเหล่านี้จำหลักอยู่บนแผ่นหิน ฐานพระธรรมจักร ฐานพระพุทธรูป และแผ่นอิฐเผาไฟเขียนคาถาอริยสัจ 4 ครั้นเมื่อถึงสมัยเขียนพระธรรมวินัยเป็นตัวอักษรและมีจารึกเป็นหลักฐานแล้ว ก็นับถือคัมภีร์พระไตรปิฎกว่าเป็นธรรมเจดีย์ด้วย ในเมืองไทยยังถือว่าการสร้างพระธรรมเป็นเครื่องช่วยให้ได้บุญขึ้นสวรรค์อีกด้วย เช่นนิยมสร้างพระธรรม 7 คัมภีร์

บริโศกเจดีย์ได้แก่สถานที่สำคัญ 4 แห่งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงอนุญาตตามที่พระอานนท์ทูลขอไว้ก่อนเสด็จปรินิพพาน เพื่อให้พุทธสาวกจะได้พากันไปปลงธรรมสังเวช ณ สักขะนิยสถานอันได้แก่สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน (เสนอ นิลเดช. 2544 : 2) ดังนั้นบริโศกเจดีย์จึงมีอยู่เฉพาะที่ป่าลุมพินีวัน เมืองกบิลพัสดุ์ อันเป็นสถานที่ประสูติ ที่พุทธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ ที่อิสิปตนะมฤตทายวัน เมืองพาราณสี อันเป็นสถานที่ทรงแสดงปฐมเทศนา และ ที่สาละวัน เมืองกุสินารา อันเป็นสถานที่ทรงดับขันธปรินิพพาน (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 37)

อุเทสิกะเจดีย์ คือการสร้างที่เคารพบูชาขึ้นโดยมีเจตนาคือต่อพระพุทธเจ้า แต่ไม่ได้กำหนดว่าเป็นอะไร การสร้างพระพุทธรูปก็ถือเป็นอุเทสิกะเจดีย์ การสร้างพระพิมพ์ด้วยโลหะหรือดินเผาก็เป็นอุเทสิกะเจดีย์เช่นกัน แม้การสร้างอาสนะที่เรียกว่าพุทธบัลลังก์ซึ่งใช้เป็นเครื่องหมายแทนองค์พระพุทธเจ้า (ก่อนจะมีการสร้างพระพุทธรูป) ก็ถือเป็นอุเทสิกะเจดีย์ ฐานชุกชีที่รองรับองค์พระประธานในพระอุโบสถนั้นแต่เดิมก็เป็นอาสนบูชา ภายหลังเมื่อสร้างพระพุทธรูปซ้อนขึ้นไปจึงกลายเป็นการสร้างอาสนบูชาและพระพุทธรูปซ้อนกันนั้นก็เป็นอุเทสิกะเจดีย์ (เสนอ นิลเดช. 2544 : 3)

หากพิจารณาตามวัตถุประสงค์และรูปแบบของการสร้างเจดีย์เป็นที่เคารพบูชาทั้ง 4 อย่างนั้น จะเห็นได้ว่าธาตุเจดีย์จะมีเพียงส่วนน้อยเนื่องจากการสืบหาพระบรมธาตุมาประดิษฐานไว้นั้นเป็นเรื่องยาก และน่าจะต้องสร้างเจดีย์ที่สูงใหญ่มากโดยผู้มีบารมี ส่วนบริโศกเจดีย์ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่เฉพาะในสถานที่ซึ่งเป็นสักขะนิยสถาน 4 แห่งในประเทศอินเดียเท่านั้น ธรรมเจดีย์ก็คือคติในการสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกถวายวัดในปัจจุบัน เจดีย์ส่วนใหญ่ที่พบเห็นทั่วไปจึงเป็นประเภทอุเทสิกะเจดีย์ที่มีผู้สร้างด้วยเจตนาคือต่อพระพุทธศาสนา และ

เนื่องจากมิได้กำหนดว่ามีลักษณะเฉพาะอย่างไร การสร้างพระพุทธรูปรวมทั้งการสร้างพระเครื่องก็นับว่าเป็นการสร้างอุเทสิกเจดีย์แบบหนึ่งด้วย

สำหรับอุเทสิกเจดีย์ที่เป็นสถาปัตยกรรมแบบเจดีย์ที่รู้จักกันนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2499 : 16-19) ทรงอธิบายว่าเริ่มขึ้นในสมัยสุโขทัย โดยเป็นคตินิยมทางฝ่ายคฤหัสถ์ว่าควรสร้างที่บรรจุอัฐิธาตุของวงศ์ตระกูลเป็นเจดีย์อุทิศต่อพระศาสนา โดยประดิษฐานพระบรมธาตุหรือหรือพระพุทธรูปไว้เบื้องบน ข้างใต้ทำเป็นกรบรรจุอัฐิธาตุของบุคคลในตระกูลที่ล่วงลับ เป็นอนุสาวรีย์ของตระกูล และด้านหน้าของเจดีย์มักจะสร้างวิหารขนาดเล็กไว้เพื่อใช้เป็นที่ทำบุญ ซึ่งกลายเป็นวัดขึ้นไปจนถึงวัดขนาดใหญ่ ตามกำลังของตระกูลที่จะสร้างได้ ส่วนราชตระกูลนั้นมักจะสร้างวัดขนาดใหญ่ อาจมีเจดีย์ที่บรรจุอัฐิเรียงรายในวัดเดียวกันก็มี ดังที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในสวรรคโลกและสุโขทัยที่มีวัดซึ่งไม่มีพระอุโบสถและไม่มีที่สำหรับพระสงฆ์อยู่อาศัย คตินี้ยังคงสืบทอดต่อกันมาถึงกรุงศรีอยุธยา มีการสร้างวัดทั้งของหลวงและวัดของราษฎรขึ้นเป็นจำนวนมากจนเป็นคำกล่าวกันในสมัยหลังว่า "เมื่อครั้งบ้านเมืองดี (ชาวอยุธยา) เขาสร้างวัดไว้ให้ลูกเล่น" คือมีวัดประจำตระกูลที่เด็ก ๆ ลูกหลานจะเข้าไปวิ่งเล่นได้ในลานวัดเมื่อมีงานทำบุญ ในสมัยอยุธยาจะมีการสร้างเจดีย์สำหรับบรรจุอัฐิธาตุไว้หน้าพระอุโบสถ 2 องค์เพื่ออุทิศต่อบิดาและมารดา คติการบรรจุอัฐิบรรพบุรุษไว้ที่เจดีย์นี้สื่อความนิยมลงในสมัยรัตนโกสินทร์เนื่องจากได้เห็นกรุงศรีอยุธยาถูกเผาทำลายมาก่อน จึงนำมาเก็บไว้ที่บ้านกันเป็นส่วนใหญ่

สิ่งก่อสร้างในประเภทเดียวกันนี้ก็ยังปรากฏในรูปแบบอื่นที่เป็นอิทธิพลศิลปะแบบลพบุรี(ขอม) ได้แก่ พระปรางค์ซึ่งมีการดัดแปลงผสมผสานจนเป็นแบบอย่างเฉพาะที่แตกต่างไปจากต้นแบบเดิม ทั้งปรางค์ สถูป และเจดีย์นั้นมียกคิดในการสร้างและประโยชน์ใช้สอยเช่นเดียวกัน คือเป็นที่บรรจุอัฐิหรือบรรจุสิ่งที่ควรบูชา หรือเป็นอนุสาวรีย์ในพระพุทธศาสนา ส่วนสิ่งก่อสร้างที่นิยมเรียกกันว่าเจดีย์นั้น เสนอ นิลเดช (2544 : 5) กล่าวว่า "เจดีย์ที่คนไทยเข้าใจกันนั้นจะต้องมียอดแหลม ถ้ายอดไม่แหลมไม่เรียกเจดีย์"

รูปทรงของเจดีย์มีวิวัฒนาการมาจากแบบพระสถูปที่เป็นกองดินพูนขึ้นเหมือนอย่างสถูปสาญจีที่อินเดีย หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล (2540 : 13) ทรงบรรยายว่า "เป็นรูปโอคว่ำตั้งอยู่บนฐานและมีฉัตรปักเป็นยอด สถูปนี้คงสร้างเลียนแบบมาจากเนินดินหรือหลุมฝังศพโดยไม่ต้องสงสัย ส่วนใหญ่ใช้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุแต่บางครั้งก็ใช้เป็นอนุสาวรีย์ โดยทั่วไปมักมีรั้วและประตูล้อมรอบแสดงถึงสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์สำหรับกระทำพิธี ประทักษิณคือการเดินเวียนขวาไปโดยรอบสถานที่เคารพ" ลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของเจดีย์ในประเทศไทยที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงปัจจุบันทั้งธาตุเจดีย์และอุเทสิกเจดีย์นั้น มีรายละเอียดที่ต่างกันไปได้มากตามคติความเชื่อ ค่านิยม ตลอดจนอิทธิพลของแบบอย่างศิลปะที่เกี่ยวข้อง

สมคิด จิระทัศนกุล (2543 : 39-42) ได้จำแนกรูปทรงของเจดีย์เป็น 4 แบบ ได้แก่เจดีย์ทรงกลม เจดีย์แปดเหลี่ยม เจดีย์สี่เหลี่ยม และเจดีย์แบบเบ็ดเตล็ด พระเจดีย์ในเขตพุทธาวาสนี้จำแนกตามหน้าที่และตำแหน่งที่ตั้งได้ 5 ประเภทได้แก่ เจดีย์ประธานที่มีขนาดใหญ่ ตั้งอยู่กลางผังของวัดหรือด้านหลังพระอุโบสถหรือพระวิหาร เจดีย์รายที่มีขนาดย่อมลงมาและเรียงรายอยู่รอบเจดีย์ประธาน เจดีย์ทิศที่ตั้งอยู่ตามมุมทิศหรือมุมของผัง เจดีย์คู่ที่สร้างขึ้นเหมือนกันเป็นคู่ ตั้งอยู่ด้านหน้าของพระอุโบสถ พระวิหาร หรือพระปรางค์ และเจดีย์หมู่ที่สร้างขึ้นเป็นกลุ่มโดยไม่เน้นความสำคัญที่องค์ใด

ส่วนพระปรางค์อันเป็นสถาปัตยกรรมที่พัฒนามาจากปรางค์หรือปราสาทของขอมนั้น เมื่อมีรูปลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมไทยจะตั้งอยู่โดดเดี่ยว ไม่มีอาคารอื่นมาเชื่อมต่อแบบปรางค์ขอม พระปรางค์แบบไทยส่วนมากมีชัฏยื่นออกมาทั้งสี่ด้านหรือสี่ทิศ แต่จะเน้นความสำคัญที่ชัฏด้านหน้า ตัวปรางค์แบ่งเป็นส่วนได้เช่นเดียวกับเจดีย์ คือส่วนยอด ส่วนเรือนธาตุ และส่วนฐาน ทั้งยังมีหน้าที่และตำแหน่งที่ตั้งคล้ายพระเจดีย์

คือ ปรางค์ประธาน ปรางค์บริวาร (ไม่เรียกปรางค์รายอย่างเจดีย์ราย) และ ปรางค์ทิศ (ราชบัณฑิตยสถาน . 2541 : 86-87)

พระมณฑป

มณฑปคือศาสนสถานที่เป็นเรือนรูปเหลี่ยมมักจะมีหลังคาเป็นเครื่องยอด ปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยของมณฑปที่เก่ากว่าสมัยสุโขทัย มณฑปสุโขทัยส่วนมากเป็นอาคารรูปทรงสี่เหลี่ยม ด้านหน้าทำเป็นซุ้มหน้าบันซ้อนสองชั้น มีช่องคูหาเป็นทางเข้าไป ภายในเป็นห้องสี่เหลี่ยมเพดานสูง ผังด้านในสุดถือเป็นฐานสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่ มณฑปสมัยสุโขทัยอาจมีส่วนเครื่องบนหรือส่วนหลังคาแตกต่างกันหลายรูปทรง ได้แก่ "หลังคาทรงรถ" ที่คล้ายประทุนเกวียน "หลังคาทรงคฤห์" หรือทรงจั่ว และ "หลังคาทรงมณฑป" ซึ่งเป็นรูปทรงกรวยสี่เหลี่ยม หรือทรงปิรามิดซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป มณฑปสมัยสุโขทัยนี้เป็นประธานในบริเวณพุทธาวาส มีอาคารที่เรียกว่าวิหารต่อออกมาทางด้านหน้ามณฑป มณฑปขนาดใหญ่มักทำเป็นจตุรมุขไว้ประดิษฐานพระพุทธรูป 4 อิริยาบถ เช่น มณฑปพระสี่อิริยาบถในเมืองสุโขทัยและกำแพงเพชร ในสมัยอยุธยา(พุทธศตวรรษที่ 19-23) ยังมีความนิยมสร้างมณฑปสำหรับประดิษฐานปูชนียวัตถุต่างๆสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มณฑปในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีขนาดใหญ่และประดับตกแต่งให้งดงามตามแบบอย่างอยุธยา นอกจากนี้ยังมีการสร้างมณฑปขึ้นหลายแห่งตามอารามหลายแห่งทั้งในกรุงและนอกกรุง ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างมณฑปที่มีความงามแตกต่างไปจากรูปแบบเดิมได้แก่พระมณฑปที่ใช้เป็นหอไตร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นมณฑปทรงจตุรมุขยอดเป็นทรงพระมหามงกุฎ การตกแต่งประดับกระเบื้องด้วยประดิษฐ์เป็นลวดลายอันเป็นแนวพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. 2543 : 41 - 49)

พระมณฑปแบ่งตามลักษณะตำแหน่งที่ตั้งได้ 3 ลักษณะ คือ มณฑปหลวงที่ใช้เป็นหลักประธานของวัด มณฑปน้อย เป็นมณฑปขนาดเล็กที่ใช้ประกอบอาคารประธาน และมณฑปทิศ เป็นมณฑป 4 หลังที่มีลักษณะเหมือนกัน วางประกอบลงตามมุมทิศในผัง (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 55-58)

พระอุโบสถ

คำ"อุโบสถ"มีความหมาย 4 ความหมายคือ หมายถึงสถานที่ซึ่งพระสงฆ์ทำสังฆกรรมร่วมกัน (พระอุโบสถ) หมายถึงการรักษาศีลแปดของภรรวาสในวันพระ (อุโบสถศีล) หมายถึงวันพระอันเป็นวันที่พระสงฆ์และภรรวาสมาประชุมกันเพื่อแสดงธรรมและรับฟังธรรม และหมายถึงการแสดงปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ทุกๆ 15 วันตามพระธรรมวินัย บางท้องถิ่นเรียกพระอุโบสถเป็นอย่างอื่นได้แก่ภาคอีสานที่เรียกว่า"สิม" ซึ่งกลายเสียงมาจาก "สิมา" ที่หมายถึงพื้นที่ที่ใช้ทำสังฆกรรม (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 63)

พระอุโบสถแต่เดิมมีขนาดเล็กกว่าพระวิหารเพราะใช้สำหรับพิธีอุปสมบทที่ต้องการเนื้อที่เพียงให้พระนั่งได้ 10 รูปเท่านั้น ภรรวาสจะเข้าไปข้างในไม่ได้ ต่อมาญาติโยมต้องการเข้าไปร่วมพิธีอยู่ข้างในด้วยก็เลยขยายขนาด ขนาดของพระอุโบสถขึ้นอยู่กับจำนวนผู้ใช้พระอุโบสถ ประกอบกับแรงศรัทธาของประชาชน เช่น สมัยสุโขทัยบ้านเมืองสงบ มีผู้บวชเรียนกันมาก ขนาดของพระอุโบสถก็ใหญ่ตามไปด้วย ส่วนสมัยอยุธยาตอนปลายบ้านเมืองไม่สงบนัก ขนาดของโบสถ์ก็จะเล็กลง อย่างไรก็ตามเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปในท้องถิ่นต่างๆ คติในการสร้างพระอุโบสถจึงแปรเปลี่ยนไปตามคตินิยมของท้องถิ่น ทำให้มีรูปแบบที่แตกต่างกัน (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2525 ก. : 282-283)

พระอุโบสถแต่เดิมมีขนาดเล็กที่ต้องการเนื้อที่เพียงให้พระสงฆ์นั่งได้ 10 รูปนั้นมิได้ใช้ทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง กล่าวคือพระสงฆ์จำนวน 10 รูปนั้นสามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างได้ ยกเว้นแต่การสวดถอนจากการอาบัติสังฆาภิเสก ซึ่งต้องมีจำนวนพระสงฆ์ตั้งแต่ 20 รูปขึ้นไป (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 64-65) ดังนั้นวัดที่มีพระสงฆ์อยู่จำพรรษาจำนวนน้อยจึงไม่สามารถทำสังฆกรรมตามพระวินัยได้ การที่พระสงฆ์ไปรวมกันทำสังฆกรรมที่พระอุโบสถในวัดใดวัดหนึ่งในกลุ่มวัดที่อยู่ใกล้กันจึงอาจเป็นเรื่องปกติในอดีต และแม้จะมีพระอุโบสถในวัด ส่วนมากก็สร้างเท่าที่จำเป็นเนื่องจากเป็นที่เฉพาะของสงฆ์ ส่วนฆราวาสก็มีที่บำเพ็ญบุญอยู่ที่ศาลาการเปรียญ ศาลาการเปรียญจึงมีขนาดใหญ่เพื่อรับชาวบ้านได้ทั้งหมดในงานบุญใหญ่ต่างๆ

ลักษณะพระอุโบสถที่ถือคติว่าเป็นที่เฉพาะพระสงฆ์เห็นได้อย่างชัดเจนจากสิมหรือพระอุโบสถแบบพื้นบ้านในภาคอีสาน วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (2525 ก : 283-285) บรรยายลักษณะสิมแก่ภาคอีสานว่ามีขนาดเล็กตามขนาดของชุมชน ตัวสิมมีลักษณะคล้ายกล่องสี่เหลี่ยม กว้างไม่เกิน 8-10 คอก ยาวประมาณ 2-3 วา ด้านหน้ามีประตูเข้าประตูหนึ่ง ด้านหลังที่ปิดตันไม่มีประตู ด้านข้างมีหน้าต่างเล็กๆ ส่วนฐานสิมไม่มีลวดลาย แต่ทำเป็นฐานบัวหลายตามแบบพื้นบ้าน ด้านหน้าสิมมักจะทำชานบันได หลังคาเป็นหลังคาจั่วลดชั้น หน้าบันเรียบง่าย ตกแต่งคล้ายลายผ้า(เป็นลายมากกว่าเป็นเรื่อง) ส่วนพิเศษคือการตกแต่งเครื่องบน(หลังคา) ที่มีลักษณะคล้ายภาคกลาง แต่มีความแตกต่างในรายละเอียด มี "โหง" หรือช่อฟ้าค่อนไปทางลาวและมีส่วนที่โผล่ขึ้นมาจากสันหลังคาลายยอดของสถูปเจดีย์ คงเป็นคติที่ต้องการจะรักษารูปแบบเจดีย์

เนื่องด้วยชาวบ้านไม่ได้เข้าไปในอาคาร จิตรกรรมฝาผนังอีสานจึงนิยมเขียนผนังด้านนอกสิม (โบสถ์) คติการเขียนไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว เป็นไปตามความเหมาะสมของฝาผนังและขนาดของสิม และความพอใจของช่าง การจัดวางองค์ประกอบเป็นไปตามธรรมชาติ หรือสำนึกความงามที่แฝงอยู่ในตัวของช่างเขียน ภาพจึงปรากฏออกมาเป็นความงามที่เรียบและสื่อตามความรู้สึกนึกคิดที่ช่างเขียน (ช่างแต้มรูป) อยากเขียน การสร้างจิตรกรรมของช่างอีสานที่เขียน ไว้นอกอุโบสถน่าจะมีจุดประสงค์เกี่ยวกับการเขียนไว้ในอุโบสถคือเป็นไปเพื่อสั่งสอนให้ประชาชนครองตนอยู่ในศีลธรรม และใช้เล่นเฝ้าพื้นบ้าน (คณะกรรมการโครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย. 2542 :133)

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ และสุภัท รักเปี่ยม. (2541 : 7) กล่าวถึงศาสนาคารในวัดทางภาคอีสานว่ามีหลายชนิดเช่น สิม(โบสถ์) วิหาร สถูปเจดีย์ หอแจก(ศาลาการเปรียญ) หอไตร หอกลอง หอระฆัง หอโพงธาดู (ที่บรรจุกระดูก) กุฏิสงฆ์ เป็นต้น ที่สำคัญที่สุดคือสิม ที่เป็นหลักหรือศูนย์กลางของความเป็นวัดในพระพุทธศาสนา เป็นอาคารที่ใช้ในพิธี "อุโบสถกรรม" หรือการทำ "ปาติโมกข์เทศ" หรือการแสดงปาติโมกข์ของพระสงฆ์ อาคารดังกล่าวจึงอาศัยอนุโลมชื่อแห่งพิธีกรรมนำมาเรียกว่า "อุโบสถ" หรือ "โบสถ์" สิมหรือ สิมานี้จะต้องปลูกสร้างขึ้นในเขตแดนที่ขอพระราชทานจากพระมหากษัตริย์แล้วตามประเพณี เรียกว่า "พัทธสีมา" โดยมีโบสถ์หรือสีมาปึกเป็นเขตอยู่รอบโบสถ์รวม 8 ตำแหน่งหรือ 8 ทิศ ในเรื่องนี้ น. ณ ปากน้ำ.(2524 : 9 - 14) อธิบายว่า เสีมาเพี้ยนมาจากสีมาซึ่งแปลว่าเขต เป็นการกำหนดเขตสังฆกรรมโดยมีพระอุโบสถอยู่ตรงกลาง มีก้อนหินปึกโดยรอบ ... สีมาที่ปักอยู่ในเขตพระอุโบสถในวัดนั้นต้องทำพิธีสงฆ์และเรียกว่า "พัทธสีมา"...ถ้ายังไม่ได้ทำพิธีเรียกว่า "อพัทธสีมา" ส่วนสีมาขนาดเล็กที่มีสีมาขนาดใหญ่ครอบอีกชั้นหนึ่งเรียกว่า "ชั้นตสีมา" การเรียกสีมาที่กำหนดเขตบ้านต่อบ้านเรียกว่า "จามสีมา" ถ้าพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานที่ดินให้จึงเรียกว่า "วิสุงคาม สีมา"

ลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถโดยทั่วไปมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ไม่มีแบบแผนกำหนดว่าต้องสร้างด้วยไม้หรือก่ออิฐ แต่ปรากฏว่านิยมสร้างด้วยการก่ออิฐหรือก่อศิลาแลง สมคิด จิระทัศนกุล (2543 : 70) กล่าวถึงโครงสร้างอาคารพระอุโบสถและพระวิหารว่า

นับแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11) เป็นต้นมาจนถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 25) นับเป็นเวลากว่า 1,400 ปี ที่อาคารพระอุโบสถและพระวิหารแทบทุกสมัยยังคงดำรงรูปแบบอาคารที่ก่อขึ้นด้วยอิฐเป็นโครงสร้างอาคารนับแต่ฐานถึงผนังเรือน แล้วรับโครงสร้างและเครื่องบนหลังคาที่เป็นไม้อยู่เช่นนี้คงเดิม ก่อนที่ระบบโครงสร้างจะพัฒนาเป็นระบบโครงสร้างเหล็กหรือระบบคอนกรีตเสริมเหล็กแบบตะวันตก แต่พัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างก็คงมีเพียงรูปแบบลักษณะที่แตกต่างกันไป โดยอาศัยการคลี่คลายบนโครงรูปจากผังอาคารที่เป็นแบบแผนหลัก คือผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า...ซึ่งสามารถแบ่งแยกเป็นประเภทหลัก 7 รูปแบบคือ

- 1.แบบปีกนก มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาปีกนกคลุมพื้นที่โดยรอบ
- 2.แบบทรงคฤห์ มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาเป็นจั่วแบบหลังคาเรือน ด้านหน้าและด้านหลังไม่ทำปีกนกออกมาคลุม
- 3.แบบมุขเด็จ มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทำหลังคาคลุมอย่างทรงคฤห์ด้านสกัดด้านใดด้านหนึ่งต่อเป็นโถงสี่เหลี่ยมที่เรียกว่า"มุขเด็จ" ทำหลังคาคลุมล้อตามทรงหลังคาเรือนประธาน
- 4.แบบเฉลียง มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำหลังคาคลุมอย่างทรงคฤห์ ด้านสกัดด้านใดด้านหนึ่งต่อเป็นเฉลียงเพิ่มขึ้น
- 5.แบบมุขประเจ็ด มีมุขลดดูเสมือนลอยออกมาจากผืนหลังคาปีกนก บ้างเรียกว่า"มุขชะโงก" หรือ "มุขทะลุข้อ"
- 6.แบบตรีมุข มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแล้วต่อเติมที่ด้านยาวด้านใดด้านหนึ่งออกทำให้มีหน้าจั่วสามด้าน
- 7.แบบจตุรมุข มีผังเป็นรูปกากบาท มีมุขหรือหน้าจั่วหันออกสี่ทิศ

อาคารพระอุโบสถและพระวิหารที่มีรูปแบบอาคารและโครงสร้างอาคาร รวมทั้งมีเครื่องบนหลังคาที่ตกแต่งอย่างสถาปัตยกรรมวังนั้น มีพัฒนาการมายาวนานในราชธานีหรือหัวเมืองสำคัญ แต่พระอุโบสถและพระวิหารที่สร้างขึ้นในท้องถิ่นต่างๆที่ห่างไกลออกไปนั้น เป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านที่มีรูปลักษณะที่แตกต่างกันไปตามสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และภูมิปัญญาของช่างพื้นบ้าน พระอุโบสถและพระวิหารที่เป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านเหล่านี้มีหลงเหลืออยู่ไม่มากนักในปัจจุบัน โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่มีความเจริญทางวัตถุเข้าไปมากหรือท้องถิ่นที่มีกำลังทรัพย์สร้างของใหม่ที่เห็นว่าดีงามทับลงไปบนของเก่าที่รื้อออก

การศึกษาเกี่ยวกับศิลปะและสถาปัตยกรรมพื้นบ้านของวัดในภาคอีสานซึ่งมีลักษณะ ชุมชนและคติในการสร้างที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตนและอาจมีความสัมพันธ์กับรูปแบบสถาปัตยกรรม พื้นบ้านของวัดในพื้นที่จังหวัดนครนายกบางส่วน เนื่องจากกลุ่มประชาชนมี พื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมร่วมกัน ลักษณะศาสนาแบบอีสานเดิมเน้น ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ และ สุกัต รักเปี่ยม. (2541 : 10) กล่าวว่า เกิดขึ้นโดยช่างพื้นเมืองที่มีอุดมคติในการถ่ายทอดรูปแบบเรียบง่าย จนเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตน สถาปัตยกรรมแบบอีสานแท้ในปัจจุบันยังคงหลงเหลืออยู่บ้างตามวัดที่อยู่ห่างไกลตัวเมือง ส่วนใหญ่อาคารเหล่านี้จะชำรุดทรุดโทรมไปมาก และมีการเปลี่ยนแปลงต่อเติมผิดแปลกไปบ้างตามหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยในปัจจุบัน เช่นการมุงหลังคาสังกะสีต่อเติมเป็นหลังคาจันทับ หรือเป็นเพิงลาดเอียงอยู่ด้านหน้าทางเข้าสิม บางแห่งก็มีการบูรณะปฏิสังขารใหม่จนกลายเป็นเกือบเหมือนพระอุโบสถทางภาคกลาง บางวัดถึงกับรื้อสิมเก่าทิ้งแล้วสร้างพระอุโบสถใหม่ขึ้นแทน

นอกจากรูปแบบที่เป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านแท้ มีการประยุกต์ในแบบช่างพื้นบ้านผสมเมืองหลวง ได้แก่การสร้างลิมที่มีรูปทรงอย่างโบราณ แต่มีเครื่องบน(หลังคา) และลดลวดลายประดับที่พยายามเลียนแบบ พระอุโบสถทางภาคกลาง แต่ฝีมือช่างพื้นบ้านเหล่านั้นอาจยังไม่ถึงขั้นจึงทำให้ดูแปลกตาออกไป อีกแบบหนึ่ง เป็นการประยุกต์ตามแบบช่างญวน ในช่วงที่ชาวญวนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดอุบลราชธานี มีช่างฝีมือก่อสร้างเข้ามาด้วย เมื่อชาวบ้านคิดสร้างวัดหรือสร้างลิมขึ้นใหม่จึงนิยมจ้างช่างชาวญวน ญวนเคยเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสมาก่อน ทำให้ได้รับอิทธิพลในรูปแบบและเทคนิคการก่อสร้างอย่างชาวยุโรปจนมีความชำนาญ โดยเฉพาะงานก่ออิฐแบบมีซุ้มโค้ง (arch) และได้นำมาดัดแปลงรูปแบบลิมในภาคอีสาน ประตุนหน้าต่างกลายเป็นอาร์คโค้งทั้งหมด ซุ้มโค้งนี้มีลวดลายปูนปั้นรูปต้นไม้ดอกไม้ ไม่สามารถปั้นปูนเป็นลวดลายละเอียดได้มาก ซ่อฟ้า รอยล่ายองบางแบบก็เลียนแบบลิมเดิม แต่ลวดลายดูแข็งกระด้าง บางแบบก็ทำซ่อฟ้าเป็นแบบญวน (ตัวมังกรญวน) สถาปัตยกรรมฝีมือช่างญวนเหล่านี้ส่วนมากจะอยู่ตามชนบทที่ห่างไกลตัวเมือง (ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ และ สุภัต รักเปี่ยม. 2541 : 15-18)

หน้าที่ใช้สอยของพระอุโบสถที่ต้องการพื้นที่ภายในกว้างขวางมากขึ้นเพื่อรับญาติโยมเข้าร่วมพิธีสงฆ์ การตกแต่งประดับประดาส่วนต่างๆที่เพิ่มราคาค่าก่อสร้างและเป็นการแสดงศักยภาพในการชักจูงญาติโยมมาทำบุญนั้น เป็นสิ่งที่เร่งเร้าการละทิ้งพระอุโบสถหลังเดิม หรืออาจรื้อทำลายลงโดยไม่เห็นคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ทั้งของชุมชนและวัด การสร้างพระอุโบสถ ขึ้นใหม่ในปัจจุบันคงจะไม่แตกต่างจากการสร้างโรงเรียนประเภทอื่นคือจะมีขนาดเล็กหรือใหญ่ไม่สำคัญ แต่ต้องกำหนดด้วยใบเสมา และมีพระพุทธรูปประธาน ใช้สำหรับเป็นที่ทำสังฆกรรมเท่านั้น .

พระวิหาร

ศัพท์เดิม"วิหาร"หมายถึงที่อยู่ของสงฆ์ ปัจจุบันใช้หมายถึงอาคารในวัดซึ่งประดิษฐาน พระพุทธรูป และเป็นสถานที่พุทธศาสนิกชนมาทำบุญ ส่วนที่อยู่ของสงฆ์เรียกรวมกันว่า"กุฏิ" (หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล. 2534 : 63) วิหารเป็นอุเทสิกเจดีย์ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญของวัด ซึ่งมักจะตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส มีลักษณะเป็นอาคารเครื่องล่ายองคล้ายกับพระอุโบสถ แตกต่างกันว่าพระอุโบสถจะมีนิมิตคือเสมาและมีกำแพงแก้วโดยรอบ ใช้เป็นที่ประกอบศาสนกิจต่างๆของพระภิกษุสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ซึ่งภายในวัดหนึ่งๆ อาจมีพระวิหารได้หลายหลัง ขึ้นอยู่กับวัดอุปประสงค์ ความสำคัญ ตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของพระวิหาร ได้แก่พระวิหารหลวงที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญจะตั้งอยู่หน้าพระเจดีย์ พระวิหารทิศจะตั้งอยู่ประจำทิศต่างๆ รอบพระอุโบสถ พระวิหารรายตั้งอยู่นอกเขตพัทธสีมาหรือกำแพงแก้ว พระวิหารน้อยและพระวิหารกลบมีขนาดเล็กสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปหรือรูปเหมือนของพระภิกษุสำคัญ พระวิหารคดมีลักษณะผังอาคารเป็นรูปหักงอเป็นข้อคอกมักจะต้องอยู่ตรงมุมเขตพุทธาวาสหรือตามเขตกำแพงแก้ว และพระวิหารยอดที่เป็นอาคารจตุรมุขยกเครื่องบนเป็นเครื่องยอดทรงต่างๆ (จักรพร สุวรรณนคร. 2544 : 37)

กล่าวโดยทั่วไปพระวิหารกับพระอุโบสถนั้นมีลักษณะทางกายภาพเป็นอย่างเดียวกันแต่มีหน้าที่ใช้สอยแตกต่างกันคือ พระอุโบสถเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประธานและเป็นที่ทำสังฆกรรม ส่วนวิหารนั้นเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ(ที่ไม่ใช่พระพุทธรูปประธาน)และเป็นที่สำหรับญาติโยมมาทำบุญฟังเทศน์ วิโรฒ ศรีสุโร. (2539 : 17) กล่าวถึงหน้าที่ใช้สอยดั้งเดิมของพระวิหารในสถาปัตยกรรมล้านนาว่า วิหารเป็นประธานของวัดหรือบางแห่งเรียกวิหารหลวง จะตั้งอยู่ตรงแนวแกนของวัดที่เป็นเส้นที่ลากตั้งฉากจากประตูตรงไปยังเจดีย์ประธาน วิหารจะอยู่หน้าเจดีย์ประธานของวัด และมักจะเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในวัด ในขณะที่โบสถ์จะมีอยู่หรือไม่อยู่ในวัดก็ได้ เนื่องจากโบสถ์ใช้ในการประกอบพิธีกรรมและการทำสังฆกรรม

ซึ่งอาจใช้ร่วมกันได้ในหลายวัด ในขณะที่วิหารนั้นมีไว้เพื่อให้ประชาชนมากราบไหว้พระหรือมาฟังธรรม การตั้งวิหารอยู่หน้าเจดีย์เมื่อมีผู้คนกราบไหว้พระประธาน ก็ย่อมกราบไหว้พระเจดีย์ที่อยู่ด้านหลังวิหารด้วย ส่วนที่ตั้งของโบสถ์นั้น(ถ้ามี)มักจะอยู่ถัดออกไปทางด้านข้างของวิหาร

สมคิด จิระทัศนกุล (2543 : 89-94) จำแนกพระวิหารที่ปรากฏอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์เป็น 8 ประเภทคือ

1. พระวิหาร คือพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูป เป็นการเรียกอย่างกว้างๆ
2. พระวิหารหลวง คือพระวิหารที่ตั้งอยู่ด้านหน้าหรือด้านหลังของพระเจดีย์ พระปรางค์ หรือพระมณฑป
3. พระวิหารทิศ คือกลุ่มพระวิหาร 3 หลังที่ประกอบกันให้เป็นแนวทิศอีก 3 ทิศ นอกเหนือจากทิศที่กำหนดให้เป็นวิหารหลวง
4. พระวิหารราย คือวิหารขนาดเล็กที่เรียงรายอยู่ในเขตพุทธาวาส เข้าใจว่าสร้างเพื่อบรรจุอัฐิของบรรพบุรุษ และใช้เป็นที่ทำบุญอุทิศส่วนกุศล
5. พระวิหารน้อย คือวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป โดยที่วัดแห่งนั้นมีพระวิหารหลวงอยู่แล้ว
6. พระวิหารแกลบ คือวิหารหลังเล็กๆที่มีขนาดพอประดิษฐานพระพุทธรูปหรือรูปเหมือนพระภิกษุที่เป็นที่เคารพนับถือ
7. พระวิหารคด คือ พระวิหารที่ตั้งอยู่ตามมุมของแผนผัง ตัวพระวิหารมีผังเป็นรูปหักศอก
8. พระวิหารยอด คือพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ โดยสร้างเป็นเรือนเครื่องยอด มียอดเป็นทรงมณฑป ทรงมหาเมฆ

สำหรับรูปแบบของอาคารนั้น พระวิหารกับพระอุโบสถมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่อาจพบความแตกต่างได้ในเรื่องผนังคือ พระวิหารนั้นมีทั้งที่เป็นพระวิหารที่บิที่ก่ออิฐถือปูน และพระวิหารโถงที่เป็นอาคารโถงไม่มีผนังกัน แต่จะไม่โถงอย่างศาลา สิ่ง чтоช่วยให้สังเกตได้ว่าหลังใดเป็นพระอุโบสถ หลังใดเป็นพระวิหารคือ กำแพงแก้วและซุ้มเสมา สมคิด จิระทัศนกุล (2543 : 98-99) กล่าวถึงวิธีการจำแนกอาคารพระอุโบสถและพระวิหารว่า ในรัชกาลที่ 3 มีการแยกด้วยสีกระเบื้องเคลือบ โดยพระอุโบสถใช้กระเบื้องสีส้ม มีกรอบสีเขียว ส่วนพระวิหารใช้กระเบื้องสีเขียวหรือสีน้ำเงิน เงินกรอบสีส้ม และในรัชกาลที่ 4 มีการใช้เสาเหลี่ยมสำหรับพระอุโบสถ ส่วนพระวิหารใช้เสากลม การใช้กระเบื้องสีม่วงแบบมีกรอบนี้ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล.(2525 : 23) กล่าวว่า "เทคนิควิทยาการทำการกระเบื้องเคลือบดินเผาของไทยได้เจริญก้าวหน้า มีการเคลือบกระเบื้องสีได้มากขึ้น การมุงหลังคาด้วยกระเบื้องสีจึงนิยมแพร่หลาย ทำให้เกิดสถาปัตยกรรมสีขึ้นเป็นครั้งแรกๆในประเทศไทย"

ศาลาการเปรียญ

"เปรียญ" มาจากภาษาบาลีว่า "บาเรียน" หมายถึงพระที่ได้เรียน หรือพระนักเรียน ศาลาการเปรียญจึงหมายถึงศาลาหรืออาคารที่พระภิกษุใช้สำเรียน การสร้างศาลาการเปรียญเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมซึ่งมีการบันทึกว่าโปรดให้สร้างมณฑปสวมรอยพระพุทธรูป พร้อมทั้งสร้างพระ

อุโบสถ พระวิหาร และ"การเปรียญ" และเนื่องจากเป็นอาคารกว้างจึงมีการใช้ศาลาการเปรียญในโอกาสต่างๆ เช่นใช้เป็นที่แสดงพระธรรมเทศนา ใช้เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระ เป็นที่ประชุมกรรมการวัด ตลอดจนใช้เป็นที่ตั้งสวดพระอภิธรรมศพ จึงมักจะมีธรรมาสถานเทศน์วางอยู่ตรงส่วนท้ายของศาลาการเปรียญ (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 155-156) นอกจากนี้ยังอาจประดิษฐานพระพุทธรูปก็ได้แต่ไม่เรียกว่าพระประธาน สิ่งสำคัญคือธรรมาสถานพระเทศน์ หรือบุษบกพระเทศน์ เพราะเป็นที่สำหรับทำบุญเลี้ยงพระและฟังเทศน์

ศาลาการเปรียญที่เป็นอาคารเอนกประสงค์ของวัดในยุคปัจจุบัน แต่เดิมมีลักษณะเป็นศาลากว้างสร้างด้วยไม้ มีทั้งชนิดมีฝาและไม่มีฝา ด้านข้างด้านหนึ่งยกพื้นสูงใช้เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปและอาสน์สงฆ์ ต่อมาเมื่อนิยมสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร และ ศาลาการเปรียญ ให้อยู่ในบริเวณเดียวกันและมีระเบียบการก่อสร้างเป็นแบบเดียวกัน จึงมีการก่อสร้างศาลาการเปรียญด้วยการก่ออิฐถือปูน (ราชบัณฑิตยสถาน. 2541 : 80) สมคิด จิระทัศนกุล. (2543 : 188-189) กล่าวถึงศาลาการเปรียญเครื่องปูนว่า เป็นเรือนเครื่องก่อชนิดชั้นเดียว ยกพื้นสูงเล็กน้อย เครื่องบนเป็นเครื่องไม้ประดับซ้อฟ้า ใบระกา ทางหงส์ การก่อสร้างศาลาการเปรียญแบบเครื่องก่อนี้คงจะเพิ่มมีในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีพระราชนิยมศิลปะแบบจีนผสม ศาลาการเปรียญเครื่องก่อจึงมีทั้งแบบประเพณีนิยม และแบบพระราชนิยม

ปัจจุบันศาลาการเปรียญที่สร้างขึ้นใหม่มีรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น ส่วนศาลาการเปรียญที่สร้างด้วยไม้ก็ยังคงใช้งานได้ดีอยู่มาก บางแห่งมีขนาดใหญ่มากแต่ก็เป็นประโยชน์ในเวลามีกงานเทศกาล ขนาดของศาลาการเปรียญจึงเป็นขนาดที่สร้างขึ้นเพื่อต้อนรับคนที่มาทำบุญได้พร้อมกันเป็นหมู่บ้านหรือหลายหมู่บ้าน และด้วยความเหมาะสมในที่ตั้งที่เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน มีหลังคาคลุมแดดฝนสำหรับคนจำนวนมาก ประโยชน์ใช้สอยของศาลาการเปรียญจึงขยายออกไปเป็นศาลาเอนกประสงค์ของหมู่บ้าน เป็นการทำให้วัดและพระสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมของชาวบ้านอยู่เสมอ

หอพระไตรปิฎก (หอไตร)

หอพระไตรปิฎกคืออาคารที่สร้างขึ้นเพื่อเก็บรักษาหนังสือหรือคัมภีร์พระไตรปิฎก เพื่อใช้เป็นหลักอ้างอิงในการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์และสามเณร โดยทั่วไปมีลักษณะเป็นอาคารทรงเครื่องลายยอง ซึ่งมีทั้งแบบที่เป็นอาคารเครื่องสับและอาคารเครื่องก่อ อาคารเครื่องสับซึ่งเป็นไม้มักจะสร้างไว้กลางน้ำเพื่อป้องกันปลวกหรือแมลงทำลายคัมภีร์ บางแห่งก็มีขนาดเล็กที่ใช้สอยอะไรไม่ได้แต่สร้างเป็นอุเทสิกเจดีย์เพื่อถวายเป็นพุทธรูป ส่วนที่เป็นอาคารเครื่องก่อนั้นมักตั้งอยู่ภายในหมู่กุฏิ ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีคติดการสร้างหอพระไตรปิฎกไว้ในเขตสังฆาวาส โดยเฉพาะตามหมู่กุฏิสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์เป็นชั้นพระราชาคณะ (อาทิตย์ ลิมมั้น และ ศุภวัฒน์ หิรัญธนวิวัฒน์. 2544 : 27)

วัดทุกวัดไม่จำเป็นต้องสร้างหอไตร หรืออาจสร้างเป็นหอขนาดเล็กพื้นที่พอสำหรับเก็บพระไตรปิฎก อาจเป็นเรือนทรงคฤห์ หรืออาจสร้างเป็นเรือนยอดอย่างเช่นมณฑปก็ได้ ดังที่หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล. (2534 : 60) ประทานอธิบายถึงมณฑปที่ใช้เป็นหอไตรว่า มณฑปเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหลังคายอดแหลม รูปร่างของหลังคาได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ศัพท์ "มณฑป" ในประเทศอินเดียหมายถึงอาคารที่อยู่ติดกับเทวาลัยทางด้านหน้าหรือระเบียง ในประเทศไทยชอบใช้เป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป หรือเป็นที่ไว้พระไตรปิฎกซึ่งชอบเรียกกันสั้นๆว่า "หอไตร"

หอรบั้ง และหอกลอง

หอรบั้งเป็นที่ใช้แขวนระบั้งสำหรับตีบอกเวลาลงโบสถ์หรือเวลาลงทำอุโบสถเช้าและเย็น เดิมคงมีที่ตั้งของหอรบั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส เพราะใช้งานเกี่ยวกับพระสงฆ์ ต่อมาจึงมีการปรับฝังให้หอรบั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส โดยเฉพาะวัดที่สร้างขึ้นเป็นพระอารามหลวง ส่วนวัดในชนบทส่วนใหญ่ยังคงมีหอรบั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส ส่วนกลองที่ใช้ตีบอกเวลาสำหรับพระสงฆ์และชาวบ้านซึ่งมีขนาดใหญ่จะตั้งหรือแขวนอยู่บริเวณกุฏิ หอฉัน หรือหอสวดมนต์ ต่อมาจึงได้คิดนำกลองมาแขวนในอาคารสูงที่โปร่งอย่างที่เราเรียกว่า"หอ"เช่นเดียวกับหอรบั้ง เพื่อให้เสียงกลองดังไปได้ไกล

ทั้งหอรบั้งและหอกลองนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "หออาณัติ" เพราะนอกจากจะใช้บอกเวลา ยังใช้เป็นเครื่องช่วยส่งสัญญาณเมื่อมีเหตุร้ายหรือเมื่อต้องการเรียกประชุมคนในหมู่บ้านโดยมีความแตกต่างของการบอกสัญญาณอยู่ที่จังหวะการตีที่แตกต่างกัน โดยทั่วไปหอรบั้งหรือหอกลองมีผังอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละประมาณไม่เกิน 3 เมตร ซึ่งนับว่ามีขนาดเล็กเมื่อเทียบกับอาคารอื่นแต่ก็เป็นอาคารชนิดเดียวที่เน้นทางสูงเพื่อให้เสียงไปได้ไกล บางแห่งสูงขนาดตึก 4 ชั้น โดยมีทางขึ้นเป็นบันไดภายในที่แคบและสูงชัน (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 121-122)

นอกจากนี้ยังมีสถาปัตยกรรมอื่นๆที่มีอยู่ในวัด อาจเป็นศาสนาคารหรืออาคารที่เกี่ยวข้องด้วยศาสนา หรืออาจเป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน ในการสำรวจครั้งนี้ไม่ได้จัดอยู่ในกลุ่มสถาปัตยกรรมสำคัญ แต่ก็ได้รวบรวมไว้เพื่อประกอบการศึกษาดังนี้

ศาลา

ชาวบ้านไทยในอดีต มีความเมตตา โอบอ้อมอารี ชอบการทำบุญทำกุศล ประพฤติตนอยู่ในกรอบศีลธรรม ซึ่งสะท้อนออกมาให้เห็นได้ในหลายรูปแบบ เช่นการวางตุ่มใส่น้ำสะอาดไว้ให้ผู้เดินทางผ่านไปมาได้ดื่มกินแก้กระหาย บางแห่งสร้างเป็นศาลาขนาดเล็กหรือร้านน้ำที่กลายเป็นส่วนหนึ่งของบ้านเรือน เป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เช่นในภาคเหนือและบางท้องถิ่นทางภาคอีสาน อารักขาเตรียมน้ำดื่มไว้ที่ศาลาริมทาง ศาลาทำน้ำ ถือเป็นสาธารณประโยชน์ที่เชื่อกันว่าเป็นกุศลกรรมที่จะส่งผลต่อไปภายหน้า หรือบางแห่งก็อุทิศให้บรรพบุรุษหรือญาติมิตรผู้ล่วงลับก็มี วัดในชนบทหรือวัดในเมืองซึ่งตั้งอยู่ตามริมน้ำที่เคยเป็นเส้นทางคมนาคมมักพบศาลาทำน้ำ ส่วนวัดที่ตั้งอยู่ริมเส้นทางคมนาคมทางบกมักพบศาลาหน้าวัดหรือศาลาพักร้อนให้คนที่สัญจรไปมาได้อาศัยหลบแดดหลบฝน (มารุต อัมรานนท์. 2541 : 52-57)

น. ณ ปากน้ำ (2543 : 25-26) กล่าวถึงประโยชน์ที่สอยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของศาลาทำน้ำว่า เป็นส่วนประกอบของบ้านที่อยู่ริมน้ำเนื่องจากคนไทยสมัยก่อนนิยมอาบน้ำกันในแม่น้ำลำคลองที่ใสสะอาด แต่สำหรับคนที่ไม่ได้มีที่ดินอยู่ติดลำน้ำก็มักใช้ศาลาทำน้ำของวัด จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นศาลาสาธารณะ ในเวลาเย็นชาวบ้านจะไปอาบน้ำที่ศาลาทำน้ำของวัด บ้างก็นั่งคุยกันหรือรองอาบน้ำ จึงเป็นที่ชุมนุมชาวบ้านโดยไม่ได้นัดหมายกัน

นอกจากศาลาทำน้ำที่เป็นเหมือนประตูทางเข้าวัดเนื่องจากใช้การสัญจรทางน้ำเป็นหลัก สำหรับวัดที่มีบริเวณกว้างขวางหรือวัดหลวงที่สำคัญ มักจะมีศาลาอื่นอีกอยู่ในบริเวณวัดเช่น ศาลารายกพื้นสูงพองนั่งห้อยเท้าได้ซึ่งเรียงรายอยู่รอบๆพระอุโบสถหรือพระวิหาร ศาลาเดินที่คล้ายศาลารายแต่ยกพื้นขึ้นเพียงเล็กน้อย และศาลาลอยที่ยกพื้นเป็นศาลาสองชั้น ชั้นล่างที่บ้นแต่ชั้นบนโปร่ง ใช้เป็นที่เลี้ยงภัตตาหารหรือฟังธรรม

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2541 : 88) และในวัดที่ไม่อยู่ติดริมน้ำ การเข้าถึงวัดอาศัยการเดินทางเท้า จะมีศาลารูปแบบคล้ายศาลาท่าน้ำอยู่บริเวณทางเข้าหน้าวัด เรียกกันว่า"ศาลาหน้าวัด" ข้อแตกต่างคือศาลาหน้าวัดจะวางอยู่ริมทางเดินข้างใดข้างหนึ่ง ไม่วางไว้ขวางกลางเหมือนอย่างศาลาที่น้ำ (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 142)

ศาลาโดยทั่วไปในบริเวณวัดนั้นคงเน้นประโยชน์ใช้สอยเกี่ยวเนื่องกับการทำบุญตามประเพณี เช่น ศาลาราย ศาลาลอย ศาลาเดิน แตกต่างจากกลุ่มศาลาท่าน้ำและศาลาหน้าวัดที่มีประโยชน์ใช้สอยหลากหลาย ทั้งที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของพระภิกษุ คือเป็นทางขึ้นลงเรือ เป็นท่าลงสรงน้ำ เป็นที่นัดหมาย และเอื้อเพื่อไปยังชาวบ้านใกล้เคียงที่ไม่มีท่าหน้าของตนเองได้ใช้เป็นท่าอาบน้ำและซักล้าง ศาลาท่าน้ำและศาลาหน้าวัดยังทำหน้าที่เป็นที่สังเกตที่เห็นได้ชัดเจนโดยมีลักษณะที่บ่งบอกถึงความเป็นอาคารของวัด คือมักจะประดับตกแต่งย่อส่วนลงมาจากพระอุโบสถเพื่อให้แตกต่างจากศาลาท่าน้ำของชาวบ้าน การมีศาลาท่าน้ำหรือศาลาหน้าวัดจึงเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้านและเป็นเสมือนที่พบกันครั้งทางระหว่างพระภิกษุกับชาวบ้าน สร้างความรู้สึกคุ้นเคยกับวัดและเปิดโอกาสในการรับรู้ทุกข์สุขระหว่างกัน ปัจจุบันมีถนนที่เข้าถึงวัดได้สะดวกในขณะที่แม่น้ำลำคลองตื้นเขินและสกปรก ศาลาท่าน้ำจึงหมดความสำคัญ และแม้ศาลาหน้าวัดก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากมีการสร้างชุมประทวนขึ้นสำหรับเป็นที่สังเกตจากทางถนน (ไม่ใช่ชุมประทวนนอกเขตวัดที่มีกำแพงรายรอบแต่เป็นชุมประทวนที่สร้างคร่อมถนนทางเข้าวัดไว้เท่านั้น) วัดที่เคยอาศัยเส้นทางสัญจรทางน้ำหลายแห่งเมื่อมีเส้นทางถนนขอยที่เข้าถึงวัดนิยมสร้างชุมประทวนให้อยู่ติดถนนใหญ่และอาจอยู่ห่างจากตัววัดหลายกิโลเมตร

แม้ว่าศาลาเหล่านี้จะเป็นโรงเรือนขนาดเล็ก แต่การมีที่ตั้งอยู่หน้าวัด เป็นส่วนแรกของวัดอันเป็นหน้าตาของคนทั้งชุมชนนั้น ทำให้ผู้สร้างต้องมีความประณีตในการตกแต่งมากกว่าความเป็น"ศาลา" โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนหลังคาที่มีกลีบลมมาจากหลังคาพระอุโบสถหรือพระวิหาร ส่วนใหญ่มักจะทำหลังคาเป็นทรงคดๆ โดยยื่นกันลาดปีกนกออกมาทั้งสองข้าง ไม่นิยมทำมุขลดทั้งด้านหน้าและด้านหลัง แต่ถ้าเป็นวัดที่มีความสำคัญ ก็อาจสร้างให้แตกต่างไปอีก เช่นเป็นตรีมุข (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 142)

กุฏิ

กุฏิสงฆ์ตามที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดไว้มีขนาดยาวเพียง 12 คืบ กว้าง 7 คืบ หรือกว้างยาวประมาณ 1.75 x 3.00 เมตร โดยต้องสร้างขึ้นไม่ทับซ้อนกับที่ของใคร พระสงฆ์จะต้องประกาศต่อชุมชนถึง 3 ครั้ง หากมีผู้คัดค้านก็ไม่สามารถสร้างกุฏิขึ้นในที่นั้นได้ ขนาดของกุฏิที่ทรงกำหนดนี้เห็นได้ชัดว่าทรงมีพระประสงค์จะให้พระสงฆ์อาศัยอยู่เพียงรูปเดียวเท่านั้นแต่ต่อมาก็เคร่งครัดน้อยลงและมีสภาพอย่างที่เห็นในปัจจุบัน (สมคิด จิระทัศนกุล. 2543 : 144-145)

กุฏิสงฆ์ที่พบเห็นทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดที่อยู่ในเมือง ที่เรียกกันว่าฝ่ายคามวาสีมักจะเป็นเรือนเดี่ยวซึ่งมีจำนวนไม่น้อยที่เป็นผลมาจากการรื้อถอนเอาเรือนเดิมซึ่งเจ้าของเสียชีวิตแล้วไปหมดแล้วนำมาถวายเป็นวัด โดยมิูลเหตุมาจากการปลูกเรือนขึ้นใหม่ที่เรียกว่าเรือนทอนนั้นจะมีการคำนวณวันเดือนปีเกิดหรือดวงชะตาของผู้เป็นเจ้าของเรือนไว้ เมื่อเจ้าของเรือนล่วงลับไปปลูกหลานมักไม่กล้าอยู่ เพราะอาจไม่ถูกโฉลกกับเมื่อมีผู้นำไปถวายมากเข้า ทางวัดก็อาจมีการจัดระเบียบโดยรวมกลุ่มกันเป็นหมู่กุฏิ โดยจะประกอบด้วยกุฏิหลายๆหลัง และอาคารอื่นๆเช่น หอฉัน หอสวดมนต์ มีการทำชานเป็นส่วนเชื่อมระหว่างกุฏิและอาคารอื่นๆ กุฏิอีกประเภทหนึ่งคือกุฏิของวัดที่อยู่ภายนอกตัวเมืองออกไป (ฝ่ายอรัญวาสี) ทางวัดหรือพระภิกษุสงฆ์จะสร้างขึ้นเอง ซึ่งจะมีขนาดเล็กและแยกกันอยู่อย่างโดดเดี่ยวเฉพาะพระแต่ละรูป แต่ละหลังจะมีพื้นที่ใช้สอยจำกัดเพียงเพื่อการพักอาศัยและการเจริญภาวนา (มารุต อัมรานนท์. 2542 : 51-57)

กุฏิที่สร้างขึ้นในวัดในภูมิภาคใด โดยเฉพาะกุฏิที่สร้างด้วยไม้จะมีลักษณะคล้ายตามสถาปัตยกรรมบ้านของแต่ละท้องถิ่น ส่วนกุฏิที่เป็นเรือนเครื่องก่อมักจะเป็นตึกทึบหรือเป็นแบบเรือนแถว มีวัดจำนวนมากที่รวมหน้าที่ใช้สอยต่างๆไว้ในอาคารขนาดใหญ่หลังเดียวคือเป็นกุฏิสงฆ์อยู่โดยรอบ เป็นหอสวดมนต์ หอฉัน บางแห่งก็ใช้บริเวณว่างตรงกลางเป็นศาลาการเปรียญ และบางวัดถึงกับปรับใช้เป็นที่ธรรมศาลาที่ตั้งศพบำเพ็ญกุศลในบริเวณที่ว่างเอนกประสงค์นั้น

เสาหงส์

การใช้รูปหงส์มาประดับตกแต่งวัดก็มีที่มาเช่นเดียวกับนาคในด้านพระพุทธศาสนา วิโรฒ ศรีสุโร. (2539 : 17) กล่าวถึงตำนานพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในประเทศไทยว่าเป็นสัตว์ที่ปกป้องและคอยช่วยเหลือพระพุทธเจ้าในกาลต่างๆ เช่นแผ่พังพานบังฝนเป็นเวลาถึง 7 วันในระหว่างพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขหลังตรัสรู้แล้ว หรือเรื่องเล่าขนาดแผ่พังพานต่อกันเป็นสะพานข้ามแม่น้ำคงคาให้พระพุทธองค์เสด็จข้าม รวมทั้งเหล่าสาวก จึงมีการนำรูปนาคมาใช้เป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรม ส่วนหงส์นั้น จิรวัดน์ พิศาลันต์ (2542 : 98-99) กล่าวว่าหงส์มีบทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา ในวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาก็ปรากฏว่ามีการกล่าวถึงหงส์ เช่นหงส์ชาดก และกัจจายชาดก หงส์เป็นสัญลักษณ์ของผู้มีคุณค่าเรียกว่าารหัตถ์ และการบินของหงส์เปรียบได้กับการแสวงหาความสงบของพระสงฆ์...ในสมัยราชวงศ์สุโขทัยจะพบศิลปะภาพหงส์มากมายเช่นภาพหงส์دابดอกไม้ไว้ในปาก เป็นการสร้างศิลปะประดับไว้ตามเสาหิน ทั้งวัดในพุทธศาสนาและฮินดู ต่อมาได้ขยายอิทธิพลเข้ามาทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่นภาพหงส์ที่ปราสาทสมโบรีไพรกุก

เสาหงส์ในวัดเป็นสถาปัตยกรรมที่มีประโยชน์ใช้สอยคือใช้เป็นที่พักแขวนธงในเวลากลางวันและแขวนโคมไฟในเวลากลางคืน ดังที่ กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์ (ม.ป.ป. : 117) กล่าวถึงข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับเสาหงส์ที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ทรงถวายคอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ธงจะเห็นงามได้ก็แต่กลางวัน กลางคืนไม่เห็นอะไรเป็นเครื่องประดับให้ทูลหรรษา จึงชักโคมขึ้นแทน แต่โคมเป็นของหนักเมื่อชักขึ้นกับรอกเบียดเสียดจะคงไป จึงต้องต่อไม้ลูกกลิ้งยื่นออกมา เมื่อคราวปรารถนาจะให้ประณีตหน่อย ปลายไม้ลูกกลิ้งนั้นก็เลยบากเสียเป็นกนกกรุปติระหงษ์ให้พริ้งเพราขึ้น เสาโคมชัยพิธีจึงเปรียงเป็นตัวอย่างอันปอร์เฟกต์ เสาหงษ์ตามวัดเดิมที่ก็จะคือเสาโคมไชยเรานี้เอง กลางคืนชักโคม กลางวันชักธงประดาก เป็นเครื่องแต่งวัดยกขึ้นเวลามีงาน ... ต่อมาเมื่อเห็นเสาหงษ์งาม ประสงค์จะให้มีประจำที่อยู่เสมอ จึงทำขึ้นให้ประณีตแลถาวร ...

ส่วนเรื่องจักรที่อยู่บนหลังหงส์นั้นทรงถวายข้อสันนิษฐานว่า เดิมยอดเสาคงตกแต่งด้วยจักรกระดาม และไม้ลูกกลิ้งก็สลักเป็นรูปหงส์ในลักษณะเป็นทรงทวย(อย่างเดียวกับคันทวยของโบสถ์วิหาร) ต่อมาจึงมีช่างคิดทำหงส์เป็นตัวกลม(อย่างรูปปั้นลอยตัว) เลยต้องเอาตัวหงส์ขึ้นติดตั้งบนยอดเสาทำให้ไม่มีที่จะปักจักร จึงต้องปักจักรลงบนหลังหงส์แทน (กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์. ม.ป.ป. : 117)

ศิลปวัตถุรูปหงส์ขนาดใหญ่ที่ทำด้วยสำริด มีร่องรอยการประดับกระจกและเคยอยู่บนยอดเสานั้นมีเป็นจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันจะถูกนำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เนื่องจากเสาไม้ได้ผุพังลงไปจึงเก็บรักษาไว้แต่เฉพาะตัวหงส์ เสาหงส์เหล่านี้จะปักอยู่หน้าบริเวณโบสถ์วิหารเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาเพราะถือว่าหงส์เป็นสัตว์ชั้นสูง แต่ในสมัยหลังอาจไม่ได้คิดถึงคติดังกล่าว เพราะมุ่งจะสร้างเสาหงส์เพื่อใช้เป็นที่ตั้งโคมไฟให้แสงสว่างและเป็นส่วนที่เพิ่มความสวยงามให้แก่บริเวณโบสถ์วิหาร นอกจากเสาหงส์ที่พบในบริเวณวัดแล้ว

ในบริเวณพระบรมมหาราชวังก็มีการประดับประดาด้วยเสาหงส์ห้อยโคมไฟ นอกจากนี้เสาหงส์ยังใช้ประดับบริเวณพระเมรุมาศ หรือเมรุของพระภิกษุผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือ แต่มีแนวคิดที่แตกต่างไปจากเสาหงส์หน้าโบสถ์ คือสร้างเนื่องด้วยคติทางพราหมณ์ซึ่งถือว่าพระเมรุมาศคือเขาพระสุเมร และหงส์เป็นสัตว์หิมพาน แต่ก็ยังคงใช้สอยอย่างเดียวกันคือเป็นเสาที่แขวนประทีปโคมไฟให้แสงสว่าง อนึ่งยังมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนในเรื่องเสาหงส์ที่ชาวมอญสร้างขึ้นในประเทศไทยและมักพบในบริเวณหน้าวัด หรือบริเวณที่มีเจดีย์นั้น กล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นอย่างมีความหมายเฉพาะเป็นพิเศษ คือสร้างไว้เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นชาติให้ชาวมอญในท้องถิ่นนั้นๆ ได้ระลึกถึงความเป็นชาติของตน (กัญญรัตน์ เวชชาศาสตร์. ม.ป.ป. : 113-117) .

ชาวมอญถือว่าการสร้างเสาหงส์เป็นเรื่องสำคัญถึงกับมีคำทำนายเกี่ยวกับการเอียงของเสาหงส์ในตำนานเสาหงส์ และต้องมีประเพณีถวายธงตะขาบเป็นพุทธบูชาโดยแขวนไว้ที่ยอดเสาด้านหลังหงส์ ซึ่งมักจะทำกันในช่วงสงกรานต์ รูปร่างลักษณะของหงส์มอญนั้นเมื่อพิจารณาจากธงชาติเก่าของมอญจะเห็นว่ามียักษ์และคัลลายเปิด ปากแบนและเรียว มีหงอนเล็กน้อย ช่วงคอไม่ยาวและมีแผงคอเป็นชั้น เท้าเป็นพังผืดแบบเปิดหรือห่านที่มักจะแนบกับลำตัวและอ้วนป้อม (กัญญรัตน์ เวชชาศาสตร์. ม.ป.ป. : 50)

เสาหงส์ในวัดจึงเป็นเรื่องที่พ้องกันในการปฏิบัติบูชา รูปหงส์ที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์ของวัดต่าง ๆ นั้นแสดงให้เห็นรูปแบบของหงส์ที่เป็นรูปแบบศิลปะไทยอย่างเดียวกับหงส์ที่ทิวเสาในพระบรมมหาราชวังและหัวเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ ซึ่งเป็นรูปแบบสัตว์หิมพานต์ และพบได้ในทุกภาค มีการสร้างด้วยวัสดุหลายชนิดตั้งแต่วัสดุไม้แกะสลัก โลหะหล่อ จนถึงการใช้ดินเผา

ฉาปนสถาน (เมรุ)

“เมรุ” คงจะเป็นคำเรียกย่อมาจาก “พระเมรุ” หรือ “พระเมรุมาศ” ซึ่งใช้เป็นทั้งปลงศพหรือเผาศพ เดิมนั้นการปลงศพเป็นเรื่องที่ชาวบ้านช่วยทำกันเอง สมจิต จิระทัศนกุล.(2543 : 200) กล่าวถึงความเป็นมาของการมีเมรุในวัดว่า เมรุปูนในวัดนั้นมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อใช้เป็นทั้งเผาศพผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นรองลงมา โดยสร้างไว้ที่วัดสุรรณารามและวัดอรุณราชวราราม จากนั้นมาจึงค่อยมีการสร้างเมรุในวัดเพิ่มขึ้นโดยมีการพัฒนาวิธีการเผาไม่ให้มีกลิ่นและควันรบกวนบริเวณที่แวดล้อม รวมทั้งการพัฒนารูปแบบจนเป็นแบบเมรุทรงบุษบกหรือเมรุทรงปราสาท

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการพัฒนาเมรุเผาศพให้เป็นแบบมิดชิดอย่างที่ใช้กันในปัจจุบัน แทนการใช้ “โรงทิม” อย่างโบราณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม กรุงเทพฯ เป็นเมรุแบบใหม่แห่งแรกสร้างขึ้นในปี พ.ศ.2490 และวัดอื่นๆ ก็สร้างตามกันมา วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ. (2536 : 84) ฉาปนสถานหรือเมรุเป็นสิ่งก่อสร้างที่พบเห็นอยู่ในวัดเกือบทุกวัด และเป็นกิจกรรมที่สร้างรายได้จำนวนมากให้วัดบางแห่งโดยเฉพาะวัดในเขตเมือง ส่วนวัดในชนบทนั้นแม้จะมีเมรุอยู่ในวัดเช่นเดียวกัน ก็เป็นเรื่องของการสงเคราะห์ชาวบ้านหรือเป็นการกุศลมากกว่าการหารายได้ สมภาพ ภิรมย์. (2527 : 74) แสดงความคิดเห็นเรื่องที่ตั้งของเมรุว่าควรตั้งอยู่นอกวัด เพราะฉาปนสถานไม่ใช่กิจของสงฆ์ เป็นเรื่องของการปกครองท้องถิ่นคือเทศบาลหรือสุขาภิบาล ปัจจุบันฉาปนสถานที่ตั้งอยู่ในวัดกลายเป็นสถานที่หารายได้ให้แก่วัดในภาคกลาง ในขณะที่ภาคเหนือยังมีการเผาศพในทุ่งชายป่าหรือสุสาน และไม่ใช่กิจของสงฆ์

ในวัดนั้นมีความหลากหลายของสถาปัตยกรรมที่พบอยู่มาก โดยเฉพาะวัดที่เป็นวัดราษฎร์ซึ่งไม่มีแบบแผนอย่างพระอารามหลวง ทั้งนี้เพราะเป็นวัดของประชาชนอย่างแท้จริง ประชาชนเป็นผู้สร้างและผู้ดูแลอุปถัมภ์ จึงมีคติในการสร้าง ความนิยมในรูปแบบ ความสามารถของช่างฝีมือ และความรู้สึกในความงาม อัน

เป็นที่ยอมรับและหลอมรวมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน คุณค่าของสถาปัตยกรรมเหล่านี้มิได้ขึ้นอยู่กับความเก่าแก่ ขนาดความใหญ่โตของอาคาร หรือความฟุ่มเฟือยของการประดับตกแต่ง แต่ขึ้นอยู่กับการแสดงบุคลิกของชุมชน สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญที่เป็นผลของการมีสำนึกของคนในชุมชนที่เป็นเจ้าของในการร่วมมือร่วมใจกันทำนุบำรุง นอกจากสถาบันวัดและพระสงฆ์จะมีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระพุทธศาสนาแล้ว วัดยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นหลักของชุมชนมาตั้งแต่อดีตโดยมีพระสงฆ์อันเป็นที่เคารพนับถือเป็นผู้นำ และเมื่อมีการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญขึ้น วัดก็มีส่วนช่วยเหลือและให้ความร่วมมือแก่รัฐอย่างดียิ่ง โดยเฉพาะในเรื่องที่ใกล้ชิดและเป็นประโยชน์กับชาวบ้าน ทั้งการศึกษา การสาธารณสุข การปกครอง การส่งเสริมอาชีพฯ ดังนั้นวัดจึงมีคุณค่าอีกด้านหนึ่งในฐานะเป็นที่สะสมภูมิปัญญาท้องถิ่นและเป็นแหล่งรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นที่วัดเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในช่วงเวลาที่ผ่านมา

บทที่ 3

เมืองนครนายก

สภาพทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดนครนายก

จังหวัดนครนายกตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 13 องศา 57 ลิปดา ถึง 14 องศา 30 ลิปดาเหนือ และเส้นแวงที่ 100 องศา 55 ลิปดา ถึง 101 องศา 30 ลิปดาตะวันออก ทิศเหนือมีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดสระบุรี และจังหวัดนครราชสีมา ทางทิศตะวันออกติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดปราจีนบุรี ทิศใต้ติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา และ ทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดปทุมธานี (สิน สินสกุล. 2538 : 1)

จังหวัดนครนายกมีภูมิประเทศที่มีความแตกต่างกัน คือมีทั้งภูเขาสูงจนถึงที่ราบลุ่มในพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 2,122 ตารางกิโลเมตร หรือ 1 326, 250 ไร่ ส่วนที่เป็นเทือกเขาจะอยู่ทางตอนเหนือ คือ อำเภอบ้านนา อำเภอเมืองนครนายก และอำเภอปากพลีบางส่วน ซึ่งทั้งหมดเป็นด้านทิศใต้ของเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ โดยมีความสูงจากระดับน้ำทะเลระหว่าง 400 – 1,200 เมตร ถัดลงมาในตอนกลางทั้ง 3 อำเภอนี้เป็นที่ราบที่อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลระหว่าง 5 – 10 เมตร ใช้ประโยชน์ในการทำนาโดยอาศัยน้ำฝนได้ตามฤดูกาล ทางใต้ของอำเภอบ้านนา อำเภอเมืองนครนายก และอำเภอปากพลีกับพื้นที่ทั้งหมดของอำเภอองครักษ์เป็นที่ราบลุ่มมีระดับสูงกว่าระดับน้ำทะเล 2 – 4 เมตรใช้ในการทำนาได้ บางแห่งดินยังคงมีความเป็นกรดสูงจึงใช้เป็นทุ่งสำหรับเลี้ยงสัตว์แทนการทำนา(กรมศิลปากร.2535 : 63 – 64)

พื้นที่ราบของนครนายกเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ชายฝั่งทะเลของประเทศไทยที่มีการเปลี่ยนแปลงระดับความสูงของน้ำทะเลในอดีตซึ่งเคยไหลท่วมพื้นที่เข้ามาในสมัยโฮโลซีน (Holocene epoch) เมื่อประมาณ 10,000 ปีที่แล้ว (ต่อมาเมื่อน้ำทะเลถอยร่นออกไปยังแนวชายฝั่งอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน บริเวณที่เคยเป็นทะเลจึงกลายเป็นชายฝั่งทะเล) ระดับน้ำทะเลสูงขึ้นเรื่อยๆตั้งแต่ 8,000 ปีที่ผ่านมา และเมื่อ 6,000 - 5,500 ปีมานี้ระดับน้ำสูงกว่าระดับน้ำทะเลในปัจจุบันขึ้นไปราว 4 - 5 เมตร ต่อจากนั้นระดับน้ำก็ลดลงเรื่อยๆจนมีระดับระดับน้ำสูงกว่าระดับน้ำทะเลในปัจจุบันขึ้นไปราว 1. 50 เมตร เมื่อ 4,700 ปีที่แล้ว ระดับน้ำทะเลมีการแกว่งอย่างไม่คงที่โดยขึ้นสูงไปอีกจนถึง 2.50 เมตรจากระดับน้ำทะเลปัจจุบันในช่วง 4,000 - 3,700 ปีที่แล้ว จากหลักฐานพบว่าเมื่อประมาณ 2,500 ปีที่แล้วนี้ยังมีระดับน้ำสูงกว่าปัจจุบันถึง 2 เมตร จากนั้นน้ำทะเลจึงลดระดับลงจนมาอยู่ในระดับปัจจุบันเมื่อประมาณ 1,500 ปีที่ผ่านมา (ชัยยันต์ ทินทอง และคณะ. 2535 : 43-52)

เนื่องจากมีเทือกเขาสูงอยู่ทางตอนเหนือ และทางตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัด จึงทำให้เกิดต้นน้ำลำธารหลายสาย ซึ่งไหลลงมาทางทิศใต้สู่แม่น้ำบางปะกง และแม่น้ำปราจีนบุรี แม่น้ำและคลองสำคัญของนครนายกมีหลายสายจึงมีบริเวณพื้นที่ราบที่น้ำท่วมถึงอยู่ตามริมฝั่งโดยเฉพาะแม่น้ำสายใหญ่คือ แม่น้ำนครนายก และคลองบ้านนา แม่น้ำนครนายกนั้นมีต้นกำเนิดอยู่ในเทือกเขาใหญ่ไหลผ่านพื้นที่อำเภอมืองนครนายก อำเภอปากพลี และอำเภอองครักษ์ตอนบนไปบรรจบกับแม่น้ำบางปะกงที่ตำบลบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี เรียกว่าปากน้ำโยธกา รวมความยาว 130 กิโลเมตร ส่วนคลองบ้านนามีต้นกำเนิดอยู่ในเทือกเขาทางทิศเหนือของอำเภอบ้านนา ไหลผ่านลงมาทางอำเภอบ้านนา แล้วลงสู่คลองชลประทาน นอกจากนี้ยังมีคลองสำคัญอีกหลายสาย ได้แก่ คลองยาง คลองท่าแดง คลองท่าด่าน คลองวังไทร

และคลองพราหมณ์ ซึ่งส่วนใหญ่มีทิศทางการไหลลงที่ต่ำกว่าทางตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้ ของจังหวัดความแตกต่างกันมากของระดับความสูงระหว่างเขตภูเขาสูงกับที่ราบลุ่มทำให้การไหลของน้ำเป็นไปอย่างรวดเร็วและรุนแรงจนกลายเป็นน้ำตกหลายแห่ง ที่สำคัญคือน้ำตกสาริกา และน้ำตกนางรอง ซึ่งมีปัญหาน้ำไหลป่าและน้ำท่วมเกิดขึ้นในพื้นที่สองฝั่งลำน้ำอยู่เป็นประจำ (ไพฑูรย์ คติธรรม, น้อย ชินพวงสานนท์ และ วันเพ็ญ ทองจุฬา. 2539 : 24)

ลักษณะธรณีสัณฐานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ชัยยันต์ หินทองและคณะ (2535 : 2 – 3) สรุปว่าเป็นผลงานจากการกัดกร่อนที่สมบูรณ์แล้วเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแบ่งเป็นลักษณะภูมิประเทศได้ 2 ประเภทคือ บริเวณที่ลุ่มหรือที่ต่ำ (lowland) และเขตที่สูงหรือเขตภูเขา (highland) ไพฑูรย์ คติธรรม, น้อย ชินพวงสานนท์ และ วันเพ็ญ ทองจุฬา (2539 : 24) กล่าวถึงลักษณะภูมิประเทศที่มีเพียง 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ เทือกเขาและที่ราบ ว่า เป็นลักษณะที่แสดงออกมาจากสภาพทางธรณีวิทยาที่รองรับอยู่เบื้องล่างได้ผิวดิน ซึ่งก็แบ่งเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ เช่นเดียวกัน โดยบริเวณต้นน้ำที่มีสภาพเป็นเทือกเขาสูงมีหินตะกอน และหินแปร ประกอบด้วย หินทราย หินกรวดปน หินชนวน และหินทรายแป้ง ซึ่งแข็งแรงทนทานต่อการผุกร่อน พบในบริเวณภูเขาทางตอนเหนือของอำเภอบางพลี เขตติดต่อกับลุ่มน้ำประกอบด้วยหินปูนแทรกด้วยหินทราย หินชนวน หินกรวดปน และซีเมนต์ภูเขาไฟ ส่วนพื้นที่ส่วนใหญ่ของบริเวณต้นน้ำเป็นหินยุคก่อนไทรแอสซิก ประกอบด้วย หินภูเขาไฟ ไรโอไรต์ และแอนดีไซต์ บริเวณท้ายน้ำตั้งแต่ปากแม่น้ำนครนายกขึ้นมาถึงเชิงเขาเป็นตะกอนที่เกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำและยังไม่แข็งตัว ประกอบด้วยชั้นทราย ชั้นทรายแป้ง ดินเหนียว และกรวด อาจมีศิลาแลงปะปนอยู่บ้างในพื้นที่ที่เป็นที่ราบชั้นบนได้

ที่ดินร้อยละ 45.5 ของจังหวัดนครนายก เป็นดินที่เกิดจากการทับถมของตะกอนน้ำกร่อย (Blackish water deposit) ในบริเวณที่ลุ่มซึ่งน้ำท่วมถึงในอดีต ได้แก่ที่ราบลุ่มต่ำตอนใต้ของอำเภอมะนังนครนายก ตอนใต้ของอำเภอบางพลี และเกือบทั้งหมดของพื้นที่อำเภองครักษ์ เป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ดินเป็นกรด รองลงมาร้อยละ 30.24 เป็นบริเวณภูเขาได้แก่พื้นที่ทางตอนเหนือของอำเภอบ้านนา อำเภอมะนังนครนายก และอำเภอบางพลี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ นอกจากนี้เป็นดินที่เกิดจากตะกอนลำน้ำใหม่ และตะกอนลำน้ำเก่า ได้แก่พื้นที่ใกล้คลองและแม่น้ำซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ของดินในระดับปานกลาง (ประนอม ขาวสุทธิ, น้อย ชินพวงสานนท์ และพรณี วัฒนศิริวงศ์. 2533 : 44)

สภาพภูมิอากาศของนครนายกอยู่ในเขตร้อนชื้นสลับแล้งโดยได้รับอิทธิพลจากมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนตุลาคม และได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ในเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม สภาพภูมิอากาศเช่นนี้ทำให้มีฤดูฝนและฤดูแล้งอย่างชัดเจน (ไม่มีอิทธิพลของลมมรสุมในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน) ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยประมาณ 2,000 มิลลิเมตรต่อปี แต่จะมีปริมาณน้ำฝนมากถึง 3,000 มิลลิเมตรต่อปีในบริเวณที่เป็นเทือกเขาต้นน้ำ ซึ่งนับว่ามีฝนชุกมาก อุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปีต่ำสุดและสูงสุดประมาณ 26 องศา และ 30 องศาเซลเซียส อุณหภูมิสูงสุดในฤดูร้อนเคยสูงถึง 41 องศาเซลเซียส ส่วนในฤดูหนาวอุณหภูมิเฉลี่ยต่ำสุดเคยลดถึง 11 องศาเซลเซียส (ไพฑูรย์ คติธรรม, น้อย ชินพวงสานนท์ และ วันเพ็ญ ทองจุฬา. 2539 : 22)

รายงานข้อมูลพื้นฐานและการจัดการอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ โดยคณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปี พ.ศ. 2538 (อ้างอิงใน ไพฑูรย์ คติธรรม, น้อย ชินพวงสานนท์ และ วันเพ็ญ ทองจุฬา. 2539 : 28 - 31) กล่าวถึงพืชพรรณธรรมชาติ และสัตว์ป่าในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ซึ่งมีพื้นที่ทางตอนเหนือของจังหวัดนครนายกรวมอยู่ด้วยว่า ประกอบด้วยป่าเบญจพรรณที่ระดับความสูง 400 – 600 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง ไม่ที่สำคัญคือ มะค่าโมง แดง ตะแบกใหญ่ และมีไม้หลายชนิดขึ้นปะปน ป่าดิบชื้นอยู่ที่

ระดับความสูง 400 – 1,000 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง ไม้ที่สำคัญ คือไม้ตะกุดยาง เช่น ยางนา ยางเหียง ไม้ตะกุดก่อ ไค้แก่ ก่อหน้า และก่อเดือย และที่ระดับล่างของป่าดิบชื้นพบไม้ตะกุดป่าส้ม ทวาย เฟิร์น และไผ่ขึ้นอยู่หนาแน่น ที่ระดับความสูงระดับน้ำทะเลปานกลาง 1,000 เมตร ขึ้นไปเป็นป่าดิบเขา ไม้ที่สำคัญ คือ พญาไม้ ขุนไม้ สนสามพันปี ไม้ตะกุดก่อ เบ้ง สะเดาช้าง ขมิ้น โดยมีไม้จำพวกเฟิร์น กล้วยไม้ดินและมอสขึ้นปกคลุมพื้นล่าง

รายงานฉบับนี้ยังกล่าวถึงความหลากหลายของสัตว์ป่าอันเป็นผลจากความหลากหลายของพันธุ์ไม้ และชนิดของป่า พบว่ามีสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม 66 ชนิด นก 337 ชนิด สัตว์เลื้อยคลาน 35 ชนิด สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก 18 ชนิด มีผีเสื้อมากกว่า 20 ชนิด ทั้งนี้มีสัตว์ที่ใกล้จะสูญพันธุ์ (Endangered species) 14 ชนิด คือ ช้าง เสือโคร่ง กระทิง เสือลายเมฆ เสือดาว ชะนีมือขาว ชะนีมงกุฏ หมาใน แมวลายหินอ่อน เสือผา นกกระทุง นกตะกราม และเป็ดกำ และยังมีสัตว์ป่าที่อยู่ในระดับกำลังถูกคุกคาม (Threatened species) 21 ชนิด

จังหวัดนครนายกมีทรัพยากรป่าไม้ซึ่งปรากฏอยู่ตามประกาศฉบับต่างๆ รวมทั้งสิ้นเป็นพื้นที่ 628.28 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 29.6 ของพื้นที่ทั้งหมด พื้นที่ป่าไม้ทั้งที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ และพื้นที่ป่าไม้ตามมติคณะรัฐมนตรีนั้นเป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทย เป็นต้นน้ำและมีน้ำตกที่สวยงามหลายแห่งที่เป็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดนครนายก ร่วมกับทรัพยากรทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ที่มีอยู่หลายแห่งเช่นเดียวกัน ความสมบูรณ์ของทรัพยากรท่องเที่ยวและตำแหน่งที่ตั้งซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากกรุงเทพมหานครนี้ทำให้คณะรัฐมนตรีมีมติเมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2542 ให้จังหวัดนครนายกเป็นจังหวัดท่องเที่ยวตัวอย่างทางด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นจังหวัดแรก

ทรัพยากรแร่ธาตุในจังหวัดนครนายกนั้น ชัยยันต์ หินทอง และคณะ (2535 : 33) ได้กล่าวถึงธรณีวิทยาเศรษฐกิจของจังหวัดนครนายกว่า มีแหล่งแร่ดินขาว (Kaolinite) ทางตอนเหนือและทางตะวันออกเฉียงใต้ของพื้นที่ของจังหวัด แร่ดินโคล้ดเรียกกันว่าหินสปู่มีอยู่มากในบริเวณเขาชะงอกซึ่งบริเวณนี้เคยมีการทำเหมืองหินสปู่มาก่อน (ปัจจุบันอยู่ในเขตทหารเป็นที่ตั้งของโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า) และพบชั้นดินแลง ดิลาแลง ที่บ้านดงละคร ซึ่งในปัจจุบันก็ยังคงมีการขุดไปใช้งาน

นอกจากนั้นครนายกยังมีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลานานและยังคงได้รับความนิยมมาจนถึงปัจจุบันอีกมากเช่น น้ำตกสาริกา น้ำตกนางรอง น้ำตกลานรัก น้ำตกทรายทอง วังตะไคร้ อำเภอเมืองนครนายก น้ำตกกะอาง อำเภอบ้านนา น้ำตกวังม่วง อำเภอปากพลี และ อีกหลายแห่งที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่

ตำแหน่งที่ตั้งของจังหวัดนครนายกที่อยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพมหานคร สามารถติดต่อกับภาคตะวันออก ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งชายฝั่งที่เป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตนั้นเป็นปัจจัยต้นทุนที่ทำให้นครนายกเป็นเมืองศูนย์กลาง (Hub) ของการคมนาคมในภาคตะวันออก และการที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้อต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวของจังหวัดนครนายก ได้แก่ทรัพยากรป่าไม้ที่มีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทยเป็นพื้นที่เกือบร้อยละ 30 ของพื้นที่ทั้งหมด (รวมทั้งที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่) ทำให้มีโอกาสดีในการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ในส่วนพื้นที่ทำการเกษตรนั้นมีการใช้ที่ราบที่อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลระหว่าง 5 – 10 เมตร ในการทำนาโดยอาศัยน้ำฝนได้ตามฤดูกาล และมีการใช้ที่ราบลุ่มมีระดับสูงกว่าระดับน้ำทะเล 2 – 4 เมตร ในการทำนาดี และบางแห่งดินยังคงมีความเป็นกรดสูง จึงใช้เป็นทุ่งโล่งสำหรับเลี้ยงสัตว์แทนการทำนา และยังมีการใช้พื้นที่ทำการเกษตรประเภทอื่นๆอีกมาก จังหวัดนครนายกจึงเป็นจังหวัดหนึ่งที่มีโครงการพัฒนาของภาครัฐอยู่เป็นจำนวนมากในหลายด้าน

สภาพเศรษฐกิจและสังคมของจังหวัดนครนายก

เกียรติ จิระกุล. (2521 : 55-65) ได้ศึกษาจำนวนประชากรและอัตราการเพิ่มของประชากรในจังหวัดภาคตะวันออก ปรากฏว่าใน พ.ศ.2490-2503 (13 ปี) มีการเพิ่มประชากร อย่างรวดเร็ว 2 จังหวัดคือชลบุรี และระยอง (ร้อยละ 86.2 และ 74.9 ตามลำดับ) ในขณะที่ฉะเชิงเทราและนครนายกมีประชากรเพิ่มขึ้นน้อยที่สุด (ร้อยละ 32.8 และ 31.3 ตามลำดับ) หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นร้อยละ 2.5 และ 2.4 ตามลำดับ ในช่วง พ.ศ 2503-2513 (10 ปี) อัตราการเพิ่มของประชากรลดลงอีก นครนายกเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 0.6 ต่อปี และฉะเชิงเทราเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 1.0 ต่อปีในช่วง พ.ศ.2513-2518 มีอัตราการเพิ่มของประชากรกลับสูงขึ้น โดยนครนายกเพิ่มขึ้นเฉลี่ยต่อปีร้อยละ 4.1 มากกว่าชลบุรีซึ่งมีการเพิ่มเฉลี่ยต่อปีร้อยละ 3.8 เข้าใจว่าพื้นที่จะอึดตัวในการรองรับประชากร ทำให้เห็นภาพได้ว่าในระหว่าง พ.ศ.2490-2503 มีการอพยพเคลื่อนย้ายของประชากรออกจากนครนายกมาก และยังเคลื่อนย้ายออกมากขึ้นอีกในช่วง พ.ศ. 2503-2513 อัตราการเพิ่มเฉลี่ยต่อปีเริ่มสูงขึ้นได้อีกเมื่อพื้นที่อื่นใกล้เคียงเริ่มอึดตัวตั้งแต่พ.ศ2513เป็นต้นมา

ทั้งนี้ประชากรส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่นอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาล จากรายงานสำมะโนประชากรและเคหะจังหวัดนครนายก พ.ศ. 2533 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ.2535 : 2) พบว่ามีประชากรอาศัยอยู่นอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาลเป็นจำนวน 191,400 คนจากประชากรทั้งหมด 221,706 คน คิดเป็นร้อยละ 86.33

ปัจจุบันพื้นที่ 2,122 ตารางกิโลเมตร หรือ1,326,250 ไร่ของจังหวัดนครนายกแบ่งการปกครองออกเป็น 4 อำเภอ 41 ตำบล 398 หมู่บ้าน คิดเป็นความหนาแน่นของประชากร 114.01 คนต่อตารางกิโลเมตร และคิดเป็นความหนาแน่นของหมู่บ้าน 0.19 หมู่บ้านต่อตารางกิโลเมตร มีการจัดการบริหารส่วนท้องถิ่นเป็นเทศบาลเมือง 1 แห่ง คือเทศบาลเมืองนครนายก และเทศบาลตำบล 4 แห่ง (ในทั้ง 4 อำเภอ) ทำเนียบท้องที่พุทธศักราช 2541 (กรมการปกครอง 2540 : 123) ให้อยู่ละเอียดเกี่ยวกับเขตการปกครอง พื้นที่ ประชากร และครัวเรือนของจังหวัดนครนายกไว้ดังนี้

ตารางที่ 1 เขตการปกครอง พื้นที่ ประชากรและครัวเรือนของจังหวัดนครนายก

อำเภอ	เนื้อที่ (ตร.กม.)	ตำบล	หมู่บ้าน	ประชากร (คน)	ครัวเรือน (หลัง)
อำเภอเมืองนครนายก	728.123	13	121	96,608	24,425
อำเภอปากพลี	519.065	7	51	25,556	6,349
อำเภอบ้านนา	388.453	10	114	65,287	16,277
อำเภอองครักษ์	486.359	11	112	52,433	12,159
รวม	2,122.00	41	398	239,884	59,211

ในปัจจุบันจังหวัดนครนายกมีการจัดตั้งองค์การบริหารส่วนตำบล 40 แห่ง โดยจำแนกเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ชั้น 2 จำนวน 2 แห่ง อบต. ชั้น 3 จำนวน 3 แห่ง อบต. ชั้น 4 จำนวน 5 แห่ง และ อบต. ชั้น 5 จำนวน 30 แห่ง ทั้งนี้ไม่มี อบต. ชั้น 1 ในจังหวัดนครนายก ซึ่งเป็นการจัดตั้งขึ้นเต็มพื้นที่ทั้งจังหวัด วรานนท์ โกมุท และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ (2539 : 272) กล่าวถึงคุณภาพชีวิตของประชากรในจังหวัดนครนายกว่ามีค่าระดับการพัฒนาคุณภาพชีวิตสูงเป็นอันดับที่ 2 ของภาคตะวันออก เมื่อพิจารณาในรายละเอียดพบว่า มีระดับการพัฒนาสูงในด้านไฟฟ้า ที่อยู่อาศัย และการคมนาคม มีการพัฒนาในด้านสุขภาพอนามัยอยู่ในระดับปานกลาง (แต่สูงกว่าจังหวัดใกล้เคียง) ส่วนการพัฒนาในเรื่องน้ำกินน้ำใช้นั้นอยู่ในระดับต่ำ ซึ่งเป็นเกณฑ์ที่กำหนดโดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

จังหวัดนครนายกอยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครไปทางทิศตะวันออกประมาณ 100 กิโลเมตร และสามารถเดินทางติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงได้สะดวกโดยทางถนน และเนื่องจากมีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทราทางทิศใต้ นครนายกจึงเป็นพื้นที่เชื่อมโยงระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้ากับภาคตะวันออกหรือเป็นการเชื่อมต่อจากพื้นที่ผลิตสินค้าไปสู่พื้นที่ส่งออกสินค้าทางทะเล โดยไม่ต้องผ่านกรุงเทพมหานคร (วรานนท์ โกมุท และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ. 2539 : 262 - 263)

การขนส่งทางถนนเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของจังหวัดนครนายก มีโครงข่ายถนนที่สามารถติดต่อกับจังหวัดต่างๆ ได้สะดวกหลายสายได้แก่ ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 33 แยกจากถนนพหลโยธินที่หินกอง จังหวัดสระบุรี ไปสิ้นสุดที่ชายแดนไทย - กัมพูชา ในอำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 305 จากรังสิต - จังหวัดนครนายก ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3222 จากอำเภอบ้านนา - อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี และทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 จากอำเภอเมืองนครนายก - น้ำตกสาริกา - น้ำตกนางรอง นอกจากนี้ วรานนท์ โกมุท และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ (2539 : 279) กล่าวถึงการขนส่งทางรถไฟว่า กำลังมีการก่อสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคเหนือกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไปถึงชายฝั่งทะเลตะวันออก ผ่านจังหวัดนครนายกในเขตอำเภอบ้านนาและอำเภอองครักษ์ ส่วนทางรถไฟเดิมนั้นมีสถานีรถไฟสายตะวันออกที่อำเภอบางพลี และสถานีขนส่งสินค้าทางรถไฟที่อำเภอองครักษ์

ด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้อต่อการท่องเที่ยว การเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายขนส่ง สินค้าออก การเป็นแหล่งผลิตทางการเกษตร และการเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการสำคัญหลายแห่ง ทำให้จังหวัดนครนายกได้รับการพัฒนาเกี่ยวกับปัจจัยแวดล้อมทางเศรษฐกิจมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่เริ่มการขุดคลองรังสิตฯ ที่ดำเนินการโดยบริษัทของคลองแลคูนาสยามจำกัด ตั้งแต่พ.ศ. 2431 (รวมทั้งสิ้น 43 คลอง) ซึ่งเป็นการเปิดพื้นที่ทำไร่นาแหล่งใหม่โดยการจัดระบบการชลประทาน ช่วงเวลาที่ผ่านมามาจนถึงปัจจุบันนครนายกได้รับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมในหลายด้าน โดยมีสภาพการพัฒนาในปัจจุบันและสภาพปัญหาดังนี้

จังหวัดนครนายกมีพื้นที่ถือครองการเกษตร 880 , 955 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 66 ของพื้นที่ นอกจากเขตเกษตรน้ำฝนที่ใช้ในการทำนา ปลูกพืชไร่ไม้โตเร็วและไม้ผล ยังมีพื้นที่ซึ่งต้องพึ่งการชลประทานประกอบด้วยอ่างเก็บน้ำและคลองส่งน้ำโดยเป็นส่วนหนึ่งของโครงข่ายพัฒนาลุ่มน้ำนครนายก (ไพฑูรย์ คติธรรม , น้อย ชินพวงสานนท์ และวันเพ็ญ ทองจุฬา. 2539 : 49 - 51) แต่ผลการดำเนินงานที่ผ่านมายังไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชน เพราะยังขาดอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ และการชลประทานซึ่งจะช่วยเหลือได้เฉพาะในช่วงฤดูฝน จึงมีการสร้างอ่างเก็บน้ำคลองท่าด่าน โครงการอ่างเก็บน้ำคลองบ้านนาและโครงการอ่างเก็บน้ำคลองวังบอน (วรานนท์ โกมุท และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ. 2539 : 279)

จังหวัดนครนายกโดยภาพรวมเป็นจังหวัดที่มีภาคการเกษตรเป็นหลัก ประกอบกับมีตำแหน่งที่ตั้งที่สามารถเชื่อมต่อกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ที่มีการขยายตัวอย่างมากของภาคธุรกิจอุตสาหกรรม จังหวัดนครนายกยังเป็นพื้นที่ในแผนพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างและภาคตะวันออกตอนบน จึงมีแนวทางพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่กำหนดได้ชัดเจนว่าจะพัฒนาจังหวัดนครนายกให้เป็นเมืองที่อยู่อาศัยและบริการ ให้เป็นเมืองท่องเที่ยว ให้เป็นศูนย์กลางการศึกษา และเป็นเมืองเกษตรและอุตสาหกรรมต่อเนื่องกับการเกษตร (วรานนท์ โกมุต และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ. 2539 : 279 - 281)

สภาพเศรษฐกิจและสังคมของจังหวัดนครนายกที่เคยมีภาคการเกษตรเป็นหลักในอดีต กำลังได้รับการพัฒนาอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญคือการ ขลประทาน และการคมนาคม ซึ่งจะเอื้อต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัดในอนาคตต่อไป ที่มีแผนขยายไปสู่การพัฒนาจังหวัดนครนายกให้เป็นเมืองที่อยู่อาศัยและเป็นเมืองท่องเที่ยว ให้เป็นศูนย์กลางการศึกษา และยังคงเป็นเมืองเกษตร และเมืองอุตสาหกรรมต่อเนื่องกับการเกษตรอยู่ต่อไป การพัฒนาที่ครอบคลุมดังกล่าวแล้วนี้ คาดว่าจะช่วยให้เศรษฐกิจโดยรวมของจังหวัดนครนายกดีขึ้น และมีการกระจายรายได้ไปสู่ประชาชนได้มากทั้งในภาคการผลิตและการบริการ

ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก

บริเวณจังหวัดนครนายกปัจจุบัน เป็นบริเวณที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน เนื่องจากเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และแต่ละช่วงเวลาที่ผ่านมามีไม่น้อยกว่า 3,500 ปี มีเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีมากมายที่น่าสนใจ ความเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นกับดินแดนบริเวณนี้เป็นไปตามปัจจัยทางธรรมชาติในช่วงแรกๆ และต่อมาในสมัยอาณาจักรทวารวดีเป็นต้นมา จึงมีผู้คนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตลอดมา

ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ (2539 : 26 - 28) ได้จัดแบ่งช่วงเวลาของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่จังหวัดนครนายกออกเป็น 3 สมัย ตามหลักฐานทางโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคประวัติศาสตร์ และหลักฐานลายลักษณ์อักษร ได้แก่สมัยที่เป็นชุมชนเกษตรกรรมที่ริมคลองบ้านนา สมัยที่เป็นเมืองโบราณคงละคร และสมัยที่เป็นเมืองของอาณาจักรอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หลักฐานที่พบในบริเวณที่เป็นชุมชนเกษตรกรรมมาตั้งแต่ประมาณ 3,000 - 5,000 ปีมาแล้วนั้นยืนยันได้ว่านครนายกน่าจะเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่อาศัยมาไม่เคยว่างเว้นเนื่องจากเป็นบริเวณที่ทำการเกษตรได้ ทั้งนี้ได้พบโบราณวัตถุประเภทเครื่องมือหิน ลูกปัดหิน เครื่องปั้นดินเผา ขวานสำริด รวมทั้งโบราณวัตถุในยุคสมัยต่อมา เช่นระฆังดินสมัยทวารวดี พระพุทธรูปสมัยลพบุรี ภาชนะดินเผาสมัยสุโขทัยและอยุธยา รวมทั้งพบโบราณวัตถุในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ตำบลเขาเพิ่ม และตำบลป่าชะ อำเภอบ้านนา และตำบลคงละคร อำเภอเมืองนครนายก

ชุมชนแบบเมืองเกิดขึ้นในสมัยทวารวดี เมื่อมีกลุ่มคนบางส่วนจากบ้านนาได้อพยพเคลื่อนย้ายมาที่บริเวณตำบลคงละครปัจจุบันในราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ซึ่งศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ (2539 : 28) สันนิษฐานว่า "การเคลื่อนย้ายนี้อาจมีสาเหตุมาจากการเกษตรที่มีเฉพาะตามริมคลองบ้านนาผลิตอาหารได้ไม่พอเพียง จึงต้องย้ายไปยังพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำนครนายกที่สามารถทำการเพาะปลูกได้ดี" การอพยพลงมาทางใต้จนถึงชายฝั่งทะเลนี้ วิสันธน โพธิ์สุนทร. (2536 : 13) กล่าวถึงการศึกษาเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งและสภาพทาง

ภูมิศาสตร์ของเมืองโบราณบริเวณที่ราบภาคกลางของประเทศไทยโดยนักภูมิศาสตร์และนักธรณีวิทยาที่พบว่าเมืองโบราณสมัยประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทุกเมืองจะมีทางเข้าออกคั่นกับฝั่งทะเลโดยตรง ซึ่งแนวฝั่งทะเลเดิมบริเวณที่ราบเจ้าพระยามีลักษณะเป็นอ่าวลึกเข้าไปในแผ่นดิน ด้านเหนือจรดลพบุรีและสิงห์บุรี ด้านตะวันตกจรดราชบุรี นครปฐม อุทอง สุพรรณบุรี ด้านตะวันออกจรดนครนายก พันทนิคม และชลบุรี ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่สำคัญทั้งนั้น

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 -16 ซึ่งเป็นสมัยทวารวดีนั้นเมืองดงละครเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเกาะชายฝั่งทะเล เมืองโบราณดงละครเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมเป็นรูปวงรี มีประตูทั้งสี่ทิศ การขุดคูเมืองนี้แสดงให้เห็นถึงการมีภูมิปัญญาในการกักเก็บน้ำและชักน้ำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ โดยเฉพาะลำน้ำโบราณ(ปัจจุบันแห้งแล้ว)ที่ผ่านทางด้านตะวันออกและด้านตะวันตกของดงละครนั้นสามารถใช้ในทางคมนาคมและการเกษตรกรรมได้อย่างพอเพียง (ศรัศกร ชูสวัสดิ์. 2539 : 28 - 29)

อาณาจักรทวารวดีซึ่งมีศูนย์กลางอยู่บริเวณนครปฐมและพื้นที่ใกล้เคียงคงจะมีอิทธิพลมาถึงเมืองดงละครและชุมชนเมืองที่อยู่ใกล้เคียงโดยอาศัยการค้าขายติดต่อกัน วิชา สารยา (2538 : 23) กล่าวถึงพัฒนาการของเมืองท่าชายฝั่งว่าได้ขยายตัวเข้าสู่ภูมิภาคภายใน ทำให้เกิดการเผชิญกับความแตกต่างของชนเผ่าต่างๆทางตอนในซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมมาแล้วก่อนหน้านี้ ความหลากหลายเหล่านี้ได้ผสมผสานกันตามกลไกทางการเมืองของรัฐที่เกิดขึ้นตามมา อาณาจักรทวารวดีหรือรัฐ(ศรี)ทวารวดีจึงเป็นตัวกลางที่ทำให้เกิดสัมพันธภาพระหว่างกระบวนการแพร่อารยธรรมอินเดีย (Indianization) จากภายนอกกับการเลือกรับ ปรับ และแปลความหมายให้เข้ากับเอกลักษณ์ของท้องถิ่น (Localization)

ชุมชนเมืองดงละครมีความเจริญเป็นสังคมแบบเมืองและเป็นเมืองท่าชายฝั่งอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13 - 18 และพบว่าราวพุทธศตวรรษที่ 18 มีชุมชนอยู่บริเวณใกล้เคียงอีกและคงจะเป็นชุมชนที่มีการติดต่อกับเมืองดงละครด้วย ชุมชนดังกล่าวได้แก่ชุมชนบริเวณริมแม่น้ำนครนายก บริเวณบ้านพรหมณี อำเภอเมืองนครนายก ห่างจากตัวเมืองปัจจุบันไปทางเหนือ 15 กิโลเมตร อีกบริเวณหนึ่งคือชุมชนบริเวณวัดท่าแดง ริมคลองท่าแดง ตำบลเขาพระ อำเภอเมืองนครนายก อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 8 กิโลเมตร (ศรัศกร ชูสวัสดิ์. 2539 : 35)

อาณาจักรทวารวดีมีลักษณะสังคมที่หลากหลาย ทั้งประชากรที่ประกอบกันเป็นสมาชิกของสังคมและการจัดลำดับชั้นทางสังคม แต่มีลักษณะร่วมประการสำคัญที่หลายกำแพงความหลากหลายได้คือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่ปรับเข้ากับสังคมโดยดึงเอาความหลากหลายของคติความเชื่อเดิมและคติย่อยมาหลอมรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตคนระดับล่าง ผ่านการปลูกฝังคตินิยมในประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญและพระพุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนสำคัญในการกำหนดบทบาทและฐานะของผู้ปกครองในระบบกษัตริย์พัฒนาการของพุทธศาสนาในสังคมทวารวดีได้กลายเป็นรากฐานอันมั่นคงของรัฐพุทธ(Buddhist state) ซึ่งเป็นต้นเค้าของการพัฒนาสยามประเทศในสมัยหลังต่อมาด้วย (วิชา สารยา. 2538 : 27 - 28)

ความเป็นรัฐที่มีศาสนาเป็นเอกลักษณ์นั้นอาจทำให้ความหลากหลายหมดไป และมีความเป็นเอกภาพมากขึ้น ดังที่ สมชาย ณ นครพนม (2536 : 137 - 138) กล่าวถึงหลักฐานเกี่ยวกับกลุ่มชนชาวไทยว่าปรากฏขึ้นครั้งแรกในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ในจารึกอักษรจามหรือจัมปาที่วิหารไปนาการ์ เมืองญาดังประเทศเวียดนามที่กล่าวไว้ว่า ได้จับเชลยศึกชาวสยามไว้ได้ และในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ปรากฏภาพสลักนูนต่ำของระเบียบชั้นนอกที่ปราสาทนครวัดในกัมพูชา เป็นภาพทหารกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในแถวขบวนทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 แต่แต่งกายแตกต่างจากกลุ่มอื่นและได้ภาพทหารกลุ่มนั้นมีคำจารึกไว้ว่านี่คือพวก

เลียม ซึ่งสอดคล้องกับเอกสารของจีนโบราณที่กล่าวว่าราวพุทธศตวรรษที่ 18 เลียมก็ไปตีเมืองไคเวียของอาณาจักรจามพร้อมกับกองทัพเขมร

การสิ้นสุดของอาณาจักรทวารวดีนั้น มีการสันนิษฐานกันหลายทางเช่นพระเจ้าอู่รุ มหาราชแห่งพุกามยกทัพมาตีนครปฐม ราชธานีของทวารวดี ทำให้อาณาจักรทวารวดีหมดอำนาจลงก็เป็นได้ หรืออีกประการหนึ่งอาจจะเนื่องด้วยขอมมีอำนาจมากขึ้นทางตะวันออกเฉียงเหนือในพุทธศตวรรษที่ 16 แล้วขยายอำนาจมายังภาคกลางของประเทศไทย ทำให้อาณาจักรทวารวดีสิ้นสุดลงก็เป็นได้ (เสนอ นิลเดช. 2544: 43) การเข้ามามีอำนาจของขอมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 19 นี้ ศร็คกร ชูสวัสดิ์ (2539 : 35) กล่าวว่าในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1345 - 1398) กษัตริย์พระองค์แรกในอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนครหลวงนั้น ดินแดนที่เป็นของลาว ไทย ยกเว้นอาณาจักรละโว้ (ลพบุรี) และทริภุญไชย ต่างก็ตกอยู่ใต้อำนาจและต่อมาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1720 -1739) อำนาจของเขมรไปได้ไกลถึงคาบสมุทรมลายูและลุ่มแม่น้ำอิรวดี เชื่อว่าเมื่อใดขอมมีอำนาจมาก ดินแดนทางตะวันออกของไทยปัจจุบันซึ่งมีเมืองโบราณคงจะรวมอยู่ด้วยก็จะตกอยู่ใต้อำนาจและอิทธิพลของขอม

อิทธิพลของขอมที่มีอยู่เหนือดินแดนทางตะวันออกของไทยนี้ เป็นความได้เปรียบทางธรรมชาติที่เอื้อต่อการคมนาคมตั้งแต่ มโน กลีบทอง (2536 : 83) กล่าวถึงเส้นทางและช่องทางติดต่อระหว่างดินแดนเขมรและไทยว่า จากร่องรอยหลักฐานพบว่ามีช่องทางที่ใช้เป็นเส้นทางติดต่อกันได้มากถึง 77 ช่องทาง ในเทือกเขาพนมดงรัก บริเวณจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ และ ศรีสะเกษ ส่วนดินแดนทางภาคตะวันออกของไทยสามารถติดต่อกันได้โดยใช้เส้นทางเดินในเขตอำเภอรัญประเทศ และตาพระยา จังหวัดสระแก้ว และในบางอำเภอของจังหวัดจันทบุรีและตราด ซึ่งมีพรมแดนติดต่อกับดินแดนกัมพูชา

เมื่ออาณาจักรทวารวดีเสื่อมอำนาจและอาณาจักรขอมรุ่งเรืองขึ้น โดยมีราชธานีอยู่ที่นครธม ต่อมาได้เข้าครอบครองสุโขทัยและลพบุรี จนเมื่อสุโขทัยแยกตัวเป็นอิสระ อิทธิพลของขอมจึงลดลง ในช่วงนี้ไม่ปรากฏชื่อเมืองนครนายกหรือเมืองใกล้เคียง ซึ่งพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเพราะเมืองละโว้(ลพบุรี)และเมือง อโยธยาจะร้างไป หรือรวมอยู่ในเขตเมืองอุททองเสียแล้ว แต่เมืองนอกจากนั้น (รวมทั้งเมืองนครนายก) จะยังอยู่ในอาณาเขตขอมหลวงไม่ได้ขึ้นกับสุโขทัย จึงไม่มีชื่อในจารึก (จังหวัดนครนายก. 2533 : 7 - 8) และหลักฐานประการหนึ่งที่สนับสนุนว่า เมืองนครนายกนั้นมิมมาก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือไม่ปรากฏว่ามีบันทึกใดๆเกี่ยวกับการสร้างเมืองนครนายกแม้ว่าจะมีพงศาวดารสมัยอยุธยากล่าวถึงการตั้งเมืองต่างๆหลายเมือง คงมีแต่เพียงเรื่องการรื้อกำแพงเมืองนครนายก กำแพงเมืองลพบุรี และกำแพงเมืองสุพรรณบุรีในสมัยพระบาทจักรพรรดิ เมื่อปี พ.ศ. 2031 หลังศึกพม่าเพื่อป้องกันไม่ให้พม่าใช้กำแพงเมืองเป็นประโยชน์ และมีหลักฐานเอกสารพระไอยการตำแหน่งทหารหัวเมือง จ.ศ. 1298 (พ.ศ. 2020) ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ทรงกำหนดตำแหน่งออกพระพิบูลสงคราม เป็นเจ้าเมืองนครนายกซึ่งเป็นเมืองจัตวา เจ้าเมืองมีศักดินา 3,000 เช่นเดียวกับเมืองจัตวาอื่นๆ จึงสันนิษฐานว่าเมืองนครนายกน่าจะมิมมาก่อนอาณาจักรอยุธยาและเป็นส่วนหนึ่งส่วนเดียวกับกรุงศรีอยุธยาจนไม่ได้กล่าวถึงที่มา (ศร็คกร ชูสวัสดิ์. 2539 : 43)

เหตุแห่งการเสื่อมอำนาจลงของขอมนั้น ยอร์ช เซเดส์ (2543 : 148 -159) กล่าวว่าเพราะการที่ประชาชนเขมรถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อก่อสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่เป็นจำนวนมากทั่วอาณาจักร พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงควบคุมอาณาจักรโดยเครือข่ายถนน ที่มีศาลาที่พักคนเดินทาง (ในจารึกเรียกว่า "บ้านซึ่งมีไฟ") จำนวน 121 หลังแผ่ไปตามเครือข่ายถนนทั่วราชอาณาจักร ในเส้นทางจากเมืองพระนครไปถึงพิมายมีจำนวน 17 หลัง รวมทั้งมีสถานพยาบาลหรือ "อโรคยาศาล" มากถึง102 แห่งทั่วราชอาณาจักร ทำให้มีประชา

ชนเขมรที่บาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมาก และที่เหลืออยู่ก็เหน็ดเหนื่อย จึงไม่พยายามที่จะปกป้องอาณาจักร ซึ่งหลังจากสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลงมา ผู้สืบราชสมบัติต่อมาเริ่มถูกคุกคามจากคนไทยที่เพิ่งเริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนกระทั่งกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 (พุทธศตวรรษที่ 20) ขอมจึงทิ้งเมืองพระนครและย้ายไปอยู่ที่พนมเปญ

ไม่ปรากฏเรื่องราวของดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงนอกมากนักในสมัยอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งอาจจะเป็นดังข้อสันนิษฐานที่ว่าอยู่ในอาณาเขตของมทลวงไม่ได้ขึ้นกับสุโขทัยจึงไม่มีชื่อปรากฏอยู่ในในจารึกประการหนึ่ง และอาจเป็นดินแดนที่ยังผลัดเปลี่ยนกันครอบครองอยู่ต่อมาจนถึงสมัยอาณาจักรอยุธยา จึงมีการรวบรวมเมืองต่างๆ เข้ามาเป็นอาณาจักรอย่างชัดเจนตามแนวคิดทางการเมืองและการปกครองที่เปลี่ยนไปในขณะนั้น พิศนงศ์.(2542 :479) กล่าวถึงการปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงนอกว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นต้นมา ภาคตะวันออกเฉียงนอกของไทยก็มีพัฒนาการทางวัฒนธรรมเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ คือสมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีเป็นต้นมา ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงเรื่องราวเกี่ยวข้องกับภาคตะวันออกเฉียงนอกนี้หลายครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลายและในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่นการเดินทางทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรี การสร้างแนวป้องกันข้าศึกในสมัยรัชกาลที่ 3 และวิกฤติการณ์ไทย-ฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ.112 เป็นต้น

ความเป็นเอกภาพของอาณาจักรอยุธยาซึ่งสอดคล้องกับการผนวกเมืองต่างๆ เข้าเป็นส่วนหนึ่งส่วนเดียวกับกรุงศรีอยุธยานั้น ศรีศักร วัลลิโภดม (2539 : 287) ได้กล่าวถึงสภาพความเป็นบ้านเมืองของกรุงศรีอยุธยาว่า ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ความรู้สึกในเรื่องดินแดน (Sense of territory) ของผู้คนในภูมิภาคนี้มีมากขึ้นและเด่นชัดมาก มีความคิดว่าแต่ละอาณาจักร รัฐ หรือแคว้นควรมีขอบเขต และคนในรัฐหรืออาณาจักรจะเรียกตนเอง หรือบ้านเมืองของตนเองตามชื่อรัฐที่ตนอาศัยอยู่ เช่น ชาวพระนครศรีอยุธยาเรียกขานตัวเองว่าเป็นชาวอยุธยา อยู่ที่กรุงศรีอยุธยา แต่คนภายนอก มักเรียกชื่อของรัฐ ผู้คน ตามชื่อที่รู้จักกันมาแต่เดิมว่าชาวสยาม เมืองสยาม

ชื่อเมืองนครนายกมาปรากฏขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สันนิษฐานว่ามาจากชื่อดั้งเดิมหรือความหมายดั้งเดิมที่เป็นภาษาขอมโบราณว่า "โกระยก" ที่แปลความได้ว่า "แผ่นดินที่หามาได้" ซึ่งอาจเป็นชื่อเดิมของเมืองคงละคร (ชื่อคงละครนี้เดิมเรียกกันว่าเมืองลับแล) และต่อมาได้ย้ายทั้งเมืองมาอยู่ใกล้แม่น้ำในสมัยพระเจ้าอู่ทองโดยเอาชื่อเดิมคือเมือง"โกระยก" มาแปลงให้เป็นไทยมากขึ้นเป็น "นครนายก" ซึ่งคำนี้สันนิษฐานที่ว่ามาจากการยกเว้นอาการค่านา เนื่องจากอาการที่เรียกว่า "ค่านา" : เพิ่งจะมีการเรียกกันในสมัยรัชกาลที่ 3 (ในกฎหมายตราสามดวงซึ่งใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาเรียกว่า "อากรอนค่านาทางข้าว") และคำนี้สันนิษฐานที่ว่าได้ชื่อมาจากการเป็นเมืองของสมุหนายก (ที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายการควบคุมดูแลหัวเมืองต่างๆ เช่นเดียวกับกับสมุหกลาโหม) เนื่องจากเพิ่งจะมีตำแหน่งดังกล่าวในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031) ที่ครองราชย์หลังพระเจ้าอู่ทองประมาณ 80 ปี (จังหวัดนครนายก. 2533 : 13)

ข้อสรุปเกี่ยวกับชื่อเมืองนครนายกที่เก่าแก่ที่สุดเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเชื่อว่าชื่อนครนายกเป็นชื่อที่เขมรตั้งสำหรับบ้านนา โดยทรงมีพระราชวินิจฉัยในพระราชนิพนธ์เรื่อง "แผ่นดินเขมรเป็นสี่ภาค"ว่า เมืองทางตะวันออกเฉียงนี้เป็นเมืองที่ไทยกับเขมรสลับกันมีอำนาจปกครองทำให้ชื่อเมืองมีชื่อเขมรบ้างไทยบ้าง อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปะรีวเป็นชื่อไทย เมืองประจิมเป็นชื่อเขมร เมืองบางคางเป็นชื่อไทย เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตที่เขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทย คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้นก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้างปนกันมาตั้งแต่โบราณ (ศรีศักร ฐุลสวัสดิ์. 2539 : 39)

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อปีพ.ศ. 1893 ได้ทรงกำหนดรูปแบบการปกครองให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อม เป็นรูปแบบที่ผสมกลมกลืนระหว่างรูปแบบการปกครองของสุโขทัยและขอม โดยทรงกำหนดขอบเขตการปกครองเรียงไปตามลำดับความสำคัญคือ ราชธานี หัวเมืองชั้นใน เมืองลูกหลวงหรือเมืองหน้าด่าน หัวเมืองชั้นนอกหรือเมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราช สำหรับเมืองหน้าด่านทางทิศต่างๆ ได้แก่ เมืองลพบุรีทางทิศเหนือ นครนายกทางทิศตะวันออก นครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) ทางทิศใต้และเมืองสุพรรณบุรีทางทิศตะวันตก (จังหวัดนครนายก. 2533: 17)

ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการเป็นราชอาณาจักรสยามอย่างแท้จริงคือพระราชพงศาวดาร กฎหมายเก่า จารึกและลายลักษณ์ต่างๆ ที่แสดงว่ามีการปฏิรูปการปกครอง และมีการบริหารราชการแผ่นดินที่รวมศูนย์แห่งอำนาจมาอยู่ภายใต้พระมหากษัตริย์ ณ ราชธานีเพียงแห่งเดียว ส่วนหัวเมืองนั้นทรงแต่งตั้งขุนนางจากส่วนกลางไป ปกครอง เจ้าเมือง ขุนนาง และคณะกรรมการเมืองแต่ละเมืองมีตำแหน่ง ยศ ชั้น ราชทินนาม และศักดินากำกับในลักษณะที่สอดคล้องกับขนาด และฐานะความสำคัญของแต่ละเมือง (ศรีศักร วัลลิโภดม. 2539: 293)

นครนายกเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างพระนครศรีอยุธยาและลุ่มแม่น้ำบางปะกง หัวเมืองชายทะเลตะวันออกและกัมพูชา ซึ่งสามารถใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำในแม่น้ำนครนายกได้สะดวก แม่น้ำนครนายกไหลผ่านตัวเมืองนครนายก วกไปทางทิศตะวันตกผ่านอำเภองครักษ์ไปออกแม่น้ำปราจีนบุรี (ซึ่งไปรวมเป็นแม่น้ำบางปะกง) ที่ปากน้ำโยทะกา เขตตำบลบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี ส่วนทางบกนั้น นครนายกอยู่ห่างจากกรุงศรีอยุธยาระยะทางไปมาภายใน 2 วัน จึงมีความสำคัญในฐานะเส้นทางยุทธศาสตร์ เพราะเมื่อพื้นนครนายกมาทางตะวันตกก็สามารถเข้าถึงกรุงศรีอยุธยาได้ และแทบจะไม่มีสิ่งกีดขวางทางธรรมชาติใดๆ มาขวางกั้นอีกระหว่างนครนายกกับกรุงศรีอยุธยา และจากการพิจารณาดำแหน่งที่ตั้งของตัวเมืองนครนายก ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำนครนายก อาจบ่งบอกถึงความสัมพันธ์กับกรุงศรีอยุธยาได้แตกต่างไปจากเมืองปราจีนบุรีที่ตั้งเมืองอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำปราจีนบุรีและมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชา อีกทั้งชื่อเมืองปราจีนก็มีความหมายว่าเมืองอยู่ทางทิศตะวันตกของอาณาจักรกัมพูชา (ศรีศักร ชูสวัสดิ์. 2539 : 37-38)

จารึก วิลแก้ว (2539 : 11) กล่าวถึงเส้นทางคมนาคมทางบกที่เป็นทั้งเส้นทางติดต่อค้าขายและเป็นเส้นทางเดินทัพว่า เส้นทางหลวงในปัจจุบันหลายสายเคยเป็นเส้นทางติดต่อกันโดยปรากฏชื่อด่านและช่องเขา เช่นเส้นทางสายกบินทร์บุรี(เดิมเรียกว่าด่านหนุมาน มาเปลี่ยนชื่อในรัชกาลที่ 3) ผ่านปักธงชัยไปนครราชสีมา ระหว่างกบินทร์บุรีกับปักธงชัยมีด่านแห่งหนึ่งชื่อด่านลูกนก ในสมัยรัชกาลที่ 1 ปรากฏชื่อด่านกบจะอยู่ในเส้นทางระหว่างกบินทร์บุรีกับประจันตคาม เส้นทางโบราณที่เชื่อมอริยประเทศ - คาพระยาไปออกปอยเปต มีช่องทางระหว่างเขาเรียกว่าช่องตะโก เป็นต้น ความเหมาะสมและความสะดวกของการใช้เส้นทางนี้ ศรีศักร ชูสวัสดิ์ (2539 : 45) กล่าวว่าเส้นทางยุทธศาสตร์ทางบกที่สะดวกกว่าเส้นทางอื่นที่ใช้ในการค้าขายและทำสงคราม เช่นการผ่านไปทางนครราชสีมาซึ่งมีเทือกเขาฉกพญาไฟที่เป็นเขาสูงขวางอยู่ จึงต้องอ้อมไปทางเมืองชัยบาดาล แต่ไม่สะดวกเท่าผ่านนครนายกไปปราจีนบุรีและข้ามช่องตะโก ในคราวที่พระยาตาก (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) แหวกวงล้อมพม่าออกมาจากกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2310 ก็ทรงใช้เส้นทางเสด็จผ่านนครนายก ซึ่งมีข้อความในพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมระบุว่า “ประทับที่ตำบลหนองไม้หยม (หนองไม้ซุง) ตามทางบ้านเมืองนครนายก ประทับรอนแรมไปประมาณ 2 วัน ถึงบ้านนาเรียงหยุดประทับยกแค้นนั้นวันหนึ่งจึงถึงเมืองปราจีน”

กรุงศรีอยุธยาได้ใช้เส้นทางนครนายกเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการทำสงครามด้านทิศตะวันออก เช่นเมื่อปี พ.ศ.2130 ระหว่างที่กรุงศรีอยุธยามีศึกกับพม่า ทักษะมรได้เข้ามาตีเมืองปราจีนแตก สมเด็จพระ

มหัศจรรย์ราชทูรมีพระบัญชาให้พระยาศรีไสยณรงค์และพระยาสีหราชเดโชยกทัพไปทางบ้านนาเรียง เมื่อ กองทัพเขมรเข้าตีเมืองนครนายกก็ได้รับกันและแตกพ่ายหนีไปทางด่านพรมานออกทางด่านพระจาริก และ เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยกทัพใหญ่ไปตีเขมรผ่านทางด่านพระจาริกเพื่อเข้าตีเมืองละแวกนั้น ได้ตั้งค่ายที่ตำบลท่าบ (ปัจจุบันคือบ้านท่าบ ตำบลบึงศาล อำเภอองครักษ์) จึงทรงใช้เส้นทางเดินทัพผ่าน เมืองนครนายกด้วย เขมรก็ได้ใช้เส้นทางเดียวกันนี้เดินทัพเข้ามาเช่นเดียวกัน แต่ไม่สามารถเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้ เมื่อล่าถอยกลับไปก็มักกวาดต้อนผู้คนไปเมืองละแวกด้วย เช่นในปี พ.ศ.2113 กวาดต้อนเอาครัว ตำบลบ้านนา เมืองนครนายก บ้านนาเรียง เมืองระยอง และเมืองฉะเชิงเทรา ไปด้วย (ศรัทธา ชูสวัสดิ์. 2539 : 45)

ความเป็นเมืองหน้าด่านที่ต้องรับหน้าข้าศึกที่อยู่เสมอของนครนายกนั้น เห็นได้จากราชทินนามของ เจ้าเมืองจะมีคำว่าสงครามอยู่ด้วยเช่นเดียวกับเมืองหน้าด่านอื่นๆ ตามหลักฐานทำเนียบเจ้าเมืองครั้งรัชกาลที่ 3 ระบุว่าเมืองนครนายกเป็นเมืองจัตวา เจ้าเมืองชื่อพระพิบูลย์สงคราม ตักดินา 3,000 ราชทินนามพิบูลย์สงครามนี้เคยพบในพระราชพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ บางครั้งก็มีบรรดาศักดิ์ เป็นถึงพระยาพิบูลย์สงคราม และในสมัยหลังได้เขียนเป็น "พิบูลสงคราม" แม้จะมีผู้ว่าราชการจังหวัดก็ยังคงได้ รับพระราชทานราชทินนามนี้ต่อมาจนถึงพระพิบูลสงคราม (เจริญ ปรียานนท์) ซึ่งดำรงตำแหน่งเมื่อปี พ.ศ. 2459 และเข้าใจว่าจะอยู่ในบรรดาศักดิ์จนถึง พ.ศ.2467 ก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยานายกนครนวิมลภักดี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเช่นเดิม จากนั้นมาเข้าใจว่าราชทินนามฝ่ายทหารคงจะขาดแคลนและเห็นว่าราชทินนาม นี้เหมาะกับทหาร จึงได้นำไปพระราชทานแก่ข้าราชการทหาร ปรากฏว่านายทหารคนแรกที่ได้รับพระราชทาน บรรดาศักดิ์ในราชทินนามนี้คือ ร้อยเอกหลวงพิบูลสงคราม (แปลก ชิตะสังตะ) ถือตักดินา 800 เมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ.2471 (ส. พลายน้อย. 2537 : 256-258)

ประวัติศาสตร์ของเมืองนครนายกในสมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ.1893-2310) โดยภาพรวมนั้นเป็นเรื่อง เกี่ยวกับการทำสงคราม ทั้งในส่วนที่เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญทางด้านตะวันออกและการเป็นเส้นทางเดินทัพ ตลอดจนการสนับสนุนเสบียงและกำลังพลในการทำสงคราม แม้กระทั่งเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2310 ชาวเมืองนครนายกก็ได้มีส่วนร่วมกับการกองทัพของกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งประทับอยู่ที่เมืองจันทบุรีได้ ชักชวนให้ชาวเมืองจันทบุรีร่วมต่อสู้กับกับพม่าที่ล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้เมื่อปี พ.ศ.2309 ระหว่างเคลื่อนทัพจาก จันทบุรี จนมาตั้งค่ายอยู่ที่ปากน้ำโยทะกา เขตปราจีนบุรี ได้มีชาวเมืองปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และบางละมุง อาสาเข้าร่วมด้วย แต่พม่าก็ได้ยกทัพเรือเข้าตีค่ายที่ปากน้ำโยทะกาแตกไปเสียก่อน (ศรัทธา ชูสวัสดิ์. 2539 : 56)

อีกเหตุการณ์หนึ่งคือ พระยาตาก(สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) แหวกวงล้อมพม่าออกมาจากกรุง ศรีอยุธยา ก่อนเสียกรุง ซึ่งมีผู้คำนวณว่าเป็นวันที่ 3 มกราคม พ.ศ.2309 โดยมีเส้นทางที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ จังหวัดนครนายกดังนี้

พระเจ้าตากยกทัพออกจากกรุงศรีอยุธยาทางด่านวัดพิชัยมาทางตะวันออก รุ่งเช้าถึงบ้านโพธิ์สังหาร แล้วชุมนุมพลที่บ้านพรานนก แขวงเมืองนครนายก รวบรวมไพร่พลจากนครนายกได้มาก เดินทัพต่อไปทางบ้านคง หนองไม้ซุง บ้านนาเรียง แล้วไปปราจีนบุรี (ยังไม่ทราบที่ตั้งบ้านพรานนก บ้านคงอยู่ในตำบลสาริกา หนองไม้ซุงคือบ้านท่าซุง อยู่ในตำบลศรีนาวา อำเภอเมือง นครนายก และบ้านนาเรียง คือบ้านนาหินลาด ตำบลนาหินลาด อำเภอปากพลี) (จังหวัด นครนายก. 2533 : 31)

ระหว่างหยุดพักแรมที่บ้านพรานนก แขวงเมืองนครนายกนั้น ชาวเมืองนครนายกได้มีส่วนร่วมใน กองทัพภูษาคติเป็นกลุ่มแรก นับตั้งแต่พระยาตากตีฝ่าวงล้อมพม่าออกมา โดยชาวบ้านแขวงเมืองนครนายกเมื่อ ทราบว่าพระยาตากรบพม่าและพม่าแตกหนีไป ก็ออกจากที่ซ่อนตามป่าเขามาสวมบทเป็นไพร่พลจำนวนมาก พวกนายกอง นายซ่อง ชุมชุม เข้ามาอ่อนน้อมจนได้กำลังเป็นกองทัพ (ซึ่งเดิมมีกำลังทหารเพียง 500 คน) ชุนชำนาญไพร่สันทน์ และนายกองช้างเมืองนครนายก นำช้างพลาย 5 เชือก ช้างพัง 1 เชือก มาสมทบ กอง ทัพพระเจ้าตากได้เข้าตีหมู่บ้านดง (บ้านดง) แล้วเดินทัพไปถึงบ้านนาเร้ง (นาหินลาด) ประทับค้างแรมอยู่ 1 คืน จึงข้ามแม่น้ำนครนายกไปฝั่งตะวันออก ไปทางบ้านกบจะ ด้านเมืองปราจีนบุรี (จังหวัดนครนายก. 2533 : 26)

ในระหว่างสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310 - 2325) บ้านเมืองยังไม่สงบราบคาบติดังเดิมหลังจากเสียกรุง ศรีอยุธยาเป็นช่วงเวลาที่ต้องฟื้นฟูสภาพบ้านเมืองครั้งใหญ่ในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2540 : 113-115) กล่าวถึงปัญหาทางเศรษฐกิจช่วงตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยามาจนถึงรัชกาลที่ 1 ว่าเป็นช่วง 40 ปีที่เศรษฐกิจตกต่ำเนื่องจากไทยต้องไปนำเข้าข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักจากที่อื่นอยู่ตลอดเวลา เพราะ ขาดแคลนกำลังคนทำนาอันเป็นผลพวงมาจากสงครามไทยพม่า บางครั้งต้องทำสงครามเพื่อข้าวเช่นการไปตี เมืองบันทายมาศ(ฮาเตียน)ในเวียดนาม ในเวลานั้นผู้คนที่มีกำลังเข้มแข็งมีอยู่ทางตะวันออกเท่านั้น ส่วนในบริเวณอื่นผู้คนล้วนแต่บอบช้ำจากสงคราม การเกลี้ยกล่อมผู้คน หรือการกวาดต้อนผู้คนเข้ามาจึงเป็น เรื่องที่ต้องทำอย่างเร่งด่วนเพื่อเป็นกำลังผลิตทางการเกษตร เป็นแรงงาน และเป็นกำลังรบ

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นครองราชย์ในขณะที่บ้านเมืองประสบความยากลำบากมาก ทั้งการขับไล่ ข้าศึกออกไปจากเมืองไทย ระงับการจลาจลหรือการปราบปรามชุมนุมต่างๆและต้องทรงเล็งดูราษฎรที่อด อยากร่วมทั้งฟื้นฟูเศรษฐกิจของชาติให้ติดังเดิม ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่ามีการแจกจ่ายอาหารแก่ ราษฎรเป็นจำนวนมาก เนื่องจากไม่มีผู้ทำไร่นากันได้ตามปกติจนถึงกับต้องซื้อข้าวสารจากเมืองพุทไธมาศ ซึ่งมีราคาข้าวสารถึงละ 3 - 5 บาท (เปรียบเทียบกับข้าวแพงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นั้นราคาถึงละ 3 สลึงเพียง) คนจนหรือที่อยู่ห่างไกลออกไปต้องหาหัวเผือก หัวกลอย และของป่าเท่าที่จะหา ได้มาเป็นอาหาร (ชัย เรื่องศิลป์. 2527 : 4-5)

ในช่วงเวลาที่บ้านเมืองคับขันเช่นนี้เกิดสงครามระหว่างกรุงธนบุรีและเวียงจันทน์(กรุงศรีสัตนาคนหุต) ทำให้อาณาจักรลาวทั้งหมดที่แตกแยกกัน ซึ่งลิสลา วีระวงส์. (2539 : 133) กล่าวถึงชื่อของอาณาจักร ทั้งสามว่า "ถึงปี พ.ศ.2241 (ค.ศ.1698)ประเทศลาวที่กว้างใหญ่ไพศาลก็ได้แบ่งแยกกันออกเป็น 3 อาณาจักร คืออาณาจักรล้านช้างหลวงพระบาง อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ และอาณาจักรนครจำปาศักดิ์" ตกเป็น เมืองขึ้นของไทย และเมืองนครนายกมีความเปลี่ยนแปลงไปในด้านประชากรอันเป็นผลจากการสงครามเมื่อ พ.ศ.2321 ซึ่งมีความเป็นมาดังที่ จรรยา ประชิตโรมรัน (2537 : 223-229) สรุปไว้ว่าสาเหตุเกิดจากพระวอ เสนาบดีเมืองเวียงจันทน์เกิดวิวาทกับเจ้าเวียงจันทน์ และได้พาสมาศพรรคพวกมาตั้งเมืองอยู่ที่ดอนมดแดง (อุบลราชธานีในปัจจุบัน) เมื่อไทยไปตีนครจำปาศักดิ์ได้ พระวอได้มาอ่อนน้อมขอขึ้นต่อกรุงธนบุรี เมื่อไทยยก ทัพกลับแล้วเจ้าเวียงจันทน์ให้พระยาสุโขณำกำลังมาจับพระวอฆ่าเสีย ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคืองว่า พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตดูหมิ่น จึงมีรับสั่งให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพไป ตีเวียงจันทน์ เจ้าหลวงพระบางซึ่งเป็นอริกับเวียงจันทน์มาก่อนได้เข้าช่วยฝ่ายไทยและยอมอ่อนน้อมต่อกรุง ธนบุรี ด้วยเหตุนี้อาณาจักรลาวทั้ง3ฝ่ายจึงอยู่ใต้อำนาจกรุงธนบุรีและมีการกวาดต้อนผู้คนข้ามแม่น้ำโขงมา เป็นจำนวนมาก

เมืองนครนายกได้รับผลกระทบจากการสงครามเมื่อ พ.ศ.2321 เนื่องจากผู้คนที่นี่พอจะมีกำลังเข้มแข็งและรอดพ้นภัยสงครามครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาทางตะวันออก ซึ่งรวมถึงเมืองนครนายกด้วยนั้น คงจะเป็นพื้นที่เหมาะสมสำหรับรองรับการกวาดต้อนผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อเป็นกำลังผลิตทางการเกษตร ได้แก่ครัวชาวเวียงจันทน์และหัวเมืองรายทางที่ขึ้นต่อเวียงจันทน์ การกวาดต้อนผู้คนนี้เป็นประโยชน์ทั้งเป็นการตัดกำลังไม่ให้แข็งเมืองได้อีกและได้แรงงานเพื่อเพิ่มผลผลิตในประเทศ การกวาดต้อนผู้คนมาตั้งถิ่นฐานครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผลจากการทำสงครามกับเจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. 2369 ดังที่เวลสา (2530 : 40) กล่าวว่า "ในระหว่างแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ มีสงครามหลายครั้ง และได้มีการกวาดต้อนผู้คนเข้ามาด้วย มีพวกมลายู เขมร ญวน และลาว" พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระบรมราชานุภาพ (2499 : 245). ทรงกล่าวถึงการกวาดต้อนอพยพผู้คนในครั้งทำสงครามกับเวียงจันทน์ พ.ศ.2321 ว่า

...ได้เมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองขึ้นทั้งปวงมาเป็นของไทย พระเจ้าเวียงจันทน์บุญสารหนีไปได้ แต่ตัว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (หรือสมเด็จพระปรมัยยิกายศกษัตริย์ศึกในขณะนั้น) ทรงเชิญพระแก้วมรกต พระบางและกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองเวียงจันทน์ลงมาเป็นอันมาก ให้พวกชาวเวียงจันทน์เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัวเมืองขึ้นในที่ถูกพม่ากวาดต้อนเอาราชฎไปเสียจนร้างอยู่คือ เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี เมืองนครนายก และเมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น...

อุทัย เทพสิทธิ (2516 : 295-297) ได้กล่าวถึงรายละเอียดของการกวาดต้อนผู้คนจากเวียงจันทน์ว่า เมื่อกองทัพไทยเข้าเมืองเวียงจันทน์ได้ เจ้าสิริบุญสารได้หนีไปเมืองคำเกิด สมเด็จพระปรมัยยิกายศกษัตริย์ศึกจับตัวเจ้าอุปราชันนทเสน และขุนนางพร้อมทั้งทรัพย์สิน กวาดต้อนมาร่วมกับชาวเมืองที่เมืองพานพร้าวปากตะวันตก และให้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบาง อารามาลงเรือข้ามฟากมาประดิษฐานไว้ ณ เมืองพานพร้าวด้วย เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมีท้องตราเรียกกองทัพกลับพระนคร ก็ได้กวาดเอาครัวชาวเมืองล้านช้างกับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางท้าวพระยาทั้งหลายกับทั้งทรัพย์สมบัติศาสตราวุธและช้างม้าเป็นอันมาก และอัญเชิญพระแก้วมรกตกับพระบางกลับมายังกรุงธนบุรี ต่อมาภายหลังได้เชิญพระบางไปประดิษฐานที่เมืองหลวงพระบางเพราะเชื่อว่าเป็นเหตุของความแห้งแล้งเนื่องจากพระแก้วและพระบางไม่ถูกกัน

เมืองเวียงจันทน์เคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2250 บางครั้งก็เป็นเพื่อนบ้านที่ดี บางครั้งก็รบกับไทย ภายหลังล้านช้างแบ่งแยกออกเป็น 2 อาณาจักร คือหลวงพระบางและเวียงจันทน์ เมื่อครั้งที่เจ้าสิริบุญสารผู้ครองเวียงจันทน์พ่ายแพ้แก่กองทัพไทยในปี พ.ศ.2321 ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ไทยได้ยินยอมให้เจ้านายของลาวปกครองกันต่อมาอย่างเมืองขึ้น ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ในปีพ.ศ.2367 เป็นเวลาที่เจ้าอนุ(เจ้าอนุวงศ์) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าสิริบุญสารได้เป็นเจ้าเวียงจันทน์มา 19 ปีแล้วและเป็นผู้มีความคุ้นเคยกับราชสำนักไทยเป็นอย่างดี เคยมีความดีความชอบในราชการสงครามหลายครั้ง เจ้าอนุวงศ์ได้เดินทางมาในการถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อปีพ.ศ.2368 ได้ทูลขออพยพครัวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีในปีพ.ศ.2321 กลับไปยังเวียงจันทน์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุญาต เป็นเหตุให้

ไม่พอใจประกอบกับเห็นว่าเวียงจันทน์พอจะมีความเข้มแข็งพอที่จะรบกับไทยในขณะที่มีข่าวลือกันว่าอังกฤษจะเข้าโจมตีกรุงเทพฯ จึงก่อการกบฏ (เวลา. 2530 : 148-149)

อนึ่งนักประวัติศาสตร์ของลาว สมฤทธิ์ บัณฑิตสวัสดิ์ (2539 : 73) ได้กล่าวถึงความแตกแยกของอาณาจักรที่ยังเป็นอิสระคือ 2 อาณาจักร คืออาณาจักรหลวงพระบางและอาณาจักรเวียงจันทน์ ที่เป็นเหตุให้ลาวเสียเอกราช และกล่าวถึงเจ้าอนุวงศ์ในมุมมองทางฝ่ายลาวว่า

ความอาฆาตพยาบาทกันมีสิ้นสุดระหว่างราชวงศ์เวียงจันทน์กับหลวงพระบาง นับว่าเป็นสาเหตุอันสำคัญที่ทำให้บ้านเมืองเสียอิสรภาพแก่ไทย ฝ่ายไทยเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของตนจากการทะเลาะวิวาทเถียงกันระหว่างลาวต่อลาวโดยไม่ต้องลงทุน เพียงแต่นั่งเป็นตุลาการ ทำตนเป็นผู้ทรงยุติธรรม ในขณะที่เดียวกันก็ใส่เชื้อแห่งความพยาบาทให้เพิ่มอยู่เรื่อย ๆ เพื่อแยกและความคุมไว้ในอำนาจตลอดไป ... เจ้าอนุวงศ์เป็นกษัตริย์ที่มีพระนามเลื่องลือ มีคนรู้จักพระนามของพระองค์มากที่สุดองค์หนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากว่าพระองค์ได้ทำการกู้อิสรภาพของลาวให้พ้นจากอำนาจไทย แต่การกระทำของพระองค์นั้นไม่เป็นผลสำเร็จตามประสงค์ จึงถูกฝ่ายตรงข้ามประนามว่าเป็นกบฏ แต่คนลาวทั่วไปไม่มีความรู้สึกอย่างนั้นเลย ตรงกันข้าม เรารู้สึกเป็นหนี้บุญคุณของพระองค์เป็นอันมากที่ฝากรอยจารึกในการรักและสงวนอิสรภาพไว้ให้คนรุ่นหลังได้เห็น...

ทัพเจ้าอนุวงศ์รุกผ่านเข้ามาถึงโคราชได้โดยง่ายและฝ่ายไทยไม่ทันระวังตัว โดยหลวงหัวเมืองที่ผ่านว่าจะมาช่วยไทยรบกับอังกฤษ แต่เมื่อฝ่ายไทยรู้ตัวก็เร่งส่งกองทัพมา ทำให้เจ้าอนุวงศ์เปลี่ยนใจยกกองทัพกลับไปโดยกวาดต้อนผู้คนจากโคราชไปด้วยและทำลายเมืองโคราช ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ท้าวสุรนารีได้รวบรวมผู้คนเข้าขัดขวางจนทัพเจ้าอนุวงศ์แตกที่ทุ่งสัมฤทธิ์ ทัพหลวงของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ติดตามไปและเข้ายึดเวียงจันทน์ได้เมื่อกลางเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2370 และตั้งมั่นอยู่ในเวียงจันทน์นาน 2 เดือน ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ได้หนีไปพึ่งเวียงจันทน์และเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดเหตุการณ์เช่นนี้อีก จึงทำลายแนวป้องกันของกรุงเวียงจันทน์ให้หมดสิ้น อาวุธใดๆที่ล่าเหยียดมาได้ก็นำมากรุงเทพฯจนหมด ที่ล่าเหยียดมาได้ก็ทำลายจนไม่สามารถใช้การได้ นอกจากนี้ยังได้ส่งช้างม้าและพระพุทธรูปที่มีค่า พร้อมทั้งกวาดต้อนครัวลาวมากรุงเทพฯเป็นจำนวนมาก และบางส่วนได้แบ่งให้แก่หัวเมืองที่ช่วยราชการทัพได้แก่ เชียงใหม่ แพร่ น่าน และหลวงพระบาง ส่วนเจ้าอุปราชเวียงจันทน์ที่ยอมอ่อนน้อมได้รับพระราชทานอภัยโทษและให้เกลี้ยกล่อมลาวที่หลบหนีไปเข้ามาอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ (เวลา. 2530 : 151-155)

เวลา (2530 : 156-157) กล่าวถึงการกวาดต้อนชาวลาวในสงครามกับเจ้าอนุวงศ์ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะทำลายเวียงจันทน์ไม่ให้ตั้งตัวขึ้นมาได้อีก และให้เป็นตัวอย่างแก่หัวเมืองที่จะคิดแข็งเมือง ถึงกับมีรับสั่งให้พระยาราชสุภาวดีที่ยาดราทัพกลับมาถึงกรุงเทพฯในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2371 โดยมีได้ทำลายเวียงจันทน์ตามพระราชประสงค์นั้น ให้นำทัพกลับคืนไปยังเวียงจันทน์อีกครั้งหนึ่งเพื่อทำลายเมืองให้ราบคาบ การที่ทรงตัดสินใจเช่นนี้ด้วยทรงเกรงว่าฝ่ายญวนจะฉวยโอกาสรวบรวมเอาเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองตรันนินห์ (ซึ่งเคยขึ้นกับเวียงจันทน์) ไปเป็นของญวน ทั้งนี้ฝ่ายญวนได้แสดงอำนาจด้วยการมีสาส์นมาเรียกร้องให้ไทยปล่อยครัวลาวกลับไปเวียงจันทน์ที่อ้างว่าเป็นของญวนมาก่อนแล้ว

การกวาดต้อนครัวลาวครั้งใหญ่นี้มีเหตุผลที่สำคัญซึ่งทำให้มีการกวาดต้อนต่อเนื่องกันมาหลายครั้ง เวลา (2530 : 162-163) กล่าวถึงยุทธศาสตร์ของฝ่ายไทยที่เป็นเหตุให้มีการอพยพครัวลาวเป็นจำนวนมาก ดังนี้

ไทยต้องการที่จะอพยพผู้คนพลเมืองออกมา แล้วให้ไปตั้งหลักแหล่งอยู่เสียในดินแดนปากตะวันตกของแม่น้ำโขง ฝ่ายไทยนี้กว่าถ้าได้มีการอพยพครอบครัวออกไปจากดินแดนตอนนั้นแล้ว จะทำใหญวนเลิกเอาใจใส่ภูมิภาคส่วนนั้นเสียได้ ฉะนั้นฝ่ายไทยจึงได้ปฏิบัติตามนโยบายนี้เป็นสองทางด้วยกันคือ ได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวและได้ทำการเกลี้ยกล่อมชักชวนให้มาอยู่กับฝ่ายไทย การกวาดต้อนครอบครัวให้ข้ามฟากแม่น้ำโขงมาได้กระทำหลายหนหลายครั้งและประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีการอพยพประชาชนพลเมืองที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของนครพนมในปี พ.ศ.2379 ทำให้ได้พวกลาวผู้ที่มีตระกูลมาบ้าง และยังได้ผู้คนมาจากแขวงคำม่วน 4,000 คน เข้ามาอยู่ในดินแดนไทยใกล้เมืองกาฬสินธุ์ ส่วนการกวาดต้อนครัวลาวที่ได้กระทำไปในปี พ.ศ.2383 ทางเหนือของเซบังเหียง(Se Bang Hien) ทำให้ได้ครัวลาวประมาณ 3,000 คนจากเมืองต่างๆคือเมืองพิน ตะโปน ลั้ง ผาบัง นอง และคำม่วน

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2538 : 103) กล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันนี้ที่แสดงให้เห็นได้ว่าการกวาดต้อนผู้คนนั้นไม่ได้ทำโดยสะดวก และแม้จะไม่ได้ตัวมาก็ยังต้องระวังไม่ให้ไปเป็นกำลังผลิตของศัตรูได้อีก ดังข้อความต่อไปนี้

เมื่อ ณ วันเดือน 5 แรม 5 ค่ำ (31 มีนาคม พ.ศ.2384) ได้ยกข้ามโขงไปตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพิน เมืองระนอง เมืองเชียงรม เมืองพระบาง ... ผู้คนหนีเข้าป่าและบ้างต่อสู้ด้วยปืนและหน้าไม้ ต้องเกลี้ยกล่อมมาได้บ้าง จับมาได้บ้าง เป็นครัว 1,177 คน ช้าง 20 ช้าง ครั้นจะกวาดต้อนไปก็หนีไปอยู่แดนญวน เจ้าอุปราชอาสาจะเกาะตัวให้ได้ถึง 10,000 แต่ได้เป็น 1,000 จึงให้ยกทัพกลับ และให้เจ้าอุปราชคอยดูอย่าให้ออกมาตั้งบ้านเรือนทำไร่ทำนาได้ จะเป็นทางเสบียงอาหารญวน

มีการเคลื่อนย้ายตัวของชุมชนในภาคอีสานภายหลังกรณีเจ้าอนุวงศ์อีกหลายครั้ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าจะเป็นการตัดเส้นทางหาเสบียงอาหารของกองทัพญวน ด้วยในรัชสมัยนี้เกิดสงครามระหว่างไทยกับญวนอยู่เสมอ การอพยพเคลื่อนย้ายครั้งใหญ่ครั้งหนึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ชาวเมืองสกลนครไปอยู่ที่บริเวณอำเภอบริหารจันทคาม และอำเภอกบินทร์บุรี (ปราจีนบุรี) ส่วนชาวเมืองนครพนมให้อพยพไปอยู่ในบริเวณอำเภอนมสารคาม (ฉะเชิงเทรา) และ อำเภอนันทนิคม (ชลบุรี) ในครั้งนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระสุนทรราชวงศา บุตรของท้าวเก่าเจ้าเมืองยโสธร ดูแลหัวเมืองฝั่งโขง (ที่เป็นเมืองนครพนมและสกลนครเดิม) ให้เกลี้ยกล่อมประชาชนที่หนีไปอยู่กับเมืองมหาชัยกองแก้วและหัวเมืองฝั่งแม่น้ำโขง

ตะวันออกให้มาอยู่ในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง เพื่อให้ฝั่งลาว(ฝั่งตะวันออก)เป็นที่ร้างเป็นการตัดเสบียงอาหารของทัพญวน ประชากรที่อยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงคือฝั่งไทยจึงมีจำนวนมากกว่า

มาจนถึงเมื่อลาวเป็นอาณานิคม ดังที่ คำพา พรแก้ว. (2539 : 103) กล่าวถึงเหตุการณ์นั้นว่าต้นศตวรรษที่ 19 อังกฤษได้ยึดอินเดียและบริเวณใกล้เคียงเป็นอาณานิคม ฝรั่งเศสได้รุกมาทางตะวันตก ซึ่งเป็นโอกาสที่เหมาะสมเพราะไม่มีการนองเลือดเนื่องจากลาวตกอยู่ในสภาพอ่อนแอและอยู่ใต้อำนาจของไทย ฝรั่งเศสเข้าปกครองดินแดนลาวอย่างแท้จริงในปี ค.ศ.1893 โดยทำสัญญากับฝ่ายไทยแบ่งดินแดนล้านช้าง(ลาว) ออกเป็นส่วนที่อยู่ฝั่งซ้าย (ฝั่งตะวันออก) ซึ่งตกเป็นของฝรั่งเศส และดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่เป็นของไทย ฝั่งขวานั้นมีทรัพยากรมากกว่าและมีพลเมืองมากถึง 6 ล้าน 8 แสนคน ซึ่งมากกว่าฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง

ความสำคัญของเมืองนครนายกที่เคยเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศตะวันออกในสมัยอยุธยาได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อการศึกสงครามสำคัญด้านเขมรและลาวมีน้อยลง และข้าศึกสำคัญคือพม่าทางด้านตะวันตก ประกอบกับราชธานีต่อมาคือกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ นั้นมีตำแหน่งที่ตั้งเลื่อนลงมาทางใต้ อย่างไรก็ดี นครนายกก็ยังคงมีความสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ในฐานะพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อแก้ปัญหาปากท้องที่เป็นปัญหาหลักภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา และสนับสนุนการรวบรวมบ้านเมืองที่แตกแยกให้เป็นปึกแผ่นได้อีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากมีพื้นที่ราบเหมาะสมสำหรับการทำนา มีกำลังคนที่ไม่ได้รับผลกระทบจากการศึกสงครามมากนัก และต่อมายังมีการกวาดต้อนผู้คนเข้ามาเป็นแรงงานในการทำไร่ทำนาอีกเป็นจำนวนมาก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ นครนายกเป็นเมืองที่ได้รับการส่งเสริมให้เพิ่มปริมาณการทำนาปลูกข้าว และมีชื่อว่าเป็นเมืองที่ผลิตข้าวได้มาก ทั้งนี้เป็นนโยบายขยายพื้นที่ทำนาจากเดิมที่มีอยู่เดิมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ได้แก่บริเวณเมืองอ่างทอง สทบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหมเมืองสิงห์ เมืองสวรรค เมืองสุพรรณ พื้นที่ทำนาได้ขยายเพิ่มขึ้นในบริเวณเมืองกรุงเก่า(อยุธยา) ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพฯ นครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ชัยนาท ฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อทางราชการต้องการซื้อข้าวเข้าฉางหลวงนั้น นครนายกเป็นเมืองหนึ่งในจำนวน 15 เมืองที่ทางราชการกำหนดให้มีการบังคับซื้อข้าวจาก ชาวนา และสภาพของเมืองนครนายกนั้นไม่ได้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงเท่าใดมาจนถึงยุคหลังการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มมีการพัฒนาเมืองนครนายก (สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ. 2539 : 108-110)

การยกเลิกการผูกขาดการค้าในระบบพระคลังสินค้า ตามสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ที่ทำขึ้นกับอังกฤษในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ.2398 เป็นการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า สินค้าสำคัญของไทยคือข้าว ฝิ่น และไม้สัก ชาวนั้นเป็นสินค้าออกที่ขยายตัวทางการผลิตมากโดยเฉพาะบริเวณภาคกลาง โดยเริ่มมีการชลประทานเพื่อเปิดพื้นที่ทำนาให้มากขึ้น ดังนั้นพื้นที่ทำนาประมาณ 5.8 ล้านไร่ ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆจนเป็น 20.1 ล้านไร่ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลได้ดำเนินการขุดคลองและสนับสนุนให้เอกชนเข้ามาดำเนินการขุดคลองชลประทาน โดยเอกชนจะได้กรรมสิทธิ์ที่ดินสองฝั่งคลองนั้นตอบแทน โครงการขุดคลองที่ได้รับความนิยมสูงสุดคือโครงการทุ่งหลวงรังสิตที่ดำเนินการในปี พ.ศ.2433-2457 โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม จำกัด

การปฏิรูปการปกครองในช่วงเวลาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.2475 นั้น เริ่มขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดเกล้าฯให้มีการปรับเปลี่ยนเลกกระบบ"กินเมือง"โดยมีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองและดำรงชีพด้วยการเก็บค่าธรรมเนียมต่างๆจากราษฎร ที่เป็นหลักการปกครองอยู่เดิม ชมนาด เทียมภิกพ (2539 : 78) กล่าวถึงระบบกินเมืองหรือระบบจตุสดมภ์ที่มีมาตั้งแต่สมัยพระบรมไตรโลกนาถว่า การมอบให้เจ้าเมืองปกครองโดยอิสระ และดำรงชีพด้วยการเก็บค่าธรรมเนียมต่างๆจาก

ราษฎรนั้น ย่อมเกี่ยวโยงไปถึงการจัดการในด้านการคลัง และการศาลของหัวเมืองนั้นๆ ทำให้มีการจัดระเบียบการคลังและการศาลที่ไม่เป็นแบบแผนอย่างเดียวกัน ไม่เสมอภาค และมีความสับสนในการจัดเก็บรายได้ของแผ่นดิน

ในปี พ.ศ.2435 โปรดเกล้าฯให้มีการทดลองจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นรวม 4 มณฑลคือ มณฑลกรุงเทพฯ (รวมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง) มณฑลนครสวรรค์ (รวมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน) มณฑลพิษณุโลก (รวมหัวเมืองทางแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน) และ มณฑลปราจีนบุรี (รวมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำบางปะกง) มณฑลปราจีนบุรีมีที่ว่าการอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี (เมืองนครนายกอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีด้วย) ผู้บัญชาการมณฑลหรือเรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" ต้องพยายามหาวิธีการที่เหมาะสมในการจัดการมณฑลของตน หากประสบความสำเร็จก็จะได้เป็นแนวทางให้แก่มณฑลอื่นๆที่จะจัดตั้งเพิ่มขึ้นภายหลัง การจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลของมณฑลปราจีนเป็นไปด้วยดี อำนาจของรัฐบาลกลางได้เข้ามาแทนที่อำนาจของขุนนางเดิมในท้องถิ่น สภาพหัวเมืองต่างๆเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดี รายงานที่กรมการเมืองนครนายกส่งถวายมายังกรุงเทพฯเมื่อปี พ.ศ.2439 สามารถให้ภาพของนครนายกในยุคนั้นได้ว่า มีที่ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำนครนายก ภูมิประเทศเป็นที่ลุ่ม ไม่มีป้อมกำแพงเมือง ด้านตะวันออกหน้าเมืองมีลำน้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากเขาใหญ่ เมืองนครราชสีมา ลำน้ำนี้สายเดียวกับลำน้ำเมืองปราจีนบุรี ในเขตเมืองมีราษฎรประมาณ 28,500 คน บ้านเรือน 7,035 หลัง คนพื้นเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวลาว จีน ญวน ไทยมีบ้างเล็กน้อย อาชีพส่วนใหญ่ของราษฎรคือเพาะปลูก มีจำนวนที่ทำกิน 122,956 ไร่ พืชที่ปลูกกันมากคือ ข้าว ข้าวโพด มะม่วง กระเทียม เผือก มัน สินค้าที่ทำรายได้ให้จำนวนมากคือ ข้าวเปลือก (ขนาด เทียมภิกพ. 2539 : 82-89)

จากรายงานการตรวจราชการเมืองนครนายกของพระยาศรีสุทเทพเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2447 ปรากฏว่าเมืองนครนายกแบ่งออกเป็น 4 อำเภอ คืออำเภอเมืองนครนายก อำเภอองครักษ์ อำเภอท่าช้าง และอำเภอหนองโพ ซึ่งเป็นการแบ่งเขตตามแนวลำน้ำ ไม่สะดวกแก่ประชาชนในการติดต่อราชการ และเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2447 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงเป็นข้าหลวงพิเศษมาตรวจเยี่ยมและทรงปรึกษากับหลวงโยธาสงคราม ผู้รั้งราชการเมืองนครนายก เกี่ยวกับแผนการที่จะแบ่งแนวเขตพร้อมทั้งที่ตั้งที่ว่าการอำเภอให้มีความเหมาะสมเสียใหม่ ได้แก่ ที่ว่าการอำเภอองครักษ์จะตั้งที่บ้านอ้อ ที่ว่าการอำเภอท่าช้างจะตั้งที่บ้านนา และจะเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบ้านนาที่เป็นชื่อเก่าแก่ ที่ว่าการอำเภอหนองโพจะตั้งที่ท่าแดง ส่วนที่ว่าการเมืองนครนายกนั้นอยู่ที่บริเวณเมืองเก่า และจะมีการทำผังบริเวณเสียให้แน่นอนอย่างเช่นเมืองอย่างทอง เมืองสิงห์ (ขนาด เทียมภิกพ. 2539 : 89-90)

ล่วงมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2456 รายงานของข้าหลวงมหาดไทยระบุว่าเมืองนครนายกมี 4 อำเภอ ได้แก่อำเภอเมือง อำเภอเขาใหญ่ อำเภอองครักษ์ และอำเภอบ้านนา และมีการจัดเป็นแผนกต่างๆคือ แผนกอัยการ แผนกเรือนจำ แผนกสรรพากร แผนกคลัง แผนกโยธา แผนกไปรษณีย์โทรเลข แผนกภาษีสุรา แผนกสถิติ และแผนกตำรวจ ทั้งนี้ครนายกยังคงสังกัดอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี และรัฐบาลก็ได้ดูแลทุกข์สุขของราษฎรเป็นอย่างดี ทั้งการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า และการพัฒนาที่จะช่วยให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข เช่นให้กระทรวงเกษตรราธิการดำเนินการทอดน้ำเพื่อใช้ในการเพาะปลูก มีการทอดน้ำไว้ในทุ่งดงละครทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำนครนายกมาโชดล้อย่างสม่ำเสมอในนาที่ต้องเสียหยกเกือบทุกปี (ขนาด เทียมภิกพ. 2539 : 93-94)

สภาพการทำมาหากินของราษฎรในจังหวัดนครนายกในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปรากฏในรายงานการตรวจราชการของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ที่ตรวจราชการในท้องที่จังหวัด

นครนายกและปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ.2461 ว่า "ราษฎรทำนาได้มาก แต่ไม่มีเงินเหลือเพราะใช้หนี้ ซึ่งเป็นการกู้ยืมโดยถูกเอาเปรียบ น่าจะช่วยเหลือโดยใช้วิธีจัดรูปแบบสหกรณ์" (ชวนพิศ ทองแคล้ว, 2539: 14) และแม้ว่าจะมีฐานะทางเศรษฐกิจโดยทั่วไปจะไม่ค่อยดีนัก ชาวนครนายกก็ยังได้ร่วมมือร่วมใจกันสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์หลายอย่าง เช่นสถานพยาบาล ถนนและสะพาน มีการบริจาคทรัพย์สินซึ่งเป็นการบริจาคร่วมกัน ทั้งข้าราชการ พ่อค้าคหบดี และราษฎรเป็นจำนวนมาก และยังมีการช่วยด้วยแรงงาน เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความร่วมมือกับรัฐบาลในการสร้างความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นและความพยายามที่จะพึ่งพาตนเอง

ความตื่นตัวในการพัฒนาความเป็นอยู่ของชาวนครนายกนั้น เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติจัดตั้งสุขาภิบาลหัวเมืองในปี พ.ศ.2451 และเมืองนครนายกได้จัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นในตำบลวังกระโจมเป็นแห่งแรก ซึ่งประกอบด้วยบ้านเรือน 784 หลังและราษฎร 1,144 คน ราษฎรชาวนครนายกได้ให้ความร่วมมือในการรักษาความเรียบร้อยภายในท้องถิ่น โดยมีเสียงสะท้อนเกี่ยวกับปัญหาต่างๆในท้องถิ่นปรากฏในหนังสือพิมพ์มาตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 เช่นร้องทุกข์เรื่องน้ำพัดจนถนนขาด ในหนังสือพิมพ์"หลักเมือง"วันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2471 ร้องทุกข์เรื่องถนนในสุขาภิบาลสกปรกและไม่มีโคมไฟ กับเรื่องเรือรับจ้างข้ามแม่น้ำมีสภาพทรุดโทรม ในหนังสือพิมพ์"บางกอกการเมือง"วันที่ 22 กันยายน พ.ศ.2471 เรื่องสถานที่ราชการหลายแห่งชำรุดทรุดโทรม ในหนังสือพิมพ์"หลักเมือง" วันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ.2471 ร้องทุกข์เรื่องทางการขึ้นค่าเช่าที่ดินอีกหลายเท่าตัวที่วัดโพธิ์ ในหนังสือพิมพ์"ไทยหนุ่ม" วันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2472 และร้องทุกข์เรื่องกลิ่นมูลสุกรที่ราษฎรเลี้ยงอยู่เหนือลมรบกวนตลาด เสาวภาที่สร้างขึ้นใหม่ ในหนังสือพิมพ์"ไทยหนุ่ม"วันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ.2472 เป็นต้น (ชมนาด เทียมภักพ. 2539 : 96-99)

จากการเป็นพื้นที่เพิ่มผลผลิตทางการเกษตรเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเป็นผลพวงมาจากการเสียกรุงศรีอยุธยา มีการอพยพครัวชาวลาวจากหลายแหล่งเข้ามาอยู่ในพื้นที่เมืองนครนายก ทั้งโดยการกวาดต้อนและการเกลี้ยกล่อมชักชวน เพื่อเป็นกำลังในการทำการเพาะปลูกข้าวตามนโยบายขยายพื้นที่ทำนาจากเดิมที่มีอยู่เดิมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และเพิ่มการผลิตเพื่อขายเนื่องมาจากการยกเลิกการผูกขาดการค้าในระบบพระคลังสินค้า ตามสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ.2398 นครนายกมีชื่อว่าเป็นเมืองที่ผลิตข้าวได้มาก รัฐบาลได้ดำเนินการขุดคลองและสนับสนุนให้เอกชนเข้ามาดำเนินการขุดคลองชลประทานเพื่อเปิดพื้นที่ทำนาให้มากขึ้น โครงการขุดคลองที่ได้รับความสำเร็จสูงสุดคือโครงการทุ่งหลวงรังสิตที่ดำเนินการในปี พ.ศ.2433-2457 โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม จำกัด

สภาพของเมืองนครนายกนั้นไม่ได้มีการพัฒนามาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มมีการปฏิรูปการปกครอง โดยโปรดเกล้าฯให้เลิกใช้ระบบ"กินเมือง"ที่มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองที่เป็นหลักการปกมาตั้งแต่สมัยพระบรมไตรโลกนาถในปี และทรงทดลองจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นรวม 4 มณฑล คือ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และ มณฑลปราจีนบุรี ซึ่งรวมหัวเมืองในเขตรุ่มน้ำบางปะกงและเมืองนครนายกอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีด้วย แต่แรกเมืองนครนายกแบ่งออกเป็น 4 อำเภอซึ่งเป็นการแบ่งเขตตามแนวลำน้ำ คืออำเภอเมืองนครนายก อำเภอองครักษ์ อำเภอท่าช้าง และอำเภอหนองโไฟ และต่อมาได้มีการปรับเปลี่ยนการแบ่งเขตเพื่อความสะดวกแก่ประชาชนในการติดต่อราชการ รวมทั้งมีการจัดแบ่งส่วนราชการในจังหวัดเพิ่มมากขึ้น ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นครนายกมี 4 อำเภอ ได้แก่อำเภอเมือง อำเภอเขาใหญ่ อำเภอองครักษ์ และอำเภอบ้านนา และยังอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีฐานะทางเศรษฐกิจของราษฎรโดยทั่วไปจะไม่ค่อยดีนักแต่มีความตื่นตัวในการพัฒนาบ้านเมือง ร่วมมือร่วมใจ

คน) ส่วนการบริหารส่วนท้องถิ่นนั้นจังหวัดนครนายกมีสภาจังหวัดมาตั้งแต่เริ่มแรกในปี พ.ศ.2479 โดยได้รับความสนใจค่อนข้างน้อย คือเพียงร้อยละ 8.99 เท่านั้น ต่อมาเมื่อมีความเข้าใจมากขึ้นก็มีผู้มาใช้สิทธิมากขึ้นตามลำดับ (วิจิตร ยาคสัย, ประไพพิศ วรวิณชัย และปิยนุช รัตนวิชัย. 2539 : 143-154)

หลังการปฏิวัติโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก(ฉบับที่1)เมื่อ พ.ศ.2504 ผ่านมาจนถึงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 และการต่อสู้ระหว่างรัฐบาลกับพรรคคอมมิวนิสต์ไทยที่สิ้นสุดลงด้วยการประกาศนโยบาย 66/2523 ภายใต้ความยุ่งยากทางการเมืองและเศรษฐกิจในขณะนั้นมีความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทหลายประการ อย่างไรก็ตามการพัฒนาจังหวัดนครนายกก็ดำเนินไปอย่างช้าๆ วิจิตร ยาคสัย, ประไพพิศ วรวิณชัย และปิยนุช รัตนวิชัย (2539 : 143-154) กล่าวถึงการพัฒนาจังหวัดนครนายกในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 4 (2520-2524) ว่าเริ่มมีโครงการชลประทานขนาดกลางคือโครงการคลองบ้านนา และโครงการทำคันซึ่งเป็นโครงการพระราชดำริ รวมทั้งโครงการชลประทานประเภทเหมืองฝายขนาดเล็กอีก 10 โครงการที่มีพื้นที่ได้รับประโยชน์ในช่วงแผนฉบับที่ 4 นี้รวม 69,500 ไร่ และต่อจากนั้นมาก็มีโครงการพัฒนาการชลประทานในจังหวัดนครนายกอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งโครงการพัฒนาเกี่ยวกับการสาธารณสุขูปโภค และความเป็นอยู่ของประชาชนหลายโครงการที่ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดนครนายก

การตั้งถิ่นฐานและชุมชนในนครนายก

การตั้งถิ่นฐานเกิดจากการรวมตัวกันของมนุษย์ในแง่เศรษฐกิจ ตั้งแต่การทำมาหากิน การป้องกันภัย และการขยายพันธุ์เพิ่มจำนวน เริ่มจากการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนเล็กๆและอยู่ห่างกัน เมื่อจำนวนสมาชิกเพิ่มมากขึ้น ที่เพาะปลูกก็ลดลงเพราะต้องแบ่งสรรกัน ชุมชนจะเข้ามาใกล้ติดกันมากขึ้น ต่อมาเมื่อจำนวนสมาชิกในหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้นอีก เกษตรกรต้องเพาะปลูกอย่างจริงจังจึงลงไปรวมตัวกันอยู่อาศัยตรงจุดศูนย์กลางแห่งหนึ่งแห่งใด ซึ่งอาจใกล้แหล่งน้ำ เส้นทางคมนาคม หรือศาสนสถาน (ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. 2520 : 16) สังคมแบบหมู่บ้านในดินแดนประเทศไทยนั้น ศรีศักร วัลลิโภดม. (2539 : 32) กล่าวว่า "ข้อยุติที่น่าจะประมาณได้ในขณะนี้ก็คือ น่าจะกำหนดไว้ในขั้นนี้ก่อนว่า สังคมหมู่บ้านในระยะแรกเริ่มในดินแดนประเทศไทยพัฒนาขึ้นก่อนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยราว 3,000 ปีมาแล้ว ทั้งในบริเวณแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช" และเมื่อสังคมหมู่บ้านได้เจริญขึ้นเป็นสังคมเมืองในเวลาต่อมาจึงมีการสร้างสรรค์และถ่ายทอดแลกเปลี่ยนศิลปวัฒนธรรมกันทั้งในภูมิภาคเดียวกันและต่างภูมิภาค บริเวณดินแดนทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ และเมืองสุโขทัย นับได้ว่าเป็นเมืองหลวงของราชอาณาจักรที่สำคัญของชนเผ่าไทในแหลมสุวรรณภูมิที่เจริญรุ่งเรืองสูงสุดร่วมสมัยเดียวกัน คือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 อาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรล้านนา และอาณาจักรสุโขทัยจึงเป็นอาณาจักรสามเส้าที่มีอารยธรรมสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น (วิโรฒ ศรีสุโร. 2539 : 3)

หมู่บ้านไทยในชนบทปัจจุบันโดยทั่วไปมีขนาดเล็ก และมีความแตกต่างกันเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ของดิน การชลประทาน ตลอดจนการคมนาคม หมู่บ้านขนาดใหญ่อาจจะมีบริเวณสำหรับจัดตลาดนัดซึ่งหมุนเวียนกันไปตามที่กำหนดกันไว้ในปฏิทิน ในหมู่บ้านหนึ่งๆนอกจากมีเกษตรกร อาจมีช่างฝีมือ เช่น ช่างไม้ ช่างจักสาน ช่างทอผ้า ฯ ซึ่งจะประกอบอาชีพเหล่านี้ในเวลาว่าง นอกจากนี้อาจมีร้านค้าและคนของส่วนราชการต่างๆ การกระจายตัวของบ้านเรือนในหมู่บ้านบริเวณรอบนอกของภาคกลาง มีลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

เป็นเส้นยาว (Linear settlement) อยู่ตามลุ่มน้ำลำคลอง คลองส่งน้ำต่างๆ เพราะต้องอาศัยลำน้ำนั้นเป็นเครื่องยังชีพที่สำคัญ และใช้เป็นเส้นทางคมนาคม (ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. 2520 : 34-35) การสร้างถนนก็เป็นปัจจัยที่สำคัญในการตั้งถิ่นฐาน เช่น เมื่อเริ่มมีการสร้างถนน (ที่ปัจจุบันคือทางหลวงหมายเลข 33 หรือถนนสุวรรณศร) ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้การเดินทางจากอำเภopakพลีไปยังนครนายกและปราจีนบุรีสะดวกและรวดเร็วกว่าการเดินทางโดยทางเรือ ในตำบลปากพลีมีการตั้งถิ่นฐานแบบหมู่บ้านและหมู่บ้านน้อยอย่างหนึ่ง กับหมู่บ้านที่วางตัวเป็นแนวยาวตามคลองหรือถนน หมู่บ้านที่มีมาแต่ดั้งเดิมจะวางตัวเกาะไปกับแนวลำคลอง แต่หมู่บ้านที่ตั้งใหม่จะเกาะแนวถนนที่สร้างขึ้นในภายหลัง ส่วนรูปแบบของตำบลหนองแสง กลุ่มหมู่บ้านกระจายตัวอยู่ตามที่ดอนหรือโคกต่างๆในบริเวณที่เป็นที่ราบ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงบทบาทของแม่น้ำลำคลองและถนนที่มีอิทธิพลต่อการจัดวางตัวของหมู่บ้าน (ณรงค์ พ่วงพิศ และคณะ. 2542 : 25-26)

เชส (Edward T. Chase) อ้างอิงใน พิษณุ สมพงษ์.(2522 : 44-45) กล่าวถึงคุณสมบัติดั้งเดิมของชุมชนชนบทว่ามีลักษณะโดดเด่น ตั้งอยู่เป็นกลุ่มหรือกระจายไปตามท้องไร่ท้องนา มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในด้านเชื้อชาติ ประเพณี ภูมิหลังทางวัฒนธรรม เพราะการอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานมักจะไปจากแหล่งเดียวกัน มีการใช้แรงงานเพื่อการเกษตร (ซึ่งเกือบทุกคนในชุมชนเกี่ยวข้องกับการเกษตร ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม และมีระบบเศรษฐกิจเพื่อการบริโภค (subsistence economy) ครอบครัวยุคในชนบท จะเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภค มีทั้งปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ไว้บริโภคหรือใช้แรงงาน และกล่าวถึงคุณสมบัติของชุมชนชนบทที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบันว่ามีความโดดเด่นลดลง เพราะประชากรมากขึ้นและมีการขยายตัวของชุมชนเมือง และมีการทำเกษตรเพื่อการค้าซึ่งต้องเร่งการเพิ่มผลผลิตโดยใช้เทคโนโลยีและต้องพึ่งพากลไกทางการตลาดมาก

นครนายกมีร่องรอยการตั้งชุมชนมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยทำกินอยู่ในบริเวณที่ดอนที่น้ำท่วมไม่ถึง แหล่งสำคัญคือบริเวณตำบลเขาเพิ่ม อำเภอบ้านนา และตำบลดงละคร อำเภอเมืองนครนายก โดยเฉพาะที่ดงละครนั้นมีความเจริญเป็นชุมชนเมืองที่ติดต่อกับชายกับชุมชนเมืองในบริเวณใกล้เคียง หลักฐานระฆังหินขนาดใหญ่สมัยทวารวดีหลายชิ้นในบริเวณเดียวกันแสดงว่าเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่นรวมทั้งมีความเจริญรุ่งเรืองด้วย พระพุทธศาสนาจึงเผยแผ่มาถึงเช่นเดียวกับเมืองต่างๆที่มีอายุอยู่ในสมัยเดียวกัน (จังหวัดนครนายก. 2533 : 11)

ศรีตักกร วลลิโกดม. (2539 : 78) กล่าวถึงโอกาสในการที่ท้องถื่นใดจะพัฒนาขึ้นเป็นเมืองนั้นว่าจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสภาพแวดล้อม ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ และกลุ่มชนภายในสังคมท้องถื่นนั้นเอง การเกี่ยวข้องกับภายนอกทางทะเลนี้มีผลให้เกิดชุมชนที่ต่อมาได้พัฒนาเป็นเมืองขึ้น 2 ประเภท คือชุมชนตามชายฝั่งทะเลที่เป็นแหล่งพักสินค้า กับชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำที่ติดต่อกับทางทะเลได้ ชุมชนประเภทแรกมักพบในบริเวณชายฝั่งหรือบริเวณใกล้ทะเลในภาคใต้ของประเทศไทยเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชุมชนประเภทหลังพบตามริมแม่น้ำหรือบริเวณใกล้ลำน้ำใหญ่ๆในภาคกลางที่ไหลไปออกทะเลที่อ่าวไทย โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน และ แม่น้ำคลองทางซีกตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ร่องรอยชุมชนโบราณในนครนายกนั้นมีลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำที่ติดต่อกับทางทะเลได้ และมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง พื้นที่นครนายกอยู่ในบริเวณที่อาจได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรทวารวดีและอาณาจักรเจนละที่เจริญอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน อาณาจักรอิตานปุระ (เจนละ) มีความเจริญสูงสุดในสมัยพระเจ้าอิตานวรมัน(พ.ศ.1159-1169) ตามจดหมายเหตุของจีนกล่าวว่าอาณาจักรที่อยู่ระหว่างอาณาจักรทวารวดีและอาณาจักรจัมปา(บริเวณกัมพูชาปัจจุบัน) อาณาจักรเจนละมีอิทธิพลไปถึงบริเวณประเทศลาวปัจจุบัน ภาคอีสานของไทย และทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปถึงปราจีนบุรี และมีหลักฐาน

ทางโบราณคดีที่หนาแน่นในบริเวณดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรีซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองศรีวิชัยปุระ (ปัจจุบันอยู่ในบ้านโคกวัด อำเภอบึงสามพัน ปราจีนบุรี) ตัวเมืองอยู่ห่างจากปากน้ำบางปะกง 18 กิโลเมตรโดยมีคลองใหญ่ซึ่งพบร่องรอยว่าเป็นร่องน้ำที่เรือเดินทะเลสามารถเข้าไปจอดที่หน้าเมืองได้ แสดงให้เห็นว่าเป็นศูนย์กลางในการติดต่อค้าขายระหว่างเมืองหรือชุมชนใกล้เคียงในภูมิภาคนี้หรือกับชนชาติอื่นๆ โดยอาศัยแม่น้ำบางปะกง อาณาจักรทวารวดีก็คงจะมีอิทธิพลมาถึงเมืองดงละครและชุมชนใกล้เคียงโดยตรง หรืออาจผ่านมาทางเมืองศรีวิชัยปุระ โดยอาศัยการค้าขายติดต่อกัน (จังหวัดนครนายก. 2533 : 4-5)

การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในดินแดนประเทศไทยมีอยู่หนาแน่นในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และตั้งกระจุกกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณภาคกลาง ภาคเหนือตอนล่างบางส่วน และภาคตะวันออก ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยทั้งที่เป็นแบบวัฒนธรรมทวารวดีที่รุ่งเรืองมาก่อนโดยนิยมตั้งถิ่นฐานบนที่ราบหรือที่ใกล้ลำน้ำตามธรรมชาติโดยมีขอบเขตชุมชนที่แน่นอน และแบบที่เป็นลักษณะเฉพาะของการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของคนในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในดินแดนประเทศไทย ซึ่งขอบที่ตั้งถิ่นฐานอยู่บนที่ลาดสูงเชิงเขา ห่างไกลจากแหล่งน้ำและไม่มีขอบเขตของชุมชนที่ชัดเจน การตั้งถิ่นฐานทั้งสองแบบนี้มีลักษณะร่วมที่สำคัญคือการมีศาสนสถานเนื่องในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรตั้งอยู่ในบริเวณสำคัญของชุมชน และการขุดสระน้ำหรือ "บาราย" เพื่อการอุปโภคบริโภค ทั้งนี้อาจเป็นการเข้าไปตั้งอยู่ในที่ตั้งชุมชนเดิมที่อาจเป็นชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ (มโน กลีบทอง. 2536 : 102-103)

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ชาวไทยมีบทบาททางการเมืองและมีอำนาจขึ้นเป็นครั้งแรกในลุ่มแม่น้ำกก แล้วขยายอำนาจรวมเมืองเล็กๆในลุ่มน้ำโขงจนสถาปนาเชียงใหม่เป็นราชธานีของอาณาจักรล้านนา ในเวลาใกล้เคียงกันนั้นเกิดความไม่สงบในเขมร ทำให้อ่อนกำลังและเสื่อมอำนาจลง คนไทยในบริเวณลุ่มน้ำยมและภาคกลางตอนเหนือจึงขับไล่เขมรไป และสถาปนากรุงสุโขทัยเป็นราชธานี (สมชาย ณ นครพนม. 2536 : 139) ซึ่งเป็นผลให้มีการถ่ายทอดวัฒนธรรม ดังที่ ฟิชเชอร์ (Fisher. 1993 : 167-169) ตั้งข้อสังเกตว่า ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากภูมิภาคหนึ่งไปสู่ภูมิภาคหนึ่งโดยการทำสงคราม มีเพียงตอนบนของเวียดนามเท่านั้นที่เป็นอาณานิคมและอยู่ใกล้ชิดกับจีนที่มีการถ่ายทอดเฉพาะวัฒนธรรมจีนมาก่อนข้างมากและต่อเนื่อง บริเวณอื่นๆนั้นล้วนแต่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย ในดินแดนประเทศไทยเมื่อศตวรรษที่ 18 (พุทธศตวรรษที่ 13) อาณาจักรสุโขทัยได้พัฒนารูปแบบหรือแบบอย่างศิลปะที่มีความแตกต่างจากอินเดีย ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มชนชาติต่างๆในบริเวณนี้มาอย่างช้าๆตั้งแต่ศตวรรษที่ 11 แต่ยังมีสิ่งที่เป็นความคิดความเชื่อร่วมกันคือความเชื่อเรื่องจักรวาลที่มีเขาพระสุเมरเป็นศูนย์กลางของจักรวาล

ในรายงานผลการศึกษาโบราณคดีและการตั้งถิ่นฐานในอดีต ณ แหล่งโบราณคดีบ้านปากพลี น้อมงามนิสัย และเย็นจิต สุชาวาสนะ (2542 : 79) กล่าวถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนไทยในบริเวณนี้ว่า ช่วงเวลาที่คนไทยเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เป็นช่วงเวลาที่ดินเปลี่ยนจากดินเค็มหรือดินกร่อยเป็นดินจืดที่เพาะปลูกได้ คนไทยได้ตัดไม้ถางป่าที่เป็นป่าดิบแล้งซึ่งมีไม้ยางนาเป็นพืชหลักเพื่อใช้พื้นที่ทำนา การตั้งถิ่นฐานของคนไทยบริเวณที่เป็นจังหวัดนครนายกน่าจะเริ่มมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จากครัวเรือนเดี่ยวมาเป็นชุมชนโดยตั้งบ้านเรือนอยู่ตามที่ดอน เช่นดอนวันโพธิ์ โดกกระโดน โดกลำโรง

จารุณี อินเจตฉาย. (2536 : 205) กล่าวถึงชุมชนเมืองเดิมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างว่า "พัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นอยู่กับรูปของรัฐอิสระ 2 รัฐคือ อโยธยา และละโว้" เมืองอโยธยา หรือ อโยธยาศรีรามเทพนคร ปัจจุบันคือชุมชนทางทิศตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยา ต่อมาพระเจ้าอู่ทองโปรดฯให้สร้างเมืองใหม่และพระราชวังที่บริเวณหนองโสน เมื่อ พ.ศ.

1890 ใช้เวลาสร้างอยู่ 3 ปีจึงแล้วเสร็จ แล้วสถาปนาขึ้นเมื่อวันศุกร์ ขึ้น 6 ค่ำ ปีชวด พ.ศ.1893 ขนานนามว่า "กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา" มีเมืองลูกหลวงและเมืองขึ้นอยู่รายรอบ ดังที่ท้าววิทย์ เกษตรศิริ (2540 : 91) กล่าวถึงดินแดนอาณาจักรอยุธยาว่ามีเมืองขึ้นอยู่รอบด้าน และปรากฏชื่อเมืองลูกหลวงซึ่งเป็นเมืองสำคัญของกรุงศรีอยุธยาได้แก่ เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองพระประแดง และเมืองนครนายก

นครนายกเป็นเมืองที่อยู่ห่างจากพระนครศรีอยุธยาระยะทางไปมาภายใน 2 วัน และเมื่อพันทมนครนายกมาทางตะวันตกก็สามารถเข้าอยุธยาได้ จนถึงแม่น้ำป่าสักทางด้านตะวันออกของตัวเกาะอยุธยา ซึ่งทำหน้าที่เป็นคูเมืองไปด้วย เมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยา ราชธานีใหม่คือกรุงธนบุรีและ กรุงเทพฯตามลำดับ มีที่ตั้งอยู่ใต้เมืองหลวงเดิมลงไป ทำให้นครนายกอยู่ห่างจากราชธานีผิดไปจากเดิม เมื่อ พ.ศ.2380-2383 มีการขุดคลองแสนแสบหรือคลองบางขนาบ เพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว น่าจะทำให้เมืองนครนายกมีความสำคัญมากขึ้นในฐานะเป็นเมืองในเส้นทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองอีสาน หัวเมืองภาคตะวันออก และกัมพูชาตอนเหนือ เป็นตลาดหรือแหล่งระบายสินค้าเช่น ผ้าไหม งา และสินค้าอื่นๆดังบันทึกของชาวอังกฤษเมื่อปี พ.ศ.2409 ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุว่าการเดินทางระหว่างกรุงเทพฯและนครนายกใช้เวลา 3 วัน ได้พบสินค้าจากโคราช และกัมพูชาตอนบน อาศัยแม่น้ำบางปะกงและคลองแสนแสบในการขนส่งไปยังกรุงเทพฯ (ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, 2539 : 37-38)

เมืองนครนายกในสมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์เนื่องจากทำหน้าที่เป็นปราการทางตะวันออกมาจนถึงสิ้นกรุงศรีอยุธยา ประชากรของเมืองนครนายกจึงน่าจะเป็นคนไทยเป็นส่วนใหญ่ เมื่อกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯเป็นราชธานีในเวลาต่อมา นครนายกเป็นเมืองที่อยู่ห่างไกลจากราชธานีมากขึ้น ภาวะสงคราม ความไม่สงบและความยากลำบากในการทำมาหากินทำให้นครนายกมีความสำคัญในฐานะเป็นพื้นที่ทำนาและเพาะปลูก ความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของประชากรในเมืองนครนายก ซึ่งเป็นผลของการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเกิดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีและในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเป็นการกวาดต้อนชาวเมืองเวียงจันทน์อย่างผู้แพ้สงครามเมื่อปี พ.ศ.2321 ในสมัยกรุงธนบุรี ให้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัวเมืองชั้นในที่ร้างผู้คนเพราะถูกพม่ากวาดต้อนเอาราชบุรีไปหลายเมืองรวมทั้งเมืองนครนายกด้วย ส่วนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีการกวาดต้อนและการชักชวนหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2371 จนถึงปี พ.ศ.2383 ซึ่งเป็นการโยกย้ายถิ่นฐานกันทั้งในดินแดนอีสานหรือหัวเมืองลาวตะวันออก (หัวเมืองลาวตะวันตกคือ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน) และหัวเมืองชั้นใน

เวลา (2530 : 144-147) กล่าวถึงความสัมพันธ์ของคนไทยและลาวเมืองขึ้นว่าเป็นไปด้วยดี มีการปฏิบัติติดกับเมืองขึ้นทางด้านมลายู อาจเป็นเพราะมีความใกล้ชิดกันทางภาษา ศาสนา วัฒนธรรม และมีความสัมพันธ์กันฉันญาติ ส่วนลาวก็มีความสำคัญในการรักษาคำมั่นสัญญา มีความจงรักภักดี อีกทั้งยังมีการอภิเษกสมรสของบุคคลในพระราชวงศ์ไทยและลาว นอกจากนี้เวลลา ยังได้อ้างถึงงานของนักเขียนชาวฝรั่งเศส Eugene Picanon ที่ตีพิมพ์ในปารีสเมื่อปี พ.ศ. 2444 แสดงความชื่นชมการปฏิบัติของไทยต่อชาวลาวยังได้รับอิสรภาพอย่างมากมาย และยินยอมให้ชาวลาวได้ปฏิบัติตามจารีตประเพณี และการเคารพในสถาบันต่างๆ เช่นที่เคยปฏิบัติ นอกจากนี้สำหรับเจ้านายลาวนั้น เวลลา(2530 : 163) กล่าวว่า "บรรดาท้าวเพี้ยต่างๆที่กวาดต้อนมานั้น ได้รับการช่วยเหลือเป็นอย่างดีเพื่อเป็นการจูงใจให้พวกที่อยู่ข้างหลังได้อพยพติดตามเข้ามาสู่ดินแดนสยาม พวกไทจะตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ใดก็ได้ตามใจชอบ และในปี พ.ศ.2388 มีการยกบ้านขึ้นเป็นเมืองแล้วแต่งตั้งท้าวเพี้ยเหล่านั้นให้เป็นเจ้าเมืองอีกด้วย "

บั้งอร ปิยะพันธุ์ (2541: 90) กล่าวถึงการปฏิบัติต่อชาวลาวว่า แม้จะเป็นการกวาดต้อนหรือเทครัว มาด้วยเหตุผลทางการเมืองและความมั่นคงของราชอาณาจักรพระมหากษัตริย์ก็ทรงปฏิบัติต่อชาวลาวที่ อพยพยายถึนมานี้เป็นอย่างดี ดังปรากฏในจดหมายเทศรัชกาลที่3ว่าพระราชทานทรัพย์สินของที่จำเป็นใน การยังชีพเมื่อแรกเริ่มตั้งถิ่นฐาน เช่นพระราชทานทรัพย์สินซื้อถ้วยชามเบญจรงค์พระราชทานให้มุลนายลาวและ พระราชทานขามพลสำหรับไพร่พลลาวเป็นจำนวนมาก ส่วนการปกครองนั้นทรงไว้วางพระราชฤทธิให้มุล นายลาวปกครองกันเอง และแม้ว่าจะเริ่มปลูกข้าวไว้กินได้บ้างแล้ว แต่ถ้ามีเหตุให้เก็บเกี่ยวข้าวได้น้อย ก็จะได้ รับการยกเว้นไม่ต้องเสียค่านา

นอกจากการกวาดต้อนครัวชาวลาวข้ามแม่น้ำโขงมา ยังมีการเคลื่อนไหวของชาวลาวที่อพยพข้าม แม่น้ำโขงมาโดยสมัครใจและตั้งถิ่นฐานอยู่ในภาคอีสาน เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2540 : 136) กล่าวถึงการกระจาย ตัวของชุมชนอีสานว่าส่วนมากเกิดขึ้นในช่วง 200 ปีมานี้ เมื่อคนไท-ลาวอันมีรกรากทางวัฒนธรรมร่วมกันมา กับอาณาจักรล้านช้างที่หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ได้ค่อยๆอพยพมาแสวงหาที่ทำกินยัง บริเวณที่ราบสูงลึกเข้ามาจากแม่น้ำโขง ชาวบ้านอีสานอพยพจากถิ่นที่อยู่เดิมไปยังพื้นที่ใหม่เนื่องจากเหตุ หลายประการ ได้แก่การหนีภัยแล้ง ภัยน้ำท่วม ภัยโรคระบาด ภัยสงคราม รวมทั้งการกวาดต้อนย้ายครัวตาม ธรรมเนียมการสงครามในอดีต เพราะคนเป็นกำลัง เป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน

เกี่ยวกับคำที่ใช้เรียกชาวลาวนั้น สุมิตร ปิตุพัฒน์ และ เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2542 : 190-191) อธิบายว่า "ลาว" ที่คนไทยสยามแต่โบราณใช้เรียกกลุ่มคนที่พูดภาษาตระกูลไทยหลายกลุ่มทางตอนเหนือและ ตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่นลาวพุงดำ หมายถึงลาวในหัวเมืองล้านนา ลาวพุงขาวหมายถึง ลาวจากอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และนครจำปาศักดิ์ ลาวเวียงเป็นกลุ่มย่อยของลาวพุงขาว หมายถึงลาวพุงขาวจากเวียงจันทน์ ลาวพวนคือพวกผู้ไทจากเมืองพวน ถิ่นอาศัยดั้งเดิมของผู้ไทกลุ่มต่างๆ อยู่ในเขตชายแดนบริเวณใกล้รอยต่อระหว่างจีน เวียดนาม และ ลาว หัวเมืองของพวกผู้ไทกระจายอยู่ใน บริเวณที่เรียกว่าสิบสองจุไท ซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศเวียดนามต่อเนื่องเข้าไปในดินแดนจีนบางส่วน แต่เดิม เมืองเหล่านี้อยู่ในปกครองของกรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งต่อมาอ่อนกำลังลง ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า และแยก ออกเป็น 2 อาณาเขตคือ หลวงพระบาง และเวียงจันทน์ หัวเมืองของพวกผู้ไทก็ถูกแยกออกตามกันไปด้วย โดยฝ่ายตะวันออกที่ขึ้นกับเวียงจันทน์นั้นมีเมืองพวน เมืองเชียงขวาง เป็นต้น ส่วนฝ่ายเหนือขึ้นไปก็ขึ้นกับ หลวงพระบาง เรียกว่าเขตหัวพันทั้งทกซึ่งเจ้านครหลวงพระบางตั้งหัวพัน(ขุนนาง)ให้เป็นผู้ปกครอง ส่วนที่อยู่ ทางไกลออกไปคือบริเวณสิบสองจุไทนั้น ปล่อยให้ปกครองกันเองทำนองประเทศราช

ส่วนคำว่า "ไท" นั้น ชวัช ปุณโณทก (2532 ก : 36) กล่าวว่า การเรียกขานตนเองของชาวอีสานและ ชาวลาวในประเทศลาวที่เรียกตัวเองว่า "ไท" หรือ "ไทย" ซึ่งแปลว่า "คน" หรือ "ชาว" ทั้งสิ้น เช่นไทยเวียง ไทยหลวงพระบาง ไทยร้อยเอ็ด แต่ภาษาไทยภาคกลางเรียกคนกลุ่มนี้ว่าลาว เช่นเดียวกับชาวภาคเหนือ (ลาวเชียงใหม่) รวมทั้งชาวไทยในสิบสองปันนา ชาวไทยในรัฐฉานของพม่าที่เรียกตัวเองว่าไทย (ออกเสียง เป็นไต) เช่นไทยลื้อ ไทยยอง ไทยเขิน ไทยใหญ่ เป็นต้น

การอพยพย้ายถิ่นของชาวอีสาน ซึ่งมีทั้งคนไทยและคนลาว รวมทั้งกลุ่มประชากรเชื้อสายอื่นๆ เข้ามา อยู่ในพื้นที่เมืองนครนายกนั้น ก้องแก้ว วีระประจักษ์ (2539 : 3-5) ได้กล่าวถึงสภาพชุมชนโบราณของเมือง นครนายกว่า

ระหว่างการสำรวจเอกสารโบราณในเขตจังหวัดนครนายกและจังหวัดใกล้เคียง นอกจากจะได้พบหลักฐานที่เป็นเอกสารโบราณประเภทคัมภีร์โบราณ หนังสือสมุดไทย และจารึกแล้ว ยังได้มีโอกาสสัมภาษณ์บุคคลในท้องถิ่น ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับประวัติของชุมชนโบราณ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และความเชื่อของกลุ่มชนในถิ่นต่างๆ เริ่มจากเขตอำเภอเมืองฯ จังหวัดนครนายก พื้นที่ส่วนใหญ่ในช่วงสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 น่าจะมีสภาพเป็นป่า ยังไม่มีชุมชนอาศัยอยู่ ต่อมาประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ส่วนราชการบ้านเมืองกำหนดให้ชาวลาวที่อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย สร้างเป็นหมู่บ้าน นานวันก็ได้ขยายเป็นชุมชนขนาดใหญ่....นอกจากกลุ่มชนชาวลาวเวียงจันทน์ ยังมีลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตอำเภอเมืองฯ อำเภอปากพลี และในพื้นที่ใกล้เคียงอีกจำนวนไม่น้อย ท้องที่อำเภอเมืองนครนายกปรากฏกลุ่มชาวมอญอีกจำนวนหนึ่ง พระปลัดจรรยา อภิวิมลโน เจ้าคณะตำบลศรีนาวา และเจ้าอาวาสวัดนาบุญเล่าว่า เดิมวัดนาบุญมีชื่อว่าวัดนามอญ เมื่อปี พ.ศ. 2500 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดนาบุญ ปัจจุบันชาวบ้านบริเวณใกล้เคียงวัดนาบุญยังถือประเพณีจัดเปลี่ยนกันถวายอาหารเพลทุกวันเรียกว่า“แกงเวร” ประเพณีแกงเวรนี้ ชาวมอญที่อำเภอปากพลี จังหวัดนครนายก ยังถือปฏิบัติกันอยู่จนทุกวันนี้ รวมทั้งชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงวัดนาบุญยังมีอาชีพปั้นหม้อเหมือนกันด้วย ชาวมอญในท้องที่เมืองนครนายกยังมีอีกเช่นที่ วัดช้าง ตำบลบ้านนา ... ชุมชนในเขตอำเภอเมืองฯ จังหวัดปราจีนบุรีส่วนใหญ่อพยพมาจากถิ่นอื่นเช่นเดียวกับชุมชนในเมืองนครนายก ประมาณว่าส่วนใหญ่เป็นชนชาวลาว ซึ่งมีทั้งลาวเวียงคือลาวที่มาจากเมืองเวียงจันทน์ และลาวเมืองนอก หรือลาวโคราช ส่วนคนถิ่นเดิมก็น่าจะไม่มีเหลืออยู่แล้วในปัจจุบัน ... บริเวณพื้นที่จังหวัดสระแก้ว บางหมู่บ้านยังคงมีชุมชนเขมรหลงเหลืออยู่บ้าง...ในท้องที่บ้านโคก บ้านทุ่งมะเดื่อ และบ้านสระแก้ว...ส่วนในท้องที่อำเภอรัษฎาประเทศและตาพระยานั้น เป็นอำเภอชายแดนติดต่อกับกัมพูชา ชาวเขมรในพื้นที่ดังกล่าวน่าจะเป็นชุมชนใหม่ที่เคลื่อนไหวยู่ระหว่างดินแดนของประเทศไทยและกัมพูชา ขณะเดียวกันก็มีชุมชนลาวซึ่งกระจายมาจากนครนายกและปราจีนบุรีปะปนอยู่ด้วย

ชุมชนเขมรที่หลงเหลืออยู่บ้างในพื้นที่จังหวัดสระแก้วนั้นคงจะเป็นเขมรถิ่นไทยหรือที่เรียกตนเองว่า “คแมร” ซึ่ง ประกอบ ผลงาม (2538 : 1) อธิบายว่าคนเหล่านี้จะเรียกตนเองว่า “คแมร-ลือ” แปลว่าเขมรสูง เพื่อแยกให้แตกต่างจากเขมรที่อยู่ในประเทศกัมพูชา ซึ่งจะเรียกว่า “คแมร-กรอม” แปลว่าเขมรต่ำ และเรียกคนไทยว่า “ซิม” ซึ่งน่าจะมีที่มาจาก“สยาม”

ชาวพวนเป็นประชากรกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งของนครนายก การตั้งถิ่นฐานของชาวพวนในนครนายก มีอยู่หนาแน่นในบริเวณอำเภอปากพลี ซึ่งสามารถจำแนกได้ด้วยภาษาพูดที่แตกต่างไปจากภาษาลาว ชาวไทยพวนหรือชาวพวนที่อำเภอปากพลี มีทั้งที่อพยพมาจากแขวงเมืองเชียงขวาง เมืองพวนกับทั้งอพยพมาคราวหลังจากเมืองซำเหนือ(เป็นเมืองภูเขาและที่ราบสูงปัจจุบันเรียกว่าเมืองเวียงชัย) หมู่บ้านที่มีชาวไทยพวนอยู่เป็นกลุ่มใหญ่และจำนวนมากได้แก่ บ้านท่าแดง บ้านหนองแสง บ้านคลองคล้า บ้านเกาะกา บ้านฝั่งคลอง บ้านคลองตะเคียน บ้านชุมข้าว บ้านหนองหัวลิง บ้านใหม่ บ้านเขมไต้ บ้านสะแกชิง บ้านโพธิ์ศรี บ้านกลางโสภา บ้านโพธิ์ทอง บ้านเกาะหวาย และเฉพาะบ้านโคกกรวด มีพวนอยู่อาศัยปะปนกับลาวเวียงจันทน์ ชาวไทยพวนในอำเภอปากพลีส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา ทำไร่ ทำสวน ปลูกบ้านเรือนอยู่กันเป็นคุ้มในเครือญาติใกล้ชิดกัน ทุกหมู่บ้านจะมีวัดเพื่อเป็นศูนย์กลางในการพบปะกัน และเพื่อการทำบุญตามเทศกาล

ประเพณีพื้นบ้าน หลายหมู่บ้านนำเอาชื่อบ้านเกิดเมืองนอนในแขวงเมืองเชียงขวางและเมืองพวนมาตั้งเป็นชื่อหมู่บ้าน (โพธิ์ แซมล่าเจียก. 2537 : 16-17)

ภูมิหลังความเป็นมาของชาวพวนนี้ พระวิภาคภูวคัล (ร้อยเอกพระวิภาคภูวคัล หรือ James Fitzroy McCarthy) นายทหารแผนกชาวอังกฤษที่เข้ามาบริหารราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกการสำรวจดินแดนทางตะวันออกเฉียงเหนือและลาวในปี พ.ศ. 2441 เกี่ยวกับถิ่นฐานดั้งเดิมของชาวพวนว่า "ชาวเมืองพวน นับว่ามีวัฒนธรรมสูง แต่ความประณีตเชิงรสนิยมย่อมไม่อาจต่อต้านกับคนป่าเถื่อนได้ ที่จริงชาวพื้นเมืองเดิมเป็นพวกขมุ (Kamu) และดินแดนแถบนี้เคยมีชื่อว่า เมืองข้าปทุม (Ka Patum)" (พระวิภาคภูวคัล. 2533 : 61)

นับตั้งแต่มีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวลาว ประชากรที่เพิ่มขึ้นของนครนายกจึงทำให้มองเห็นเด่นชัดว่าส่วนใหญ่เป็นชาวลาว สถาปนาเมืองนครนายกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ สังฆนายก คณะมิชชันนารีโรมันคาทอลิก ได้บันทึกไว้เกี่ยวกับการเผยแพร่ศาสนาในเมือง "คอระยก" ในปี พ.ศ. 2397 ซึ่งสันต์ เทวรักษ์แปลไว้ในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยาม ความว่า "เมืองนี้มีพลเมืองอยู่ราว 5,000 คน ตั้งอยู่ที่ดินเขาสูง บนแม่น้ำสายงามสายหนึ่ง ซึ่งเดินทางเรือต่อไปอีก 2 วัน พลเมืองส่วนมากเป็นลาว อีกส่วนหนึ่งเป็นคนไทย มีอาชีพทำนาและหาของป่าเพื่อนำไปจำหน่ายยังบางกอก" (จังหวัดนครนายก. 2533 : 38)

การตั้งถิ่นฐานในนครนายกช่วงต้นรัตนโกสินทร์คงจะรวมกันอยู่ในบริเวณที่เป็นพื้นที่เกษตรกรรม โดยยังมีที่ดินของทางราชการที่ใช้เป็นที่อยู่ของข้าบ่ และยังเป็นที่ตั้งของหน่วยงานย่อยของกรมช้างมาจนถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงท้องที่ตำบลป่าชะ อำเภอบ้านนาในปัจจุบันว่า มีสถานที่ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่าโรงช้าง ตั้งอยู่ริมคลองบ้านนา เป็นคอกใหญ่กว้าง 8 ไร่ ใช้ไม้ซุงทั้งต้นปักล้อมสำหรับขังช้างได้เป็นร้อยเชือกเพื่อต้อนรับแขกที่เยี่ยมเยียน กรมช้างในสมัยอยุธยา มีหน้าที่จับช้างมาฝึกหัดใช้งาน เลี้ยงช้างต่อสำหรับจับช้างป่า และคุ้มครองโขลงช้างหลวงในทุ่งหลวงหรือทุ่งรังสิต ในสมัยรัตนโกสินทร์ กรมคชบาลแยกออกเป็นกรมช้างต้นอยู่ในกรุงเทพฯ และกรมโขลงอยู่ที่อยุธยาและมีสถานอำเภอบ้านนาโดยมีอำมาตย์เอกพระกำแพงราม(ราช)ภักดี เป็นผู้บังคับบัญชา (จังหวัดนครนายก. 2533 : 34)

ลักษณะของชุมชนหรือหมู่บ้านของนครนายกนั้น ส่วนที่เป็นที่อยู่มาอย่างต่อเนื่องเช่นบริเวณตัวอำเภอมืองนครนายกและตัวอำเภอบ้านนา มีรูปแบบที่เป็นเมืองบนฝั่งแม่น้ำที่ขยายตัวกว้างออกไป ส่วนที่เป็นชุมชนเกษตรกรรมและเป็นที่ประชากรไม่รวมตัวกันหนาแน่นนั้นจะมีลักษณะที่แตกต่างออกไป ดังที่น้อมงามนิตย และเย็นจิต สุวาสนะ (2542 : 9) กล่าวถึงการเกิดหมู่บ้านเล็กและหมู่บ้านริมทางที่ปากพลีว่า เกิดจากการขยายบ้านเรือนไปตั้งอยู่ในทุ่งนา เนื่องจากในหมู่บ้านใหญ่ดั้งเดิมนั้นมีที่ดินเหลือน้อยลง บ้านเรือนก็หนาแน่นมากขึ้นไม่สะดวกต่อการใช้พื้นที่ประกอบอาชีพซึ่งส่วนใหญ่ทำนา ต้องมีที่เก็บผลผลิตและคอกควายที่ใช้แรงงานทำนา บางครอบครัวมีความอยู่ในครอบครัวหลายสิบตัวอย่างที่เรียกว่า "ควายฝูง" และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ในสมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี มีการจ้างแรงงานชาวนาขุดดินสร้างถนนชั่วคราวกระจายทั่วไปในท้องถิ่น เป็นผลให้มีถนนหลายสายแยกออกไปจากตลาดปากพลี ไปสู่ทุ่งนาและเชื่อมต่อกันระหว่างชุมชนอื่น จึงเกิดชุมชนแบบริมทางขึ้นและชุมชน ลักษณะนี้ยังคงขยายตัวมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

ชาวเวียดนามหรือญวนเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่ปะปนกันกับชาวลาวในเมืองไทย พุสดี จันทวิมล (2541 : 43-44) อ้างถึงรายงานการสำรวจของพูล (Peter A. Poole) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกันที่ศึกษาเรื่อง

ชาวเวียดนามในเมืองไทย เมื่อปี พ.ศ. 2510 ที่กล่าวว่า บ้านเล่า ในเขตอำเภอเมืองนครนายก มีชาวเวียดนาม 180 คน และกล่าวถึงความยากลำบากในการสำรวจ เพราะญวนพยายามปกปิดเชื้อชาติเดิมของตน และได้อธิบายถึงการที่ไม่พบชุมชนชาวญวนที่ชัดเจนว่า "โดยทั่วไปเป็นที่เข้าใจว่าพวกเวียดนามเก่าได้ถูกกลืนเข้ากับคนไทยไปหมดสิ้นแล้ว ยังคงเหลือแต่ชาวเวียดนามที่นับถือคริสต์ศาสนาในกรุงเทพฯ และจังหวัดจันทบุรี ซึ่งสามารถรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของตนไว้ได้อย่างเคร่งครัดเป็นเพราะการนับถือศาสนา ส่วนชาวเวียดนามที่นับถือพุทธศาสนาเข้ากับชุมชนท้องถิ่นได้ดีกว่า เพราะถือศาสนาเดียวกันแม้ว่าจะต่างนิกาย" (มุสดี จันทวิมล 2541 : 122)

ส่วนชาวมอญนั้น แม้ว่าจะได้มีผู้กล่าวถึงบ้าง แต่คงจะเป็นส่วนเล็กน้อยที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากบริเวณใกล้เคียงได้แก่ปทุมธานีและนนทบุรี ดังนั้นที่การอพยพของชาวมอญเข้ามาครั้งใหญ่จำนวนมากถึง 40,000 คนเศษในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องจากไม่สามารถทนต่อการกดขี่เกณฑ์แรงงานไปสร้างพระมหาธาตุเมฆกุนในพม่าให้มีขนาดใหญ่ที่สุดในโลก โปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลไปรับครัวมอญมาที่นนทบุรี พระราชทานเสบียงอาหารและเครื่องก่อสร้างที่พัก และได้รับพระบรมราชานุญาตให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงเมืองปทุมธานี นนทบุรี และนครเขื่อนขันธ์ ต่อมามีการอพยพครัวมอญครั้งย่อยอีกในต้น รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระหว่างที่พม่าทำศึกกับอังกฤษ และเป็นญาติพี่น้องกับที่อพยพมาคราวก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นครเขื่อนขันธ์ หรือปัจจุบันคืออำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ (สุภรณ์ โอเจริญ. 2541 : 72) มอญในนครนายกจึงโยกย้ายมาเองภายหลัง

ยังมีชนกลุ่มน้อยบางกลุ่มที่อาจปะปนมาจากการกวาดต้อนอพยพ หรืออาจอพยพเข้ามาภายหลังโดยไม่เกี่ยวข้องกับการกวาดต้อนแต่อย่างใด ชนกลุ่มน้อยเหล่านี้เป็นคนเผ่าพันธุ์ไท-ลาว ได้แก่ชาวข่า และ ชาวกุลา รัช ปลูกไธทก (2532 ก : 50) กล่าวถึง "ข่า" ว่าคือชาวกูย เป็นชนชาติที่กระจัดกระจายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำมูลและลาวตอนใต้ เรียกชนเผ่าตนเองว่า "กูย" ซึ่งแปลว่าคน แต่คนไทยเรียกคนกลุ่มนี้ว่า "ส่วย" และคนลาวเรียกคนกลุ่มนี้ว่า "ข่า" กูยเป็นกลุ่มที่มีวัฒนธรรมอ่อนกว่าชนเผ่าใกล้เคียง จึงยอมรับวัฒนธรรมอื่นๆ เข้าปะปนกับวัฒนธรรมเดิมได้ง่าย และได้กล่าวถึงชาวกุลาว่า (รัช ปลูกไธทก. 2532 ก : 59) คือไทยใหญ่ผสมพม่า ชอบเดินทางค้าขายเป็นขบวน ผู้เฒ่าที่ทันเห็นขบวนเดินทางเล่าว่า ขบวนพ่อค้ากุลานำเครื่องเทศ เครื่องเหล็ก เกลือ ผ่านพินาย ลงไปเขมร ขากลับก็นำปลาแห้งจากเขมรมาขายตามหัวเมืองอีสาน ผู้ชายกุลามีรูปร่างสูงใหญ่ นุ่งโสร่ง โปกผ้า ชอบเจาะจมูกประดับด้วยทองคำ บริเวณนครพนม มุกดาหาร ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี ยังมีเชื้อสายชาวกุลาอยู่บ้าง แต่กลายเป็นคนไทยลาวไปแล้ว

กล่าวถึงภูมิปัญญาของคนไท-ลาวในการตั้งถิ่นฐานนั้น ชาวไทยลาวนิยมตั้งหมู่บ้านเป็นกลุ่มบนดอนตามภาษาท้องถิ่นเรียกว่า"โนน" โดยยึดทำเลการทำนาเป็นสำคัญ บริเวณรอบๆหมู่บ้านจะเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ มีหนองน้ำหรือลำน้ำเล็กๆที่มีน้ำสำหรับบริโภคในฤดูแล้ง ไม่ห่างไกลจากหมู่บ้านจะมีป่าละเมาะสาธารณประโยชน์ ซึ่งใช้เป็นที่พักผ่อนชั่วคราวในฤดูทำนาและเป็นแหล่งเก็บพืชผักในป่าอีกด้วย ที่ปากทางเข้าหมู่บ้านเป็นที่ตั้งของคูบปุดาหรือศาลปุดา มักจะตั้งอยู่บนดอนที่ยื่นออกมา(ไม่ใช่ริมทาง)บางแห่งมีพื้นที่กว้างใหญ่เรียกว่า"ดอนปุดา" ส่วนวัดที่สร้างขึ้นภายหลังนั้นจะตั้งอยู่ท้ายหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่เพราะความเชื่อที่ว่าวัดควรแยกจากหมู่บ้านคือวิสุคามสีมา (นอกเขตชุมชน) แต่โดยปฏิบัติแล้วพระภิกษุกับชาวบ้านจะมีกิจกรรมร่วมกันอย่างใกล้ชิดทั้ง 12 เดือนโดยพระภิกษุจะเป็นผู้นำทางกิจประเพณีเหล่านี้ (รัช ปลูกไธทก. 2532 ก : 38)

รูปแบบของตัวเรือน การวางผัง การรวมกลุ่มหรือรวมเป็นชุมชนนั้น ฤทัย ใจจงรัก. (2518 : 7-13) กล่าวว่าจะเกิดจากการตั้งถิ่นฐานตามสภาพของภูมิประเทศที่แตกต่างกัน โดยอาจแบ่งออกเป็นลักษณะใหญ่ๆ คือ

1. หมู่บ้านริมน้ำ (River linear village) พบหนาแน่นในบริเวณภาคกลางและยังปรากฏอยู่ในทุกภาค ทั้งนี้เนื่องจากลำน้ำมีความหมายต่อชีวิตความเป็นอยู่และการประกอบอาชีพในกลุ่มสังคมเกษตรกรรม หมู่บ้านที่อยู่ตามริมน้ำนี้มักจะขึ้นต้นชื่อด้วยคำว่า"บาง"เช่น บางกอกน้อย บางขุนเทียน บางหว้า บางป่อ บางพลี บางใหญ่ บางคนที เป็นต้น
2. หมู่บ้านริมทาง (Road linear village) เกิดจากเส้นทางคมนาคมทางบก ซึ่งในอดีตต้องอาศัยการเดินทางเท้าและเกวียน ความสามารถในการเดินทางจึงมีจำกัด และจำเป็นต้องหยุดพักค้างแรมระหว่างทาง โดยเลือกที่พักที่มีทำเลเหมาะสม มีน้ำกินน้ำใช้สำหรับคนและสัตว์พาหนะ จุดที่ผู้คนเดินทางนี้ต่อมากลายเป็นที่แลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ทั้งสินค้าเกษตรและของป่า และพัฒนาเป็นหมู่บ้านได้ในที่สุด
3. หมู่บ้านดอน (Cluster village) มักอยู่ห่างไกลลำน้ำออกไป บริเวณที่อยู่อาศัยมักเลือกเอาที่ดอนที่น้ำท่วมไม่ถึงในฤดูน้ำหลาก ชาวบ้านจะรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน และใช้พื้นที่ลุ่มโดยรอบเป็นพื้นที่ประกอบอาชีพ หมู่บ้านประเภทนี้มักมีค่าน้ำหน้าที่แสดงสภาพทางภูมิศาสตร์เด่นชัด เช่น เนินทางพระ ดอนกระเบื้อง โนนนาสร้าง โกล่พลับ ควนลูกปัด มอดินแดง สันกำแพง เป็นต้น
4. หมู่บ้านแบบกระจัดกระจาย (Scatter village) หมู่บ้านในลักษณะนี้มักมีสภาพความเป็นอยู่ค่อนข้างโดดเดี่ยว แยกย้ายกันไปเป็นกลุ่มๆ โดยแต่ละกลุ่มจะมีเพียงไม่กี่หลังคาเรือน กระจ่ายตัวอยู่ตามเนินที่มีขนาดเล็กท่ามกลางพื้นที่ซึ่งเป็นไร่นากว้างใหญ่โดยรอบ มีการปลูกต้นไม้ใหญ่เป็นแนวคั่นตามลุ่มพายุเนื่องจากอยู่กลางทุ่งโล่งที่เป็นบริเวณกว้าง

กล่าวโดยสรุปนับตั้งแต่มีอาณาจักรสุโขทัย คนพื้นถิ่นของนครนายกอาจปะปนกันระหว่างคนไทย (สยาม) และคนเขมรในช่วงเวลาที่ต่างผลัดกันมีอิทธิพลในพื้นที่ นครนายกเป็นที่ตั้งถิ่นฐานที่มั่นคงของคนไทยสมัยอยุธยา และเมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยาแล้ว ราษฎรไทยได้ลดจำนวนลงมากเพราะถูกกวาดต้อนไปและเพราะความอดอยากที่เป็นผลจากสงคราม การอพยพเข้ามาของคนกลุ่มใหม่ในหลายพื้นที่เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อเป็นกำลังผลิตข้าว สำหรับเมืองนครนายกเป็นพื้นที่รองรับการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวลาว ไตแก ลาวจากเวียงจันทน์ และจากเมืองพวน โดยมีการอพยพมา 2 ครั้งใหญ่คือการกวาดต้อนมาเมื่อครั้งกรุงธนบุรี ในปี พ.ศ.2321 และในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีทั้งการกวาดต้อนและการชักชวนหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2374 จนถึงปี พ.ศ.2383

เศรษฐกิจภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นเศรษฐกิจที่อยู่ในสภาพสงคราม ซึ่งใช้เวลาแก้ไขอยู่ต่อเนื่องยาวนานถึง30ปี ทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องทรงซื้อข้าวจากต่างประเทศมาเลี้ยงพลเมือง และการทำสงครามในช่วงเวลานั้นบางครั้งเป็นการทำสงครามเพื่อหาอาหารมาเลี้ยงประชาชน เช่น การไปตีเมืองปัตตานี เมืองเขมร ทั้งสองสมัยนี้จึงต้องพยายามจัดการปัญหาเรื่องข้าวและเรื่องผู้คน โดยพยายามเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนมาตั้งถิ่นฐานหรือไปกวาดต้อนผู้คนมาเมื่อเป็นฝ่ายชนะสงคราม นอกจากนี้ยังพยายามชักชวนให้คนจีนเข้ามาเมืองไทยมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่1มีบันทึกว่าคนจีนอพยพเข้ามาถึง 300,000 คน (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. 2540 : 116) และต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปีพ.ศ.2367 ประเทศสยามในขณะนั้นมีประชากรประมาณ 4 ล้านคน ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกที่เคร่งครัด ทรงอุทิศพระราชทรัพย์ก่อสร้างและบูรณะวัดวาอารามมาก ซึ่งต้องอาศัยแรงงานช่างจีน จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวจีนอพยพเข้ามามากขึ้น ชุมชนชาวจีนขยายตัวมากและเพิ่มพูนความสำคัญขึ้น ในปลาย

รัชกาลที่ 3 นี้มีชาวจีนอพยพเข้ามามากถึงปีละ 15,000 คน ซึ่งทำให้มีชาวจีนในสยามมากถึง 250,000 คน วิชาญ ลีสุวรรณ. (2525 : 37)

พื้นที่ส่วนใหญ่ของนครนายกในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์คงจะมีสภาพเป็นป่า ยังไม่มีชุมชนอาศัยอยู่ เมื่อทางการกำหนดให้ชาวลาวที่อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย สร้างเป็นหมู่บ้าน นานวันก็ได้ขยายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ นอกจากกลุ่มชนชาวลาวเวียงจันทน์ ยังมีลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตอำเภอเมืองฯ อำเภอปากพลี และในพื้นที่ใกล้เคียงอีกจำนวนไม่น้อย ชาวลาวจึงเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของนครนายก และยังมีการโยกย้ายถิ่นฐานกันทั้งในดินแดนอีสานหรือหัวเมืองลาวตะวันตกและหัวเมืองชั้นในความสัมพันธ์ของคนไทยและลาวเป็นไปด้วยดี ด้วยมีความใกล้ชิดกันทางภาษา ศาสนา วัฒนธรรม และต่อมาเมื่อไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ชาวลาวที่ตกค้างอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงจึงกลายเป็นคนไทยไปตามถิ่นที่อยู่ บางส่วนได้อพยพเข้ามาหาที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานในนครนายกในภายหลัง

นครนายกเป็นพื้นที่เพิ่มผลผลิตข้าวมาตั้งแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ และเมื่อมีการขุดคลองชลประทานเพิ่มเติมขึ้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นการเพิ่มพื้นที่ทำการเพาะปลูกได้มากยิ่งขึ้น ประชากรส่วนใหญ่ของนครนายกจึงมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และประชากรส่วนใหญ่ (ร้อยละ 86) จะอาศัยอยู่นอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาล ชาวนครนายกมีส่วนร่วมในการปกครองระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างดี เคยได้รับการบันทึกไว้ว่าเป็นจังหวัดที่มีผู้มาใช้สิทธิเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมากที่สุดถึง 2 ครั้ง (เมื่อ พ.ศ.2480 มาใช้สิทธิร้อยละ 80.5 และเมื่อ พ.ศ.2481 มาใช้สิทธิร้อยละ 67.36) อีกเหตุการณ์หนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสนใจการเมืองของชาวนครนายกคือการรวมตัวกันประมาณ 2,000 คน เดินทางมาขอให้นายกรัฐมนตรี จอมพล ป. พิบูลสงคราม ลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดนครนายก ในการเลือกตั้งทั่วไปเมื่อปี พ.ศ.2500 (วิจิตร ยาคลาย ประไพพิศ วรวิวัฒน์ และปิยนุช รัตนวิชัย. (2539 : 143-144).

ประชากรของจังหวัดนครนายกซึ่งส่วนใหญ่สืบเชื้อสายมาจากชาวเวียงจันทน์และลาวพวน รวมทั้งชาวอีสานที่อพยพเข้ามาเมื่อไม่นานมานี้ มีลักษณะความเป็นอยู่ที่ไม่แตกต่างไปจากคนในภาคกลางทั่วไป เช่นเดียวกับในหลายพื้นที่ในประเทศไทย ดังที่อมรา พงศาพิชญ์ (2542 : 157-160) กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ในภาคอีสานว่า เนื่องจากปัจจุบันสังคมไทยยอมรับกลุ่มชาติพันธุ์อีกหลายกลุ่ม นอกเหนือจากคนลาวและเขมรในภาคอีสาน เช่น กูไท ลัวะหรือกูย ไย้ ยอ พวน ไช่ ซึ่งกระจายกันอยู่ไม่มากนักทางอีสานตอนบนและตอนล่าง ส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้มานานมากจนไม่มีหลักฐานของการเคลื่อนย้าย ได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมข้างเคียงมาก (ลาว-เขมร-ไทย) จึงมีโอกาที่จะถูกผสมกลมกลืนเข้ากับวัฒนธรรมข้างเคียงมาก ในบางกลุ่มเด็กรุ่นใหม่พูดภาษาไทยอีสานและเลิกพูดภาษาของบรรพบุรุษ กลุ่มเล็กที่ยังรักษาชาติพันธุ์ (Ethnic identity) เอาไว้ได้มักเป็นกลุ่มที่มีประเพณีบางอย่างที่ได้รับการรื้อฟื้นและอนุรักษ์เพื่อประโยชน์ของการส่งเสริมการท่องเที่ยวเช่น กูไท

ในขณะที่ภาคอีสานยังร่ำรวยศิลปวัฒนธรรมและมีเอกลักษณ์ นครนายกที่เป็นแหล่งรวมของชาวลาวจากอีกฟากหนึ่งของแม่น้ำโขงกลับมีสภาพกลมกลืนเป็นเหมือนชายขอบของกรุงเทพมหานคร มีความสงบเงียบและไม่มีความโดดเด่นใดๆทางศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งเป็นภาพที่สอดคล้องกัน ทั้งจากมุมมองของคนภายนอกและคนในจังหวัดนครนายก ทั้งนี้อาจเป็นผลจากจุดอ่อนของนโยบายของรัฐเกี่ยวกับวัฒนธรรมในอดีต ดังที่ สุริชัย หวันแก้ว (2544 : 61-63) เรียกว่าการคิดแบบเหมารวม คือเห็นว่าวัฒนธรรมใดๆก็จะมีเนื้อเดียวกันทั้งหมด ไม่มีความหลากหลาย บ้างก็มองวัฒนธรรมเป็นอุดมคติเกินจริง มองเห็นวัฒนธรรมไทยมีแก่นแท้ที่คงตัวและคงสภาพอยู่ได้โดยไม่จำกัดเรื่องยุคสมัย และต้นตระกูลเมื่อ

เห็นว่าตัววัฒนธรรมไทยที่มีแก่นถาวรนั้นถูกรบกวน และอีกวิธีคิดหนึ่งคือการคิดแบบแยกข้าวไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเช่น ครั้งหนึ่งเคยยึดถือและพัฒนาค่านิยมวัฒนธรรมตะวันตกมานาน แล้วกลับหันมานิยมตะวันออก และต่อต้านตะวันตก ผลสืบเนื่องของวิธีคิดเหล่านี้ทำให้ส่วนกลางยึดเอามาตรฐานเดียวเป็นหลัก อาจกล่าวได้ว่าเป็นแบบรัฐนิยม (Statism) แบบไทยสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม การมองเห็นเป็นขาวหรือดำไม่สามารถคิดพิจารณาจุดอ่อนจุดแข็งในวัฒนธรรมของตนเอง ย่อมขาดพลังในการปรับตัวท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลก

นโยบายหรือแนวความคิดดังกล่าว เป็นเรื่องจริงจึงมากโดยมีความลิดความเชื่อที่หนักแน่นและเป็นรูปธรรมมาก ดังที่ ณรงค์ พ่วงพิศ. (2540 : 49) กล่าวถึงการเปลี่ยนชื่อประเทศว่า

ประเทศสยามเปลี่ยนชื่อเป็น"ประเทศไทย"เมื่อ พ.ศ.2482 ขณะที่พลตรีหลวงพิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี มีการตรารัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมว่าด้วยนามประเทศ พุทธศักราช 2482 ซึ่งรัฐบาลเห็นว่ามีผลดีคือ การมีชื่อประเทศตรงตามเชื้อชาติของพลเมือง ชนชาติไทยจะได้มีชื่อประเทศ ภาษาพื้นเมือง ชื่อรัฐบาล และชื่อเรียกประชาชนเป็น"ไทย"เหมือนกันหมด โดยเชื่อว่าจะทำให้คนในชาติมีความสามัคคีกันมากขึ้น การเปลี่ยน"ประเทศสยาม"เป็น"ประเทศไทย"ในขณะนั้น ประชาชนยังคงไม่มีความคิดเห็น เพราะการเปลี่ยนแปลงมาจากความต้องการของรัฐบาลส่วนหนึ่งกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่เห็นชอบกับการปลุกเร้าในเรื่องความรักชาติโดยอาศัยเชื้อชาติไทยเป็นหลัก

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่านโยบายทางการเมืองของรัฐบาลในช่วงเวลาก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่มุ่งรวมชาติสยามที่มีความหลากหลายให้เป็นชาติไทยอันหนึ่งอันเดียวกันในทิศทางที่เป็นแนวอุดมคติซึ่งได้รับอิทธิพลจาก"ลัทธิผู้นำ" มีบทบาทสำคัญยิ่งที่สกัดกั้นการสืบสานวัฒนธรรมของชนเผ่าและท้องถิ่น โดยการ"ปลูกกิ่งชา"ของวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และแบบอย่างของศิลปะและสถาปัตยกรรมลงในทุกพื้นที่ ทั้งนั้นครุฑและบริเวณใกล้เคียงน่าจะเป็นพื้นที่ซึ่งได้รับผลจากนโยบายนี้โดยตรง แตกต่างจากภาคอื่นๆ (รวมทั้งภาคอีสาน)ที่เพียงได้รับผลกระทบที่ทำให้ชะงักไปชั่วขณะเท่านั้น

วัฒนธรรมท้องถิ่นของนครนายก

ดินแดนประเทศไทยในอดีตมิได้มีขอบเขตจำกัดอยู่ตามแผนที่ ผู้คนต่างชาติพันธุ์ที่กระจายตัวอยู่ตามสภาพแวดล้อมที่ต่างกัน มีการติดต่อสัมพันธ์กับชนเผ่าอื่นๆข้ามพรมแดนทางภาษา วัฒนธรรม และภูมิศาสตร์ มีการทบยืม เรียนรู้ ถ่ายทอด ผสมผสานกันเช่นเดียวกับเผ่าพันธุ์มนุษย์อื่นๆที่ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว และมีความเคลื่อนไหวตามความจำเป็นทางเศรษฐกิจ การเมือง และความอยู่รอดปลอดภัย โดยเฉพาะเมื่อมนุษย์สามารถเดินทางข้ามน้ำข้ามทะเล มีการค้าทางไกลระหว่างบ้านเมืองที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลกับดินแดนที่อยู่ภายใน ภาพในอดีตของดินแดนแถบนี้จึงมีผู้คนหลายเผ่าพันธุ์อยู่ร่วมกันก่อนที่จะพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมือง คำเรียกชื่อว่าเป็นไทย ลาว มอญ เขมร ฯลฯ จึงล้วนเกิดขึ้นภายหลังทั้งสิ้น (ปราณี วงษ์เทศ. 2542 : 79-80)

วัฒนธรรมบนผืนแผ่นดินไทยที่มีความหลากหลาย เพราะมีชุมชนที่หลากหลายนั้น นอกจากจะเคลื่อนไหวไปด้วยปัจจัยภายนอกคือรัฐ ยังมีกระบวนการภายในชุมชนเองที่ปรับเปลี่ยนไปอย่างช้าๆ ซึ่งเป็นไปตามพฤติกรรมของสังคม งามพิศ สัตย์สงวน. (2543 : 27-39) อธิบายกระบวนการนี้ว่า พฤติกรรมส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดของมนุษย์ เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ วัฒนธรรมมีมาก่อนเกิด และเรียนรู้วัฒนธรรมที่แวดล้อมอยู่จนวันตาย การเรียนรู้วัฒนธรรมมีสื่อกลางคือการอบรมสั่งสอนโดยครอบครัว โรงเรียน เพื่อน สถาบันและสื่ออื่นๆ ทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ และ ปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่งคือการผสมผสานทางวัฒนธรรม เป็นผลมาจากกลุ่มคนแทนที่วัฒนธรรมของตนเองโดยวัฒนธรรมอื่นๆ การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมทำให้กระบวนการผสมผสานทางวัฒนธรรมเกิดเร็วขึ้น

การปลูกฝังวัฒนธรรมเกิดขึ้นในวัยต้นๆของบุคคล เมื่อใดเป็นผู้ใหญ่จะเข้าสู่การรับวัฒนธรรมใหม่ (Acculturation) คือการรับเอาความคิด ทักษะคติ หลักความเชื่อ การกระทำ และสิ่งของใหม่ๆที่ต่างไปจากบุคคลได้เคยมีประสบการณ์มาใช้แทนแบบเดิม หรืออาจนำมานวกเข้าในฐานะสิ่งแปลกใหม่ ขบวนการรับวัฒนธรรมใหม่ไม่ใช้การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (Cultural change) เพราะรับวัฒนธรรมใหม่เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมเก่าเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งที่ละเล็กที่ละน้อย และค่อยเป็นค่อยไป ไม่กระทบโครงสร้างใหญ่ๆของวัฒนธรรมและสังคมอย่างชนิดที่ก่อให้เกิดปัญหาสังคม ปกติการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเกิดได้เร็วกว่าการเปลี่ยนแปลงทางจิตใจและความรู้สึกซึ่งใช้เวลานานกว่าจะลงปลั่งเปลี่ยนแปลงได้ การพัฒนาสังคมของประเทศไทยเริ่มจากการพัฒนาทางวัตถุเป็นส่วนใหญ่ ทำให้คนเห็นคุณค่าของวัตถุสูงส่ง พยายามทำทุกอย่างเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุและมีการแสดงออกทางวัตถุ (นิยพรธณ วรณศิริ.2540 : 70-73)

นิยพรธณ วรณศิริ. (2540 : 282-288) กล่าวถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมว่าเกิดจากการเปลี่ยนแปลงในสิ่งแวดล้อม เช่นสภาพภูมิประเทศ สังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง การอพยพโยกย้ายถิ่นที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน การติดต่อกับบุคคลภายนอกหรือต่างสังคม ซึ่งอาจลึกลงไปถึงการผสมกลมกลืนหรือนับญาติกัน และแม้ความเบื่อกว่าที่จะต้องทำอะไรจำเจก็อาจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ ส่วนการยอมรับวัฒนธรรมใหม่ซึ่งจะมีความรู้สึกทางบวกแฝงอยู่ (การยอมรับนั้นจึงมีความชื่นชมในเจ้าของวัฒนธรรม แตกต่างจากการเหยียดวัฒนธรรมที่มีได้ทั้งความรู้สึกในทางบวกและลบ คืออาจเหยียดมาใช้นแต่ไม่ชอบตัวเจ้าของวัฒนธรรมนั้น) สาเหตุที่เกิดการรับวัฒนธรรมใหม่ได้แก่

1. การรวมวัฒนธรรมสองวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน โดยที่ทั้งสองวัฒนธรรมนั้นสูญเสียแบบแผนของตนเองแล้ว
2. การรวมตัวของสองวัฒนธรรมโดยจำยอม เนื่องจากเสียเอกราช
3. การมีสถานภาพเป็นวัฒนธรรมย่อยที่ขาดศักดิ์ศรี ไม่มีหลักยึดเหนี่ยวมากนัก จึงหันไปตามวัฒนธรรมของผู้คนที่ได้รับการยอมรับมากกว่า
4. การรวมตัวกับวัฒนธรรมอื่นที่เป็นผลจากการสูญเสียส่วนประกอบต่างๆจนไม่สามารถทำหน้าที่ของมันได้
5. เกิดศรัทธาและนิยมชมชอบวัฒนธรรมใหม่ อันเนื่องมาจากความแปลกใหม่ที่พบ

ในขณะที่วัฒนธรรมอีสานกับวัฒนธรรมลาวทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงมีความสัมพันธ์เชิงชาติพันธุ์และเชิงอำนาจใกล้ชิดกันมาก อีกทั้งมีการอพยพเคลื่อนย้ายประชากรต่อเนื่องไม่ขาดสาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝั่งตะวันออกมาสู่ฝั่งตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ วิถีชีวิตของสองฝั่งแม่น้ำโขงจึงจะคล้ายคลึงกันจนจำแนกความแตกต่างได้ยาก ในสาระสำคัญในมิติประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตและภูมิปัญญาอีสาน โดยเฉพาะบริเวณแอ่งสกลนครและอีสานตอนบนที่มีรากฐานร่วมกันมากับอาณาจักรล้านช้าง เช่นเดียวกับ

ล้านนา ในขณะที่เดียวกันบริเวณอีสานใต้ก็ได้รับอิทธิพลอารยธรรมขอม ส่วนแอ่งโคราชก็ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดมา (เอกวิทย์ ณ ถลาง. 2540 : 135)

อย่างไรก็ดี บริเวณพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งของนครนายกนั้นเป็นเสมือนจุดที่ซึมซับอารยธรรมที่สำคัญมาตั้งแต่โบราณก็ไม่แสดงออกว่าได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมใดอย่างชัดเจน เมื่อครั้งเป็นเมืองหน้าด่านในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลานานก็ไม่ปรากฏว่ามีร่องรอยของ"คนไทยอยุธยา" มากเท่ากับอีกหลายเมืองในภาคกลาง และเมื่อมีการอพยพไพร่พลลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นจำนวนมากในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ จนแม้ในบันทึกของชาวต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ระบุชัดเจนจากการแต่งกายว่าประชากรส่วนใหญ่ของเมืองนครนายกเป็นชาวลาว แต่ก็ไม่ปรากฏลักษณะเด่นของศิลปวัฒนธรรมที่ชัดเจนอย่างที่ปรากฏในภาคอีสาน และเมื่อได้รับแรงกดดันจากนโยบายสร้างเอกลักษณ์ชาติไทยในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงยอมรับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนไปโดยง่าย

อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปนี้มีผลต่อความสำนึกดังที่ บุญยงค์ เกตุเทศ (2536 : 63) กล่าวว่า ชนบางกลุ่มไม่อาจยึดกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มหนึ่งกลุ่มใดได้ตลอดไป กล่าวคือเมื่ออยู่ในสิ่งแวดล้อมหนึ่งอาจมีสำนึกอย่างหนึ่ง และเมื่อสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนไปก็มีสำนึกอีกอย่างหนึ่ง เช่นคนไทยที่อยู่ในเขตภาคอีสานจะมีสำนึกเป็นคนลาว คนอีสาน หรือคนไทยก็ได้ สำนึกเช่นนี้เกิดขึ้นได้ทั่วไปดังตัวอย่างของชุมชนบ้านเขมรที่ นกุล ชมภูนิช. (2540 : 155-157) นำเสนอไว้ในหนังสือวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีว่า บ้านเขมรเป็นชื่อของย่านที่เป็นชุมชนชาวเขมรอาศัยอยู่ประมาณ 30 ครอบครัว ตั้งแต่ปากคลองเจ็ดชัยบูชาไปจนถึงวัดสัมปทวน เรียงรายไปตลอดริมแม่น้ำยาวประมาณ 1 กิโลเมตร ชาวเขมรที่อพยพมาด้วยเหตุผลทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ชาวเขมรเหล่านี้ก็มีความสัมพันธ์กันเฉพาะชาวเขมรดันตระกูล ระยะเวลาได้ปรับตัวเข้ากับสังคมไทยพื้นถิ่นในเรื่องการสร้างบ้านเรือนและมีครอบครัวสัมพันธ์กับคนไทยมากขึ้น มีการสร้างเรือนไทยฝาปะกน ระยะเวลาในสมัยที่มีการอพยพของชาวจีนเข้ามาเป็นจำนวนมาก และออกมาทำมาหากินอยู่ในบริเวณใกล้กรุงเทพฯ ได้แก่แถบแม่น้ำท่าจีนตั้งแต่จังหวัดสมุทรสาคร นครปฐม จนถึงสุพรรณบุรี เป็นผลให้ชาวจีนได้ภรรยาเป็นคนไทยและคนเขมรกันมาก ปัจจุบันคนในหมู่บ้านเขมรแม้ว่าจะอยู่ใกล้ชิดกันในบริเวณเดียวกัน แต่ก็ใช้ภาษาพูด ขนบธรรมเนียมประเพณีที่แยกไม่ออกจากคนไทยพื้นถิ่น

ด้วยเหตุนี้ศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นของนครนายกจึงไม่เป็นที่รู้จักกันมาก หรือยังไม่มีโดดเด่นที่จะจัดเป็นเทศกาลได้ เพียงแต่ยังมีการปฏิบัติตามประเพณีในบ้านเรือนและชุมชน ซึ่งมีความเรียบง่าย และหลายโอกาสก็เป็นพิธีทางศาสนา จึงดูเป็นเรื่องปกติของชนบททั่วไป คงมีเพียงบางพื้นที่เท่านั้นที่ชุมชนยังรวมตัวกันจัดงานเทศกาลประเพณีได้ กองแก้ว วีระประจักษ์(2539 : 4) ซึ่งทำการสำรวจเอกสารโบราณในเขตจังหวัดนครนายก และได้สัมภาษณ์บุคคลในท้องถิ่น ทราบจากเจ้าอาวาสวัดเขานางบวชว่า ชุมชนบริเวณวัดเขานางบวช ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก ยังมีประเพณีบุญบั้งไฟและมีการรำเซิ้งหลวงเหลืออยู่ และทราบจากเจ้าอาวาสวัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก เล่าว่าชาวบ้านในเขตนี้ยังคงถือประเพณีการทำบุญข้าวจี และในฤดูกาลเทศน์มหาชาติ ยังคงมีการเทศน์มัลลยหิมมัลลยแสน เช่นเดียวกับประเพณีในภาคอีสาน

ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นของนครนายกในปัจจุบันเป็นผลของการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมให้กลมกลืนกับภูมิประเทศ สังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครองสิ่งแวดล้อม ฯลฯ และคงยอมรับวัฒนธรรมใหม่ซึ่งไม่แตกต่างกันมากในหลักการเนื่องจากการมีสถานภาพเป็นวัฒนธรรมย่อยในภาคกลางที่ไม่มีหลักยึดเหนี่ยวมากนัก จึงคล้อยตามวัฒนธรรมของผู้อื่นที่มีการยอมรับมากกว่าและคงจะมีความรู้สึกนิยมแฝงอยู่ด้วย โดย

เฉพาะสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่สร้างเป็นแนวไทยประเพณีแล้วดูถึงการสนใจที่ต้องการจะกลายเป็นพุทธบูชา ผิดแผกไปจากสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่มีลักษณะเรียบง่ายแบบพื้นบ้านที่เคยพบเห็นกันทั่วไปในท้องถิ่น

องค์ประกอบสำคัญของศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นใดก็คือคนในท้องถิ่นนั้น ซึ่งเป็นผู้ทำให้ศิลปวัฒนธรรมนั้นยังคงมีชีวิตอยู่ได้ ท้องถิ่นในระดับจังหวัดทั่วประเทศให้ความสนใจกับทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่มีอยู่ในพื้นที่นับตั้งแต่ปีท่องเที่ยวไทย พ.ศ. 2530 หลายแห่งเร่งบูรณะโบราณสถาน ปรับปรุงความสะดวกสบายในแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ และพยายามฟื้นฟูประเพณี งานบุญ หรือจัดเทศกาลงานต่างๆ เพื่อเป็นสิ่งดึงดูดนักท่องเที่ยวตามแนวทางการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม สำหรับจังหวัดนครนายกจะเห็นได้ว่าในอันดับแรกได้เริ่มจากการมีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2542ประกาศเป็นจังหวัดท่องเที่ยวตัวอย่างทางด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม อันดับแรกได้เริ่มรุกในด้านธรรมชาติก่อน ต่อมาจึงขยายไปถึงด้านศิลปพื้นบ้านและโบราณสถานที่ส่วนใหญ่เป็นสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด โดยเริ่มจากการพัฒนาภูมิทัศน์ของวัด 8 วัดในปี พ.ศ.2543 และพยายามรุกต่อไปถึงด้านประเพณีคือ งานบุญบั้งไฟ แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จอย่างที่ใสมรร เข้าใจว่าอาจเนื่องมาจากประชาชนทั่วไปขาดความเข้าใจในที่มาของงานประเพณีที่ต้องการส่งเสริมให้เป็นสิ่งดึงดูดนักท่องเที่ยว และไม่เห็นความเกี่ยวเนื่องกับวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น

บทที่ 4

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก

การสำรวจแหล่งโบราณคดีและโบราณสถานในจังหวัดนครนายกที่มีมาก่อนการสำรวจครั้งนี้ เป็นงานที่กรมศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการหรือมีส่วนร่วมดำเนินการและได้เผยแพร่ไว้หลายฉบับ โดยมีการนำเสนอแหล่งโบราณคดีและโบราณสถานไว้หลายแห่ง ตรงกันบ้างและแตกต่างกันบ้าง การสำรวจเฉพาะจุดคงจะมีมาตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2478 ซึ่งมีการประกาศในราชกิจจานุเบกษาขึ้นทะเบียนโบราณสถาน 1 แห่งในจังหวัดนครนายกได้แก่โบราณสถานดงละคร ตำบลดงละคร อำเภอเมืองนครนายก (เล่ม 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478) ต่อมาในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1 (กรมศิลปากร. 2531 : 255-260) นำเสนอแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครนายกที่เป็นวัด 3 แห่งอยู่ในอำเภอบ้านนาทั้งสิ้น ได้แก่วัดโบสถ์เจริญธรรม ตำบลทองหลาง ที่มีพระเจดีย์ขนาดใหญ่ที่พังทลาย และพระอุโบสถเก่า ส่วนอีก 2 แห่งเป็นวัดร้างคือ วัดหลวง ตำบลทองหลาง และวัดป่าไร่ ตำบลอาษา และต่อมาในเอกสารเรื่องเมืองนครนายก (กรมศิลปากร. 2535 : 71-72) ได้ระบุว่าวัดที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยานั้นมีเพียง 3 แห่งและตั้งอยู่ในอำเภอบ้านนาทั้งหมดได้แก่ วัดโบสถ์เจริญธรรม ตำบลทองหลาง วัดไผ่ดำ (วัดร้าง) ตำบลทองหลาง และ ภาพเขียนสีที่เขาคอก ตำบลบ้านพร้าว ส่วนวัดที่สร้างเป็นรุ่นแรกๆในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ มี 4 วัด อยู่ในอำเภอเมืองนครนายก 3 วัดได้แก่ วัดโพธิ์ไทร และวัดใหญ่ทักขิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ วัดชุมภรณ์รังษี ตำบลสาริกา อยู่ในอำเภอปากพลี 1 วัดคือวัดโพธิ์ปากพลี ตำบลปากพลี ในเอกสารฉบับเดียวกันนี้ยังได้กล่าวถึงวัดที่สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอยู่ในอำเภอบ้านนาทั้งหมดได้แก่ วัดอัมพวัน ตำบลบางอ้อ วัดหนองคันจาม ตำบลบ้านพรึก วัดทองย้อย และวัดสมอบุญคง ตำบลบ้านนา และวัดป่าประทุมซึ่งเป็นวัดร้าง

จารึก วิไลแก้ว (2539 : 17) กล่าวถึงหลักฐานโบราณคดีสมัยอยุธยาที่ปรากฏอยู่ในเขตเมืองนครนายกในส่วนที่มีเอกสารโบราณกล่าวถึงวัดต่างๆซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบ้านนาได้แก่ วัดป่า (วัดร้าง) วัดพระโต วัดวิหารขาวเจติยาราม และวัดกุฎีเตี้ย ตำบลอาษา วัดไผ่ดำ(วัดร้าง) และวัดโบสถ์เจริญธรรม ตำบลทองหลาง วัดกระดาน ตำบลพิบูลออก และวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก (เฉพาะส่วนพระอุโบสถเก่าของวัดแก้วตา ซึ่งมารวมวัดเข้าด้วยกันเมื่อ พ.ศ. 2460) และกล่าวถึงวัดที่ชาวเวียงจันทน์และชาวพวนที่อพยพเทศร์มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในนครนายกได้สร้างไว้ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ วัดโพธิ์ไทร และวัดใหญ่ทักขิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก วัดชุมภรณ์รังษี ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก และวัดโพธิ์ปากพลี ตำบลปากพลี อำเภอปากพลี นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงวัดที่เป็นผลพวงมาจากการขุดคลองรังสิตฯ ได้แก่ วัดอัมพวัน วัดเลขาธรรมกิตติ์ วัดบางอ้อใน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา วัดหนองคันจาม ตำบลบ้านพรึก อำเภอบ้านนา วัดช้าง ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา วัดทลมิไผ่ย้อย ตำบลพิบูลออก อำเภอบ้านนา และ วัดคำหนัก ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก

นอกจากการสำรวจทางโบราณคดีที่กล่าวมาแล้ว ในปี พ.ศ. 2542 ยังมีการสำรวจทางสถาปัตยกรรมเพื่อออกแบบสภาพภูมิทัศน์และสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆเพื่อการท่องเที่ยวของวัดซึ่งก่อสร้างด้วยงบประมาณพัฒนาจังหวัด โดยได้รับความร่วมมือในการออกแบบจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย อย่างไรก็ดี

เป็นการสำรวจเกี่ยวกับมิติของอาคารและตำแหน่งที่ตั้ง วัดที่ได้รับการพัฒนาครั้งนี้มีจำนวน 8 วัดซึ่งมีโบราณสถานที่คาดว่าจะได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวได้แก่วัดในอำเภอเมืองนครนายก 5 วัดคือ วัดใหญ่ ทักขิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ วัดเขานางบวช และ วัดสมบุรณ์สามัคคี ตำบลเขาพระ วัดโพธิ์นายก และวัดท่าช้าง ตำบลท่าช้าง และเป็นวัดในอำเภอบ้านนา 3 วัดคือ วัดทองย้อย ตำบลบ้านนา วัดอัมพวัน ตำบลบางอ้อ และวัดทองหลาง ตำบลทองหลาง

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นของการปรากฏอยู่ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่มีอยู่ในจังหวัดนครนายกเกี่ยวกับที่ตั้ง สภาพความสมบูรณ์ ประโยชน์ใช้สอย รูปทรงและแบบอย่างของสถาปัตยกรรม เพื่อศึกษาความหลากหลายของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก และศึกษาปัจจัยแวดล้อมในด้านต่างๆที่เป็นบริบทของสถาปัตยกรรมเพื่อช่วยสร้างความเข้าใจในการวิเคราะห์ จึงได้รายงาน ตลอดจนสรุปรายงานและอภิปรายผลเป็นประเด็นหลักรวม 4 ประเด็น คือ

1. สถานภาพของวัดในจังหวัดนครนายก เป็นการนำเสนอความเป็นมาของการสร้างวัดในจังหวัดนครนายกที่มีอายุของวัดแตกต่างกัน และการกระจายของวัดในตำบลและอำเภอต่างๆ เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาตามลำดับ
2. สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญ เป็นการนำเสนอสภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญตามความเป็นจริงที่ปรากฏ เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับการใช้สอยศาสนาคารในวัด ปัญหาในการบูรณะและการบำรุงรักษาสถาปัตยกรรมสำคัญ
3. แบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญ เป็นการนำเสนอการจัดกลุ่มของสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีประโยชน์ใช้สอยอย่างเดียวกัน เพื่อจำแนกและค้นหาแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัว
4. ความสัมพันธ์ของวัดและชุมชน เป็นการนำเสนอรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนที่ได้จากการสังเกตและการสอบถาม (ซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องเวลาที่ใช้ในการสังเกตเป็นเวลาที่แตกต่างกัน) เพื่อเสริมความเข้าใจที่เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมที่น่าจะเป็นปัจจัยในการบำรุงรักษาสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

การรายงานผลการสำรวจสถาปัตยกรรมของวัดในจังหวัดนครนายกต่อไปนี้ รายงานเป็นความเรียงตารางและ ภาพถ่าย ตามความเหมาะสมตามลำดับประเด็นที่กล่าวมาแล้วดังต่อไปนี้

สถานภาพของวัดในจังหวัดนครนายก

วัดในจังหวัดนครนายกอยู่ในการดูแลของคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค ภาค12 ซึ่งปกครอง ครอบคลุมรวม 4 จังหวัดคือ ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และสระแก้ว ในปี พ.ศ. 2537มีวัดที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัดแล้วรวม 184 วัด และขึ้นทะเบียนเพิ่มขึ้นอีกรวมเป็น 187 วัดมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 เป็นวัดราษฎร์ทั้งสิ้นแยกเป็นมหานิกาย 181 วัด และธรรมยุตินิกาย 6 วัดซึ่งอยู่ในอำเภอเมืองนครนายกทั้ง 6วัด จังหวัดนครนายกไม่มีวัดจีนิกายและวัดอนัมนิกาย ต่อมาในปี พ.ศ.2543-มีวัดได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวงแห่งแรกของจังหวัดนครนายกคือวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก ยกขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดสามัญ เมื่อจำแนกวัดตามเขตปกครอง (อำเภอ) ที่ตั้งวัดปรากฏดังนี้

ตาราง 2 วัดในจังหวัดนครนายก จำแนกตามอำเภอที่ตั้งวัด

อำเภอที่ตั้งวัด	จำนวนวัด	ร้อยละ
อำเภอเมืองนครนายก	85	45.45
อำเภอบ้านนา	42	22.46
อำเภอปากพลี	34	18.19
อำเภอองครักษ์	26	13.90
	187	100.00

จำนวนวัดเกือบครึ่งหนึ่งของจังหวัดตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองนครนายก และอีก 1/4 ของจำนวนวัดทั้งจังหวัดตั้งอยู่ในอำเภอบ้านนา หรืออาจกล่าวได้ว่าวัดประมาณร้อยละ 70 (ร้อยละ 67.91 ตั้งอยู่ในอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนา ส่วนอำเภอปากพลีและอำเภอองครักษ์นั้นมีวัดอยู่รวมกันประมาณร้อยละ 30 (ร้อยละ 32.09) เท่านั้น

วัดทุกแห่งมีเส้นทางถนนติดต่อ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นถนนคอนกรีตหรือลาดยางที่ตัดผ่านทั้งวัดและหมู่บ้าน (ถนนเร่งรัดพัฒนาชนบท) มีเพียงส่วนน้อยที่เป็นทางลูกรังแต่ก็อยู่สภาพดีและมีแนวโน้มว่าจะปรับปรุงสภาพเป็นถนนลาดยางหรือถนนคอนกรีตได้ในอนาคต เส้นทางถนนจึงเป็นเส้นทางหลักแทนการสัญจรทางน้ำในอดีต นอกจากนี้ยังมีวัดที่อยู่ไม่ห่างไกลถนนแล้ววัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ไม่ห่างไกลชุมชนมาก บางแห่งมีชุมชนอยู่ล้อมรอบ นอกจากนี้ยังมีวัดที่อาจได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างถนนที่เป็นทางหลวงผ่านเข้าใกล้สถานีวิทยุกระจายเสียงสำคัญ ได้แก่ทางหลวงหมายเลข 33 ที่ผ่านเข้าใกล้พระอุโบสถปัจจุบันของวัดฝั่งคลอง และผ่านเข้าใกล้พระอุโบสถปัจจุบันของวัดปทุมวงษาवास อำเภอปากพลี ทั้ง 2 วัดนี้ตั้งอยู่ใกล้กันบริเวณริมทางหลวงสาย 33 ช่วงนครนายก - ปราจีนบุรี และอีกช่วงหนึ่งของถนนสายนี้คือช่วงสระบุรี - นครนายก ผ่านใกล้พระอุโบสถหลังเดิมของวัดหนองเคียว และพระอุโบสถหลังเดิมของวัดบ้านพร้าว อำเภอบ้านนา

วัดส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนที่ราบริมลำน้ำหรืออยู่ไม่ห่างลำน้ำมากนัก โดยเฉพาะวัดเก่าที่สร้างมาก่อนจะมีการตัดถนนเร่งรัดพัฒนาชนบท(ลาดยาง) อย่างไรก็ดีมีวัดเก่าหลายแห่งที่สร้างอยู่บนพื้นที่สูงหรือเขาขนาดย่อมในบริเวณใกล้น้ำตกสาริกาและน้ำตกนางรอง เช่น วัดถ้ำสาริกา วัดนางรอง วัดเขาทุเรียน อำเภอเมืองนครนายก หรือสร้างวัดบนภูเขา เช่น วัดเขาเพิ่มศรีสวัสดิ์ อำเภอบ้านนา ส่วนในอำเภอปากพลี และอำเภอองครักษ์นั้นมักเลือกที่ตั้งวัดตั้งอยู่ริมลำน้ำตามสภาพภูมิประเทศของพื้นที่ ซึ่งหลายแห่งประสบปัญหาน้ำท่วมอยู่เสมอในฤดูฝน

ยังมีวัดร้างที่อยู่ในสภาพทิ้งร้างมานานแต่คนในท้องถิ่นรู้จักชื่อวัด รวมทั้งที่พักร้างอีกหลายแห่งซึ่งเป็นประชากรนอกการสำรวจ แต่ได้ทำการสำรวจวัดร้าง 1 แห่งคือที่ตั้งเดิมของวัดนาหินลาด ตำบลนาหินลาด อำเภอปากพลี เนื่องจากเพิ่งจะมีการสร้างที่พักร้างของพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งซึ่งอาจมีรูปแบบคล้ายกับวัดหลายวัดในปัจจุบันที่เคยบูรณะวัดโบราณที่ทิ้งร้างให้กลับคืนสภาพเป็นวัด ซึ่งพบว่าเป็นพระสงฆ์จากถิ่นอื่นและได้เห็นความพยายามที่จะเรียกร้องความสนใจจากชาวบ้านและผู้สัญจรผ่านไปมาให้เข้าไปทำบุญด้วยการใช้เครื่อง

ขยายเสียง และที่พัทสงฆ์แห่งเดียวที่ได้ทำการสำรวจคือ ที่พัทสงฆ์โคกสำโรงสามัคคีธรรม ตำบลท่าเรือ อำเภอปากพลี ซึ่งพบว่ามิพระอุโบสถที่ก่อสร้างเสร็จแล้วในขณะที่ยังมีสถานภาพเป็นที่พัทสงฆ์

อายุของวัดในจังหวัดนครนายกที่ทำการสำรวจนั้นอาจคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง โดยเฉพาะวัดเก่าที่อ้างว่าสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งเมื่อสอบถามต่อไปพบว่าหลายแห่งเคยเป็นวัดร้างมาตั้งแต่สมัยเสียกรุงศรีอยุธยา และต่อมามีพระสงฆ์มาจำพรรษาอยู่ต่อเนื่อง จึงคืนสภาพเป็นวัดอีก ส่วนหลักฐานแสดงความเป็นวัดเก่าที่สุดนั้น ได้แก่หนังสือพระราชทานวิสุงคามสีมาของวัดโพธิ์นายก อำเภอเมืองนครนายก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในการสอบถามอายุนั้นจำเป็นต้องเทียบเคียงช่วงเวลาหรือเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ เนื่องจากขาดหลักฐานและการบันทึกประวัติของวัด

เนื่องจากมีหลักฐานแน่ชัดปรากฏอยู่ไม่มากนัก ข้อมูลที่ได้จากการสอบถามพระสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นจะไม่ค่อยตรงกัน โดยเฉพาะในวัดที่ผู้ให้ข้อมูลอ้างว่าเก่าแก่และไม่มีหลักฐานแน่ชัด ข้อมูลที่ได้จึงเป็นการคาดเดาตามที่ทราบหรือจากคนรุ่นก่อนเล่าต่อกันมา และอีกประการหนึ่งคือรูปแบบการสร้างวัดจำนวนหนึ่งที่มีการบูรณะวัดเก่าที่ร้างอยู่ หรือมีการย้ายสถานที่ตั้งวัด ทำให้การนับเวลาหรือการกำหนดปีที่สร้างวัดก็คลาดเคลื่อนแตกต่างกันไป การกำหนดเวลาชัดเจนเป็นรายปีจึงน่าจะมีความผิดพลาดได้มาก จึงต้องแบ่งเป็นช่วงเวลาที่พอจะเทียบเคียงกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญและมีผลกระทบต่อคนในท้องถิ่นหรือคนในท้องถิ่นรับทราบได้บ้างโดยแบ่งเป็น 7 ช่วงเวลาดังนี้

1. สมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ได้ระบุอายุให้ละเอียดลงไปเนื่องจากไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีผู้สรุปวิเคราะห์ไว้บ้างเล็กน้อยประกอบการพิจารณาได้ แต่อาจพิจารณาจากรูปแบบสถาปัตยกรรมสำคัญที่เหลืออยู่และเชื่อได้ว่าการบูรณะที่ผ่านมาไม่ได้เปลี่ยนแปลงแบบอย่างหรือลักษณะให้ผิดไปจากสภาพเดิม
2. สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ.2310-2324 รวม 14 ปี) เป็นช่วงเวลาที่มีความเดือดร้อนจากภัยสงครามและความไม่สงบภายใน อันเป็นสาเหตุให้ประชาชนไม่คิดทำไร่ทำนาตามปกติ เกิดภาวะข้าวยากหมากแพงอยู่ทั่วไป และเป็นช่วงเวลาที่มีการกวาดต้อนไพร่พลชาวลาวเข้ามาในพื้นที่ นครนายกเป็นครั้งแรก หรือในความเข้าใจทั่วไปคือนับตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา แต่ก่อนเวลาที่มีการสร้างกรุงเทพมหานคร
3. ช่วงเวลาของการกอบกู้เศรษฐกิจและการค้าของชาติในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394 รวม 70 ปี) ตั้งแต่มีการส่งเสริมการทำนาเพื่อให้พอเพียงเลี้ยงปากท้องประชาชน ไปจนถึงการส่งเสริมการทำนาเพื่อเป็นสินค้าสำหรับการค้ากับต่างประเทศ โดยเฉพาะการค้ากับจีน และเป็นช่วงเวลาที่มีการกวาดต้อนไพร่พลชาวลาวยังเป็นจำนวนมากเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่นครนายกหลังศึกเจ้าอนุวงศ์
4. ช่วงเวลาของการปรับเปลี่ยนและพัฒนาบ้านเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2395-2453 รวม 59 ปี) มีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงหลายสิ่งหลายอย่างรวมทั้งระบบการปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งในเวลานั้นเมืองนครนายกขึ้นอยู่กับมณฑลปราจีนบุรี
5. ช่วงเวลาของการพัฒนาอย่างตะวันตกในรัชกาลที่ 6 จนถึงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2454-2475 รวม 22 ปี) เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองเข้าสู่ประชาคมโลก ทั้งการมีส่วนร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 ที่อยู่ห่างไกลออกไป และร่วมในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกที่

ส่งผลกระทบต่อรัฐบาลหลายด้าน จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475

6. ช่วงเวลา พ.ศ.2475 จนถึง พ.ศ. 2500 (รวม 25 ปี) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การเมืองการปกครองมีความแปรปรวน ประเทศไทยต้องเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 (หรือรู้จักกันในชื่อสงครามมหาเอเชียบูรพา) โดยไม่เต็มใจ และเป็นช่วงเวลาที่พระมหากษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์ (รัชกาลที่ 8 และรัชกาลปัจจุบัน) ประทับอยู่ในต่างประเทศติดต่อกันเป็นเวลายาวนาน เป็นช่วงเวลาที่ผู้บริหารรัฐบาลใช้อำนาจในด้านต่างๆอย่างเต็มที่
7. ช่วงสุดท้ายคือ พ.ศ.2500เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน (รวม 43 ปี) ซึ่งมีการพัฒนาปัจจัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจอย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่อง มีการพัฒนาในทุกๆด้านแต่อาจประสบความสำเร็จไม่เท่ากัน ทั้งการเมืองการปกครอง การค้าระหว่างประเทศ สภาพสังคม และเป็นช่วงเวลาที่เกิดสภาวะ เศรษฐกิจกว้างตัวได้มากผิดปกติหลายครั้ง

จากการกำหนดช่วงเวลาสร้างวัดซึ่งส่วนหนึ่งได้มาด้วยวิธีการเทียบเคียงเหตุการณ์สำคัญและระบุช่วงเวลาค่อนข้างกว้างดังกล่าวนั้น เมื่อจำแนกตามอำเภอที่ตั้งของวัดในปัจจุบันปรากฏดังตารางที่ 3 ต่อไปนี้

ตาราง 3 วัดในจังหวัดนครนายก จำแนกตามช่วงเวลาที่ตั้งเป็นวัด และจำแนกตามที่ตั้งของวัด

เวลาสร้างวัด	อำเภอ				รวม
	อ.เมืองฯ	อ.บ้านนา	อ.ปากพลี	อ.องครักษ์	
กรุงศรีอยุธยา	3	7	1	1	12
กรุงธนบุรี	5	3	-	1	9
รัชกาลที่ 1-3	16	3	10	-	29
รัชกาลที่ 4-5	24	10	7	3	44
รัชกาลที่ 6-7	10	6	8	7	31
พ.ศ.2475-2500	13	3	2	7	25
พ.ศ.2501-ปัจจุบัน	14	10	6	7	37
	85	42	34	26	187

จากการสำรวจวัดในจังหวัดนครนายกที่ยังมีสภาพเป็นวัดอยู่ในปัจจุบัน พบว่ามีวัดเก่าที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเพียง 12 วัดหรือประมาณร้อยละ 6 ของจำนวนวัดทั้งหมด แต่ก็ยังมีวัดร้างอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่ได้เป็นประชากรในการสำรวจครั้งนี้ หรืออาจสูญหายไปโดยมีการใช้พื้นที่เพื่อประโยชน์อื่นแล้ว หรือยังคงมีสภาพเป็นวัดที่ได้รับการบูรณะใหม่ในช่วงเวลาต่อมาซึ่งได้กำหนดกันเป็นปีที่สร้างวัด ด้วยเหตุนี้จึงไม่อาจแยกเป็นช่วงเวลาย่อยลงไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ ในช่วงเวลาต่อจากกรุงศรีอยุธยานั้นการกำหนดอายุวัดน่าจะ

ใกล้เคียงความเป็นจริงได้ เนื่องจากวัดที่สร้างในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนที่อพยพเข้ามาจากที่ต่างๆและด้วยเหตุผลต่างๆเช่น การอพยพหลบหนีภัยสงครามจากพม่าคราวเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 การเทศรวัชาลาว การปฏิรูปการปกครองท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นประชาธิปไตยที่ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมือง ทำให้ผู้ให้ข้อมูลสามารถเทียบเคียงกับเหตุการณ์ในอดีตได้แม่นยำขึ้น ซึ่งเมื่อพิจารณาโดยรวม จำนวนวัดที่เพิ่มขึ้นในแต่ละช่วงเวลานั้นก็ดูสอดคล้องกับประวัติของท้องถิ่นและสภาพความเป็นไปของชุมชนในแต่ละช่วงเวลา

อำเภอบ้านนาเดิมมีวัดเก่าที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยามากกว่าอำเภอมืองนครนายก (หรือเดิมคืออำเภอวังกระโจม จนถึง พ.ศ.2483) เนื่องจากเคยเป็นเมืองเก่า และจากสมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมาวัดในอำเภอมืองนครนายกก็เพิ่มมากขึ้นซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการกวาดต้อนเทศรวัชาลาวเข้ามา และการเพิ่มพื้นที่ทำนาให้มากพอเลี้ยงประชาชนในช่วงเวลาที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะคับขันทั้งการสงครามและการครองชีพและจากเวลานั้นเป็นต้นมาอำเภอมืองนครนายกก็มีวัดเพิ่มขึ้นมากกว่าอำเภอบ้านนาตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

อำเภอบางพลีมีวัดเพิ่มขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์มากที่สุดคือ 10 วัด (ซึ่งแต่เดิมมีวัดเก่าแก่อายุเพียง 1 วัด) เป็นวัดที่สร้างขึ้นโดยชาวนาและลาวที่เทศรวัชาในช่วงกรุงธนบุรีครั้งหนึ่ง (สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระยาตากสินมหาราชยกทัพไปช่วยกรุงธนบุรี พ.ศ.2321) และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกครั้งหนึ่ง (ศึกเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369) ซึ่งเป็นกลุ่มใหญ่ที่ได้แยกย้ายกันไปจากบ้านใหญ่ลาว(ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอมืองนครนายก) ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่อำเภอบางพลีและบางส่วนของพื้นที่อำเภอมืองนครนายก และในเวลาต่อมาได้มีการอพยพเคลื่อนย้ายของชนรุ่นหลังไปยังพื้นที่อื่นอีกบ้าง ส่วนอำเภองครักษ์ก็เพิ่งมีวัดเพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 6 -7 ซึ่งมีการจัดการชลประทานโดยการขุดคลองคลองรังสิตประยูรศักดิ์โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามรวมทั้งการขุดคลองและการก่อสร้างประตูน้ำอีกหลายแห่งในลำน้ำสำคัญที่สร้างโดยรัฐบาล มีประชาชนจากหลายท้องถิ่นได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำนาอยู่ในพื้นที่ชลประทานเหล่านี้ แต่เนื่องจากมีหลายกลุ่ม หลายช่วงเวลา และมีพื้นที่กว้างขวาง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจึงค่อนข้างกระจายตัว คงจะเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้มีวัดอยู่ค่อนข้างห่างกัน ร่วมกับฐานะทางเศรษฐกิจของชุมชนที่เพิ่งเกิดขึ้นในระยะหลัง และการมีชุมชนไทยอิสลามหลายชุมชนทางใต้ของพื้นที่อำเภองครักษ์

ด้วยลักษณะเฉพาะของชุมชนและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่น่าสนใจในบริเวณอำเภอดังกล่าวของจังหวัดนครนายกที่สะท้อนให้เห็นภาพความเป็นมาของท้องถิ่น พัฒนาการและความเป็นอยู่ของชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน สถานที่ซึ่งคนในชุมชนช่วยกันสร้างและช่วยกันดูแลคือวัด ที่ได้ทำหน้าที่เป็นหลักฐานบอกความเป็นมาของชุมชน เมื่อพิจารณาช่วงเวลาการเกิดขึ้นของวัดในพื้นที่ตำบลต่างๆก็จะสามารถให้ภาพความเป็นมา พัฒนาการ และความเป็นอยู่ของจังหวัดนครนายกในช่วงเวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน และด้วยเหตุที่ตำบลอันเป็นที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของประชาชนสืบต่อกันมานั้นเป็นภาพจริงที่เป็นรูปธรรมและมีความคงที่มากกว่าเขตการปกครองที่เป็นภาพเสมือนที่มีการประกาศปรับเปลี่ยนได้เสมอ อายุของวัดในแต่ละตำบลจึงทำให้ทราบถึงที่ตั้งของชุมชนเก่าแก่ในแต่ละอำเภอ ทั้งนี้ได้แยกเป็นรายอำเภอดังตารางที่ 4-7 ต่อไปนี้

ตาราง 4 วัดในอำเภอเมืองนครนายก จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัด

	ช่วงเวลา							รวม
	อยุธยา	ธนบุรี	ร.1-3	ร.4-5	ร.6-7	2475-2500	2501-2543	
ตำบล								
สาริกา	-	-	6	5	-	2	3	16
พรหมณี	-	-	1	2	1	5	-	9
ศรีนาวา	1	1	-	2	1	1	3	9
เขาพระ	-	-	2	3	2	-	2	9
บ้านใหญ่	-	3	3	1	1	-	-	8
ดงละคร	-	-	1	1	1	2	2	7
ท่าช้าง	2	1	-	2	-	1	-	6
หินตั้ง	-	-	-	2	-	2	2	6
นครนายก	-	-	3	-	2	-	-	5
ท่าทราย	-	-	-	4	-	-	-	4
ศรีจุฬา	-	-	-	2	1	-	1	4
ดอนยาย	-	-	-	-	1	-	1	2
วังกระโจม	-	-	-	-	1	-	-	-
	3	5	16	24	10	13	14	85

อำเภอเมืองนครนายกมีวัดอยู่เป็นจำนวนมากที่สุดคือ 85 วัด ในจำนวนนี้ เป็นวัดมหานิกาย 79 วัด และเป็นวัดธรรมยุติกนิกาย 6 วัด(ไม่มีในอำเภออื่น) ได้แก่ วัดวังกระโจม ในตำบลท่าช้าง วัดสันตยารามและวัดโยธีราษฎร์ศรัทธาราม ในตำบลพรหมณี วัดคลองโพธิ์ ในตำบลดงละคร และ วัดถ้ำสาริกา วัดตำหนัก ในตำบลสาริกา ตำบลสาริกามีจำนวนวัดมากถึง 16 วัดเนื่องจากเดิมพื้นที่เป็นป่าเขาอันเหมาะสมแก่การเป็นสำนักสงฆ์ และเมื่อมีกำลังศรัทธาเข้ามาทำนุบำรุงมากขึ้นจึงได้ขอขึ้นทะเบียนเป็นวัด และบางตำบลที่ไม่มีวัดตั้งอยู่เลย(ตามพื้นที่การปกครอง) แต่ชาวบ้านก็ยังจะไปทำบุญที่วัดเดิมตามความเคยชิน เนื่องจากอยู่ไม่ห่างกัน เช่นตำบลวังกระโจม (เคยเป็นที่ตั้งของอำเภอวังกระโจมหรืออำเภอเมืองนครนายกในปัจจุบัน) ซึ่งไม่มีวัดอยู่เลยนั้นเป็นที่ตั้งตลาด ร้านค้าและบ้านเรือนชาวบ้านที่สืบทอดกันมานาน แต่ตามข้อมูลไม่มีวัดอยู่ในพื้นที่ วัดวังกระโจมซึ่งเคยตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลวังกระโจม อำเภอวังกระโจม (อำเภอเมืองนครนายกปัจจุบัน) ก็กลายมาเป็นวัดในตำบลท่าช้าง ใกล้ตลาดวังกระโจม

การจัดแบ่งเขตการปกครองที่ปรับเปลี่ยนไปตามจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น รวมทั้งการแบ่งเขตเลือกตั้ง ทำให้มีการตัดแยกพื้นที่เป็นตำบลใหม่ บางตำบลที่ไม่มีวัดเลยนั้นเป็นเรื่องบังเอิญมิใช่ระดับความศรัทธาในพระพุทธศาสนา แต่เป็นเรื่องทางการปกครองส่วนท้องถิ่น ตำบลสาริกาที่มีวัดมากก็มีพื้นที่กว้างขวาง แต่มีประชากรไม่หนาแน่นเท่าในเขตเทศบาล การมีวัดถึง 16 วัด ซึ่งกระจายไปตามพื้นที่กว้างนี้ ทำให้ญาติโยมในพื้นที่ดูแลกันได้ไม่สะดวกนัก หลายวัดจึงมีผู้มีจิตศรัทธาจากท้องถิ่นอื่นโดยเฉพาะจากกรุงเทพฯ เป็นผู้อุปถัมภ์การก่อสร้างศาสนาคารต่างๆ

ตำบลที่เป็นชุมชนเก่าแก่ในบริเวณพื้นที่ปกครองอำเภอเมืองนครนายกมาตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ตำบลศรีนาวา บ้านใหญ่ และท่าช้าง โดยมีวัดเก่าสมัยอยุธยาปรากฏอยู่ในตำบลศรีนาวาและตำบลท่าช้าง 3 วัด ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีมีวัดเพิ่มขึ้นในตำบลท่าช้างและตำบลศรีนาวารวม 2 วัด ซึ่งอาจเป็นการขยายตัวตามปกติในชุมชนที่มั่นคงขึ้นแล้ว หรือเป็นผลจากการอพยพมาตั้งถิ่นฐานของประชาชนจากถิ่นอื่นและมีวัดเพิ่มขึ้นอีก 3 วัดในตำบลบ้านใหญ่(บ้านใหญ่ลาว) ซึ่งเป็นวัดที่สร้างขึ้นโดยชาวลาวเวียงจันทน์ที่อพยพหลบภัยมาประมาณ พ.ศ.2321 - พ.ศ. 2322 การขยายตัวของชุมชนเป็นหมู่บ้านหรือตำบลเป็นไปอย่างกว้างขวางในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีการกระจายไปในหลายตำบล(ปัจจุบัน) รวม 24 วัด

เป็นที่สังเกตว่าตำบลที่มีวัดจำนวนน้อยและเพิ่งมีวัดเกิดขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 - 5 คือตำบลศรีจุฬาและตำบลดอนยอนั้น เป็นพื้นที่ทางตอนใต้ของอำเภอเมืองนครนายก ใกล้เคียงกับพื้นที่อำเภอองครักษ์ ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มเป็นที่ทำนา มีชุมชนตั้งอยู่กระจัดกระจายคล้ายกับลักษณะชุมชนในพื้นที่อำเภอองครักษ์ แม้ว่าจะสามารถทำนาได้แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ดินเค็มเช่นเดียวกับพื้นที่ตอนล่างของอำเภอองครักษ์ จึงอาจสรุปได้ว่าเป็นชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่

ตำบลที่ไม่มีวัดเพิ่มขึ้นเลยตั้งแต่หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 เป็นต้นมาได้แก่ ตำบลบ้านใหญ่ ตำบลนครนายก ตำบลท่าทราย และ ตำบลวังกระโจม ซึ่งพบว่าเป็นชุมชนเก่าที่มีพื้นที่ติดต่อกัน มีประชากรหนาแน่น ตำบลบ้านใหญ่ นครนายก และวังกระโจม เป็นชุมชนเมืองที่ขยายตัวขึ้น และปัจจุบันอยู่ในเขตเทศบาลเมืองนครนายก ส่วนกรณีตำบลท่าทรายซึ่งไม่ใช่เขตประชากรหนาแน่นนั้น การที่ไม่มีวัดเพิ่มขึ้นในเวลาประมาณ 70 ปีที่ผ่านมาคงเนื่องมาจากในตำบลนี้และบริเวณใกล้เคียงมีวัดเรียงรายใกล้เคียงกันตามลำน้ำนครนายกอยู่หลายวัด แต่ละวัดอยู่ห่างกันเพียง 2-3 กิโลเมตรเท่านั้น

เมื่อพิจารณาการเพิ่มขึ้นของวัดในตำบลสาริกาที่มีลักษณะพื้นที่เป็นป่าเขาและมีประชาชนไม่หนาแน่นเท่าเขตเมืองร่วมกับการสำรวจในพื้นที่ พบว่าส่วนใหญ่เป็นวัดขนาดเล็กที่ชาวบ้านสร้างขึ้นใกล้ชุมชนและได้รับการบูรณะหรือก่อสร้างเพิ่มเติมต่อมาตามความจำเป็นของวัดและตามกำลังของชาวบ้าน หลายวัดมีคหบดีชาวนครนายกบางตระกูลเป็นผู้อุปถัมภ์สร้างศาสนาคารในวัด ระยะเวลาจึงมีผู้มีจิตศรัทธาจากถิ่นอื่นเข้าไปมีส่วนร่วมกับชาวบ้านในการบูรณะหรือการก่อสร้างเพิ่มเติม

ตาราง 5 วัดในอำเภอบ้านนา จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาการสร้างวัด

	ช่วงเวลา							
อยุธยา	ธนบุรี	ร.1-3	ร.4-5	ร.6-7	2475- 2500	2501- 2543	รวม	
ตำบล								
บ้านพร้าว	-	-	-	2	1	-	3	6
บ้านพริก	-	-	-	2	2	1	-	5
บ้านนา	1	-	2	1	-	-	1	5
พิกุลออก	1	2	-	2	-	-	-	5
ศรีกะอาง	-	-	-	-	1	2	2	5
ทองหลาง	2	1	-	-	-	-	1	4
อาษา	3	-	-	1	-	-	-	4
บางอ้อ	-	-	1	1	1	-	-	3
เขาเพิ่ม	-	-	-	-	-	-	3	3
ป่าชะ	-	-	-	1	1	-	2	2
7	3	3	10	6	3	10	42	

อำเภอบ้านนาเคยเป็นชุมชนเก่าที่มีบทบาทสำคัญทางยุทธศาสตร์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งเป็นที่ตั้งของกรมโกลนในสมัยรัตนโกสินทร์มาจนถึงรัชกาลที่ 5 และแม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่อยู่ในเส้นทางหลักปราจีนบุรี - สระบุรี (ทางหลวงหมายเลข 33 หรือถนนสุวรรณศร) จึงปรากฏว่ามีวัดเก่าสมัยอยุธยามากถึง 7 วัด (และยังคงมีวัดร้างอีกจำนวนหนึ่ง) ในขณะที่อำเภอมืองนครนายกมีวัดที่สร้างสมัยอยุธยาเพียง 3 วัด ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันมีวัดเพิ่มขึ้นในอำเภอบ้านนาไม่มากเท่ากับวัดในอำเภอมืองนครนายก ในการสำรวจพบว่าในอำเภอบ้านนามีที่พัทธสงฆ์(ที่อาจตั้งขึ้นเป็นวัดได้ต่อไป) มากถึง 9 แห่งในตำบลป่าชะ พิกุลออก บ้านพร้าว และบ้านพริก ที่พัทธสงฆ์บางแห่งเขียนป้ายว่าเป็นวัด แม้ในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารก็ยังปรากฏว่ามีการระบุชื่อสำนักสงฆ์เป็นวัด ความไม่ใส่ใจหรืออาจเป็นความไม่เข้าใจในเรื่องสถานภาพความป็นวัดนี้ อาจเป็นด้วยทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านต่างก็ไม่สนใจในที่มาและความแตกต่างกันของที่พัทธสงฆ์กับวัด จึงสะดวกที่จะเรียกเป็นวัดหากเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์

จากหลักฐานการสร้างวัดมีเพียงตำบลบ้านนา พิกุลออก ทองหลาง และอาษาเป็นชุมชนเก่าแก่มากตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี ในตำบลเหล่านี้วัดจะอยู่ไม่ห่างกันมากและมีชุมชนอยู่ใกล้ซึ่งขยายตัวออกมาเรื่อยๆบางแห่งมีชุมชนอยู่ล้อมวัด สภาพคล้ายชุมชนเก่าใกล้วัดทางฝั่งธนบุรีของกรุงเทพมหานคร มีบางวัดใช้สถานที่ลานโล่งสำหรับการค้าขายคล้ายตลาดนัดเช่น วัดสมอบุญคง ตำบลบ้านนา และบางวัดไม่กำหนดขอบเขตที่ชัดเจน ประกอบกับผู้ค้าขายก็ขาดความสำนึกในเรื่องความเหมาะสม ตลาดนัดจึงรุกเข้าไปจนติดกำแพงแก้วของพระอุโบสถ เช่น วัดพิกุลออก ตำบลบ้านนา วัดในอำเภอบ้านนาส่วนใหญ่เป็นวัดที่ชาวบ้านในท้องถิ่นไปทำบุญกันสม่ำเสมอ บางวัดมีกิจกรรมรักษาผู้ติดยาเสพติดเป็นบริการสังคมร่วมกับฝ่าย

ปกครองและส่วนราชการในท้องถิ่น พร้อมกับมีการปรุงยาแผนโบราณเป็นกิจกรรมที่ชักจูงคนเข้าวัดเช่น วัดเขาเพิ่มศรีสวัสดิ์ ตำบลเขาเพิ่ม

เมื่อพิจารณาจากช่วงเวลาของการสร้างวัด ตำบลที่เป็นชุมชนเก่าแก่ในพื้นที่ปกครองของอำเภอ บ้านนาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงธนบุรีได้แก่ ตำบลบ้านนา พิศุลออก ทองหลาง และอาษา จนถึงต้นสมัยรัตนโกสินทร์จึงมีการสร้างวัดที่ตำบลบางอ้อ และตำบลอื่นจากการสำรวจพบว่าลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวไทยที่อำเภอบ้านนาในตำบลที่น่าจะเป็นชุมชนที่สืบทอดกันมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยาใน 4 ตำบลนั้นมีลักษณะการตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหรือเป็นคุ่มคล้ายกับชุมชนเกษตรกรรมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาและบริเวณภาคกลาง ซึ่งน่าจะอธิบายได้ว่าเหตุใดจึงมีการรวมตัวของชุมชนอยู่ในพื้นที่ 4 ตำบลนี้เป็นเวลายาวนานและทำให้สันนิษฐานได้ว่าคนไทยพื้นถิ่นที่แท้จริงของนครนายกนั้น คือคนไทยที่เรียกว่าเป็น “คนไทยอยุธยา” ซึ่งมีอาชีพทำไร่ทำนาหรืออาจมีบางส่วนที่รับราชการในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงศรีอยุธยา และการควบคุมดูแลช้างป่าที่ถือว่าเป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน

ตาราง 6 วัดในอำเภopakพลี จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาสร้างวัด

	อยุธยา	ธนบุรี	ช่วงเวลา			2475-2500	2501-2543	รวม
			ร.1-3	ร.4-5	ร.6-7			
ตำบล								
หนองแสง	-	-	3	1	3	-	1	8
ท่าเรือ	-	-	-	2	1	2	1	6
โคกกรวด	-	-	1	2	1	-	2	6
ปากพลี	1	-	-	2	-	-	1	4
เกาะหวาย	-	-	3	-	1	-	-	4
นาหินลาด	-	-	2	-	1	-	-	3
เกาะโพธิ์	-	-	1	-	1	-	1	3
	1	-	10	7	8	2	6	34

อำเภopakพลีมีวัดมากเป็นอันดับที่ 3 ของจังหวัดคือ 34 วัด ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ อำเภopakพลีมีวัดเพียงวัดเดียวคือวัดโพธิ์ปากพลี ตำบลปากพลี และเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องมาจากการอพยพมาตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพวน(ลาวพวน)ที่กองทัพไทยกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ และหัวเมืองใกล้เคียง โดยเฉพาะภายหลังศึกเจ้าอนุวงศ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีการกวาดต้อนมากกว่าครึ่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกตีเวียงจันทน์ในสมัยกรุงธนบุรี จากการสอบถามผู้รู้ในหลายหมู่บ้านพอจะสรุปได้ว่า กลุ่มชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมานั้นจะรวมตัวกันอยู่บริเวณบ้านใหญ่ลาว (ปัจจุบันคือตำบลบ้านใหญ่ อำเภอมืองนครนายก) เมื่อแรกมาถึง ต่อเมื่อแข็งแรงดีแล้วจึงออกไปแสวงหาที่ทำกินในที่ห่างไกลออกไป ชาวลาวส่วนใหญ่ออกไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณอำเภopakพลี หมู่บ้านหรือ

ชุมชนเกษตรเหล่านี้จึงมีอายุรุ่นเดียวกันและสร้างวัดของชุมชนขึ้นตามคติดั้งเดิมในเวลาไล่เรียงกัน เมื่อมีการขยายตัวของชุมชนออกไปอีกก็จะเกิดรูปแบบเดิมอีก ลักษณะของการอยู่ร่วมกันของวัดกับตลาดปรากฏให้เห็นได้ชัดเจนที่วัดโพธิ์ปากพลีซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ที่มีชุมชนล้อมรอบ แม้ว่าจะไม่ได้จัดระเบียบอย่างดี แต่มีการกำหนดเขตให้เป็นตลาดหน้าวัด ไม่รูกล้ำเข้าไปในส่วนอื่นของวัด

หลัง พ.ศ.2500 เป็นต้นมา อำเภอปากพลีมีวัดเพิ่มขึ้นเพียง 8 วัดในขณะที่มีวัดเพิ่มขึ้นในพื้นที่อำเภอเมืองนครนายก 27 วัด อำเภอบ้านนา 13 วัด และอำเภองครักษ์ 14 วัด ซึ่งอาจเป็นเพราะมีวัดอยู่เพียงพอที่ชาวบ้านจะดูแลพระเถระให้มีอาหารขบฉันได้ไม่ลำบาก และอาจเป็น เพราะชุมชนไม่มีการขยายตัวอีก จากการสังเกตและสัมภาษณ์พบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่โดยเฉพาะผู้สูงอายุยังมีศรัทธาในพระสงฆ์ แต่ก็มีแนวโน้มว่าจะลดลงในกลุ่มที่มีอายุน้อยลงตามลำดับ วัดในอำเภอปากพลีส่วนใหญ่สงบเงียบ ยังไม่มีศรัทธาจากภายนอกท้องถิ่นเข้ามาเกี่ยวข้องมากอย่างเช่นวัดในอำเภอเมืองนครนายก ที่มีศักยภาพทางการท่องเที่ยวในการสำรวจได้พบว่ามีการจัดพิธีกรรมในวัด 2 แห่งคือพิธีกรรมวัดโพธิ์ปากพลี ตำบลปากพลี ซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยชาวบ้านและได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรภายนอกทั้งด้านวิชาการและงบประมาณในการดำเนินงาน มีการเก็บรวบรวมโบราณวัตถุต่างๆไว้มากแต่ไม่เน้นการจัดแสดง อีกแห่งหนึ่งคือพิธีกรรมวัดฝั่งคลอง ตำบลเกาะหวาย ซึ่งมีเจ้าอาวาสเป็นผู้บุกเบิกงานทั้งการเก็บรวบรวม การจัดแสดง และการศึกษาค้นคว้า โดยเน้นที่เรื่องราวของชาวพวน ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของอำเภอปากพลีในอดีต

ตาราง 7 วัดในอำเภองครักษ์ จำแนกตามตำบลที่ตั้งวัดและช่วงเวลาการสร้างวัด

	อยุธยา	ธนบุรี	ช่วงเวลา			2475- 2500	2501- 2543	รวม
			ร.1-3	ร.4-5	ร.6-7			
ตำบล								
บางสมบูรณ์	-	-	-	1	1	3	2	7
บางปลากด	1	-	-	1	-	-	2	4
บางลูกเสือ	-	-	-	-	1	2	1	4
คลองใหญ่	-	-	-	-	2	-	1	3
ศิระกระบือ	-	-	-	-	1	1	1	3
ชุมพล	-	-	-	-	1	-	-	1
ทรายมูล	-	-	-	-	-	1	-	1
พระอาจารย์	-	-	-	-	1	-	-	1
องครักษ์	-	1	-	-	-	-	-	1
โพธิ์แทน	-	-	-	1	-	-	-	1
บึงศาล	-	-	-	-	-	-	-	-
	1	1	-	3	7	7	7	26

พื้นที่อำเภองครักษ์ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบใช้ทำการเกษตรได้ แต่บางส่วนก็ยังเป็นดินเค็ม ชุมชนอยู่ห่างกันและมีวัดรวม 26 วัด วัดในอำเภองครักษ์เกือบทั้งหมด (21 วัด) สร้างขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6-7 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการขยายพื้นที่ทำการเกษตรในทุ่งหลวงรังสิต โดยชุดคลองชลประทานอย่างเป็นระบบ เมื่อพิจารณาจากอายุของวัด ตำบลบางปลาเกิดที่มีวัดสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา 1 วัดและตำบลองครักษ์ที่มีวัดสร้างในสมัยกรุงธนบุรี 1 วัด คงจะเป็นชุมชนที่เก่าแก่และอยู่โดดเดี่ยว มีตำบลที่มีวัดอยู่เพียงวัดเดียวรวม 5 ตำบล และมีตำบลที่ไม่มีวัดตั้งอยู่เลย 1 ตำบลคือตำบลบึงศาล อย่างไรก็ตามก็ติดถนนที่เชื่อมต่อกันไปทั่วนั้นได้ช่วยให้ความสะดวกแก่ชาวบ้านในการเดินทางไปทำบุญที่วัดในตำบลอื่นที่อยู่ใกล้บ้านโดยใช้ยานพาหนะเพื่อการเกษตรเช่นเดียวกับพื้นที่ชนบททั่วไปทางภาคกลาง ประกอบกับการตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันทำให้ไม่มีความสะดวกในการรวมตัวกันของชุมชนเล็กในตำบลและพื้นที่ทางตอนใต้ของอำเภอซึ่งติดต่อกับอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา และเขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร พบว่ามีสุเหร่าตั้งอยู่ 24 แห่งในชุมชนอิสลาม ซึ่งอาจเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีวัดไม่มาก

ในอำเภองครักษ์มีวัดเก่าแก่ที่เป็นสถานที่ทำบุญของชาวบ้าน 3 จังหวัดที่มีเขตติดต่อกันคือวัดพลอยกระจำศรี ตำบลบางสมบุรณ์ วัดนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนครนายก บริเวณปากคลองทกวาสายล่างซึ่งเป็นแนวแบ่งเขตของ 3 จังหวัดคือจังหวัดนครนายก (ตำบลบางสมบุรณ์ อำเภองครักษ์) จังหวัดปราจีนบุรี (ตำบลบางยาง อำเภอบ้านสร้าง) และจังหวัดฉะเชิงเทรา(ตำบลโยธกา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว) ซึ่งเป็นความสะดวกของชาวบ้านในการเดินทางไปทำบุญโดยไม่มีความรู้สึกแบ่งแยกกันทั้งในระดับตำบล อำเภอ และจังหวัด เนื่องจากการสำรวจพบว่าลักษณะการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่อำเภองครักษ์จะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากอำเภออื่นอันเนื่องมาจากสภาพพื้นที่ กล่าวคือมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันและเรียงกันไปตามคลองชลประทานสายต่างๆที่มีการขุดเป็นแนวเส้นขนานแบบคลองซอย แม้ว่าจะตั้งอยู่ใกล้กันแต่จะไกลกันโดยการเดินทางที่อ้อมไปตามแนวคลอง

ก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัดอยู่ในอำเภองครักษ์เพียง 5 วัด ตั้งอยู่ในตำบลบางสมบุรณ์ บางปลาเกิด องครักษ์ และโพธิ์แทน ซึ่งเป็นชุมชน"คนไทยอยุธยา"ที่ตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มกระจายตัวอยู่ในพื้นที่ก่อนการขุดคลองชลประทาน และเมื่อมีประชาชนอพยพเข้ามาทำนาอยู่ในพื้นที่ชลประทานนี้แล้ว ต่อมาจึงมีวัดเพิ่มขึ้นอีกนับจนถึงปัจจุบันรวม 21 วัด หรือกล่าวได้ว่าประมาณร้อยละ 80 ของวัดในอำเภองครักษ์มีอายุไม่มากนัก

จากข้อมูลอายุของวัดทั้ง 4 อำเภอ (ตารางที่ 4-7) ปรากฏว่าในช่วงเวลาต่าง ๆ นั้นมีวัดเพิ่มขึ้นมาก บ้างน้อยบ้างหรือในบางช่วงนั้นไม่มีวัดเพิ่มขึ้นเลย อย่างไรก็ตามก็ยังมีวัดร้างที่คนในพื้นที่กล่าวถึง บางแห่งยังคงมีหลักฐานของการเคยเป็นสถานที่ตั้งวัดมาก่อน จึงอาจคลาดเคลื่อนได้ในกรณีที่ตั้งวัดในช่วงเวลาหนึ่งแล้วทิ้งร้างด้วยเหตุต่างๆ มีวัดจำนวนหนึ่งที่ผู้ให้ข้อมูลในท้องถิ่นระบุว่าเคยตั้งอยู่ที่อื่นนอกจากที่ตั้งปัจจุบัน เหตุผลสำคัญของการย้ายวัดคือการย้ายไปพร้อมกับชุมชนผู้ดูแลวัดที่ไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ ซึ่งเป็นกรณีที่วัดยังไม่มีอาคารถาวรมากนัก แม้พระอุโบสถ (ถ้าสร้างขึ้นแล้ว) ก็ยังเป็นเสาไม้ หลังคามุงสังกะสี หรือเป็นศาลาโปร่งอย่างเดียวกับสิมโปร่งของอีสาน จึงสามารถรื้อถอนได้ง่ายและไม่ค่อยมีร่องรอยใดเหลืออยู่

จำนวนของวัดที่สร้างขึ้นในแต่ละช่วงเวลาที่ผ่านมามีความสอดคล้องกับลักษณะการเป็นชุมชนโบราณแบบหมู่บ้านของตำบลต่างๆ กล่าวคือในช่วงเวลาที่นครนายกเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลายาวนานถึง 4 ศตวรรษนั้น มีวัดที่ผู้ให้ข้อมูลในพื้นที่ รวมทั้งข้อมูลเอกสารและข้อมูลแวดล้อมต่างๆระบุว่า เป็นวัดเก่ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคาดเดาว่าเป็นอยุธยาตอนกลางลงมาถึงอยุธยาตอนปลาย 12 วัด ใน

จำนวนนี้ 10 วัดอยู่ในบริเวณอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนาซึ่งเป็นชุมชนสำคัญในสมัยนั้น ส่วนในอำเภอปากพลีที่พื้นที่เป็นป่าเขาเริ่มลาดชันขึ้นบ้างและในอำเภองครักษ์ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มดินเดิมนั้น เดิมมีวัดอยู่น้อยซึ่งคง เป็นไปตามความเหมาะสมสำหรับชุมชนที่อยู่โดดเดี่ยวและห่างไกล พื้นที่อำเภอปากพลีเริ่มมีวัดมากขึ้นหลังจากมีการอพยพครัวชาวพวนเข้ามาตั้งถิ่นฐานและค่อยเพิ่มจำนวนขึ้นเมื่อชุมชนมีความมั่นคงแล้ว ส่วนพื้นที่อำเภองครักษ์นั้นเพิ่งมีวัดเพิ่มมากขึ้นในช่วงเวลาที่มีประชาชนอพยพเข้ามาทำนาในพื้นที่ชลประทานหลังการขุดคลองรังสิตฯและระบบคลองซอย

จากอายุวัดหรือช่วงเวลาสร้างวัดซึ่งเป็นเวลาที่ชุมชนนั้นมีความมั่นคงดี สามารถทำมาหากินเลี้ยงตัวได้แล้วนั้น พบว่าชุมชนเมืองนครนายกในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะมีที่ตั้งอยู่ในบริเวณอำเภอบ้านนาและบริเวณเมืองนครนายกปัจจุบัน โดยที่ชุมชนใหญ่จะอยู่ที่บ้านนาได้แก่บริเวณตำบลทองหลาง บ้านนา อาษา และพิบูลย์นอก ในบริเวณตัวเมืองมีชุมชนเก่าคือบริเวณตำบลท่าช้าง ศรีนาวา และวังกระโจม วัดร้างสมัยอยุธยาที่มีร่องรอยเหลืออยู่บ้างก็จะอยู่ในบริเวณดังกล่าวหรือบริเวณใกล้เคียง ส่วนบริเวณอำเภอปากพลีที่เป็นป่าเขามีชุมชนอยู่ที่ตำบลปากพลี และ อำเภองครักษ์ที่เป็นพื้นที่ดินเดิมนั้นมีชุมชนเก่าอยู่ที่ตำบลบางปลากรด ในสมัยกรุงธนบุรีมีชุมชนใหญ่เกิดขึ้นคือตำบลบ้านใหญ่(บ้านใหญ่ลาว)ที่เป็นที่รวมของชาวลาวซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ และที่ตำบลองครักษ์มีชุมชนคนไทยอยุธยาทั้งที่หลบหนีภัยสงครามมาจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2310 และที่เป็นคนพื้นถิ่น ชุมชนที่เป็นบึงแผ่ขึ้นในช่วงเวลาดัตินรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่1-3) เมื่อพิจารณาจากการสร้างวัดคือ ตำบลดงละคร นครนายก พรหมณี สาริกา และเขาพระในพื้นที่อำเภอเมืองนครนายก ตำบลบางอ้อในพื้นที่อำเภอบ้านนา ตำบลนาหินลาด หนองแสง เกาะหวาย เกาะโพธิ์ และโคกกรวดในพื้นที่อำเภอปากพลี ซึ่งทั้งหมดเป็นชุมชนชาวพวนที่ถูกกวาดต้อนมา ส่วนพื้นที่อำเภองครักษ์ไม่มีวัดเพิ่มขึ้น ซึ่งน่าจะเป็นเพราะมีดินเค็ม และมีพื้นที่กว้างขวาง ถ้ามีชุมชนอยู่ก็คงกระจายกันออกไป จากเวลานั้นเป็นต้นมาก็มีชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานได้มั่นคงเพิ่มขึ้นอยู่ในทุกพื้นที่ เว้นแต่ในอำเภองครักษ์ที่มีการขยายตัวอย่างชัดเจนหลังจากการขุดคลองชลประทานและเปิดที่ทำนาเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ 6

จำนวนของพระสงฆ์ในวัดก็คงจะเป็นปัจจัยหนึ่งของการเป็นวัดขึ้นและการรักษาสภาพวัดไว้ได้นอกเหนือไปจากปัจจัยทางการทำมาหากินและสังคม เป็นธรรมดาที่ชุมชนเล็กๆจะมีวัดเพียงแห่งเดียวและมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่น้อยเพราะพระจำเป็นต้องพึ่งชาวบ้าน ในชุมชนเกษตรกรรมหลายแห่งที่อยู่ห่างไกลออกไปชาวบ้านยังคงรักษาธรรมเนียมการจัดเวรทำบุญตักบาตรในหมู่บ้านเรียกว่า "แกงเวร" ซึ่งพบว่าเป็นวิธีการที่เหมาะสมสำหรับวัดที่อยู่ในชุมชนขนาดเล็ก เป็นการประกันได้ว่าพระจะมีภัตตาหารเสมอ จากการสำรวจพบว่าในวัดขนาดเล็กบางแห่งที่มีพระสงฆ์ 2-3 รูปนั้นชาวบ้านต้องไปนิมนต์พระสงฆ์จากท้องถื่นใกล้เคียงมาอยู่จำพรรษา และบางแห่งพบว่าเจ้าอาวาสเป็นบุตรหลานของคหบดีผู้สร้างวัดซึ่งบวชเป็นพระภิกษุเพื่อรักษาสภาพวัดของบรรพบุรุษไว้ จะเห็นได้ว่าจำนวนพระสงฆ์ในวัดนั้นจะต้องเหมาะสมกับกำลังของชาวบ้านจะดูแล ในการสำรวจพบว่าวัดที่มีพระสงฆ์น้อยที่สุดคือ 3 รูป (นอกพรรษา) ดังนั้นการนิมนต์พระสงฆ์เพื่องานมงคลมากถึง 9 รูป ในบางหมู่บ้านจึงอาจต้องนิมนต์มาจากหลายวัด สถิติการคณะสงฆ์ จังหวัดนครนายก ซึ่งสำรวจเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2543 (ในพรรษา)มีพระสงฆ์รวมทั้งจังหวัดจำนวน 2,213 รูป สามเณร 377 รูป มีการปกครองเป็น 4 คณะอำเภอตามเขตการปกครอง และ 32 คณะตำบล (โดยรวมบางตำบลเข้าด้วยกัน)

ชื่อของวัดต่างๆเกือบทั้งหมดมีชื่อที่แสดงถึงความเป็นวัดประจำหมู่บ้าน และหมู่บ้านส่วนใหญ่ก็ตั้งชื่อตามสภาพภูมิประเทศ เช่นมีชื่อขึ้นต้นว่า "เกาะ" เมื่ออยู่ในพื้นที่ล้อมรอบด้วยแม่น้ำลำคลองเช่น เกาะกระชาย เกาะกา หรือมีชื่อขึ้นต้นว่า "เขา" เมื่ออยู่ใกล้เขาเช่น เขาทุเรียน เขาเพิ่ม หรือขึ้นต้นด้วย "โคก" เมื่อ

ตั้งอยู่บนที่สูงหรือเนินเขาขนาดย่อมเช่น โกล่ลำนวน โกล่สว่าง หรือขึ้นต้นด้วย "คลอง" เมื่อตั้งบ้านเรือนเรียงรายตามแนวคลองเช่น คลองเทพโลก คลองใหญ่ ฯลฯ วัดจำนวนหนึ่งก็ได้เสริมแต่งชื่อวัดให้ยาวขึ้น เช่นวัดเขาเพิ่ม เป็นวัดเขาเพิ่มศรีสว่าง วัดท่าชัย เป็นวัดท่าชัยศรีสุทธาราส หรือเปลี่ยนชื่อไปใช้ชื่อเฉพาะที่ตั้งขึ้นใหม่ทั้งหมดเช่น วัดกุฎรังนอก เป็นวัดชำนานูรังสรรค์ วัดหนองแสนตอ เป็นวัดสันตยาราม และมีแนวโน้มที่นิยมกันมากขึ้น แม้ยังไม่ได้เปลี่ยนชื่อตามทะเบียนแต่ก็นิยมเขียนชื่อที่จะเปลี่ยนไว้ด้วย เช่นวัดดอนจันทาราม (วัดคลองสาม) วัดวังทิพย์พันธาราม (วัดบ้านวังรี) อย่างไรก็ตามก็ยังมีวัดอีกเป็นจำนวนมากที่มีชื่อเรียกตรงกับชื่อหมู่บ้านอันเป็นวิธีการเดิมที่ใช้เรียกวัดเพื่อให้ทราบได้ว่าเป็นวัดตั้งอยู่ที่หมู่บ้านใด ซึ่งมีรายละเอียดอยู่ในภาคผนวก ก. และ ข.

สภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกที่ทำการสำรวจนั้นมีความหลากหลายในยุคสมัยที่สร้าง และหลากหลายในคตินิยมความคิดของกลุ่มชนที่เป็นผู้สร้างวัด ในการสำรวจครั้งนี้ได้ศึกษาเฉพาะสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีความชัดเจนเพียงพอและปรากฏให้เห็นในสภาพที่ศึกษาแบบอย่างได้ การทิ้งร้างจนอยู่ในสภาพปรักหักพังนั้นถือว่าไม่มีความชัดเจนเพียงพอที่จะศึกษาแบบอย่าง การสร้างขึ้นใหม่บนพื้นที่อาคารเดิมหรือการบูรณะที่ผิดไปจากรูปแบบเดิมมากถือว่าเป็นอย่างสภาพที่ปรากฏ สถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้ตั้งอยู่ในวัด 187 วัด ในจังหวัดนครนายก ไม่รวมถึงสำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์หรือสถานที่ประเภทเดียวกันที่เรียกชื่ออย่างอื่น (ซึ่งยังไม่มีมีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมสำคัญ) สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดได้แก่พระอุโบสถ พระวิหาร สถูปเจดีย์ ศาลาการเปรียญ หอไตร หอระฆัง ซึ่งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส ทั้งที่อยู่ในสภาพเดิมหรือบูรณะขึ้นใหม่ โดยจำแนกสภาพที่พบเป็นกลุ่มพื้นที่อำเภอ และเป็นรายประเภทของสถาปัตยกรรมตามลำดับ

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่ได้พบในการสำรวจ ปรากฏว่ามีสภาพความสมบูรณ์แตกต่างกันบ้างตั้งแต่ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์ดีไปจนถึงประเภทที่ปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ การทำนุบำรุงสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้เกือบทั้งหมด วัดต้องพึ่งพากำลังทรัพย์ของชาวบ้านที่มีทั้งความสำนึกในการร่วมเป็นเจ้าของและการมองเห็นคุณค่า รวมทั้งมีการระดมปัจจัยจากภายนอกท้องถิ่น ซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นทั่วไปในประเทศไทย สภาพความสมบูรณ์ที่แตกต่างกันนี้จึงอาจเป็นผลจากการทำนุบำรุงจากภายนอกชุมชน จากชาวบ้านหรือจากผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นต่างไกล แต่ปัจจัยที่สำคัญที่สุดคือพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณและอยู่ใกล้ชิดสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด วัดส่วนใหญ่ในจังหวัดนครนายกเป็นวัดที่มีความผูกพันกับชุมชนและได้รับการดูแลจากชุมชนเป็นอย่างดีเท่าที่จะสามารถทำได้ มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่เห็นได้ชัดว่ามีผู้อุปถัมภ์หลักเป็นบุคคลหรือคณะบุคคลจากต่างถิ่น ทั้งนี้ไม่พิจารณาจากการเป็นเจ้าภาพในการทอดกฐินที่เป็นการนำเงินจากต่างถิ่นเข้าวัดครั้งสำคัญในรอบปี

อย่างไรก็ดีรัฐก็ได้มีส่วนร่วมในการทำนุบำรุงอยู่บ้าง โดยเฉพาะหน่วยงานในท้องถิ่นที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ต่างๆแก่วัดตามสมควรอยู่เป็นประจำ ตามความเหมาะสมและศักยภาพของแต่ละหน่วยงานที่มีวัดอุปถัมภ์และบุคลากรอยู่ในพื้นที่ ในระหว่างการสำรวจครั้งนี้พบว่ามีการพัฒนาวัดโดยการจัดสภาพภูมิทัศน์และสิ่งอำนวยความสะดวกเพื่อการท่องเที่ยว เช่นจัดให้มีป้ายแสดงแหล่งท่องเที่ยว ป้ายคำอธิบายเรื่องราวของโบราณสถาน มีการปรับปรุงทางเดินและบริเวณรอบสถาปัตยกรรมสำคัญที่เป็นจุดเน้น รวมทั้งบริเวณ

ที่จอตรก โดยได้รับความร่วมมือจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย วัดที่ได้รับการพัฒนาครั้งนี้มีจำนวน 8 วัด ซึ่งมีโบราณสถานที่เข้าใจว่าจังหวัดนครนายกพิจารณาเห็นว่าจะได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวดังนี้

1. วัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก
2. วัดเขานางบวช ตำบลเขาพระ อำเภอเมืองนครนายก
3. วัดโพธิ์นายก ตำบลท่าช้าง อำเภอเมือง
4. วัดท่าช้าง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก
5. วัดสมบูรณสัมมาคี ตำบลเขาพระ อำเภอเมืองนครนายก
6. วัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา
7. วัดอัมพวัน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา
8. วัดทองหลาง ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา

การพิจารณาคัดเลือกวัดเพื่อพัฒนาทางกายภาพให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวจำนวน 8 วัดนี้ ได้ดำเนินการแล้วเสร็จแต่มีการประชาสัมพันธ์น้อย ทำให้ยังไม่เป็นที่รู้จัก หรืออาจไม่มีรายละเอียดของความน่าสนใจมากพอที่จะดึงดูดนักท่องเที่ยว อย่างไรก็ตามการพัฒนาวัดในลักษณะเช่นนี้ก็ได้ช่วยสร้างความตื่นตัวในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมสำคัญที่เคยปล่อยไว้ตามธรรมชาติ และผู้เกี่ยวข้องที่ได้พบเห็นการเปลี่ยนแปลงจะมีความเข้าใจและมีทัศนคติที่ดีต่อการอนุรักษ์ การพิจารณาเลือกพัฒนามิวนวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีลักษณะเน้นให้สถาปัตยกรรมสำคัญอย่างใดอย่างหนึ่งในวัดดูเด่นขึ้น พร้อมทั้งให้ความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวในการเดินทางได้รอบบริเวณ ซึ่งสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้จำนวน 4 แห่งเป็นส่วนหนึ่งของโบราณสถานที่กรมศิลปากรขึ้นทะเบียนไว้แล้วรวม 5 แห่ง (ผนวก ง.) คือวัดใหญ่ทักษิณาราม วัดท่าช้าง วัดทองย้อย และวัดอัมพวัน

ในการสำรวจได้พบว่ามีสถาปัตยกรรมสำคัญอีกมากที่มีคุณค่า ควรอนุรักษ์ และควรเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จัก หรือพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปวัฒนธรรม แต่ไม่เป็นที่รู้จัก เช่นพระอุโบสถโบราณที่อยู่ในวัดนางหงษ์ ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายกซึ่งไม่มีเอกสารใดกล่าวถึง รวมทั้งไม่มีผู้ให้ข้อมูลก่อนการสำรวจ เป็นโบราณสถานที่ยังเหลือรายละเอียดทั้งรูปแบบและสวดลายตกแต่งให้ศึกษาได้มากและชัดเจนกว่าพระอุโบสถเดิมของวัดแก้วตา (วัดร้างไปเพราะรวมเข้ากับวัดอุดมธานี) ที่ตั้งอยู่ในวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก ซึ่งมีเอกสารกล่าวถึงเป็นจำนวนมาก

สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญที่พบในการสำรวจครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จำแนกความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมเป็น 4 ระดับได้แก่

1. ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์หรือบูรณะแล้วและยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์
2. ประเภทที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงสภาพการใช้สอยแตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิม
3. ประเภทที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้ว
4. ประเภทที่ไม่รื้อทำลายแต่ปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ

ในการพิจารณาสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีอายุแตกต่างกันเหล่านี้ เป็นการรายงานสภาพความสมบูรณ์โดยไม่จำแนกออกเป็นช่วงอายุของสถาปัตยกรรมสำคัญ ซึ่งมีความไม่ชัดเจนเนื่องจากส่วนใหญ่ขาดการบันทึก และพระภิกษุที่จำพรรษาอยู่ในวัดส่วนหนึ่งได้รับนิมนต์จากที่อื่นให้มาอยู่เพื่อรักษาวัด ไม่สามารถให้ประวัติทั้งของวัดและชุมชน แม้แต่บุคคลในท้องถิ่นที่มีอายุมากก็ยังให้ข้อมูลคลาดเคลื่อนแตกต่างกันอยู่บ้าง ทั้งนี้ได้พิจารณาตามพื้นที่อำเภอซึ่งมีลักษณะภูมิประเทศแตกต่างกันและจะมีผลโดยตรงต่อสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญอีกทางหนึ่งดังนี้

1. ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์หรือบูรณะแล้วและยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์

สถาปัตยกรรมสำคัญที่ยังมีสภาพความสมบูรณ์ในระดับนี้ นอกจากเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญที่สร้างขึ้นใหม่ไม่นานมานี้ ยังมีสถาปัตยกรรมสำคัญอีกเป็นจำนวนมากที่มีอายุมากแต่ยังคงมีสภาพสมบูรณ์และใช้สอยได้เช่นเดิม ส่วนใหญ่เป็นงานเครื่องก่อ (ก่ออิฐถือปูน ไม่ใช่วัสดุคอนกรีตเสริมเหล็ก) คือพระอุโบสถขนาดเล็กตามคติเดิม และพระเจดีย์ขนาดเล็ก การที่สิ่งก่อสร้างแบบก่ออิฐถือปูนขนาดเล็กมีความคงทนนั้น น้ำหนักขนาดและโครงสร้างของอาคารคงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไม่มีการทรุดตัวและแตกร้าวได้ง่าย เนื่องจากมีมวลรวมหนักอยู่ตรงกลาง แตกต่างไปจากอาคารขนาดใหญ่ที่สร้างด้วยเทคโนโลยีคอนกรีตเสริมเหล็กที่มีโอกาสแตกร้าวหรือทรุดลงไม่เท่ากันได้มาก โดยสังเกตจากการมีและไม่มีรอยร้าวที่ผนังในบริเวณที่มีการเจาะช่องหน้าต่าง (เป็นตำแหน่งที่พบความเสียหายมากที่สุดเมื่ออาคารแข็งแรงไม่เพียงพอ) ซึ่งแสดงให้เห็นความสอดคล้องกันในการออกแบบอาคารเท่าที่เพียงพอแก่การใช้สอย และใช้วิธีการก่อสร้างแบบผนังรับน้ำหนัก (Wall bearing) บนฐานรากแบบแผ่กระจาย ทำให้ลดการบิดตัวและหากมีการทรุดตัวก็จะทรุดลงเท่ากันโดยการกระจายน้ำหนัก อย่างไรก็ตามงานสถาปัตยกรรมสำคัญก่ออิฐถือปูนที่ทราบจากการสอบถามว่าได้พังทลายลงไปหลายแห่งคือพระเจดีย์ (ซึ่งผู้ให้ข้อมูลอธิบายลักษณะเป็นอย่างพระเจดีย์ ไม่มีพระปรางค์) อาจเป็นด้วยมวลน้ำหนักที่รวมกันในเนื้อที่น้อยอาจทำให้ยุบตัวลงง่ายเมื่อดินอ่อน ประกอบกับมีการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุทำให้โครงสร้างขาดการค้ำยันกันเองและล้มลงในที่สุด

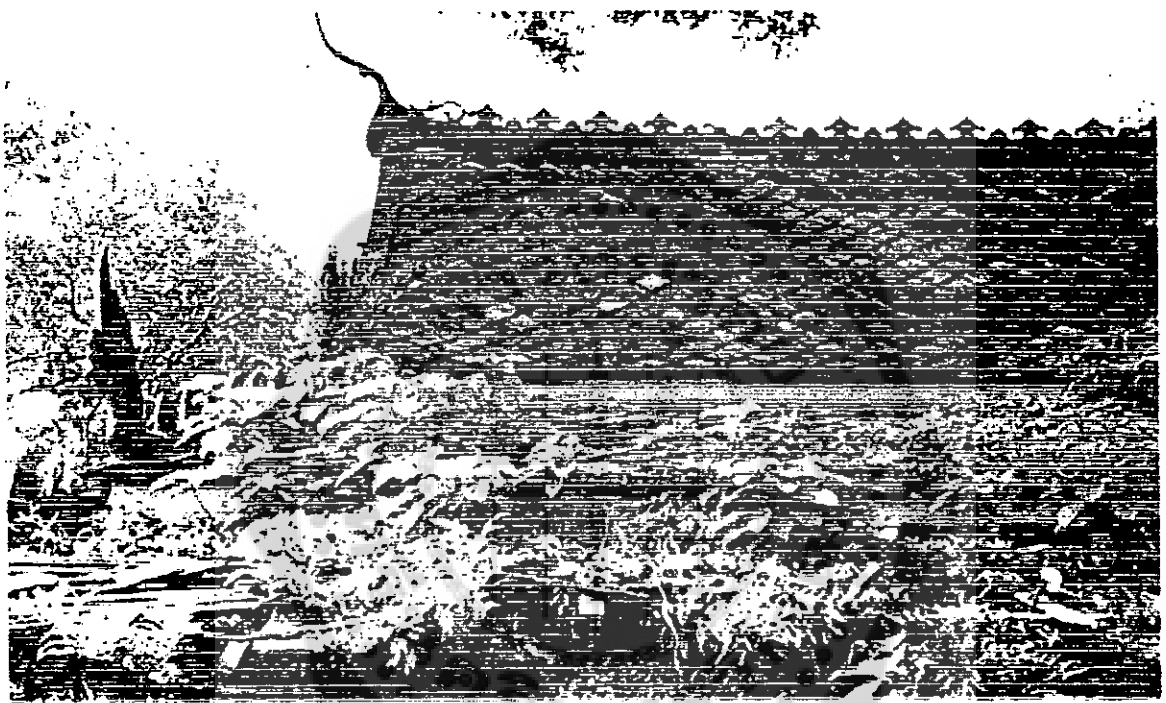
สถาปัตยกรรมเครื่องคอนกรีตคือการก่อสร้างตามแบบแผนปัจจุบันที่มีการตอกเสาเข็ม วางฐานราก แล้วหล่อเสา คาน และพื้น ซึ่งเป็นวิธีการก่อสร้างที่ทำให้สิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่สามารถตั้งอยู่ได้มั่นคงนั้น เป็นวิธีการก่อสร้างที่เข้ามามีถึงวัดพร้อมกับแบบก่อสร้างพระอุโบสถมาตรฐานที่ได้รับแบบก่อสร้างจากกรมศิลปากร ในสมัยรัชกาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม บรรดาสถาปัตยกรรมเครื่องคอนกรีตที่พบในการสำรวจนั้นเป็นพระอุโบสถ ส่วนใหญ่ยังมีสภาพสมบูรณ์ดีและยังใช้สอยได้ ส่วนหนึ่งที่มีอายุอาคารมากกว่า 20 ปีได้ผ่านการบูรณะครั้งใหญ่มาแล้ว

ส่วนที่เป็นเครื่องไม้ซึ่งยังคงใช้สอยได้ในสภาพดีไปจนถึงสภาพพอใช้สอยได้ ได้แก่ศาลาการเปรียญ สร้างด้วยไม้ทั้งหลังที่ส่วนใหญ่มีอายุประมาณ 50 ปีหรือใกล้เคียงเป็นอาคารชั้นเดียวใต้ถุนสูงที่มีเสาต้นข้างที่มีพื้นที่ใช้สอยประมาณ 200 ตารางเมตรขึ้นไป หลายแห่งสร้างต่อเติมกันออกไปเรื่อยๆตามแต่จะมีผู้ถวายวัสดุก่อสร้าง(หรือซื้อเรือนถวายวัด) การวางเสาดั้งและการยกใต้ถุนสูงโปร่งนี้มีส่วนช่วยทำให้มีความมั่นคงแข็งแรงและไม่อับชื้น หลายแห่งสร้างด้วยไม้ที่ได้จากการตัดไม้ในป่าและแปรรูปด้วยเครื่องมือพื้นบ้านทำให้ตัวไม้มีขนาดใหญ่และมีความแข็งแรงของวัสดุมาก

อาคารเครื่องไม้อีกประเภทหนึ่งที่ยังมีสภาพดีแม้ว่าจะมีอายุมากคือกุฏิซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญของเขตสังฆาวาสและไม่เป็นประชากรในการสำรวจ อย่างไรก็ตามก็ควรได้กล่าวถึงเกี่ยวกับสภาพความสมบูรณ์เพื่อเทียบเคียงกับอาคารไม้ที่เป็นประชากรในการสำรวจ เมื่อเปรียบเทียบกันพบว่ากุฏิที่เป็นอาคารเครื่องไม้ซึ่งนิยมปลูกเป็นหมู่กุฏิที่รายล้อมศาลาเอนกประสงค์นั้น มีลักษณะโครงสร้าง วัสดุ และขนาดอาคารใกล้เคียงกัน แต่พบว่ากุฏิไม้ส่วนมากที่มีผู้ใช้สอยอาคารอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ มีสภาพสมบูรณ์ดีกว่าศาลาการเปรียญไม้ที่มีการใช้สอยเป็นครั้งคราวและเปิดโล่ง

เนื่องจากสภาพภูมิประเทศของอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนาที่เป็นพื้นที่ดินแข็งและใช้เป็นที่อยู่อาศัยมากกว่าการใช้เป็นพื้นที่การเกษตร ในวัดเก่าของบริเวณที่เป็นชุมชนโบราณจึงมีสถาปัตยกรรมที่ยังคงสภาพดีและพบว่ามีพระอุโบสถเก่าที่ยังคงใช้สอยได้หลายแห่ง ส่วนที่ได้รับการบูรณะมากที่สุดคือส่วนหลังคาซึ่งเป็นเครื่องไม้ การที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ได้รับความชุ่มชื้นจากป่าเขาทำให้ไม้ที่เป็น

วัสดุสำคัญนั้นผู้พังลงได้เร็ว ประกอบกับมีเมล็ดพืชและต้นกาฝากชนิดต่างๆที่นกกลานำมาและเจริญเติบโตอยู่บนส่วนหลังคาหรือส่วนที่กำจัดออกได้ยาก จึงเป็นตัวเร่งทำลายโครงสร้างหลังคาและส่วนประกอบอื่นๆของหลังคา ในระหว่างการสำรวจพบว่าหลังคาอาคารหรือส่วนใดของสิ่งก่อสร้างที่อยู่สูงนั้นมักจะมีกาฝากหรือต้นอ่อนของพืชขึ้นอยู่ไม่มากนักน้อย รวมทั้งตะไคร่ที่ขึ้นคลุมเป็นบริเวณกว้าง บางวัดที่ตั้งอยู่ใกล้ป่าเขาที่ค่อนข้างร่มครึ้มจะมีปัญหาปลวกกัดกินเครื่องบนที่เป็นไม้ ลักษณะเช่นนี้พบได้ไม่แตกต่างกันในพื้นที่อำเภอปากพลีที่มีพื้นที่ส่วนหนึ่งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 พืชกาฝากที่ขึ้นอยู่บนหลังคาสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

พื้นที่อำเภอองครักษ์เกือบทั้งหมดเป็นที่ราบลุ่มที่น้ำท่วมถึงเมื่อเกิดน้ำหลาก อันเนื่องมาจากปริมาณน้ำฝนที่มีมากในช่วงฤดูฝน น้ำและความชื้นในดินประกอบกับความเค็มของดินในบางพื้นที่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สถาปัตยกรรมสำคัญที่อยู่ในสภาพใช้สอยได้ดีส่วนใหญ่มีอายุไม่ถึง 50 ปี อย่างไรก็ตามพื้นที่อำเภอองครักษ์ก็เพิ่งจะมีการสร้างวัดอย่างถาวรมาประมาณ 50 ปีเช่นเดียวกัน ศาสนาคารเก่าส่วนใหญ่เป็นงานเครื่องก่อ (ก่ออิฐถือปูน) คือพระอุโบสถขนาดเล็กตามคติเดิม และพระเจดีย์ขนาดเล็ก ส่วนที่เป็นเครื่องไม้ซึ่งยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์เดิมได้แก่ ศาลาการเปรียญ มีลักษณะแตกต่างจากพื้นที่อำเภออื่นคือ มีใต้ถุนของโรงเรือนชั้นเดียวที่ค่อนข้างเตี้ย ขนาดที่ไม่สามารถเดินลอดได้

อนึ่งในการสำรวจครั้งนี้ได้พบพระอุโบสถขนาดเล็กมากของวัดสบกเขี้ยว ตำบลศรีนาวา อำเภอเมืองนครนายกที่สร้างด้วยโครงสร้างไม้ กรุผนังด้วยไม้กระดานตามแนวตั้ง ซึ่งเห็นร่องรอยว่ามีการบูรณะมาหลายครั้ง เครื่องบนนั้นกลายเป็นหลังคามุงแผ่นเหล็กลายสังกะสี แต่ก็ยังทำทรงสูงคล้ายหลังคาเดิม และไม่มีใบเสมาปรากฏอยู่ ขณะที่สำรวจยังมีการใช้พระอุโบสถแต่จะมีการเปลี่ยนไปใช้พระอุโบสถหลังใหม่ที่มีขนาดใหญ่กว่าซึ่งสร้างเสร็จแล้วอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ได้สอบถามพระสงฆ์ทราบว่าจะอนุรักษ์ไว้ต่อไป นับเป็นพระอุโบสถเครื่องไม้หลังเดียวที่ได้พบในจังหวัดนครนายก (ภาพที่ 2)

ภาพที่ 2 พระอุโบสถไม้หลังเดิมของวัดสบกเขียว

2. ประเภทที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงสภาพการใช้สอยแตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิม

สถาปัตยกรรมสำคัญในเขตพุทธาวาสที่ได้รับการบูรณะในเพื่อให้ใช้สอยอยู่ต่อไป แต่มีลักษณะการใช้สอยแตกต่างไปจากการใช้สอยเดิม เป็นกลุ่มที่พบมากรองลงมาจากกลุ่มแรกส่วนใหญ่เป็นอาคารเครื่องก่อที่ในอดีตเคยมีประโยชน์ใช้สอยเป็นพระอุโบสถซึ่งมีขนาดเล็ก(พระอุโบสถขนาดเล็กสำหรับพระสงฆ์ประมาณ 10 รูป) ต่อมาเมื่อมีการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ในที่อื่นและพิจารณาเห็นว่าพระอุโบสถหลังเดิมนั้นยังอยู่ในสภาพดี ก็นิยมดัดแปลงเป็นพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญที่มีพระพุทธรูปประธาน จากการสอบถามผู้รู้ในท้องถิ่นและพระสงฆ์ทำให้เชื่อได้ว่าน่าจะมีการบูรณะและดัดแปลงการใช้สอยพระอุโบสถหลังเดิมเป็นจำนวนมากกว่านี้ หากการก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่นั้นไม่สร้างทับลงในที่เดิมที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาแล้วนั้น ซึ่งทำให้จำเป็นต้องรื้อถอนพระอุโบสถหลังเดิมที่ส่วนใหญ่ยังมีสภาพดี และจากภาพถ่ายที่พอหาได้รวมทั้งคำบอกเล่าของผู้ที่ได้ทันเห็นพระอุโบสถเดิมเหล่านั้น พบว่าเกือบทั้งหมดมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

จากการสำรวจพบว่ามีลักษณะโครงสร้างของพระอุโบสถเดิมที่ปรับเปลี่ยนเป็นพระวิหารอยู่ 2 แบบ คือแบบแรกเป็นอาคารเครื่องก่อแท้ที่ใช้ผนังรับน้ำหนักถ่ายลงสู่ฐานที่แผ่ออกกระจายน้ำหนักซึ่งส่วนใหญ่จะมีช่องหน้าต่างน้อย และอีกแบบหนึ่งใช้เสาและคานที่มีเสาไม้กลม (มีร่องรอยถากด้วยขวาน) เช่นเดียวกับโครงสร้างเรือนเครื่องไม้ แต่มีการก่อผนังแบบก่ออิฐถือปูนขึ้นล้อมไว้ภายนอก ภายในยังคงเห็นโครงสร้างเสาและคานชัดเจน อาคารโครงสร้างอย่างหลังนี้มีการเจาะช่องหน้าต่างมากกว่าและกว้างกว่าแบบแรก และไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างแบบใด เมื่อมีการปรับเปลี่ยนมาเป็นพระวิหารก็มักจะเปลี่ยนเครื่องบนและกระเบื้องเป็นกระเบื้องเคลือบแทนกระเบื้องดินเผาของเดิม รวมทั้งส่วนตกแต่งอื่นๆด้วย

เมื่อเปรียบเทียบขนาดผังของพระอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่กับผังของพระอุโบสถที่ดัดแปลงเป็นพระวิหาร พบว่าพระอุโบสถใหม่นั้นล้วนมีขนาดใหญ่ขึ้น หลายวัดมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ไม่ครบองค์ประชุมสงฆ์ที่จะทำสังฆกรรมได้ครบถ้วน โดยทั่วไปวิหารที่ดัดแปลงมาที่ไดพบมีสภาพสมบูรณ์ดีและส่วนใหญ่สัมพันธ์กับอายุของพระอุโบสถที่สร้างใหม่นั้น เข้าใจว่าเมื่อสวดถอนพัทธสีมาย้ายพระอุโบสถแล้วก็บูรณะพระอุโบสถเดิมเป็นพระวิหารโดยช่างชุดเดียวกันนั้น

อาคารเครื่องไม้ที่มีการบูรณะและดัดแปลงใช้สอยแตกต่างจากวัดอุประสงค์เดิมเป็นสิ่งที่มีโอกาสพบเห็นได้มากเนื่องจากเป็นงานที่ช่างพื้นบ้านสามารถทำกันได้เองโดยไม่ต้องพึ่งพาช่างจากภายนอก แต่โดยทั่วไปกลับไม่ค่อยได้พบเห็นเนื่องจากแต่เดิมนั้นอาคารเครื่องไม้เท่าที่มีอยู่ในวัดทั่วไปคือศาลาการเปรียญนั้นส่วนใหญ่ก็ยังคงใช้สอยอย่างเดิม แม้ว่าจะมีการสร้างศาลาการเปรียญเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ศาลาการเปรียญเดิมก็ยังทำหน้าที่เป็นศาลาเอนกประสงค์ที่สำรองใช้ในงานอื่นได้ ในการสำรวจได้พบว่ามีศาลาการเปรียญเก่าที่ใช้เป็นอาคารเรียนของโรงเรียนประถมศึกษาที่ตั้งอยู่ในบริเวณวัดเพียงแห่งเดียว อย่างไรก็ตามก็ดูมีข้อมูลในพื้นที่ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่าในอดีตมีการใช้ศาลาการเปรียญเป็นห้องเรียนเช่นเดียวกับวัดทั่วไป แต่ก็เลิกใช้มานานแล้วเมื่อมีการก่อสร้างอาคารเรียน รวมทั้งมีที่ตั้งเป็นสัดส่วนในบริเวณเดียวกัน

อาคารเครื่องไม้อีกประเภทหนึ่งที่น่าจะได้พบการดัดแปลงใช้สอยแตกต่างไปจากวัดอุประสงค์เดิมได้แก่กุฏิซึ่งเป็นประชากรนอกการสำรวจ แต่มีลักษณะเด่นที่พบมากและควรกล่าวถึงคือการออกแบบให้เป็นอาคารที่สมบูรณ์ในตัวเองมาตั้งแต่ต้น โดยการสร้างเป็นหมู่กุฏิหันหน้าเข้าหากันรายล้อมเป็นผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตรงกลางของส่วนกุฏิที่รายล้อมอยู่นั้นเป็นลานโล่งกว้างที่ยกพื้นขึ้นใช้เป็นหอฉันหรือหอกกลาง ที่ด้านหลังนี้มีส่วนหนึ่งใช้เป็นที่เตรียมอาหารและเก็บอาหารแห้งที่ต้องนำมาเก็บเป็นของส่วนกลาง รวมทั้งเป็นส่วนห้องสรงน้ำและห้องสุขา หมู่เรือนกุฏิลักษณะนี้หลายแห่งโดยเฉพาะในอำเภอบ้านนา พบว่ามีการทำผนังกันระหว่างห้องกุฏิกับหอกกลางเป็นตู้เก็บของ (บานประตูของตู้เปิดออกด้านหอกกลาง) ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีความจำเป็นต้องดัดแปลงอีก นอกจากใช้เป็นพื้นที่เอนกประสงค์ตามความต้องการ ได้พบเห็นที่ใช้ตั้งแต่เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระไปจนถึงตั้งศพบำเพ็ญกุศล (ภาพที่3) โดยเฉพาะในวัดขนาดเล็กที่มีหมู่กุฏิเป็นทุกสิ่งทุกอย่างเพียง หลังเดียวในเขตสังฆาวาส

ภาพที่3 หมู่กุฏิที่เป็นเรือนหลังเดียว และเป็นศูนย์กลางของกิจกรรม

3. ประเภทที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้ว

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในกลุ่มนี้ค่อนข้างจำแนกได้ยาก เนื่องจากมีศาสนาคารหลายประเภทที่ไม่มีการใช้สอยแล้ว แต่ก็ไม้รื้อถอน ไม่ได้ปล่อยทิ้งร้าง และอาจจะใช้งานบ้างในบางเวลา การอนุรักษ์ไว้ให้เป็นโบราณสถานเพียงอย่างเดียวจึงพบได้เฉพาะอาคารที่มีการสร้างอาคารใหม่ขึ้นทดแทนแล้วและมีหน้าที่ใช้สอยกำหนดไว้ชัดเจนคือพระอุโบสถ พระอุโบสถหลังเดิมที่เลิกใช้สอยแล้วโดยไม้รื้อลง และไม่มีการดัดแปลงไปเป็นพระวิหารหรือใช้สอยอย่างอื่น ทางวัดมักจะดูแลเท่าที่มีกำลังทำได้ คือปราบวัชพืชต่างๆที่เจริญงอกงามดีในพื้นที่โดยรอบอาคาร จากการเข้าสำรวจในพระอุโบสถหลังเดิมที่ปิดไว้ในลักษณะนี้พบว่ามีปลวก ค้างคาว นก และสัตว์อื่นๆเข้ามาอาศัยและทำความเสียหายให้แก่อาคารได้มากเช่นเดียวกับความชื้นที่สะสมตัวอยู่ในอาคารที่ปิดไว้จนอับชื้น

พระอุโบสถหลังเดิมที่ไม่ใช้สอยเหล่านี้ ทั้งที่ใช้โครงสร้างแบบก่ออิฐเป็นผนังรับน้ำหนักบนฐานที่แผ่กระจายน้ำหนัก และโครงสร้างแบบเสาและคานไม้ มีการเปิดเป็นช่อง (Void) เป็นประตูหน้าต่างเท่าที่จำเป็นแสงสว่างภายในจึงไม่มากนัก เมื่อพิจารณาฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระประธานปูนปั้นในพระอุโบสถเก่าขนาดเล็กซึ่งทำยกพื้นเต็มตามแนวขวาง(ด้านสกัด)ด้านใดด้านหนึ่ง จะมีลักษณะคล้ายภายในของสิมอีสานที่มีรูปแบบเรียบง่าย ผนังภายในไม่มีการตกแต่งใดๆ เว้นแต่เพดานที่อาจมีไม้แกะสลักปิดทองเป็นดาวประดับตรงกลางช่อง หรือลายค้างคาวประดับที่มุมกรอบเพดาน โดยมีฝ้าเพดานไม้กระดานทาสีเป็นพื้น บางแห่งใช้วิธีทาสีทองลงในช่องฉลุ ซึ่งอาจเป็นการซ่อมแซมที่เกิดขึ้นไม่นานมานี้

อาคารเครื่องก่อที่อนุรักษ์ไว้ในสภาพเดิมโดยไม่ใช้สอยนี้ นอกจากพระอุโบสถหลังเดิมที่มีอยู่ในหลายวัด ยังได้พบพระมณฑปขนาดเล็กที่ทรุดโทรมมาก แต่ยังมีร่องรอยภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ชัดเจนพอควร คือพระมณฑปเก่าของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก ในอดีตเคยประดิษฐานพระพุทธรูปจำลอง (ปัจจุบันได้นำรอยพระพุทธรูปจำลองไปประดิษฐานในพระมณฑปหลังใหม่แล้ว) ผนังปูนฉาบภายในตอนบนยังเห็นภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เล่าเรื่องราวการเดินทางและชีวิตชาวบ้าน (ภาพที่4) ซึ่งมีลักษณะการแต่งกาย อาวุธปืน และเรือกลไฟซึ่งประมาณได้ว่าเป็นเรื่องราวสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปัจจุบันประตูพระมณฑปทั้งสี่ทิศเปิดอยู่ และใช้แผ่นเหล็กอาบสังกะสีมุงเป็นหลังคาไว้แทนที่ยอดพระมณฑปเดิมที่คงจะชำรุดไปก่อนเช่นเดียวกับเครื่องบนไม้ของอาคารเก่าทั้งหลายในภูมิอากาศร้อนชื้นเช่นนี้ อย่างไรก็ตามจิตรกรรมฝาผนังของวัดนี้ก็ยังมีสภาพดีมากเมื่อเทียบกับจิตรกรรมฝาผนังของพระอุโบสถวัดแก้วตาที่ลบเลือนไปมากแล้ว (ตั้งอยู่ในวัดอุดมธานีเนื่องจากการยุบรวมวัดเข้าด้วยกัน) ซึ่งมีภาพเขียนที่พอมองเห็นได้ว่าเป็นภาพเกี่ยวกับเทพยดาตาม

ภาพที่4 จิตรกรรมฝาผนังในพระมณฑปวัดโบสถ์การ้อง

ส่วนสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้และไม่ใช้สอยแล้วนั้น มีศาลาการเปรียญหลายแห่ง ที่เห็นว่างเว้นจากการใช้สอยเป็นประจำเนื่องจากการมีศาลาการเปรียญหลังใหม่ขึ้น แต่ก็ยังคง สรรองไว้ใช้สอยได้เมื่อมีความจำเป็น บางแห่งมีอายุเกือบร้อยปีแล้วก็ยังคงใช้สอยได้ดีโดยมีการซ่อมแซมอยู่ เป็นระยะซึ่งสังเกตได้จากตัวไม้ที่แตกต่างกัน อาคารเครื่องไม้อีกประเภทหนึ่งที่พบว่าไม้ใช้สอยแล้วแต่ยังคง อนุรักษ์ไว้บ้างได้แก่ทอระฆัง จากการสำรวจพบว่ายังมีทอระฆังหลายแห่งที่สร้างด้วยไม้ซึ่งปัจจุบันได้ย้าย ทอระฆังไปไว้ในทอระฆังคอนกรีตเสริมเหล็กที่สร้างขึ้นใหม่แล้ว ทอระฆังไม้เหล่านี้พบหลายแห่งในพื้นที่อำเภอ องครักษ์และอำเภอบ้านนาซึ่งอยู่ห่างจากบริเวณป่าเขาที่มีความชันสูง ทอระฆังที่สร้างด้วยไม้เหล่านี้คงจะไ้ รับการอนุรักษ์โดยไม่เจตนาเนื่องจากมีที่ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส (แตกต่างจากวัดส่วนใหญ่ที่มักจะสร้างไว้ใน เขตพุทธาวาส) จึงได้รับการดูแลไปพร้อมกับกุฏิสงฆ์เช่นการเก็บกวาด กำจัดวัชพืชและกำจัดปลวก มีบาง แห่งที่ฆราวาสผู้ให้ข้อมูลกล่าวถึงทอระฆังว่ายังมีประโยชน์แม้จะนำระฆังออกไปแล้ว คือใช้เป็นทอสูงสำหรับ ติดตั้งลำโพงกระจายเสียงเมื่อมีงานบุญต่างๆ หรือใช้เป็นที่สังเกตการณ์ในระยะไกล

การดูแลอนุรักษ์อาคารที่ไม่ใช้สอยแล้วให้คงสภาพอยู่ได้เช่นเดิมนี้ จากการสอบถามและสนทนากับ พระสงฆ์และชาวบ้าน ทำให้ทราบว่าเป็นความคาดหวังที่จะให้พระสงฆ์ดูแลไปจนกว่าอาคารจะหมดสภาพ หรือจนกว่าจะต้องการใช้ที่ดินนั้นเพื่อประโยชน์อื่น เนื่องจากเห็นว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มากกว่าจะเห็นในคุณค่า ด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ส่วนการสร้างอาคารใหม่ขึ้นนั้นเป็นความคาดหวังที่จะให้ชาวบ้านเป็นผู้ปฏิบัติ โดย ความเห็นชอบของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในพื้นที่นั้น ดังนั้นการดูแลอนุรักษ์สถาปัตยกรรมสำคัญโดยพระสงฆ์แต่เพียง ลำพังจึงไม่อาจประสบความสำเร็จได้เนื่องจากเป็นงานชั่วคราว ขาดแคลนทั้งงบประมาณและกำลังคน ทั้ง กำลังพระเณรตลอดจนศิษย์วัดในวัดแต่ละแห่งนั้นก็มีไม่มากนัก และกำลังทรัพย์ที่วัดใช้ในการก่อสร้างก็มัก เป็นการใช้จ่ายเงินล่วงหน้าคือดำเนินการก่อสร้างกันไปก่อน เมื่อมีการจัดหาเงินบริจาคได้แล้วจึงนำไปชำระค่า ก่อสร้าง ทำให้ไม่สามารถจัดงบประมาณเพื่อการอนุรักษ์แบบนี้ได้ นอกจากนี้จะได้รับทั้งความช่วยเหลือทาง วิชาการและงบประมาณจากทางราชการ เช่นโครงการพัฒนาโบราณสถานในวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวจำนวน 8 วัดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งใช้งบประมาณพัฒนาจังหวัดและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยเป็นผู้สำรวจ และออกแบบ

การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดทั้ง 8 แห่งที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมือง นครนายก 5 แห่งและอยู่ในเขตอำเภอบ้านนา 3 แห่ง ซึ่งเป็นบริเวณชุมชนเก่าของนครนายก จากการเข้าไป สสำรวจพบว่าการพัฒนาภูมิทัศน์ของวัดในรูปแบบเดียวกันนี้อาจจะเป็นความสะดวก หรือเป็นความตั้งใจที่จะ ให้เห็นเป็นรูปแบบสัญลักษณ์ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว แต่สภาพที่ได้พบนั้นเห็นว่าอาจมีความเหมาะสม กับภูมิทัศน์เดิมของบางวัด โดยเฉพาะวัดที่มีการกระจายของศาสนาคารต่างๆในพื้นที่กว้างเช่นวัดทองย้อย อำเภอบ้านนา และอาจดูแปลกแยกในบางวัดที่มีการเกาะกลุ่มของศาสนาคารในพื้นที่แคบเช่นวัดสมบุญ สามีคคี อำเภอเมืองนครนายก อนึ่งนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติรายหนึ่งที่ได้พบซึ่งมีอาชีพเป็นสถาปนิกให้ความ เห็นเกี่ยวกับวัดที่ได้รับการพัฒนาภูมิทัศน์นี้ว่า ให้ความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวแต่ทำให้นักท่องเที่ยวทั่วไปที่ ไม่ได้สนใจสถาปัตยกรรมเป็นพิเศษไม่เห็นหรือไม่รู้สึกถึงเอกลักษณ์ของแต่ละวัดได้ชัดเจน และเสนอแนะว่า ควรพยายามสร้างเอกลักษณ์ของแต่ละวัด ควรบอกกับนักท่องเที่ยวได้ว่าสถานที่แห่งนี้เป็นอะไร ใช้สอยอย่าง ไร และมีประวัติความเป็นมาอย่างไร (จึงควรมาดู) ควรมีมัลติเมดที่ประจำอยู่ที่วัดเพื่อช่วยให้รายละเอียดหรือ ให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยวได้บ้าง จะไม่ขัดแย้งกับการเข้าไปท่องเที่ยวในวัดที่ยังมีพระสงฆ์อยู่ และการปล่อยให้ นักท่องเที่ยวอ่านป้ายอย่างเดียวอาจเหมาะสมกับสถานที่ที่เป็นเมืองโบราณซึ่งไม่มีคนอยู่อาศัยแล้ว

4. ประเภทที่ไม่รื้อทำลายแต่ปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ

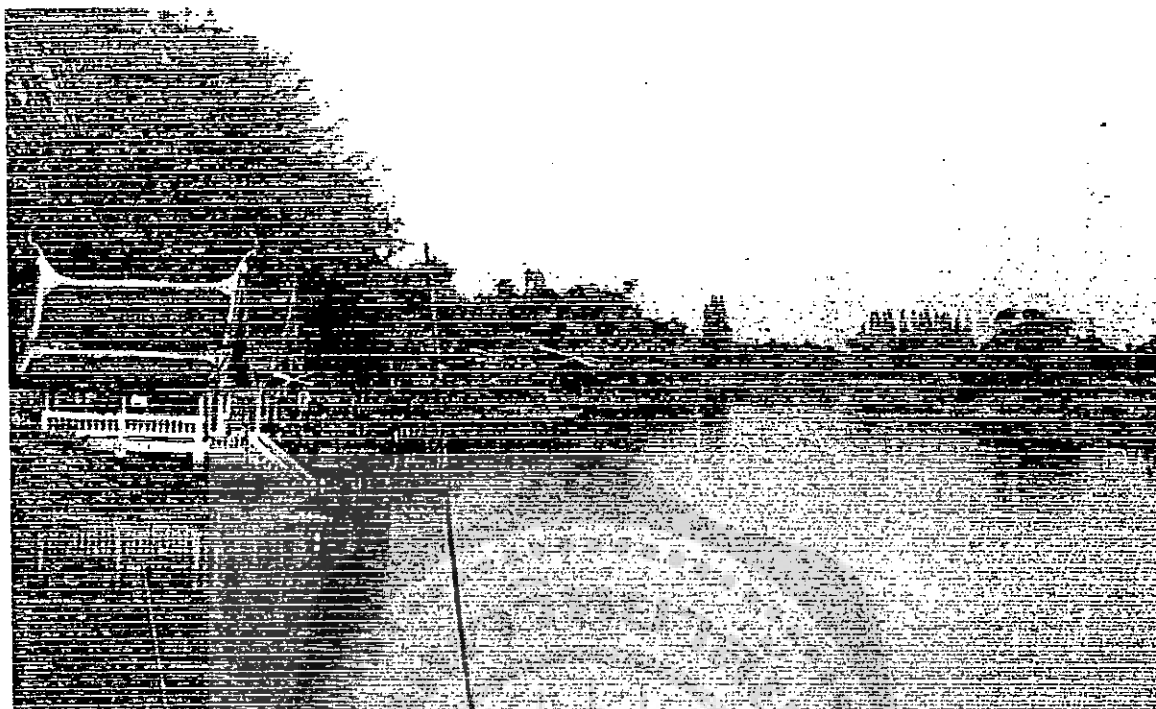
สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดประเภทที่ปล่อยทิ้งไว้นี้ ไม่รวมถึงวัดร้างที่เป็นประชากรนอกการสำรวจ (วัดร้างทั้งวัด) สถาปัตยกรรมเหล่านี้จึงตั้งอยู่ในวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่และมีโอกาสที่จะได้รับการดูแล หากต้องการจะทำเนื่องจากมองเห็นอยู่และเข้าถึงได้ การปล่อยทิ้งไว้ตามสภาพเช่นนี้แตกต่างจากการอนุรักษ์ไว้อย่างชัดเจนโดยสามารถมองเห็นได้จากความสะดวกในการเข้าไปถึงอาคาร สภาพความรกริบหรือถูกทำลายจากวัชพืชหรือกาฝากที่ไม่มีผู้ใดแผ้วถาง การบุกรุกเข้าไปใช้อาคารเป็นที่เก็บของหรือเป็นที่พักอาศัย และการที่ไม่มีผู้ใดได้รับมอบหมายให้ดูแล

จากการสำรวจพบว่าสถาปัตยกรรมที่ถูกทอดทิ้งไว้ตามเกณฑ์จำแนกที่กล่าวมาแล้วนี้ ปัจจุบันมีสภาพไม่สามารถจะบูรณะเพื่อใช้สอยหรืออนุรักษ์ไว้เป็นโบราณสถานได้ อาคารเครื่องก่อที่มีเค้าหรือทราบแน่ชัดว่าเคยเป็นพระอุโบสถเดิมและทิ้งร้างไปนั้นพบว่าเก่าแก่ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย และไม่มี ความเกี่ยวข้องกับวัดที่ดูแลพื้นที่อยู่ในปัจจุบัน จึงอาจเข้าใจได้ว่าวัดในจังหวัดนครนายกไม่มีการปล่อยศาสนาคารของวัดให้รกร้าง แต่การที่มีพระเจดีย์ พระอุโบสถ หรือศาสนาคารอื่นใดถูกทิ้งร้างอยู่ในบริเวณวัดนั้น เป็นศาสนาคารที่มีมาแต่เดิมในที่ดินซึ่งเคยเป็นวัดมาก่อนและพระสงฆ์ผู้เข้ามาอยู่ใหม่เห็นว่าทรุดโทรมจนไม่สามารถบูรณะขึ้นใช้สอยได้อีก การรื้อทำลายก็อาจเป็นการลบหลู่หรือเป็นเรื่องไม่เหมาะสม อาจนำเรื่องเดือดร้อนมาให้ผู้รื้อถอน จึงปล่อยไว้ในสภาพเดิมโดยเลียงไปใช้บริเวณอื่นเพื่อก่อสร้างศาสนาคารใหม่

ส่วนสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ที่ปล่อยทิ้งไว้นั้น ในการสำรวจไม่พบว่ามียุทธศาสตร์สำคัญที่จัดอยู่ในประเภทนี้ แต่ก็ได้พบอยู่บ้างคืออาคารที่เคยใช้เป็นศาลาพักรอกที่มองเห็นได้ว่าไม่มีการใช้งานแล้ว เนื่องจากวัดส่วนใหญ่ได้สร้างศาลาขึ้นใหม่อย่างศาลาที่ตั้งศพบำเพ็ญกุศล เรียกกันว่าศาลาธรรมสังเวช การที่ไม่มีผู้ใดรื้อถอนไม่ไปใช้ก่อสร้างและทิ้งไว้ในสภาพหักพังก็คงเป็นเพราะเห็นว่าไม่เหมาะสม (ทั้งเป็นสมบัติของวัด และเป็นโรงเรียนที่ใช้ในงานศพ) และไม่มี ความขาดแคลนไม้ก่อสร้าง ทั้งนี้เฉพาะในกรณีที่มีการสร้างเมรุขึ้นในบริเวณใหม่เท่านั้น หากสร้างขึ้นในบริเวณเดิมก็ต้องรื้อถอนไปเพื่อสร้างเมรุ และลานคอนกรีต หรือสร้างศาลาธรรมสังเวชเป็นศาลาตั้งศพอย่างวัดในเขตเมืองที่ไม่นิยมตั้งศพบำเพ็ญกุศลที่บ้าน

อีกประเภทหนึ่งได้แก่ศาลาทำน้ำสำหรับวัดที่อยู่ริมน้ำและศาลาหน้าวัดสำหรับวัดที่อยู่ติดถนน ซึ่งพบว่าบางวัดที่อยู่ติดริมน้ำมีศาลาทำน้ำที่ตกแต่งอย่างคตินิยมไทยประเพณี คือมีเครื่องสายของที่ย่อส่วนลง (ภาพที่ 5) ศาลาทำน้ำที่สวยงามและเป็นที่ยกย่องของวัดที่เรียงรายกันไปตามลำน้ำเหล่านี้ หลายแห่งสูญหายไปโดยธรรมชาติ และโดยการกระทำของมนุษย์ เช่นการใช้เป็นที่พักผู้รื้อรถโดยสาร เป็นที่ประกอบอาชีพค้าขาย เป็นที่ตากปลา เป็นที่ติดป้ายโฆษณาต่างๆ (รวมทั้งโฆษณาของทางวัดเอง) และแม้เป็นที่พักอาศัยของคนจรจัด นอกจากนี้ยังอาจทรุดโทรมลงด้วยแรงสั่นสะเทือนจากรถใหญ่บรรทุกหนักที่วิ่งผ่าน ลักษณะเช่นนี้ได้พบหลายแห่งในพื้นที่อำเภอองครักษ์ที่มีการก่อสร้างถนนเลียบริมแม่น้ำลำคลองตัดแบ่งศาลาทำน้ำและวัดออกจากกันอยู่คนละฟากถนน ซึ่งไม่เพียงแต่รบกวนศาลาทำน้ำแต่ยังเป็นอันตรายต่ออาคารเครื่องก่อทั้งหลายในวัดที่มีอายุมากอีกด้วย

ในเขตอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนาซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยติดต่อกันมาเป็นเวลายาวนานนั้น ไม่พบว่ามียุทธศาสตร์สำคัญทิ้งร้าง เพียงแต่บางแห่งไม่ได้รับการดูแลเป็นอย่างดีเช่น วัดที่ร้างมาที่มีสภาพเป็นทรากอาคาร พระเจดีย์ที่ล้มลงเป็นกองอิฐ การมีตะไคร่และพืชจำพวกมอสขึ้นปกคลุมทั้งส่วนที่เป็นเนื้อปูน เนื้อกระเบื้อง และเนื้อไม้ ส่วนทางอำเภอปากพลีนั้นพบพระอุโบสถเก่าเพียงแห่งเดียวที่ไม่มีผู้ใดทราบประวัติ เข้าใจว่าจะมีอายุมากและร้างมาก่อนการตั้งวัดในปัจจุบัน และในพื้นที่อำเภอองครักษ์ซึ่งวัดส่วนใหญ่มีอายุไม่มากนักก็ไม่พบว่ามียุทธศาสตร์สำคัญของวัดถูกทิ้งร้าง

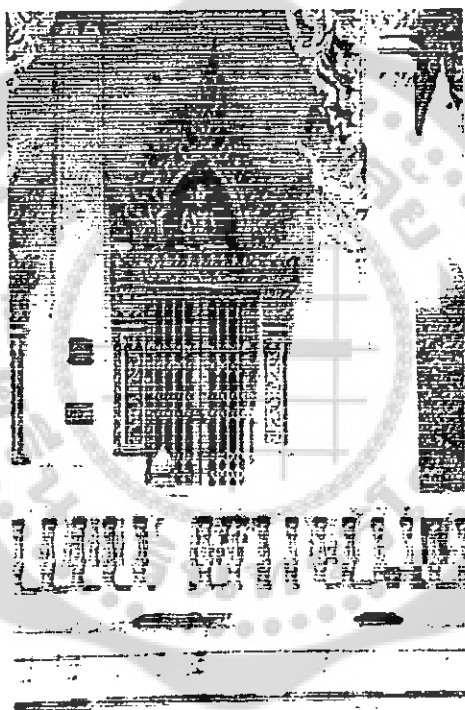
ภาพที่ 5 ศาลาทำน้ำที่มีความสำคัญน้อยลงเมื่อมีถนนตัดผ่านวัด

สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญในวัดต่างๆที่เป็นประชากรในการสำรวจนั้น เมื่อจำแนกตามเกณฑ์แบ่งประเภทที่สร้างขึ้นเพื่อความชัดเจนในการสังเกตและการสอบถามข้อมูลทั้ง 4 ประเภท คือ ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์หรือบูรณะแล้วและยังคงใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์เดิม ประเภทที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงสภาพการใช้สอยแตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิม ประเภทที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้ว และ ประเภทที่ไม่รู้ทำลายแต่ปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ ปรากฏว่าโดยทั่วไปสถาปัตยกรรมสำคัญส่วนใหญ่ยังคงใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์เดิมเมื่อแรกสร้าง เนื่องจากส่วนใหญ่สร้างขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งช่วงก่อสร้างเริ่มมีความชำนาญในการใช้โครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็กและมีการตกแต่งด้วยชั้นปูนหล่อประดับกระเบื้องสีแทนไม้แกะสลักอย่างโบราณ ส่วนศาสนาคารที่มีอายุเก่ากว่านั้น หากยังมีโครงสร้างแข็งแรงดีบางวัดก็ได้บูรณะและดัดแปลงใช้สอยอย่างอื่น จึงเป็นการยืดอายุของพระอุโบสถเก่าได้จำนวนหนึ่ง นอกจากนี้บางวัดยังได้อนุรักษ์พระอุโบสถเก่าไว้โดยไม่ได้ดูแลมากไปกว่าการเก็บกวาด ซึ่งคงไม่สามารถเอาชนะการเสื่อมสภาพลงจากความชื้น ปลวก และพืชต่างๆที่นกป่านำเมล็ดมาทิ้งไว้และเจริญงอกงามติดอยู่บนหลังคาและบริเวณโดยรอบสถาปัตยกรรมสำคัญ เป็นตัวเร่งการเสื่อมสภาพได้อย่างรวดเร็ว

สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดเหล่านี้ เมื่อพิจารณาสภาพที่พบประกอบกับจำนวนพระภิกษุ สามเณร และศิษย์วัด ซึ่งส่วนใหญ่มีจำนวนน้อยจนไม่สามารถจะบำรุงรักษาบริเวณวัดและสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้ให้อยู่ในสภาพดีกว่าที่เป็นอยู่ได้ และยังมีสภาพน่าเป็นห่วงว่าจะทรุดโทรมลงได้อย่างรวดเร็วสำหรับบรรดาพระอุโบสถหลังเดิมที่ปิดไว้หลังจากสร้างพระอุโบสถใหม่แล้ว อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปวัดยังคงมีสภาพเป็นวัดที่สงบและสะอาด จะมีเพียงบางส่วนที่อยู่ใกล้ชุมชนมากหรือเป็นแหล่งที่มีผู้มาทำกิจกรรมต่างๆมากที่จะค่อนข้างพลุกพล่าน ได้แก่วัดที่มีการติดตลาดสดประจำวัน มีการจัดตลาดนัด และวัดที่มี

พระสงฆ์เป็นผู้มีความสามารถพิเศษมีชื่อเสียงทางโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ หรือการแพทย์แผนโบราณ ซึ่งสามารถดึงดูดผู้มีความศรัทธามาจากต่างถิ่น

อนึ่งความสงบเงียบในบางวัดที่อยู่ห่างชุมชนและมีโบราณวัตถุที่มีค่าอยู่ในความดูแล เช่นพระพุทธรูปโบราณ ทำให้พวกขโมยเข้ามาจี้ดแงะและขโมยพระพุทธรูปไปแล้วเป็นจำนวนมาก วัดที่ยังมีโบราณวัตถุมีค่าเหลืออยู่มากก็ต้องทำลูกกรงเหล็กดัด และประตูเหล็กยึดไว้อีกชั้นหนึ่งพร้อมคล้องกุญแจปิดไว้ตลอดเวลา ซึ่งมีผลทำให้สถาปัตยกรรมสำคัญเช่นพระอุโบสถดูแปลกตา (ภาพที่ 6) ผิดกับวัดที่ไม่มีโบราณวัตถุมีค่าซึ่งเปิดแง้มประตูพระอุโบสถไว้ได้ตลอดทั้งวัน ความเดือดร้อนจากขโมยเหล่านี้ทำให้หลายวัดที่มีเสาหงส์ต้องนำตัวหงส์โลหะมาเก็บไว้ และในที่สุดก็รื้อเสาลงทั้งหมด คนรุ่นหลังจึงไม่ได้พบเห็นมากนักและเมื่อได้พบเห็นในวัดใดก็มักจะคิดว่าเป็นวัดของชาวมอญไปเสียทั้งหมด

ภาพที่ 6 ประตูเหล็กที่ติดตั้งเพื่อป้องกันขโมย

แบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

การจำแนกแบบอย่างสถาปัตยกรรม (Architectural styles) ของสถาปัตยกรรมสำคัญในวัด ผู้วิจัยใช้เกณฑ์การจำแนกที่สังเคราะห์ขึ้นจากลักษณะที่ปรากฏเด่นชัด ซึ่งสามารถสังเกตและจำแนกได้โดยไม่ต้องใช้หลักฐานอื่นใดเพิ่มเติมอีก เนื่องจากการสำรวจชั้นพื้นฐานที่ครอบคลุมพื้นที่กว้าง การจำแนกแบบอย่างตามยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรมโดยใช้เวลาจำกัดอาจคลาดเคลื่อนได้จากการสรุปข้อสังเกต และการได้รับข้อมูลคลาดเคลื่อนหรือขัดแย้งกัน แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่สังเคราะห์จากลักษณะเด่น 6 แบบเพื่อจำแนกกลุ่มของแบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญในการสำรวจครั้งนี้คือ

1. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยา

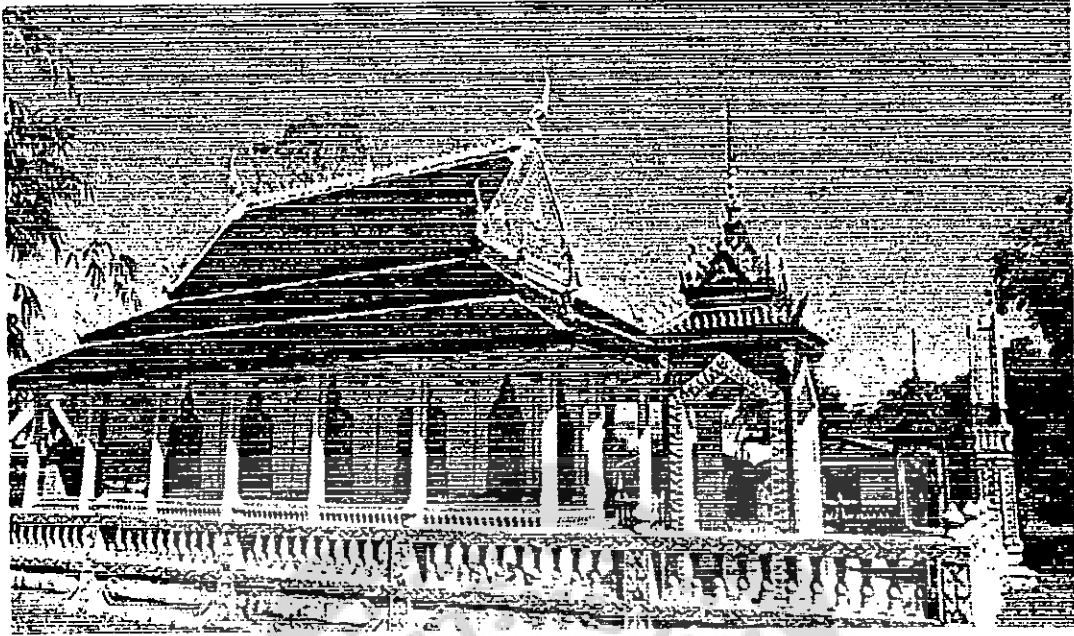
ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่คล้ายแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีซึ่งเป็นวัฒนธรรมหลวงที่สืบทอดกันมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ได้มีการลดทอนลงเป็นลักษณะวัฒนธรรมราษฎร์ เช่นพระอุโบสถเครื่องก่อที่มักทำหลังคาตอนเดียวคลุมยาวทั้งสองปีก ทำให้มีมุขเดียวทั้งด้านหน้าและด้านหลัง(ไม่มีมุขลด) อาจมีหลังคาเป็นเพิงตอนเดียวอย่างที่เราเรียกว่า "จันทับ" คลุมที่ด้านสกัดด้านใดด้านหนึ่ง หากอยู่ในสภาพเดิมก็จะมุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผา เป็นต้น ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะพบได้ทั่วไปในที่ราบภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคใต้ตอนบน (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 7 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยา

2. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอีสานหรือลาว

ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทางภาคอีสาน ซึ่งมีลักษณะประเพณีที่เป็นวัฒนธรรมราษฎร์ที่มีรูปแบบเรียบง่ายเฉพาะตัว มีคติในการสร้างที่สืบทอดมาจากถิ่นที่อยู่เดิมทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง หรือมีลักษณะอื่นใดที่มองเห็นได้ว่าเป็นแบบแผนประเพณีแต่ไม่ได้สืบทอดมาจากสถาปัตยกรรมกรุงศรีอยุธยา เช่นพระอุโบสถเครื่องก่อที่มีรูปแบบคล้าย"สิม"หรือพระอุโบสถขนาดเล็กที่เป็นสถาปัตยกรรมภูมิปัญญาอีสานดั้งเดิม หรืออาจมีรูปแบบคล้ายสถาปัตยกรรมไทยประเพณีแต่มีการตกแต่งที่แปลกออกไป เป็นต้น การจำแนกสถาปัตยกรรมสำคัญที่พบเข้าไว้ในกลุ่มนี้ อาจไม่ชัดเจนมากเท่ากลุ่มอื่น ทั้งนี้การจำแนกต้องอาศัยข้อมูลเพิ่มเติมอีกบ้างเกี่ยวกับที่มาของกลุ่มชนผู้สร้างวัด (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอีสานหรือลาว

3. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน

ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านที่สร้างโดยช่างพื้นบ้าน อาจมีเค้าต้นแบบมาจากสถาปัตยกรรมไทยประเพณี สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นภาคกลาง หรือสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทางภาคอีสาน หรือสถาปัตยกรรมอื่น แต่ได้ประยุกต์ใช้บางองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมแบบอื่นๆ หรือคิดดัดแปลงขึ้นเองตามที่เห็นว่าเหมาะสมเข้ามาใช้ในสถาปัตยกรรมนั้น เช่นการสร้างพระอุโบสถเครื่องก่อที่มีส่วนตกแต่งเป็นศิลปะจีน เป็นต้น (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 9 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน

4. สถาปัตยกรรมไทยประเพณี

ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบแผนเดียวกันมาจากสถาปัตยกรรมวัดและวังในกรุงศรีอยุธยา สืบต่อมาจนถึงราชธานีใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ รวมถึงแบบอย่างที่มีการประยุกต์เพิ่มเติมโดยยังคงแบบแผนสถาปัตยกรรมไทยประเพณีไว้เป็นหลัก ซึ่งพิจารณาได้จากการใช้เครื่องลายรดกแต่งหลังคาและมีการตกแต่งลวดลายในส่วนต่างๆตามแบบแผน เช่น หน้าบัน ชุ่มประตุน้ำต่าง คันทวย ฯลฯ รวมทั้งส่วนประกอบที่เป็นลวดลายที่เห็นได้ว่าเป็นลวดลายที่เป็นศิลปะไทย ซึ่งเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่พบได้มาก และมีความหลากหลายเนื่องจากสืบทอดกันมาช้านานตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา แม้ว่าต่อมาจะมีการปรับเปลี่ยนแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมจีนจนเกิดเป็นแบบอย่างเฉพาะที่เรียกว่าศิลปะแนวพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่แบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมไทยประเพณีก็ยังคงดำเนินต่อมา และพัฒนาไปสู่แบบอย่างที่เราเห็นกันทั่วไปนับตั้งแต่มีพระอุโบสถที่สร้างตามแบบมาตรฐานของกรมศิลปากรเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 อันเป็นการปรับปรุงจากสถาปัตยกรรมไทยประเพณีพร้อมทั้งเปลี่ยนโครงสร้างจากเครื่องก่อเป็นเครื่องคอนกรีต และมีวิวัฒนาการมาจนถึงปัจจุบันโดยสกลช่างต่างๆเป็นต้น (ภาพที่ 10)

ภาพที่ 10 สถาปัตยกรรมไทยประเพณี

5. สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย

ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่สร้างรูปแบบที่เหมาะสมกับยุคสมัยโดยใช้พื้นฐานของสถาปัตยกรรมไทยประเพณี โดยอาจเน้นลักษณะไทยที่เป็นนามธรรม หรือการนำองค์ประกอบบางส่วนของสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาสังเคราะห์ออกแบบขึ้นใหม่เป็นรูปทรงสถาปัตยกรรมที่แตกต่างไปจากเดิม เช่นพระอุโบสถที่ออกแบบแนวสมัยใหม่โดยมีเค้าโครงหรือแบบแผนทางสถาปัตยกรรมที่เห็นได้ว่ามาจากสถาปัตยกรรมไทย มีลักษณะที่เด่นชัดคือการไม่ผูกติดอยู่กับลวดลายรดกแต่ง หรือการลดทอนส่วนที่เป็นประติมากรรมที่เคยเป็นส่วนประกอบสำคัญของงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี หรือนำมาประยุกต์ใช้ให้มีความเรียบง่ายในรูปทรง เช่นแนวทางที่ใช้รูปทรงประติมากรรมมีเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา (ภาพที่ 11)

ภาพที่ 11 สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย

6. สถาปัตยกรรมแบบอื่นๆ

ได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่ไม่สามารถจำแนกเข้ากลุ่มใดที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งอาจเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมของชนชาติอื่น (นอกจากลาว) หรือชนกลุ่มน้อย หรือเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมอื่นใดที่ไม่สามารถจัดเข้าไว้ในกลุ่มต่างๆที่กล่าวมาแล้ว

การสังเกตสภาพของสถาปัตยกรรมประกอบกับการสอบถามข้อมูลเพิ่มเติมจากผู้เกี่ยวข้องซึ่งได้แก่พระภิกษุในวัด(เจ้าอาวาสหรือพระลูกวัด) และผู้ให้ข้อมูลที่เป็นฆราวาส(ซึ่งส่วนใหญ่คือไวยาวัจกร หรือเป็นกรรมการของวัด หรือเป็นอุบาสกอุบาสิกาที่มาถือศีลที่วัด) เป็นการสอบถามประวัติความเป็นมาของวัดและชุมชนในอดีตจนถึงปัจจุบัน เหตุการณ์สำคัญ ต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน การก่อสร้างสถาปัตยกรรมและการบูรณะหรือดัดแปลง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน โดยใช้คำถามอย่างไม่เป็นทางการ เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับแบบอย่างสถาปัตยกรรมเพื่อนำมาศึกษาเปรียบเทียบและจำแนกกลุ่มของแบบอย่างได้แก่การบันทึกภาพเป็นสไลด์ที่สามารถขยายให้เห็นรายละเอียดได้ชัดเจน การตีความจากการสำรวจในพื้นที่ และข้อมูลจากการสอบถามบุคคลในท้องถิ่นที่ได้นำมาประมวล วิเคราะห์และรายงานเป็นภาพรวมของสถาปัตยกรรมสำคัญแต่ละประเภทเป็นความเรียงประกอบภาพ เนื่องด้วยพิจารณาเห็นว่ารายละเอียดและลักษณะเฉพาะของศาสนาคาร วัด และชุมชนนั้นมีคุณสมบัติแตกต่างกันอยู่ในตัว ไม่เหมาะสมสำหรับสรุปเป็นรายงานเชิงปริมาณและอาจก่อให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ แบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก จำแนกตามกลุ่มของสถาปัตยกรรมที่มีประโยชน์ใช้สอยและมีรูปแบบที่ปรากฏคล้ายกัน คือ กลุ่มพระเจดีย์และพระมณฑป กลุ่มพระอุโบสถและพระวิหาร กลุ่มหอไตร หอกลองและหอรบ และกลุ่มศาลาการเปรียญ มีดังนี้

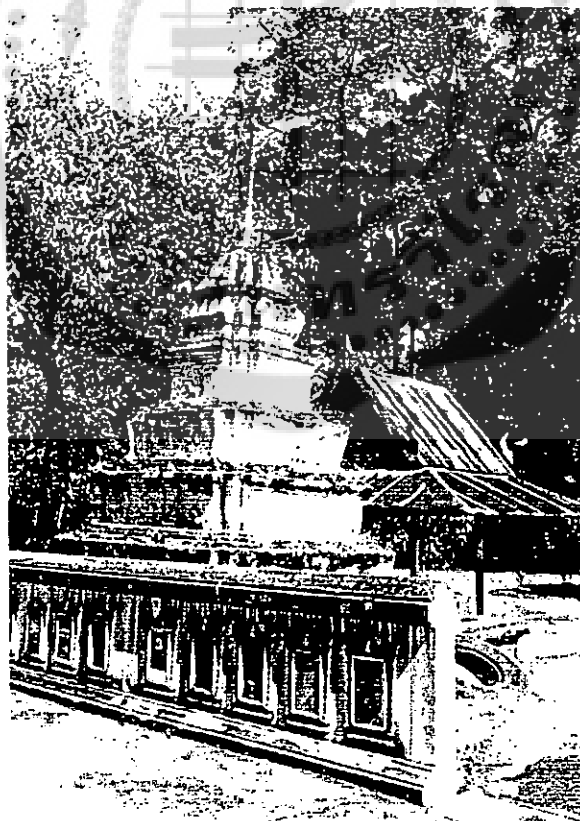
แบบอย่างของพระเจดีย์ และพระมณฑป

ในพื้นที่จังหวัดนครนายกมีพระเจดีย์ที่สร้างเป็นพุทธรูปร่างและพระมณฑปเป็นจำนวนน้อย พระเจดีย์ที่พบนั้นมีแบบอย่างทั้งสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่เป็นงานเครื่องก่อและแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย ที่เป็นงานโครงสร้างคอนกรีตและหลายองค์อยู่ในระหว่างการก่อสร้างในปัจจุบัน แต่ไม่พบพระปรางค์หรือร่องรอยของพระปรางค์ในจังหวัดนครนายก หากจำแนกความแตกต่างในภาพรวมจะเห็นได้ว่าพระเจดีย์ที่เป็นงานเครื่องก่อนั้นเป็นเจดีย์ขนาดเล็ก (เมื่อเปรียบเทียบกับพระเจดีย์โบราณในพระนครศรีอยุธยา) เป็นฝีมือช่างโบราณที่มีอายุระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แบบอย่างสถาปัตยกรรมเป็นแบบไทยประเพณีตามความนิยมในสมัยที่สร้างคือเป็นเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายและพัฒนามาเป็นแบบอย่างพระเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ ไม่พบพระเจดีย์ทรงกลมหรือทรงลังกาที่เป็นเครื่องก่อ ส่วนพระเจดีย์ที่เป็นเครื่องคอนกรีตนั้นจะมีขนาดสูงใหญ่และเป็นงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยในปัจจุบันที่ประยุกต์ใช้ลักษณะทางนามธรรมของแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ตลอดจนประยุกต์ใช้รูปทรงของประติมากรรมเข้ากับประโยชน์ใช้สอย จึงมีลักษณะเฉพาะตัวที่เด่นชัดและไม่มีการบ่งจำกัด ตำแหน่งที่ตั้งของพระเจดีย์ที่สร้างเป็นพุทธรูปร่างในปัจจุบันไม่จำเป็นต้องอยู่ในแกนประธานของผังวัดเนื่องจากสร้างขึ้นในภายหลังและอาจทำให้พระอุโบสถเสียหายได้ ส่วนเจดีย์ที่บรรจุอัฐิซึ่งมีผู้สร้างอุทิศให้บรรพบุรุษ (ภาพที่ 12) และไม่เป็นประชากรในการสำรวจนั้นมีอยู่มากในวัดของชุมชนเก่าและพบว่ามีจำนวนน้อยในวัดของชุมชนใหม่ ตำแหน่งที่ตั้งจัดบริเวณไว้เป็นกลุ่ม ขนาดที่พอเหมาะแก่กำลังทรัพย์ และแบบอย่างที่ซ้ำๆกันจนมีผู้จัดสร้างเป็นเจดีย์สำเร็จรูปไว้จำหน่าย ในช่วงเวลาที่สำรวจพบว่าเริ่มมีความนิยมการตกแต่งผิวเจดีย์ด้วยกระเบื้อง (กระเบื้อง) แทนการตกแต่งด้วยกระเบื้องเซรามิกส์ที่มีมาก่อน

ภาพที่ 12 เจดีย์ที่บรรจุอัฐิซึ่งมีผู้สร้างไว้ในวัด

พระเจดีย์เก่าที่เป็นสถาปัตยกรรมไทยประเพณีจะปรากฏอยู่ในวัดที่เป็นชุมชนเก่าแก่ของอำเภอบ้านนา ซึ่งอาจมีอายุเกินสมัยอยุธยาตอนปลาย แบบอย่างของพระเจดีย์เป็นเจดีย์ทรงกลม และย่อมุม มีตำแหน่งที่ตั้งอยู่ที่หน้าพระอุโบสถตามคติการสร้างพระเจดีย์สมัยอยุธยาตอนปลายที่ผู้สร้างถวายเป็นพุทธบูชาจะอุทิศให้บุพการี ในอำเภอบ้านนาซึ่งเป็นชุมชนคนไทยต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เชื่อว่าน่าจะมีพระเจดีย์ที่สร้างเป็นพุทธบูชาอยู่เป็นจำนวนมากกว่านี้ ในการสำรวจครั้งนี้พบพระเจดีย์ขนาดใหญ่ที่ทรุดลงเป็นกองอิฐที่วัดโบสถ์เจริญธรรม ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา มีลักษณะที่อาจเป็นไปได้ทั้งทรงกลมหรือย่อมุม ส่วนพระเจดีย์ที่ยังเห็นลักษณะแบบอย่างย่อมุมได้พบที่วัดพระโต (ภาพที่ 13) ซึ่งส่วนยอดเจดีย์น่าจะต่อเติมขึ้นแทนของเดิมที่ชำรุด และที่วัดพิบูลย์แก้วเป็นพระเจดีย์ฐานเหลี่ยม องค์ระฆังทรงกลม (ภาพที่ 14) พระเจดีย์ที่กล่าวมานั้นจัดว่าเป็นพระเจดีย์ขนาดเล็ก บางองค์มีขนาดเล็กใกล้เคียงกับเจดีย์บรรจุอัฐิขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้อาจเคยมีพระเจดีย์ศิลปะสุโขทัยหรือไทยใหญ่อีก 1 แห่ง ซึ่งบุคคลในท้องถิ่นยืนยันว่าเคยมีเจดีย์ขนาดย่อมรูปทรงแบบบัวตูมที่หน้าพระอุโบสถหลังเดิมของวัดจินดาราม (วัดดงข่า) ตำบลเกาะโพธิ์ อำเภopakพลี ซึ่งอาจเป็นเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์แบบสุโขทัยหรืออาจเป็นศิลปะคล้ายไปทางไทยใหญ่ก็ได้ เนื่องจากผู้ใหญ่บ้านให้ข้อมูลว่าชื่อบ้านดงข่าในตำบลเกาะโพธิ์นี้มีความหมายว่า เป็นที่อยู่ของชาวข่าซึ่งมีเชื้อสายพม่าเช่นเดียวกับพวกกุลา (ที่อยู่บริเวณตำบลศรีจุฬาหรือเดิมคือศรีจุลา) อย่างไรก็ตามเมื่อสำรวจก็ไม่พบหลักฐานใดเนื่องจากการก่อสร้างถนนและอาคารอื่น

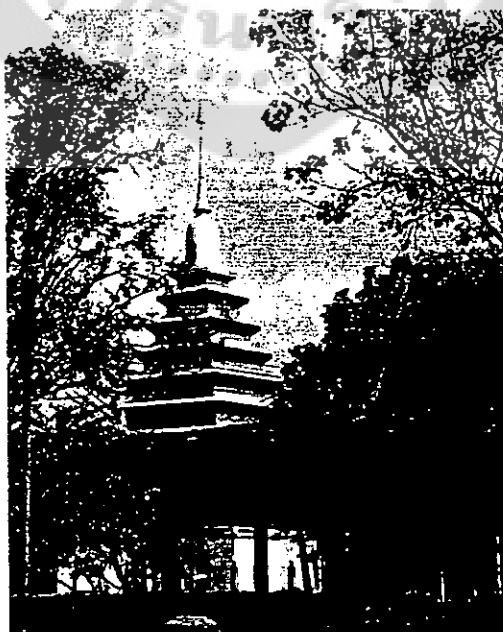

ภาพที่ 13 พระเจดีย์วัดพระโต ตำบลอาษา อำเภอบ้านนา

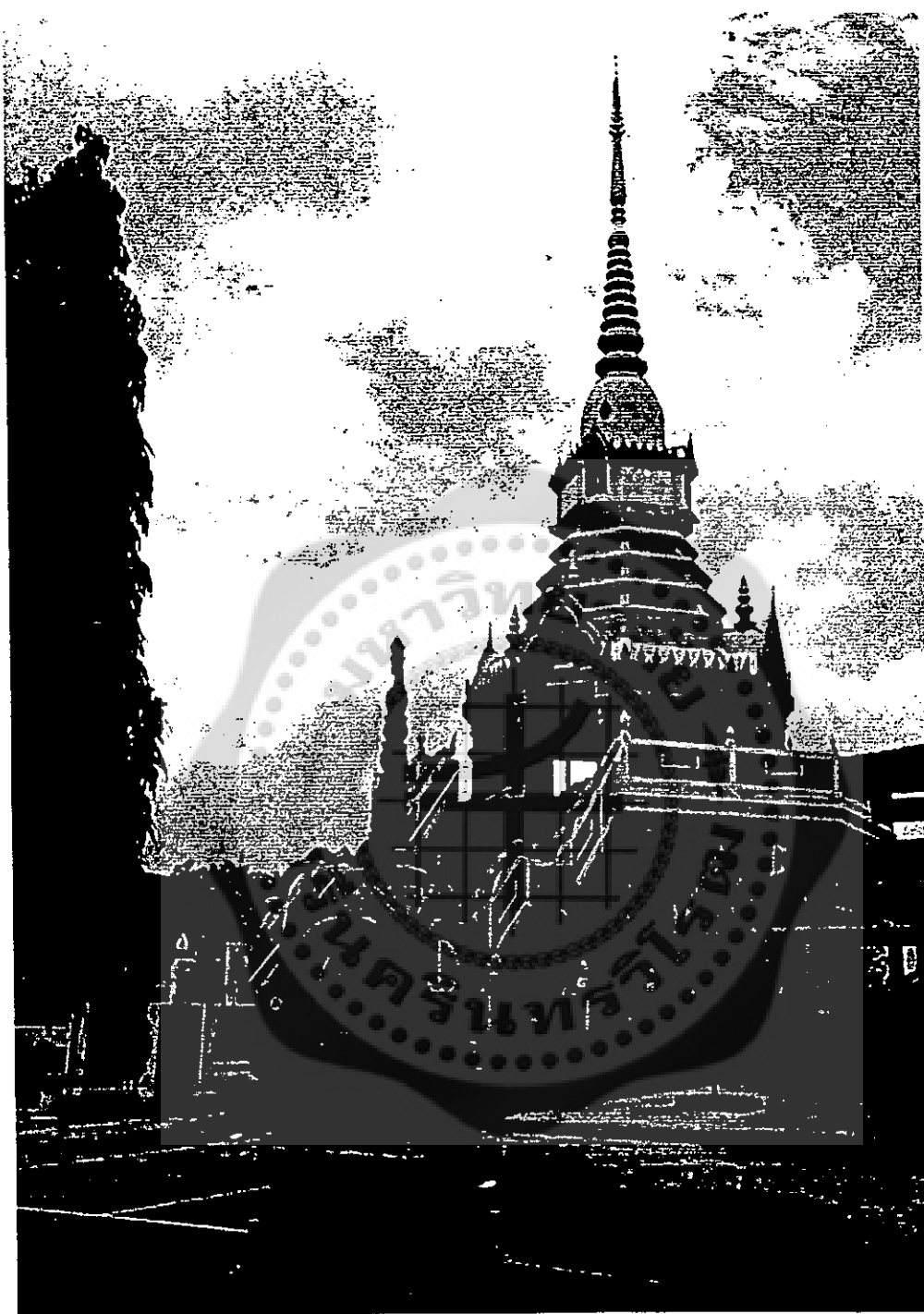

ภาพที่ 14 พระเจดีย์วัดพิทูลแก้ว ตำบลพิทูลออก อำเภอบ้านนา

ส่วนพระเจดีย์ที่เป็นสิ่งก่อสร้างใหม่ได้แก่พระเจดีย์เครื่องคอนกรีตที่มีขนาดสูงใหญ่ มีทั้งแบบอย่างที่ประยุกต์จากสถาปัตยกรรมไทยประเพณี สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยที่มีรูปทรงเป็นแนวประติมากรรม และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้านนั้นได้พบหลายแห่ง ส่วนใหญ่อยู่ในการก่อสร้างหรือเพิ่งก่อสร้างแล้วเสร็จได้แก่ พระเจดีย์วัดเกาะทอง (ภาพที่ 15) และพระเจดีย์วัดสันตยาราม (ภาพที่ 16) ซึ่งมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยประยุกต์แนวรูปทรงประติมากรรม ส่วนองค์ระฆังของพระเจดีย์วัดสันตยารามนั้นใช้ประโยชน์เป็นวิหารพระด้วย

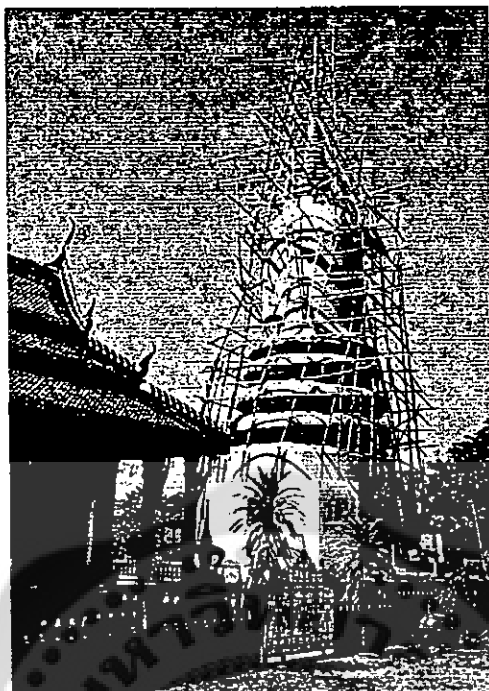

ภาพที่ 15 พระเจดีย์วัดเกาะทอง ตำบลลลาริกา อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 16 พระเจดีย์วัดสันตยาราม ตำบลพรหมณี อำเภอเมืองนครนายก

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้านนั้นได้พบพระเจดีย์วัดกลางโสภา (ภาพที่ 17) ซึ่งอยู่ระหว่างการก่อสร้างเป็นเจดีย์กลมทรงยาวสูงชะลูดแปลกตาที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน พระเจดีย์ในอำเภองครักษ์ที่พบ 2 แห่งคือ พระเจดีย์เจดีย์วัดโพธิ์แทน ตำบลโพธิ์แทน และพระเจดีย์ที่วัดปากคลองพระอาจารย์ ตำบลบางสมบูรณ์ เข้าใจว่าสร้างขึ้นโดยไม่มีแบบอย่างมาจากที่ใด จึงจัดเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน

ภาพที่ 17 พระเจดีย์วัดกลางโสภา ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี

สถาปัตยกรรมสำคัญประเภทพระมณฑปที่นิยมสร้างไว้ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลองที่สำคัญในจังหวัดนครนายกตั้งอยู่บนเขาขนาดย่อมที่วัดเขานางบวช (ภาพที่ 18) เป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทย ประเพณีเช่นเดียวกับพระมณฑปหลังใหม่ของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก ทั้ง 2 แห่งนี้ก่อสร้างขึ้นใหม่เป็นโครงสร้างคอนกรีต

ภาพที่ 18 พระมณฑปวัดเขานางบวช ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก

ที่วัดโบสถ์การ้อง ยังอนุรักษ์พระมณฑปเครื่องก่อหลังเดิมไว้ (ภาพที่ 19) แต่มีสภาพค่อนข้างทรุดโทรมและไม่เห็นลักษณะทรงหลังคาแล้วเนื่องจากมีการซ่อมมาหลายครั้ง สภาพปัจจุบันเป็นหลังคามุงเหล็ก อาบสังกะสีที่ผุกร่อนและเป็นที่ย้ายของนก สันนิษฐานเทียบเคียงว่าหลังคาจะเป็นแบบจตุรมุขทรงปราสาทที่มีเครื่องยอดคล้ายมณฑปประดิษฐานพระปรางค์ไธยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งมีที่ตั้งและอายุใกล้เคียงกัน ลักษณะเด่นของพระมณฑปเครื่องก่อนี้คือ จิตรกรรมฝาผนังที่บอกเล่าเรื่องราวหรือชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่นและภาพการเดินทางหรือแถวทหาร (ภาพที่ 4) ซึ่งเป็นฝีมือช่างพื้นบ้าน (ไม่ใช่ช่างหลวง) ที่มีเนื้อหาและวิธีการเขียนที่ใกล้เคียงกับงานจิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่ภาคตะวันออกอีกหลายแห่งเช่น วัดเนินสูง ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมืองจันทบุรี

ภาพที่ 19 พระมณฑปเก่าของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

พระมณฑปอีกแบบหนึ่งที่มีส่วนหลังคาไม่เป็นเครื่องยอดแต่เป็นหลังคาจตุรมุข หรือเป็นหลังคาซ้อน เป็นทรงกรวยเหลี่ยมอย่างปรางค์ เป็นอาคารที่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและพื้นที่กว้างกว่ามณฑปแบบมีเครื่องยอด ซึ่งด้วยขนาดของอาคารหากทำเป็นหลังคาที่มีเครื่องยอดแล้วจะมีความสูงมากไปตามสัดส่วน การออกแบบให้เป็นอย่างหลังคาจึงเป็นความเหมาะสมทั้งโครงสร้างและความงาม ได้พบพระมณฑปที่มีหลังคาเป็นแบบจตุรมุขที่วัดทองย้อย (ภาพที่ 20) มีลักษณะหลังคาจตุรมุขที่ดัดแปลงทำเป็นมุขประเจ็ดทั้ง 4 ด้าน ส่วนพระมณฑปหลังคาทรงกรวยเหลี่ยมแบบปรางค์ซ้อนกันนั้นพบที่วัดบางอ้อใน (ภาพที่ 21) และนอกจากพระมณฑปขนาดใหญ่ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีมณฑปขนาดเล็กอีกหลายแห่งที่มีลักษณะเป็นบุษบกประดิษฐานพระพุทธรูปจำลองซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปในวัดของภาคกลาง

ภาพที่ 20 พระมณฑปหลังคาจตุรมุขที่วัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา

ภาพที่ 21 พระมณฑปหลังคากรวยเหลี่ยมซ้อนกันที่วัดบางอ้อใน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา

แบบอย่างของพระอุโบสถและพระวิหาร

พระอุโบสถเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในปัจจุบัน แต่ลำดับความเป็นมาของพระอุโบสถของวัดในนครนายกนั้นเริ่มมาจากการมีพระอุโบสถเฉพาะในวัดที่มีพระเณรมาก พระสงฆ์วัดอื่นๆที่อยู่ใกล้เคียงก็ไปร่วมทำอุโบสถกรรมกันในที่นั้น จนมาถึงปัจจุบันวัดที่มีพระสงฆ์ไม่ถึง 10 รูปก็มีพระอุโบสถกันเป็นส่วนใหญ่ และวัดใดที่ยังไม่มีพระอุโบสถก็ชวนชาวบ้านที่จะสร้างพระอุโบสถให้ได้ ในช่วงเวลาที่สำรวจพบว่ามียังมิได้สร้างพระอุโบสถอีก 9 วัด อยู่ในอำเภอบ้านนา 4 วัด ได้แก่ วัดสันวนประชาราม ตำบลเขาเพิ่ม วัดเขาคอก และวัดบุหัวเหวน ใน ตำบลศรีกะอาง และวัดละว้า ตำบลบ้านพร้าว อยู่ในอำเภopakพลี 2 วัด ได้แก่ วัดหนองบัวซอน ตำบลปากพลี และวัดโคกสำโรง(ใหม่) ตำบลท่าเรือ อยู่ในอำเภองครักษ์ 2 วัด ได้แก่ วัดคลองเทพโลก ตำบลบางลูกเสือ และวัดบ้านคลองสาม ตำบลบางสมบูรณ์ และอยู่ในอำเภอมืองนครนายก 1 วัดคือ วัดดงละคร ตำบลดงละคร วัดเหล่านี้เป็นที่พักสงฆ์ที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัดไม่นานมานี้

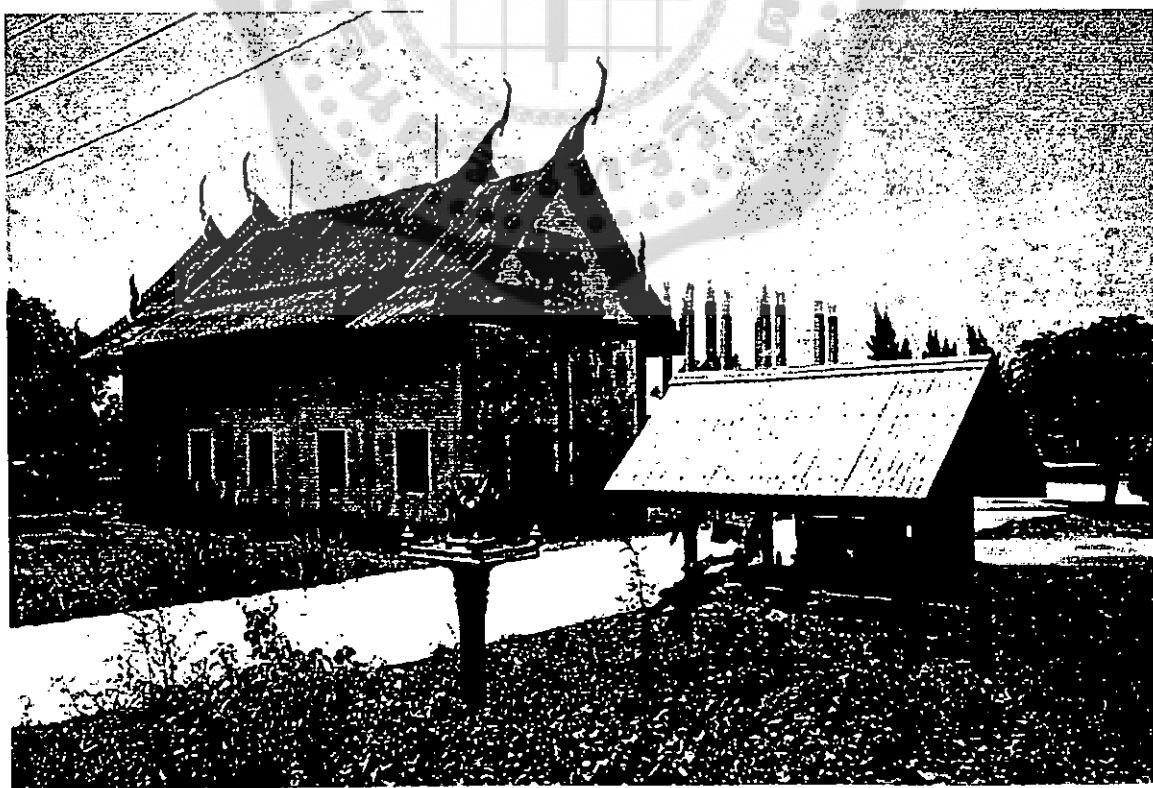
หากจำแนกพระอุโบสถในจังหวัดนครนายกตามอายุของสิ่งก่อสร้าง จะพบว่ากลุ่มที่มีอายุมากจะมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่หลากหลายหากแต่มีจำนวนไม่มากในแต่ละแบบอย่าง ในชุมชนเก่าอย่างอำเภอบ้านนาเคยมีพระอุโบสถเก่าที่มีแบบอย่างเป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยาหลายหลัง แต่ในปัจจุบันพบได้น้อยเนื่องจากได้รื้อลงและสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ทับลงบนที่พระอุโบสถเดิม จากหลักฐานภาพถ่ายจำนวนหนึ่งทำให้เห็นลักษณะที่เด่นชัดของแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่มีความร่วมสมัยกันคือ เป็นพระอุโบสถเครื่องก่อขนาดเล็กเช่นภาพพระอุโบสถหลังเดิมของวัดกระดาน (ภาพที่ 22) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พัฒนาจากพระอุโบสถแบบสิมโปรงที่มีเสาไม้ฉากกลม หลังคากระเบื้องดินเผาหรือมุงสังกะสี ด้านข้างโปรงพระอุโบสถที่ก่ออิฐถือปูนอย่างโบราณนั้น ส่วนใหญ่มีทรวดทรงแน่นอนหนาและที่ประดับด้วยเป็นความจำเป็นทางโครงสร้างที่ไม่สามารถเปิดช่องในผนังที่ต้องการให้น้ำหนักได้มาก ลักษณะที่เด่นชัดของแบบอย่างได้แก่การมีหลังคาทรง คดหรือเป็นอย่างมีปีกนก (อาจมีหรือไม่มีมุขลด) โครงหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้องดินเผา มีการตกแต่งเครื่องลายของเป็นไม้แกะสลัก และไม่ตกแต่งซุ้มประตูหน้าต่าง มักปล่อยเป็นช่องสี่เหลี่ยม

ภาพที่ 22 ภาพถ่ายของพระอุโบสถหลังเดิมของวัดกระดาน ตำบลพิบูลย์ อำเภอบ้านนา

พระอุโบสถเครื่องก่อแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นแบบหัวเมืองอยุธยาที่พบเกือบทั้งหมดอยู่ในสภาพหมดประโยชน์ใช้สอยเป็นพระอุโบสถแล้ว เมื่อมีการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ขึ้นทดแทนและไม่ได้สร้างทับลงบนที่วิสูตรคามสีมาเดิมพระอุโบสถเก่าจึงยังคงอยู่โดยมี 2 ลักษณะได้แก่การปิดไว้พร้อมทั้งดูแลเก็บกวาดเป็นระยะ และการจัดแปลงให้เป็นศาสนาคารประเภทอื่นเช่นวิหาร ศาลาทำบุญเลี้ยงพระ และแม้แต่เป็นห้องเก็บของ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพความแข็งแรงของโครงสร้างเดิม ขนาดพื้นที่ใช้สอย และตำแหน่งที่ตั้งของอาคาร ส่วนที่เปลี่ยนแปลงไปเพราะการเสื่อมสภาพเกือบทั้งหมดคือส่วนหลังคา สภาพที่พบในปัจจุบันผ่านการบูรณะมาแล้ว ซึ่งทำให้ไม่เห็นส่วนตกแต่งใดเลย

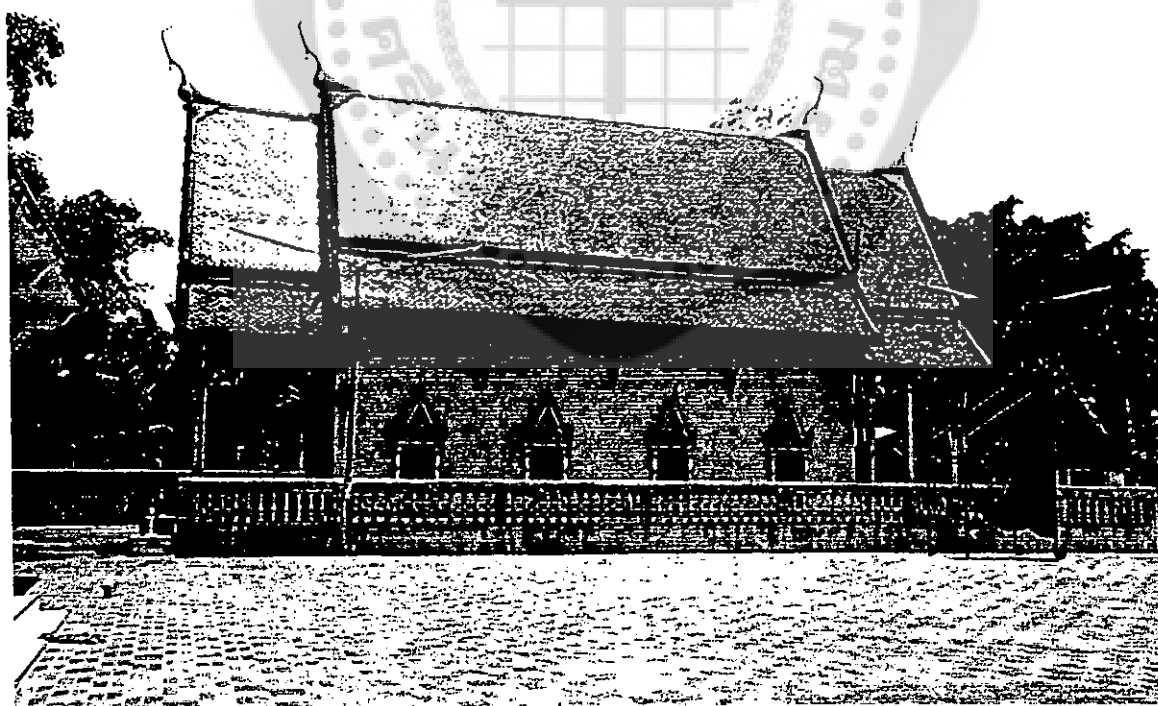
พระอุโบสถรุ่นต่อมาจากอาคารเครื่องก่อส่วนใหญ่สร้างขึ้นในช่วงความเกี่ยวระหว่างการก่อสร้างแบบโบราณกับการก่อสร้างแบบคอนกรีตเสริมเหล็กที่เริ่มมีมากขึ้นตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และยังคงใช้สอยอยู่ในปัจจุบันมีอยู่หลายแห่งในทุกอำเภอแต่มีพระอุโบสถที่สร้างอยู่ในที่ลุ่มและได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมตามฤดูกาลอยู่เสมอได้แก่พระอุโบสถวัดจันทร์เรือง (ภาพที่ 23) พระอุโบสถวัดทวีพูลรังสรรค์ (ภาพที่ 24) และพระอุโบสถวัดอารีราษฎร์ (ภาพที่ 25) โดยที่ทั้งสามแห่งเป็นพระอุโบสถที่วางระดับพื้นอยู่ใกล้ระดับดินและเฉพาะที่วัดอารีราษฎร์นั้นมีการทำเขื่อนเป็นแนวกันน้ำอยู่รอบนอกพระอุโบสถ มีพระอุโบสถเครื่องก่ออีกหลายแห่งที่ยังคงปรากฏอยู่ซึ่งได้รับการบูรณะและจัดแปลงใช้สอยเป็นพระวิหารหรือเพื่อประโยชน์อื่นแล้ว หรืออนุรักษ์อย่างง่ายโดยการปิดไว้ไม่ใช้งาน นอกจากนี้ได้พบพระอุโบสถหลังเดิมของวัดพลอยกระจำวงศ์ ตำบลบางสมบูรณ มีร่องรอยการก่อสร้างที่แปลกออกไปคือมีการเทคอนกรีตเป็นผนังโดยทิ้งรอยไม้แบบไว้อย่างผิวคอนกรีตเปลือย รวมทั้งมีการวางทับหลังบนช่องเปิดของประตูแลหน้าต่าง

ภาพที่ 23 พระอุโบสถวัดจันทร์เรือง ตำบลบางสมบูรณ อำเภอองครักษ์

ภาพที่ 24 พระอุโบสถวัดทวีพูลรังสรรค์ ตำบลทรายมูล อำเภอองครักษ์

ภาพที่ 25 พระอุโบสถวัดอารามภูร์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์

แบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอีสานหรือลาวเป็นความหลากหลายที่พบได้ในอำเภอเมืองนครนายก อำเภอปากพลี และอำเภอองครักษ์ แม้ว่าในภาพรวมจะมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่

ดูลัทธิไทยประเพณี แต่ก็มีส่วนตกแต่งหรือประดิษฐาปัตยกรรมที่พ้องหรือคล้ายกันกับส่วนตกแต่งหรือประดิษฐาปัตยกรรมของวัดในพื้นที่ภาคอีสานและพื้นที่อื่นซึ่งมีประชากรที่มีเชื้อสายชาวลาวแขนงต่าง ๆ ตั้งถิ่นฐานอยู่มาก และเป็นเรื่องที่ไม่สามารถให้อรรถาธิบายประกอบโดยรวมของสถาปัตยกรรมสำคัญเพียงอย่างเดียวตัดสินได้ ต้องพิจารณารายละเอียดของการตกแต่งและภูมิหลังของชุมชนประกอบด้วย บางวัดมีการก่อสร้างและตกแต่งที่แสดงคติแบบอีสานชัดเจนมากเช่นวัดศรีมงคล ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี โดยเฉพาะการเขียนจิตรกรรมฝาผนังไว้นอกพระอุโบสถที่เป็นเอกลักษณ์ของลัทธิอีสาน (ภาพที่ 26) บางวัดมีแบบอย่างของสถาปัตยกรรมพระอุโบสถที่ดูกลมกลืนเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาก แต่เมื่อพิจารณาพร้อมกับกำแพงแก้วที่เป็นศิลปะพื้นบ้านจะทำให้เห็นความแตกต่างที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยมากเช่น พระอุโบสถวัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก (ภาพที่ 27) ซึ่งมีกำแพงแก้วเป็นศิลปะในแนวล้านช้างหรือเวียงจันทน์ ประกอบกับรูปปูนปั้นเป็นทหารแต่งเครื่องแบบทหารอย่างยุโรปที่เป็นสิ่งแรกมีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 28)

ภาพที่ 26 งานปูนปั้นระบายสีผนังพระอุโบสถวัดศรีมงคล ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี

ภาพที่ 27 พระอุโบสถวัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 28 ชุมประดู่กำแพงแก้วกับรูปปูนปั้นเป็นทหารแต่งเครื่องแบบอย่างยุโรปที่วัดใหญ่ทักษิณาราม

อาคารเครื่องก่อเช่นพระอุโบสถและพระวิหารที่เป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้านนั้นพบได้น้อย (รวมทั้งพระเจดีย์) เนื่องจากงานก่ออิฐถือปูนเป็นผนังรับน้ำหนักไม่ใช่งานที่ช่างพื้นบ้านมีโอกาสทำงานมีความชำนาญได้อย่างงานช่างไม้ พระอุโบสถของช่างพื้นบ้านเหล่านี้จึงมีขนาดเล็ก มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่ผสมผสานกันหลายแบบสุดแต่จะเห็นว่างามตามรสนิยม ทั้งแบบอย่างสถาปัตยกรรมแนวหัวเมืองอยุธยา สถาปัตยกรรมแนวหัวเมืองอีสาน และสถาปัตยกรรมแนวไทยประเพณี ความจำกัดของวัสดุก่อสร้างและประสบการณ์ของช่างพื้นบ้านทำให้พระอุโบสถเครื่องก่อรุ่นเก่ามีขนาดเล็กเพื่อความมั่นใจในความแข็งแรง ประกอบกับการใช้สอยที่ต้องการเพียงพื้นที่สำหรับพระสงฆ์ทำอุโบสถกรรมได้เท่านั้น ปัจจุบันมีการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ขึ้นในหลายวัด ทำให้พระอุโบสถแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์ถูกรื้อถอนหรือดัดแปลงจนไม่สามารถเห็นแบบอย่างได้

ในการสำรวจได้พบพระอุโบสถวัดวังยายฉิม (ภาพที่ 29) ซึ่งมีลักษณะเป็นงานฝีมือช่างพื้นบ้านทั้งในการก่อสร้างและการตกแต่ง มีลักษณะความเรียบง่ายของโครงสร้างและส่วนตกแต่งที่ประยุกต์มาจากแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี และสถาปัตยกรรมแนวหัวเมืองอีสาน ผนวกกับความคิดสร้างสรรค์อย่างบริสุทธิ์ และความศรัทธาที่จะสร้างถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนา เห็นได้จากการแกะสลักไม้ที่บานประตูพระอุโบสถหลังนี้เป็นฝีมือช่างพื้นบ้าน และงานตกแต่งปูนปั้นระบายสีที่พระอุโบสถของวัดโพธิ์แทน (ภาพที่ 30) เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของฝีมือช่างพื้นบ้านที่ได้ประยุกต์มาจากแบบอย่างอื่นพร้อมทั้งแสดงความคิดสร้างสรรค์ผนวกไว้ในงานเดียวกัน

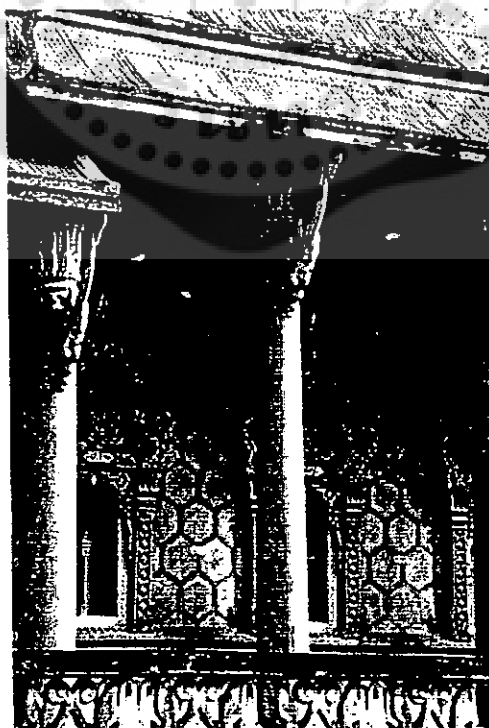
ภาพที่ 29 พระอุโบสถวัดวังยายฉิม ศาลาหินตั้ง อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 30 ลายปูนปั้นตกแต่งพระอุโบสถวัดโพธิ์แทน ศาลาโพธิ์แทน อำเภอองครักษ์

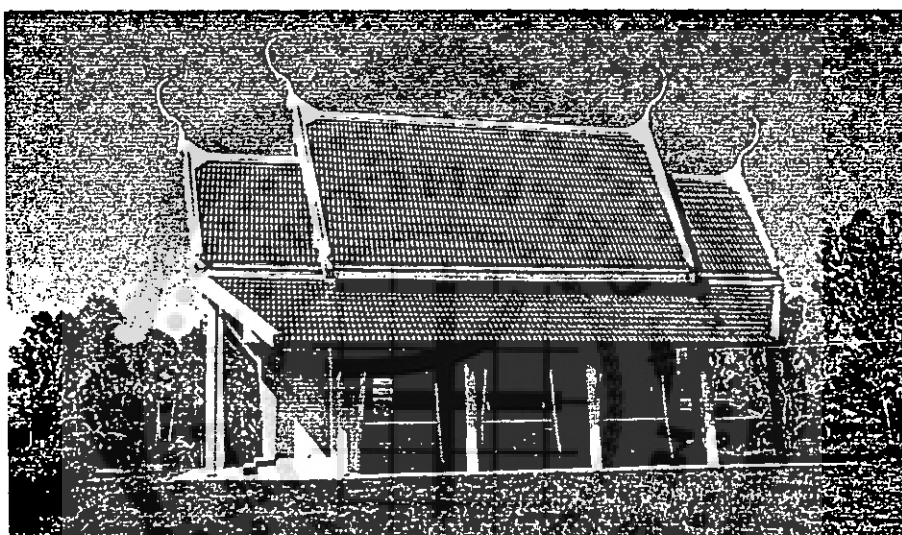
แบบอย่างสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถที่พบมากที่สุดได้แก่แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ซึ่งสืบทอดมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา คติและแบบแผนในการออกแบบก่อสร้างพระอุโบสถรวมทั้งการก่อสร้างเป็นเครื่องคอนกรีตจึงมีความเป็นเอกภาพในแบบอย่างสถาปัตยกรรมค่อนข้างมาก ยึดถือแบบแผนสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่มีผังอาคาร องค์ประกอบ และการตกแต่ง ส่วนที่แตกต่างกันที่ค่อนข้างหลากหลายมากคือทรงหรือสัดส่วนด้านกว้างกับความสูงของอาคารที่ทำให้ดูสูงชะลูดหรือดูเป็นมวลทึบแน่นได้ และยังมีลักษณะต่างกันที่ทำให้จำแนกเป็นกลุ่มย่อยลงไปอีกได้แก่ การยกระดับพื้นของพระอุโบสถ(มีหรือไม่มีเอวชันซ์) การมีเสายู่อรอบนอกได้ขยายคาบิกัน และรูปแบบของส่วนหลังคา

โดยทั่วไปองค์ประกอบของพระอุโบสถแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่เป็นเครื่องคอนกรีตนั้นไม่แตกต่างกับพระอุโบสถเครื่องก่อ แต่จะมีขนาดและสัดส่วนโครงสร้างที่ต่างกันอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากงานโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กนั้นสามารถลดขนาดความหนาของเสาและผนังที่เคยต้องรับน้ำหนักโดยตรง พร้อมกับเพิ่มช่วงความกว้างของอาคารโดยไม่ต้องมีเสายู่อด้านในพระอุโบสถ พระอุโบสถรุ่นใหม่จึงมีขนาดค่อนข้างสูงใหญ่อย่างที่พบเห็นกันทั่วไป แบบอย่างสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีทำให้พระอุโบสถมีความโดดเด่นได้ยาก นอกจากการใช้สีและลวดลายตกแต่ง หลายวัดได้ทำสีผนังพระอุโบสถด้วยสีที่แปลกตาออกไป เช่น สีฟ้า สีหมากสุก สีเขียวใบไม้ ซึ่งทำให้เด่นกว่าพระอุโบสถทั่วไปที่นิยมทาสีขาว และที่ได้เห็นความพยายามที่จะให้ความโดดเด่นคือวัดแหลมไม้ย้อย ซึ่งทำผิวปูนฉาบบนผนังด้านนอกของพระอุโบสถเป็นลวดลายรังผึ้ง (ภาพที่ 31) ส่วนหลังคามุงกระเบื้องลอน (ลูกฟูก) ที่ทำขึ้นเป็นพิเศษให้มีความโค้งอ่อนเล็กน้อย อีกส่วนหนึ่งที่พบว่ามีรูปแบบการตกแต่งที่หลากหลายได้แก่ส่วนหน้าบันของพระอุโบสถเครื่องคอนกรีต มีตั้งแต่การเขียนภาพพระบาลี ปูนปั้นหรือปูนหล่อปิดทอง ประดับกระຈก ส่วนหน้าบันของพระอุโบสถนี้คงจะเป็นส่วนสำคัญที่แสดงลักษณะเฉพาะตัวได้มากและไม่มีการอบของแบบแผนที่ชัดเจน

ภาพที่ 31 ผนังพระอุโบสถวัดแหลมไม้ย้อย คำนลพิภูลอก อำเภอบ้านนา

นอกจากพระเจดีย์ที่มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย พระอุโบสถ 2 แห่งที่สร้างในช่วงเวลาเศรษฐกิจอยู่ในภาวะคับขันตั้งแต่ปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมา ก็ได้สร้างโดยมีแบบอย่างเป็นสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยที่มีความแปลกตาแต่ยังคงมีลักษณะของศาสนาพุทธ ได้แก่ วัดคลองใหม่ ตำบลโลกกรวด อำเภอปากพลี และวัดกลางดอน ตำบลศรีจุฬา อำเภอเมืองนครนายก ซึ่งมีการดัดแปลงในรายละเอียดแตกต่างกันเล็กน้อยจากแบบก่อสร้างของกรมการศาสนาฉบับเดียวกัน (ภาพที่ 32) รวมทั้งได้รับการสนับสนุนงบประมาณในการก่อสร้างบางส่วน สาละสำคัญของารออกแบบคือความเรียบและเส้นตรงที่เข้ามาแทนเส้นโค้ง การลดทอนเครื่องล่ายของทั้งหมดลงเหลือเพียงข้อฟ้า ส่วนชายคาปีกนกก็เป็นแบบชายคาบ้านแต่ปากมุมเอียงที่ทำให้ดูแตกต่างจากศาลา นอกจากนี้เป็นการปรับใช้วัสดุก่อสร้างที่เป็นมาตรฐานและหาได้สะดวกในปัจจุบัน

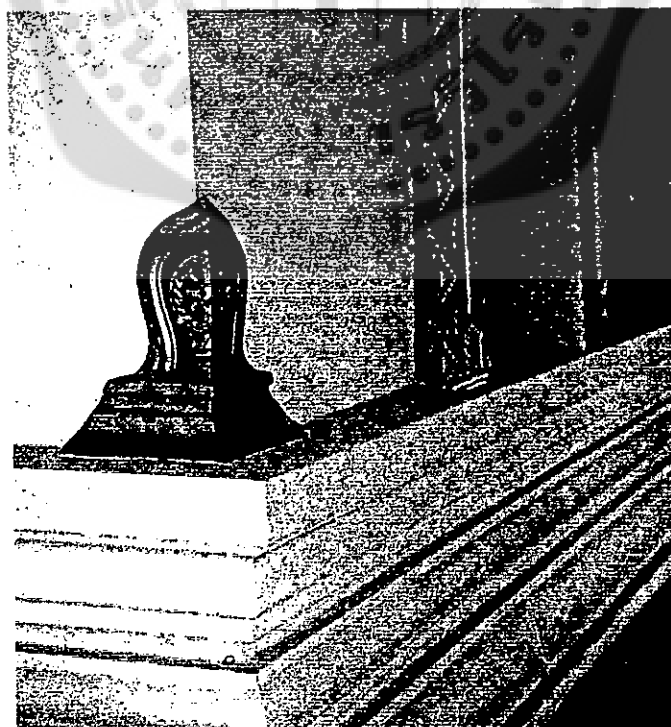
ภาพที่ 32 พระอุโบสถวัดคลองใหม่ ตำบลโลกกรวด อำเภอปากพลี

แบบอย่างสถาปัตยกรรมอื่นที่นำมาใช้กับพระอุโบสถนั้นจะเป็นไปได้ยากแต่ก็ยังได้พบว่ามีการประยุกต์ใช้แบบอย่างสถาปัตยกรรมและจิตรกรรมจีนจำนวน 2 แห่งคือ พระอุโบสถเก่าของวัดแก้วตาที่ได้รับรวมวัดเข้ากับวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก ซึ่งมีลักษณะเป็นพระอุโบสถแบบจีน แต่ที่ผนังด้านหน้า (ด้านสกัด) มีร่องรอยภาพจิตรกรรมฝาผนังจีนช่อง ๆ อย่างการตกแต่งผนังมากกว่าการเล่าเรื่อง มีผู้สันนิษฐานจากร่องรอยเท่าที่มีอยู่ว่าเป็นภาพของเทพยดาตามคติจีนที่เรียกกันว่าเซียน (ปัจจุบันภาพเขียนลบเลือนจนไม่สามารถมองเห็นได้ในภาพถ่าย) อีกแห่งหนึ่งคือพระอุโบสถหลังเดิมของวัดทองกลาง (ภาพที่ 9) ซึ่งมีลักษณะภายนอกที่คล้ายตามไปทางศิลปะพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สอดคล้องกับหลักฐานที่สร้างคือ พ.ศ.2432 นอกจากนี้ยังมีวัดหลายตงแบบจิตรกรรมจีนอยู่ที่ชุมประทวนด้วย

เสมาหรือพัทธสีมาที่เป็นเครื่องหมายแสดงเขตสำหรับการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ก็เป็นเรื่องที่มีการปฏิบัติแตกต่างกันเป็นพิเศษและเป็นส่วนน้อยกล่าวคือ โดยรวมแล้วพระอุโบสถของวัดต่าง ๆ จะมีซุ้มเสมาอยู่โดยรอบรวม 8 จุด (แปดทิศ) แต่ในบางวัดมีเพียงหินที่ปักไว้ชั่วคราวก่อนการสร้างเป็นซุ้ม บางวัดมีถนนภายในรอบพระอุโบสถก็ถือเอาคติอย่างโบราณว่าลูกนิมิตที่ฝังอยู่ใต้ดินเป็นเขตวิสุทธสีมาได้แก่ วัดท่าซ้อย (ภาพที่ 33) และมีเพียงวัดเดียวที่แก้ปัญหาด้วยการสร้างเสมาแบบพื้บดอกคือมีใบเสมาประดับอยู่ที่ผนังด้านนอกของพระอุโบสถ คือวัดสัมปทนี (ภาพที่ 34)

ภาพที่ 33 พระอุโบสถวัดท่าซอญ ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 34 เสาหินที่พระอุโบสถปัจจุบันของวัดสัณโณ ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

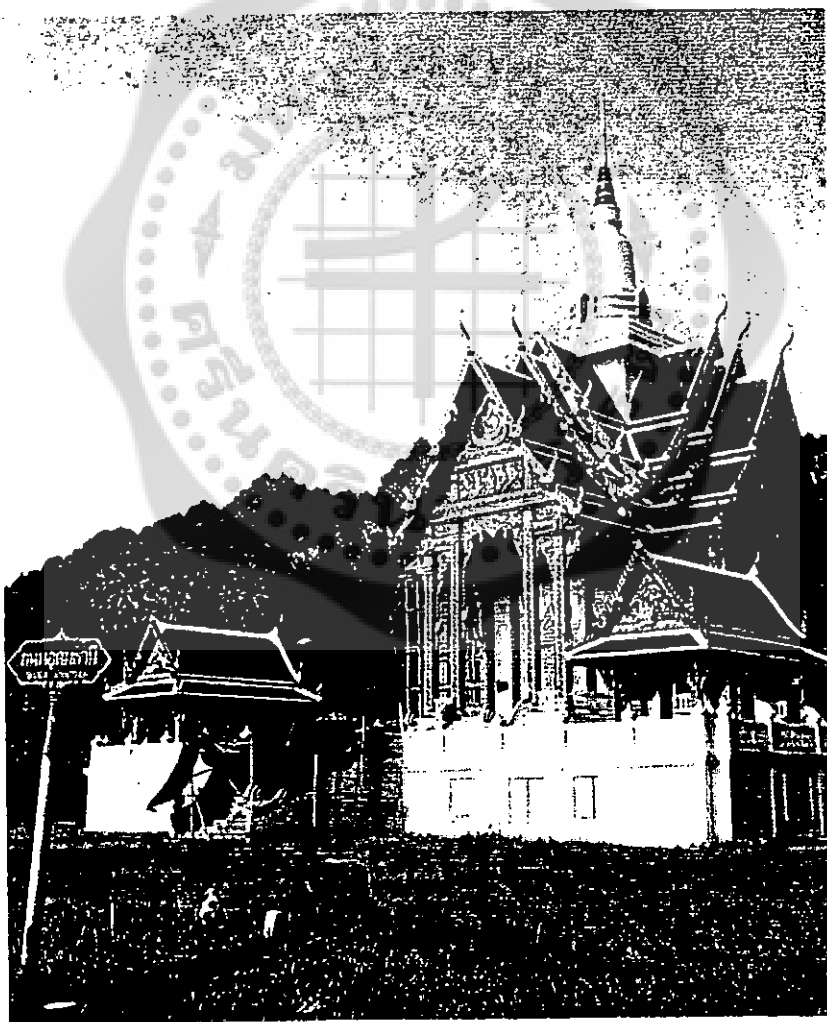
มีวัดมากกว่า 50 วัดที่มีพระอุโบสถหลังปัจจุบันเป็นหลังแรก จึงไม่มีประวัติการรื้อถอนพระอุโบสถหลังเดิม และวัดอีกจำนวนหนึ่งที่มีข้อมูลว่าได้สร้างพระอุโบสถหลังปัจจุบันลงในที่ตั้งของพระอุโบสถหลังเดิม ซึ่งหมายความว่าต้องมีการรื้อถอนทำลายไป จากการสอบถามและการดูภาพถ่ายของพระอุโบสถหลังเดิมของวัดกระดาน ตำบลพิบูลนอก อำเภอบ้านนา ที่รื้อถอนไปแล้ว (ภาพที่ 22) เชื่อได้ว่าเป็นลักษณะแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหัวเมืองอยุธยาที่ได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมหลวง แต่มีการจัดตั้งดีของสถาปัตยกรรมที่ไม่ทำให้เทียบกับวัดหลวง ตลอดจนฝีมือช่างพื้นถิ่นที่มีความจำกัด เป็นปัจจัยที่ทำให้พระอุโบสถที่มีลักษณะแบบอย่างสถาปัตยกรรมแนวท่งนี้ปรากฏลักษณะเช่นนั้น ต่อมาเมื่อแบบแผนประเพณีเกี่ยวกับฐานันดรศักดิ์ของสถาปัตยกรรมคลี่คลายไป จึงมีการก่อสร้างพระอุโบสถที่มีการตกแต่งมากขึ้นจนเป็นรูปแบบที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

พระอุโบสถเก่าที่ยังมีโครงสร้างแข็งแรงส่วนหนึ่งได้รับการบูรณะและแปลงประโยชน์ใช้สอยเป็นพระวิหาร ซึ่งเป็นลักษณะที่พบได้มากในนครนายก พระวิหารที่ดัดแปลงมานี้อาจมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมเดิมแตกต่างกันอยู่บ้าง แต่เมื่อได้รับการบูรณะและดัดแปลงมาเป็นพระวิหารแล้วจะมีลักษณะแบบอย่างใกล้เคียงกันคือเป็นแบบไทยประเพณี (มีความแตกต่างกันในทรวดทรงที่แก้ไขได้ไม่มากและการตกแต่งที่เป็นแบบเฉพาะตัวของช่างที่บูรณะ) ทั้งนี้ไม่รวมถึงพระอุโบสถเครื่องก่อบางแห่งที่ได้รับการดัดแปลงไปเป็นอาคารประเภทอื่นเช่น ห้องเก็บของ (ซึ่งไม่เห็นสภาพหรือแบบอย่างสถาปัตยกรรมใดๆ) อนึ่งในการบูรณะและดัดแปลงพระอุโบสถเป็นพระวิหารนี้ ได้พบการดัดแปลงที่เป็นการทำขึ้นใหม่ (Remodelling) ที่วัดแหลมไม้ย้อย ตำบลพิบูลนอก อำเภอบ้านนา พระอุโบสถหลังเดิมที่แปลงเป็นพระวิหารมีการก่อผนังอิฐเปลือยแทนผนังก่ออิฐฉาบปูนที่เห็นทั่วไป แต่ตกแต่งส่วนเครื่องลำยองและซุ้มประตูหน้าต่างอย่างไทยประเพณี ซึ่งเป็นลักษณะขัดแย้งที่ตั้งใจแสดงออกให้เป็นเอกลักษณ์ (ภาพที่ 35)

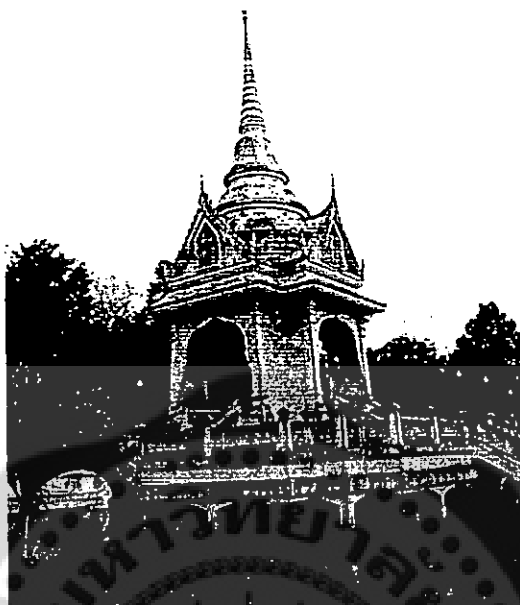

ภาพที่ 35 พระอุโบสถเดิม (ซ้าย) และพระวิหารวัดแหลมไม้ย้อย ตำบลพิบูลนอก อำเภอบ้านนา

พระวิหารที่ไม่มีการออกแบบและก่อสร้างให้เป็นพระวิหารมาตั้งแต่แรกมีอยู่เป็นจำนวนน้อย ทั้งหมดเป็นพระวิหารที่มีวัตถุประสงค์ในการใช้สอยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือรูปเคารพอื่นเช่น รูปปั้นของเจ้าอาวาสที่มีผู้เคารพนับถือกันมาก เป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีและมักจะมีขนาดค่อนข้างเล็ก มีขนาดใหญ่อยู่บ้างเนื่องจากประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่เช่นที่วัดเขาแดง วัดโพธิ์งาม โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับพระอุโบสถหลังปัจจุบันของวัดส่วนใหญ่ที่สร้างเป็นเครื่องคอนกรีต มีพระวิหารที่สร้างขึ้นใหม่เป็นเครื่องคอนกรีตที่มีขนาดใหญ่และมีแบบอย่างไทยประเพณีที่ประยุกต์ใช้องค์ประกอบต่างๆของสถาปัตยกรรมไทย 2 แห่ง (ซึ่งพิจารณาเห็นว่ามิใช่สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัย) ได้แก่ พระวิหารวัดอุดมธานี (ภาพที่ 36) และพระวิหารที่วัดอำภาศิริวงศ์ (ภาพที่ 37) ซึ่งทั้ง 2 แห่งมีตำแหน่งที่ตั้งและผังบริเวณที่ช่วยเสริมความสง่างามให้แก่พระวิหาร แตกต่างจากพระวิหารรุ่นก่อนที่สร้างอยู่ในที่คับแคบและเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีอย่างเคร่งครัด

ภาพที่ 36 พระวิหารวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก

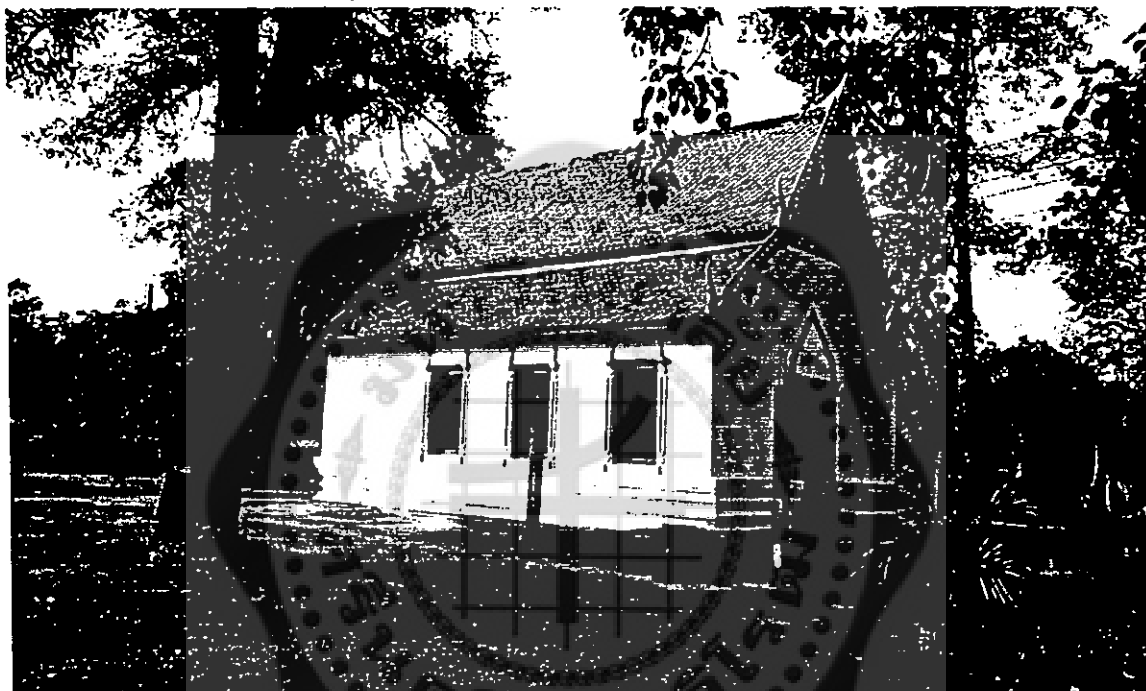
ภาพที่ 37 พระวิหารวัดอำภาคิวิวงศ์ ตำบลศีรษะกระบือ อำเภองครักษ์

พระวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ให้เป็นທີ່ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือรูปเคารพอื่นเช่น รูปปั้นของพระสงฆ์ที่มีผู้เคารพบูชานั้นมีอยู่อีกหลายแห่ง แต่เป็นพระวิหารหรือวิหารขนาดเล็กจนถึงเล็กมาก ทั้งหมดเป็นเครื่องคอนกรีตที่มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีหรือประยุกต์มา (ภาพที่ 38) และเพิ่งสร้างมาไม่นานนี้ ไม่พบว่ามีแบบอย่างอื่นนอกจากศาลแบบจีนที่ตั้งอยู่ในวัด 2 แห่ง (รายงานไว้ในแบบอย่างของสถาปัตยกรรมอื่นๆ)

ภาพที่ 38 พระวิหารวัดปากคลองพระอาจารย์ ตำบลบางสมบุรณ์ อำเภองครักษ์

พระวิหารที่แปลงมาจากพระอุโบสถเดิมซึ่งมีโครงสร้างเป็นเครื่องก่อ เมื่อบูรณะและดัดแปลงใช้สอยเป็นพระวิหารจะรักษารูปแบบและโครงสร้างผนังที่เป็นส่วนรับน้ำหนักไว้ได้ เนื่องจากไม่สามารถรื้อถอนเพราะจะกระทบกระเทือนต่อโครงสร้างได้ มีทั้งพระวิหารที่เป็นเครื่องก่อแท้คือมีผนังก่ออิฐรับน้ำหนักที่ถ่ายมาจากหลังคา และพระวิหารที่มีผนังก่ออิฐเป็นเพียงผนัง ส่วนโครงสร้างที่แท้จริงภายในเป็นเสาและคานไม้ (อยู่ด้านในพระวิหาร) เมื่อบูรณะแล้วก็จะมียุคสมัยทั่วไปคล้ายกันเป็นแบบอย่างไทยประเพณีที่ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพเช่น พระวิหารวัดโพธิ์งาม (ภาพที่ 39)

ภาพที่ 39 พระวิหารวัดโพธิ์งาม ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก

นอกจากพระวิหารที่แปลงมาจากพระอุโบสถเหล่านี้ยังมีพระอุโบสถเก่าอีกหลายแห่งที่ไม่ได้ดัดแปลงเป็นพระวิหาร.แต่ยังคงอนุรักษ์ไว้และได้รับการดูแลอย่างดีเท่าที่จะทำได้ ส่วนใหญ่จะมีความชำรุดที่เห็นได้ชัดเจนที่ส่วนหลังคา ซึ่งทางวัดได้ซ่อมแซมไปตามอาการที่ชำรุด บางแห่งมีส่วนหลังคาที่ยังเห็นเป็นแบบอย่างการตกแต่งเครื่องลายของอยู่บ้าง เช่นพระอุโบสถหลังเดิมของวัดวังไทร (ภาพที่ 40) และบางแห่งได้ทำหลังคาครอบไว้แทนหลังคาเดิมที่ชำรุดทั้งหมดเช่น พระอุโบสถเก่าของวัดแก้วดา (ที่รวมกับวัดอุดมธานีแล้ว) และพระอุโบสถเก่าของวัดนางหงส์ (ภาพที่ 41) เฉพาะที่วัดนางหงส์มีพระพุทธรูปประธานและส่วนประกอบของอาคารอยู่ในสภาพสมบูรณ์กว่าพระอุโบสถเก่า ลวดลายปูนปั้นที่ฐานชุกชีซึ่งสมบูรณ์เป็นบางส่วนนั้นงดงามมาก นอกจากวัดที่กล่าวมาแล้วยังมีพระอุโบสถอีกหลายแห่งที่ยังมีเค้าโครงที่เพียงพอศึกษาแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรม ทั้งตัวพระอุโบสถและส่วนประกอบ เช่น ชุ่มเสมา และกำแพงแก้ว

ภาพที่ 40 พระอุโบสถเดิมของวัดวังไทร ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 41 พระอุโบสถเดิมของวัดนางหงส์ ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

แบบอย่างของหอไตร หอกลอง หอระฆัง

หอไตรที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระไตรปิฎกนั้นเป็นอาคารสัญลักษณ์มากกว่าอาคารใช้สอย เป็นอาคารที่สร้างไว้เก็บรักษาพระไตรปิฎกและเป็นที่สักการบูชา จึงเป็นส่วนที่เสริมขึ้นจากองค์ประกอบหลักคือ พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ และกุฏิ ในการสำรวจไม่พบหอไตรทั้งในเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสอันเป็นบริเวณที่นิยมสร้างหอไตร ซึ่งเป็นเรื่องปกติที่จะพบหอไตรได้น้อยในปัจจุบันเนื่องจากเสื่อมความนิยมในการสร้างหลังจากมีการพิมพ์หนังสือกันอย่างแพร่หลาย พระไตรปิฎกที่ต้องจารลงบนวัสดุมีค่าและต้องใช้เวลานานก็ได้เปลี่ยนไปเป็นรูปแบบหนังสือสิ่งพิมพ์ที่มีสำเนาเป็นจำนวนมาก หอไตรจึงหมดบทบาทลง

หอระฆังเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญที่มักจะมีตำแหน่งที่ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส ส่วนหอกลองจะอยู่ในเขตสังฆาวาส วัดในจังหวัดนครนายกเกือบทั้งหมดมีหอระฆังที่อยู่ในบริเวณที่เป็นเขตสังฆาวาส หรือบางแห่งได้ผนวกหอระฆังเข้าจนเป็นส่วนหนึ่งของหมู่เรือนกุฏิเช่นวัดฝั่งคลอง ตำบลเกาะหวาย อำเภอปากพลี (ภาพที่ 42) ที่สร้างหอกลองและหอระฆังไว้บนกุฏิ หอระฆังและหอกลองที่ได้พบในการสำรวจครั้งนี้มีหลากหลายรูปแบบการใช้สอย ตั้งแต่การแยกเป็นหอกลองและหอระฆังเช่นที่วัดพลอยกระจ่างศรี ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภอองครักษ์ที่สร้างหอกลองและหอระฆังขึ้นใหม่รูปทรงเดียวกันแต่แยกกันไว้เป็น 2 หอที่มุมพระอุโบสถ หลายวัดมีการรวมเป็นหอเดียวใช้ชั้นบนเป็นหอระฆัง และชั้นล่างใช้เป็นหอกลอง แต่ส่วนใหญ่จะใช้เป็นหอระฆังเพียงอย่างเดียว เนื่องจากกลองมีขนาดใหญ่มากมีน้ำหนักมาก และมีส่วนหน้ากลองที่เป็นหนัง จึงจำเป็นต้องติดตั้งไว้ในศาลาการเปรียญที่ค้ำแดดคุ้มฝนได้ดีกว่า หอกลองและหอระฆังที่ได้พบส่วนใหญ่จึงเป็นเพียงหอระฆังอย่างเดียว

ภาพที่ 42 หอระฆังและหอกลองของวัดวัดฝั่งคลอง ตำบลเกาะหวาย อำเภอปากพลี

แบบอย่างสถาปัตยกรรมของหอกลองและหอร่วงนั้นมีแบบอย่างหลักจำกัดอยู่ที่แบบอย่างไทย ประเพณี ซึ่งยังคงเห็นได้จากหอร่วงรุ่นเก่าที่สร้างด้วยไม้ที่ยังคงเหลืออยู่ (ไม่ได้ใช้เป็นหอร่วงอีกต่อไป เพราะสร้างหอร่วงใหม่ขึ้นทดแทนแล้ว) ได้พบหอร่วงไม้ที่มีการตกแต่งสวยงามมากและยังมีสภาพที่ศึกษา แบบอย่างได้ซึ่งควรกล่าวถึงคือ หอร่วงของวัดสว่างอารมณ์ (ภาพที่ 43) และหอร่วงไม้หลังเดิมของวัด พलयกระจำศรี (ภาพที่ 44) อีกหลายวัดยังมีโครงสร้างของหอร่วงไม้หลงเหลืออยู่ ซึ่งมีทั้งแบบอย่างไทย ประเพณีซึ่งมีเครื่องล่ายองตกแต่งส่วนหลังคา ประกอบกับเสาที่เป็นเสากลมสอบเข้าหากันทั้งสี่ด้าน

ภาพที่ 43 หอร่วงของวัดสว่างอารมณ์ ตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์

ภาพที่ 44 หอร่วงเก่าของวัดพलयกระจำศรี ตำบลบางสมบุรณ์ อำเภอองครักษ์

นอกจากนี้ยังมีหอระฆังไม้ที่มีลวดส่วนงามและสมบูรณ์เหลือแต่รายละเอียดไม่ปรากฏชัดแล้วอีกหลายแห่งเช่น หอระฆังเก่าของวัดอัมพวัน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา ได้พบหอระฆังไม้ที่น่าเฉพาะส่วนเครื่องบนเข้ากับโครงสร้างหอสูงเช่น หอระฆังวัดมงคลถาวร (ภาพที่ 45) ซึ่งเป็นหอเสาดตรงอย่างสวยงามทรงค้ำฟ้า การนำเอาส่วนหลังคาเครื่องลายองมาใช้เพียงอย่างเดียวโดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงสัดส่วนของทั้งหอระฆังนี้ ทำให้มีหอระฆังที่มีความสูงกว่าระดับพื้นดินเพียงเล็กน้อยเช่นที่วัดโพธิ์แทน (ภาพที่ 46)

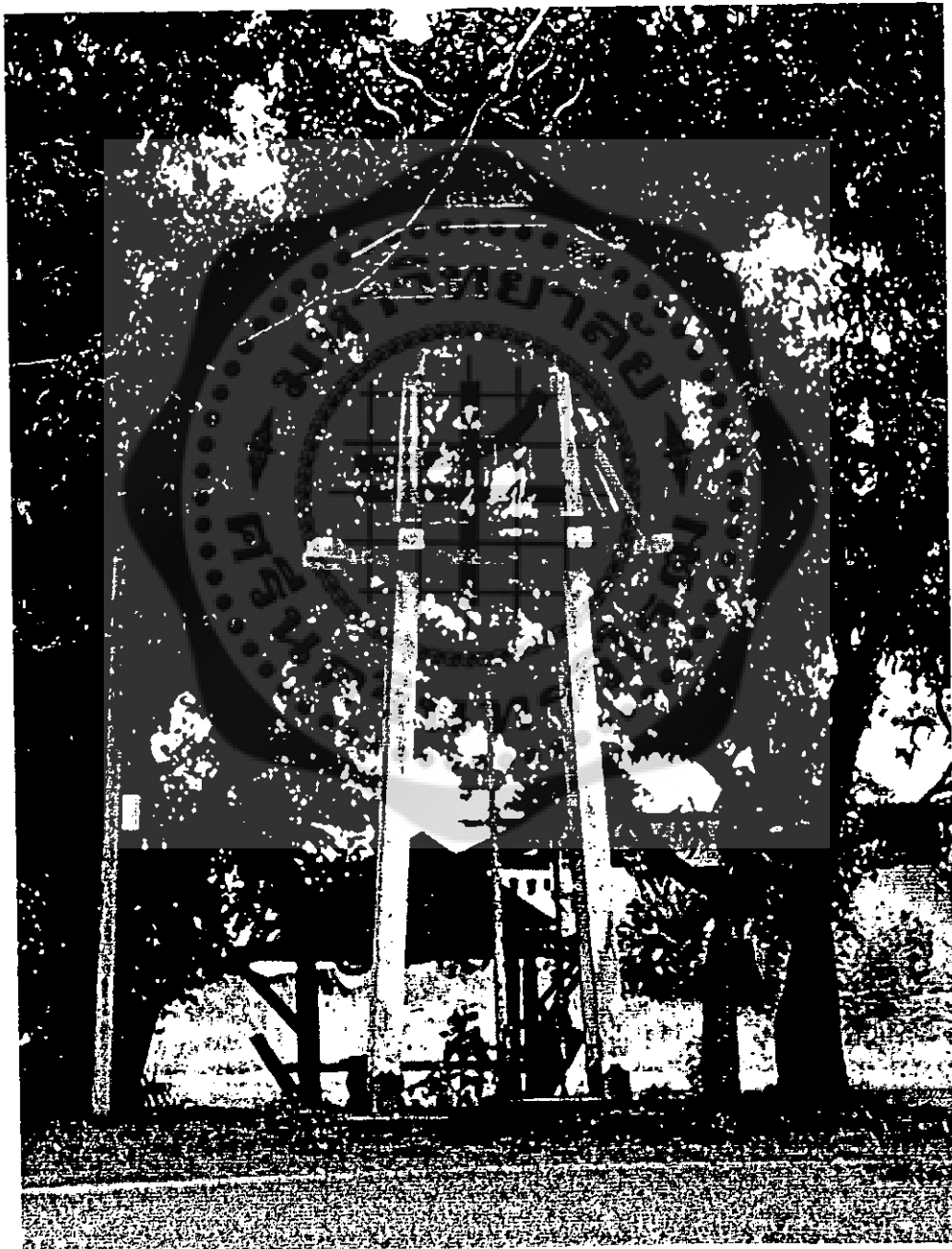

ภาพที่ 45 หอระฆังของวัดมงคลถาวร ตำบลท่าทราย อำเภอเมืองนครนายก

ภาพที่ 46 หอระฆังของวัดโพธิ์แทน ตำบลโพธิ์แทน อำเภอองครักษ์

ไม้พหุระฆังที่เป็นเครื่องก่อซึ่งมีข้อด้อยคือความหนาของผนังรับน้ำหนัก อันขัดกับลักษณะสูงโปร่งของหระฆัง การสร้างหระฆังในอดีตจึงเลือกใช้โครงสร้างไม้ที่ดูเรียบง่ายกว่า ต่อจากยุคหระฆังเครื่องไม้จึงเป็นยุคของหระฆังโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กที่สามารถสร้างให้มีความสูงของหอและรูปทรงที่หลากหลาย อย่างไรก็ตามหระฆังก็ยังคงมีแบบอย่างเป็นสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ความแตกต่างกันอาจจำแนกได้จากทรงของหลังคา รวมทั้งสัดส่วนของหลังคา กับตัวเรือนของหระฆัง ส่วนใหญ่จะสร้างเป็นหลังคาจตุรมุขที่ตกแต่งอย่างประณีต บ้างมีทรงสูงเพรียวเช่น หระฆังของวัดคลองโพธิ์ (ภาพที่ 47)

ภาพที่ 47 หระฆังวัดคลองโพธิ์ ตำบลดงละคร อำเภอเมืองนครนายก

ความแตกต่างกันของแบบอย่างหอระฆังที่เห็นได้ชัดเจนคือทรวดทรงของหลังคา สัดส่วนของหลังคา ต่อตัวเรือนของหอระฆัง และแบบอย่างในการตกแต่ง โดยเฉพาะส่วนหลังคาที่เป็นจุดเด่น เมื่อพิจารณาโดยรวมพบว่ามีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี มีแบบอย่างที่ประยุกต์มาจากไทยประเพณี บ้างมีทรงจำ เช่นหอระฆังวัดทางกระบือ ตำบลบ้านพร้าว อำเภอบ้านนา และบ้างก็มีสัดส่วนที่ทำให้ดูเสาแบกน้ำหนักมาก เนื่องจากความไม่สมดุลของส่วนหลังคาที่ดูหนาหนักกับตัวเรือนหอระฆังที่ดูโปร่งบางเช่น หอระฆังของวัดหนองจิก ตำบลศรีนาวา อำเภอเมืองนครนายก ส่วนหลังคาจะเป็นส่วนที่ตกแต่งกันเป็นพิเศษในขณะที่ตัวเรือนและส่วนอื่นจะสร้างแบบเรียบๆ บางวัดตกแต่งบนสันของหลังคาจตุรมุขด้วยเครื่องยอดต่างๆ บ้างก็ประดับด้วยฉัตร (อย่างที่ใช้กับยอดพระเจดีย์หรือที่ใช้ประดับกลางสันหลังคาพระอุโบสถ) เช่นหอระฆังของวัดถ้ำสาริกา (ภาพที่ 48) ซึ่งอาจเป็นแนวคิดที่จะใช้หอระฆังเป็นพระเจดีย์เพราะเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีความสูงอย่างพระเจดีย์

ภาพที่ 48 หอระฆังวัดตำหนัก ตำบลสาริกา อำเภอเมืองนครนายก

การประยุกต์แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีของหอระฆังที่พบเห็นทั่วไปนั้นเมื่อพิจารณาในส่วนประกอบจะเห็นได้ว่าการประยุกต์จากแบบอย่างไทยประเพณีออกไปได้อีกมาก แต่ก็ยังไม่ถึงกับเป็นแบบอย่างไทยร่วมสมัย หรือไม่ถึงกับเป็นสถาปัตยกรรมของชาติอื่น ตัวอย่างการประยุกต์ในแนวทางนี้ได้แก่ หอระฆังของวัดเขาเพิ่มศรีสว่าง (ภาพที่ 49) และยังมีอีกหลายแห่งที่มีการออกแบบขึ้นใหม่ แต่ทั้งหมดก็ยังคงรักษารูปลักษณ์ของหอระฆังไว้ได้ การประยุกต์จากแบบอย่างไทยประเพณีของหอระฆังนี้เป็นงานเครื่องคอนกรีต จึงทำให้หมดความจำกัดในเรื่องความแข็งแรงของโครงสร้าง หอระฆังในจังหวัดนครนายกจะเป็นสิ่งก่อสร้างในวัดที่ได้รับความนิยมมาก อย่างไรก็ดีส่วนใหญ่ก็มียังคงแบบอย่างคล้ายกัน (ภาพที่ 50)

ภาพที่ 49 หอระฆังวัดเขาเพิ่มศรีสว่าง ตำบลเขาเพิ่ม อำเภอบ้านนา

ภาพที่ 50 หอระฆังของวัดโพธิ์นายก ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

แบบอย่างของศาลาการเปรียญ

ศาลาการเปรียญเป็นศาสนาคารที่มีประโยชน์ใช้สอยมากที่สุดคือใช้เป็นอาคารเอนกประสงค์ของวัด ในวัดที่สร้างมานานจะมีศาลาการเปรียญเป็นไม้ มีลักษณะเป็นโรงเรือนชั้นเดียวไม่ได้ถุนสูงขนาดใหญ่มาก ซึ่งมีความสัมพันธ์กับขนาดของชุมชนที่วัดนั้นตั้งอยู่ เนื่องจากศาลาการเปรียญเป็นที่สำหรับทำบุญเลี้ยงพระ และฟังเทศน์ ตลอดจนใช้เป็นที่พักประชุมชาวบ้าน ศาลาการเปรียญเครื่องไม้นั้นเก่าที่ยังปรากฏอยู่ส่วนใหญ่มีแบบอย่างเป็นไทยประเพณีที่ศาลาโถงมีเครื่องบนมุงกระเบื้องดินเผา (ภาพที่ 51) ส่วนหลังคามีการตกแต่งทั้ง ซ่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ แต่ไม่ทำนาคสะดุ้งอย่างพระอุโบสถ

ภาพที่ 51 ศาลาการเปรียญเก่าของวัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

ศาลาการเปรียญแบบนี้มีอยู่ในทุกอำเภอ มีข้อสังเกตว่าศาลาการเปรียญที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนไม่สนใจใช้ประโยชน์จากชั้นล่างจึงทำเป็นเพียงยกพื้นเพื่อระบายความอับชื้นเท่านั้น และในอำเภอองครักษ์มีศาลาการเปรียญที่ระดับพื้นไม้สูงจากพื้นดินมากนักถึงขนาดเดินลอดไปไม่ได้และไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์แต่อย่างใด ศาลาการเปรียญเหล่านี้หลายแห่งไม่ได้ใช้สอยแล้วเนื่องจากการสร้างศาลาการเปรียญหลังใหม่ที่เป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก แต่ก็ยังคงได้รับการดูแลรักษาให้อยู่ในสภาพดี โดยทั่วไปแบบอย่างสถาปัตยกรรมของศาลาการเปรียญซึ่งเป็นเครื่องไม้ที่พบมีตั้งแต่โรงเรือนที่สร้างอย่างบ้านได้ถุนสูงในชนบทแต่มีความโปร่งและกว้างขวางกว่าบ้านทั่วไป (ภาพที่ 52) มีพื้นที่โล่งเพื่อใช้งานของวัดและชุมชนได้ในทุกโอกาส จนถึงเป็นโรงเรือนที่อยู่ติดดินอย่างโรงเรือนในเขตชุมชนเมือง ซึ่งค่อนข้างอับอ้าวและทึบแต่ก็ยังมีความกว้างขวางเพื่อใช้งานได้อย่างเดียวกัน (ภาพที่ 53) แบบอย่างของศาลาการเปรียญเครื่องไม้มิมี 2 ประเภทคือแบบอย่างไทยประเพณี และแบบที่ช่างพื้นบ้านประยุกต์ตามความเหมาะสมของวัสดุก่อสร้าง และความต้องการของวัดและชุมชนในขณะที่กำลังก่อสร้าง

ภาพที่ 52 ศาลาการเปรียญหลังเดิมของวัดตะเคียนทอง ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี

ภาพที่ 53 ศาลาการเปรียญ(ชั่วคราว)ของวัดเคียน้อย ตำบลบางสมบูรณ์ อำเภองครักษ์

ที่วัดวังยายนิม ตำบลหินตั้ง อำเภอเมืองนครนายก ได้พบศาลาการเปรียญแบบของหินคือการสร้างศาลาการเปรียญขนาดใหญ่ที่สามารถเคลื่อนย้ายไปได้ด้วยแรงคนแบกหาม ไม่มีการฝังเสาลงดินแต่จะวางหรือยongไว้บนก้อนหินเสาละหนึ่งก้อน (ภาพที่ 54) ซึ่งพระภิกษุให้ข้อมูลว่าเจ้าอาวาสองค์ที่สร้างเป็นชาวไทยลื้อ จึงสร้างขึ้นตามวิธีการของชาวไทยลื้อ การเคลื่อนย้ายสิ่งก่อสร้างชนิดนี้เป็นลักษณะเดียวกับเรือนเครื่องผูกในหลายท้องถิ่นทั้งในประเทศและประเทศใกล้เคียง แต่ความน่าสนใจอยู่ที่ เป็นเรือนเครื่องสับที่มีน้ำหนักมากและ

มีขนาดกว้างยาวมากด้วย การเคลื่อนย้ายจึงต้องมีผู้นำที่มีผู้คนศรัทธาเชื่อถือมากจึงจะรวมแรงรวมใจทำการเคลื่อนย้ายไปได้โดยไม่เสียหายกับตัวไม้เครื่องก่อสร้าง

ภาพที่ 54 การวางหรือของเสาชของศาลาการเปรียญวัดวังยายฉิม ตำบลหินตั้ง อำเภอเมืองนครนายก

ศาลาการเปรียญที่สร้างขึ้นในสมัยหลังเริ่มใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก แต่ยังคงเลียนแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ไม่จัดว่าเป็นเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยเนื่องจากไม่มีการนำองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาสังเคราะห์ออกแบบขึ้นใหม่ ส่วนใหญ่เป็นศาลาสองชั้นที่ประยุกต์มาจากแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเครื่องคอนกรีตที่ดูแข็งทั้งตัวอาคารและส่วนตกแต่งอื่น (ภาพที่ 55) แม้ว่าศาลาการเปรียญรุ่นใหม่ส่วนใหญ่จะมีขนาดเล็กกว่าศาลาการเปรียญเครื่องไม้ แต่พื้นที่ใช้สอยก็ยังคงมีมากโดยมีการใช้สอยพื้นที่ภายในได้ทั้งชั้นบนและชั้นล่างได้มากขึ้น มีการใช้วัสดุก่อสร้างร่วมสมัยได้แก่ ประตูหน้าต่างบานกระฉกกรอบอลูมิเนียม และกระเบื้องเซรามิคส์ ซึ่งมีการใช้อย่างไม่จำกัดพื้นที่และใช้ตามความพอใจของผู้สร้าง

ศาลาการเปรียญที่สร้างแยกเป็นอาคารหลังเดียวมีอยู่ไม่มากนัก หลายวัดไม่มีศาลาการเปรียญที่แยกเป็นส่วนที่ชัดเจน แต่ได้ใช้ส่วนที่โล่งตรงกลางของหมู่เรือนกุฏิเป็นศาลาการเปรียญ มีพระพุทธรูปและธรรมมาสน์ประดิษฐานไว้อย่างเดียวกับศาลาการเปรียญ วัดจำนวนหนึ่งจึงมีผังบริเวณแบ่งเป็น 2 อาคารคือพระอุโบสถ และหมู่เรือนกุฏิที่เป็นทุกสิ่งทุกอย่าง นอกจากเป็นพระอุโบสถ ส่วนแบบอย่างสถาปัตยกรรมนั้นเมื่อพิจารณาเทียบเคียงกันระหว่างบ้านเรือนของคหบดีกับหมู่เรือนกุฏิเห็นว่ามีแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กันมาโดยตลอด ตั้งแต่เรือนไทยเดิม เรือนครึ่งตึกครึ่งไม้ที่มีอิทธิพลแบบอย่างสถาปัตยกรรมยุโรป เรือนแถวและเรือนเครื่องคอนกรีตที่มีหลากหลายแบบอย่างในปัจจุบัน ศาลาการเปรียญเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญในวัดที่มีโอกาสดีกว่าสถาปัตยกรรมสำคัญอื่นในการออกแบบ เนื่องจากไม่มีการวางกรอบหรือแบบแผนที่ชัดเจน แบบอย่างของศาลาการเปรียญในปัจจุบันจึงมีความหลากหลายในผัง และมีการใช้วัสดุอย่างไม่จำกัด แต่ในภาพรวมก็ยังคงเป็นแบบอย่างที่เหมาะสมจากไทยประเพณี ยังไม่ถึงกับเป็นแบบอย่างไทยร่วมสมัยอย่างที่นิยมในการสร้างพระเจดีย์

ภาพที่ 55 ศาลาการเปรียญวัดช้าง ตำบลพิบูลนอก อำเภอบ้านนา

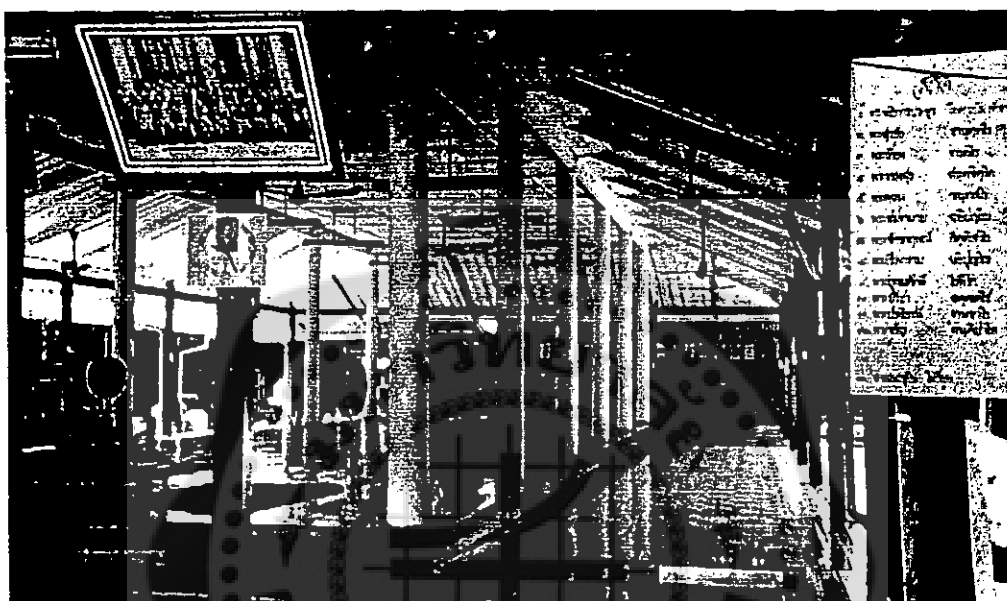
แบบอย่างสถาปัตยกรรมประเภทอื่นๆในวัด

สถาปัตยกรรมอื่นๆในวัดแม้จะไม่ใช่ประชากรในการสำรวจครั้งนี้ แต่ก็เป็นสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏอยู่มีส่วนช่วยเสริมความสำคัญหรือลดความสำคัญของสถาปัตยกรรมสำคัญได้ สถาปัตยกรรมอื่นๆของวัดที่มีลักษณะเด่นหรือน่าสนใจที่ได้พบในการสำรวจได้แก่กุฏิ ศาลา เสาหงส์ และเมรุ จึงได้นำเสนอไว้ดังนี้

มีการสร้างหมู่เรือนกุฏิ และกุฏิแถวอยู่บ้าง ส่วนใหญ่เพิ่งสร้างมาไม่นานนี้และมีโครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก แต่เรือนกุฏิที่เก่าซึ่งมีทั้งที่เป็นเครื่องไม้และเครื่องไม้ผสมเครื่องก่อ มักจะรวมส่วนต่างๆที่มีประโยชน์ใช้สอยเกี่ยวเนื่องกับพระสงฆ์เช่น หอฉัน หอสวดมนต์ กุฏิ และหอกลองหอรบั้งไว้ในหมู่อาคารเดียวกัน การจัดวางผังและการตกแต่งจึงมีความสำคัญอยู่ที่อาคารหลังเดียว หมู่เรือนกุฏิสำเร็จรูปแบบนี้มีกุฏิเป็นแถวอยู่รายล้อมพื้นที่โดงเอนกประสงค์ตรงกลาง ผ่นระหว่างโดงกลางและกุฏิเป็นผ่นสองชั้นที่แปลงมาเป็นตู้เก็บของ ด้วยเหตุนี้ในหมู่เรือนกุฏิจึงดูสะอาดเรียบร้อยเพราะมีที่เก็บของซึ่งวัดก็มีอยู่มาก หมู่เรือนกุฏิแบบนี้เริ่มมีขึ้นก่อน พ.ศ. 2490 และพบมากในอำเภอบ้านนาและในพื้นที่ใกล้เคียง (ภาพที่ 56) แบบอย่างสถาปัตยกรรมค่อนข้างจะเป็นแบบเฉพาะตัวและได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมตะวันตก (ภาพที่ 57)

สถาปัตยกรรมประเภทศาลานอกเหนือไปจากศาลาการเปรียญได้แก่ศาลาชั้นเดียวที่มีหน้าที่ใช้สอยแตกต่างกันตามตำแหน่งที่ตั้งเช่น ศาลารายในเขตพุทธาวาส ศาลาธรรมสังเวชที่ใช้ในการพิธีศพ และศาลาทำน้ำ ศาลารายและศาลาธรรมสังเวชมีแนวทางการพัฒนาแบบอย่างสถาปัตยกรรมคล้ายกับศาลาการเปรียญที่กล่าวมาแล้ว ส่วนศาลาทำน้ำที่มีหน้าที่เฉพาะที่ชัดเจนพร้อมทั้งเป็นที่หมายตา (Landmark) ในภูมิประเทศนั้นมียุหลายแห่งที่ยังมีสภาพดี เนื่องจากวัดเกือบทั้งหมดในจังหวัดนครนายกจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางสัญจร ศาลาทำน้ำบางแห่งมีการตกแต่งเครื่องสำของตามแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี (ภาพที่ 58) บางแห่งก็แสดงลักษณะแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน ศาลาทำน้ำรุ่น

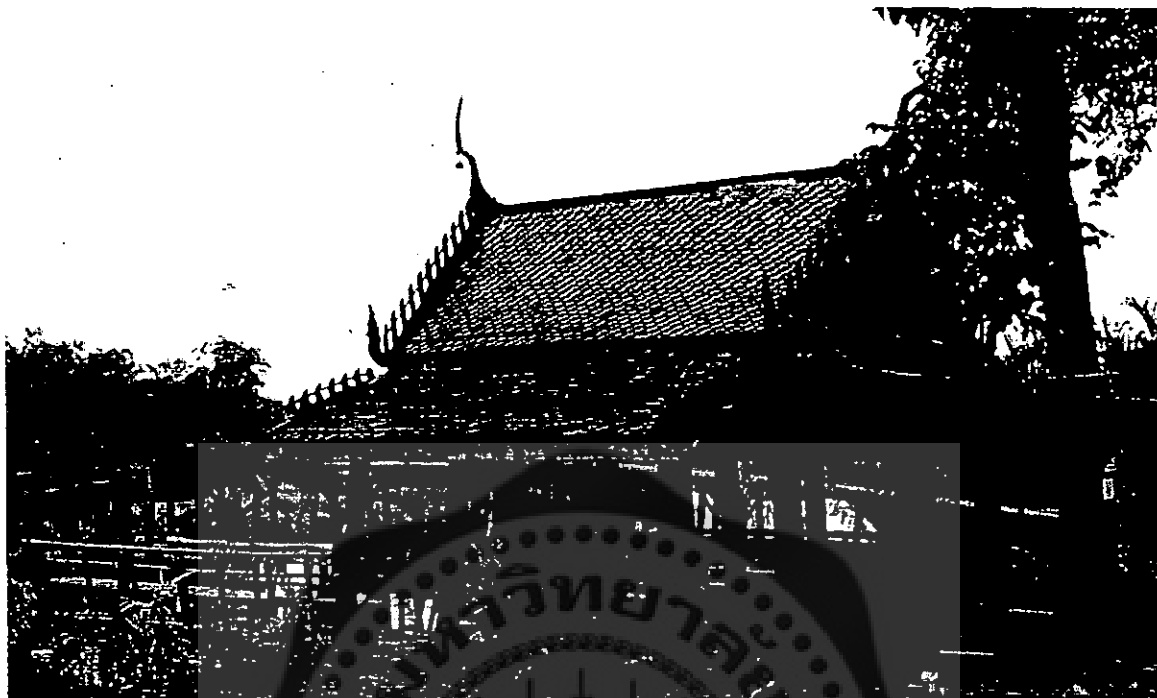
เก่าที่เป็นศาลาไม้ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีอยู่ในสภาพทรุดโทรม (ภาพที่ 59) ส่วนศาลาทำน้ำที่สร้างเป็นเครื่องคอนกรีตนั้นมีทั้งแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีและแบบอย่างที่ประยุกต์มา ไม่พบว่ามีแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยหรือแบบอย่างอื่น ปัจจุบันยังมีสภาพดีเนื่องจากสร้างมาไม่นานแต่ก็เริ่มได้รับความกระทบกระเทือนจากการสร้างถนนผ่านเข้าไประหว่างทำน้ำกับตัววัด

ภาพที่ 56 ภายในหมู่เรือนกุฏิวัดพิศกุลแก้ว ตำบลพิศกุลออก อำเภอบ้านนา

ภาพที่ 57 หมู่เรือนกุฏิวัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา

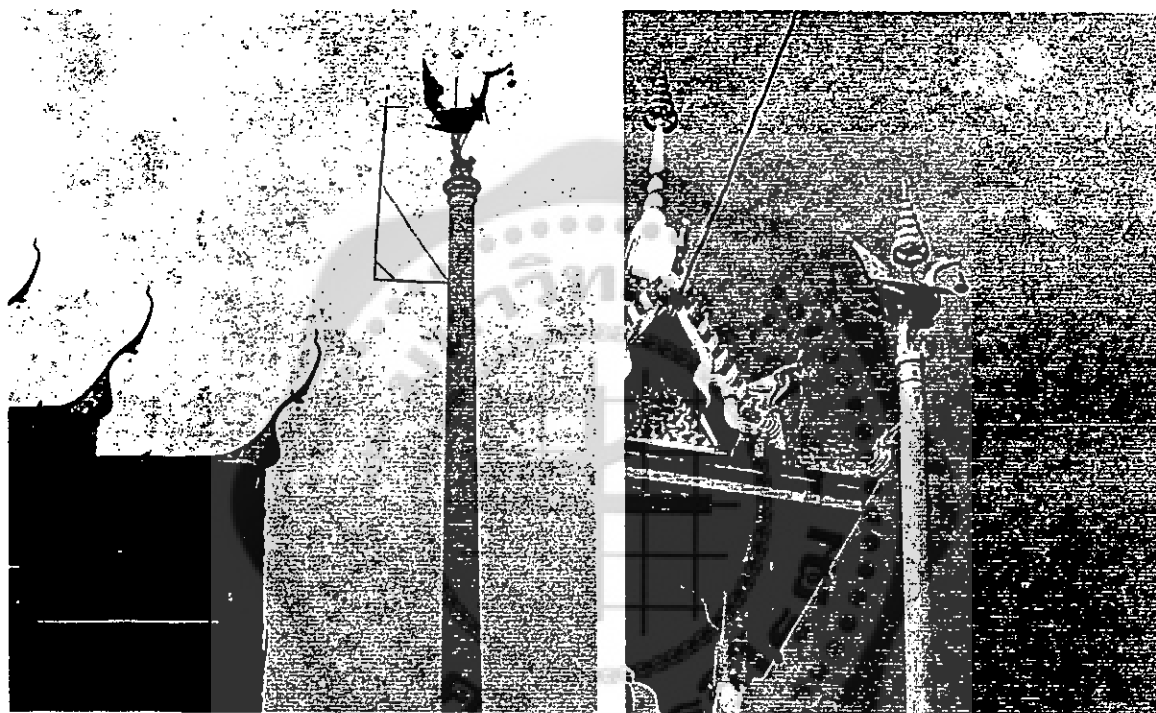

ภาพที่ 58 ศาลาทำน้ำวัดสว่างอารมณ์ ตำบลศรีพระกระบือ อำเภอองครักษ์

ภาพที่ 59 ศาลาทำน้ำวัดพลอยกระจำศรี ตำบลบางสมบุรณ์ อำเภอองครักษ์

เสาหงส์เป็นสถาปัตยกรรมขนาดเล็กในวัดซึ่งพบได้น้อยในปัจจุบัน ได้พบบ้างในอำเภอองครักษ์ และ ได้ทราบว่าเคยมีอยู่มากในอำเภอบ้านนา ซึ่งมีแบบอย่างศิลปะอย่างเดียวกับเสาหงส์ศิลปะอยุธยา (ภาพที่ 63) ซึ่งเห็นได้จากลักษณะที่ปรากฏอยู่และจากหลักฐานภาพถ่ายว่าไม่ใช่เสาหงส์ที่เป็นสัญลักษณ์ของมอญ เหตุที่มีเหลืออยู่น้อยเพราะไม่มีประโยชน์ใช้สอยและตัวหงส์มักจะถูกขโมยไปจากยอดเสา หลายวัดที่เก็บลงมารักษาไว้ทันเวลาก็เหลือแต่เสา ในที่สุดก็รื้อเสาลงเสียด้วย เฉพาะเสาหงส์ของวัดทั้ง 2 แห่งที่ปรากฏในภาพเป็นการสร้างเสาขึ้นใหม่ในเวลาไม่นานมานี้

ภาพที่ 60 เสาหงส์ในอำเภอองครักษ์ (ซ้าย) วัดสว่างอารมณ์ ตำบลศิระกระบือ และ(ขวา) วัดอรุณรังษี ตำบลบางลูกเสือ

เมรุเป็นประชากรนอกการสำรวจที่ได้พบอยู่ในเกือบทุกวัด ลักษณะแบบอย่างเป็นไปตามกรอบคติในการสร้างที่ยึดแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีหรือสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่ประยุกต์มา เมื่อจำแนกลำดับของความสมบูรณ์ในหน้าที่ใช้สอยพบว่ามีตั้งแต่การติดตั้งเตาเผาศพไว้อย่างเดียว การสร้างเมรุอยู่เดี่ยวกลางลานโล่งที่ใช้งานเอนกประสงค์ในงานศพ และมีการสร้างเมรุพร้อมทั้งอาคารบริวาร คือศาลาธรรมสังเวชหรือศาลาสำหรับตั้งศพเพื่อบำเพ็ญกุศล ซึ่งเป็นรูปแบบของวัดในเขตเมือง แบบอย่างสถาปัตยกรรมที่พบมีอยู่หลากหลายแต่ก็เป็นแนวสถาปัตยกรรมไทยประเพณีทั้งสิ้น

ประตูทางเข้าวัดเป็นสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการสัญจรจากการใช้เรือเป็นการใช้รถยนต์ ชุมประตูที่ได้พบโดยทั่วไปเป็นชุมประตูเพียงอย่างเดียว ไม่มีกำแพงและไม่มีกั้นเปิดปิด จึงเป็นเพียงสัญลักษณ์หรือที่หมายตาให้ผู้สัญจรทราบว่าวัดอยู่ที่ใด วัดที่มีขอบเขตที่ดินติดถนนที่เป็นทางโค้งจึงนิยมสร้างชุมประตูตรงบริเวณที่โค้งนั้น เพื่อให้มองเห็นได้ชัดเจนจากรถยนต์ที่วิ่งไปมาได้ทั้งสองทาง การตกแต่งชุมประตูเหล่านี้ไม่มีแนวทางที่ชัดเจน แต่ก็ยังคงจัดเป็นกลุ่มแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่ประยุกต์มาจากไทยประเพณีโดยนำองค์ประกอบของลวดลายไทยมาจัดวางเสียใหม่

ความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน

การวิจัยทางศิลปะและวัฒนธรรมจะไม่สมบูรณ์ถ้าขาดความเกี่ยวข้องกันระหว่างศิลปวัฒนธรรมนั้น กับมนุษย์ที่เป็นผู้สร้าง เป็นผู้พัฒนา เป็นผู้สืบสาน และเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากศิลปวัฒนธรรมนั้น วัดและชุมชนมีความจำเป็นต้องสัมพันธ์กัน มีบทบาทที่ต่างคาบเกี่ยวและมีศักยภาพที่จะเป็นที่พักพิงซึ่งกันและกัน ในการสำรวจครั้งนี้จะรายงานภาพรวมของความเป็นมาของวัดและชุมชน และความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนตามบทบาทในฐานะเป็นสถาบันของสังคม และเนื่องมาจากความแตกต่างกันของชุมชนในทั้ง 4 อำเภอของจังหวัดนครนายก จึงได้รายงานเรียงไปตามลำดับ ได้แก่อำเภอเมืองนครนายก อำเภอบ้านนา อำเภอปากพลี และอำเภอองครักษ์ ดังนี้

เขตอำเภอเมืองนครนายกนั้นมีลักษณะชุมชนที่เป็นแบบชุมชนเมืองหรือชุมชนขนาดใหญ่ทางด้านทิศใต้ของพื้นที่ และลักษณะชุมชนเกษตรที่กระจายตัวกันเป็นชุมชนที่ไม่หนาแน่นอยู่ทางทิศเหนือของพื้นที่ ซึ่งมีรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนแตกต่างกันออกไปตามวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ ประชากรในเขตเทศบาลเมืองนครนายกและบริเวณใกล้เคียงส่วนหนึ่งมีเชื้อสายชาวเวียงจันทน์ที่อพยพเทศร์มาตั้งแต่หลังศึกเจ้าอนุวงศ์ และส่วนหนึ่งเป็นผู้คนจากถิ่นใกล้เคียงที่อพยพเข้ามาเพิ่มเติมอีก รวมทั้งชาวไทยที่มีเชื้อสายจีน ความเคร่งครัดในแบบแผนประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญต่างๆจึงไม่ปรากฏชัดเจนมาก เว้นแต่บริเวณที่มีชาวไทยเชื้อสายลาวอาศัยอยู่เป็นกลุ่มก้อน ส่วนในพื้นที่ทางตอนเหนือที่มีชุมชนเกษตรกระจายตัวกันอยู่มากนั้น ประชากรบางส่วนมีเชื้อสายลาวเวียงจันทน์ บางส่วนมีเชื้อสายพวน บางส่วนเป็นชาวอีสานที่อพยพมาหาที่ทำกิน และบางส่วนเป็นชาวไทยพื้นถิ่น จึงมีความหลากหลายค่อนข้างมากในรูปแบบความสัมพันธ์ ทั้งที่มีลักษณะเป็นวัดของชุมชนขนาดเล็กอย่างวัดในชนบท เป็นวัดของชุมชนขนาดใหญ่อย่างวัดในเมือง และมีลักษณะเป็นวัดที่มีผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่น(โดยเฉพาะชาวกรุงเทพมหานคร) เป็นผู้ทำนุบำรุง ซึ่งวัดประเภทหลังนี้มักจะเป็นวัดที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ (หรือตามป่าเขา)

รูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชนขนาดเล็กกับวัดของชุมชนอย่างวัดในชนบทนั้นพบได้มากในชุมชนที่แยกตัวออกไปจากชุมชนบ้านใหญ่ (ในอดีตคือบ้านใหญ่ลาว) ส่วนในชุมชนบ้านใหญ่ในปัจจุบันที่มีวัดอยู่ใกล้กันมากถึง 5 วัด จะมีลักษณะเป็นอย่างวัดในเมืองคือมีพระเณรมากกว่า มีสิ่งก่อสร้างต่างๆมากกว่า และชาวบ้านที่มีความคุ้นเคยหรือไปทำบุญที่วัดเป็นประจำนั้นมีจำนวนน้อยกว่าวัดในชนบท ซึ่งเป็นเช่นเดียวกันกับวัดอื่นๆในเขตชุมชนเมือง สิ่งที่เกิดลักษณะเด่นของวัดในเมืองได้อีกประการหนึ่งคือการสร้างเมรุและศาลาธรรมสังเวชหรือศาลาสำหรับการสวดพระอภิธรรมศพดูเหมือนจะได้รับอิทธิพลไปจากวัดในกรุงเทพฯ วัดจำนวนหนึ่งซึ่งมักจะตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ หรืออยู่ในที่ธรรมชาติสวยงาม มีรูปแบบความสัมพันธ์กับชาวบ้านที่น่าสนใจ คือมีลักษณะที่คล่องตัวต่อการปรับเปลี่ยนบทบาทโดยมีความเป็นวัดของชุมชนในช่วงเวลาปกติ มีความเป็นวัดที่ต้อนรับนักท่องเที่ยวและผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นในฤดูกาลท่องเที่ยว และเป็นวัดที่ชาวบ้านและผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นมาทำบุญร่วมกันในงานบุญประเพณีต่างๆ ซึ่งเห็นได้จากการสร้างศาลาการเปรียญที่มีขนาดใหญ่มาก

ในเขตอำเภอเมืองนครนายกมีวัดที่ตั้งอยู่ในเขตทหารอยู่ 2 วัด (ในอำเภอบ้านนามีอีก 2 วัด) คือวัดสุทธธรรมาราม และวัดเขาชะโงก ตำบลพรหมณี ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า ซึ่งได้รับความสะดวกในเรื่องการสาธารณูปโภคเสมือนเป็นส่วนหนึ่งของหน่วยทหาร วัดสุทธธรรมารามนั้นตั้งอยู่ในพื้นที่ราบใกล้กับแหล่งที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนในเขตโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า จึงมีลักษณะคล้ายวัดใน

เมือง ส่วนวัดเขาชะโงกนั้นตั้งอยู่บนเขาห่างไกลชุมชนออกไป จึงมีลักษณะเหมือนเป็นวัดป่าหรือธวัชวาสี ซึ่งจากสายตามบุคคลภายนอกเห็นว่าวัดทั้ง 2 วัดนี้ได้ช่วยเพิ่มความสมบูรณ์ให้แก่ทั้งสถาบันและชุมชนที่ตั้งอยู่

อำเภอบ้านนาเป็นถิ่นที่อาศัยของคนไทยพื้นเพเดิมในบริเวณนี้มาเป็นเวลายาวนานไม่น้อยกว่าอำเภอมืองนครนายก เนื่องจากอยู่ใกล้เส้นทางติดต่อกับราชธานีและเป็นที่ตั้งของกรมโขน ตลอดจนหน่วยงานราชการที่เข้ามาทำเหมืองหินสบุบริเวณเขาชะโงก ชุมชนของอำเภอบ้านนาส่วนใหญ่จึงมีลักษณะการเติบโตอย่างเมืองราชการคือมีแบบแผนและมีประชากรค่อนข้างจะเป็นกลุ่มเดียวกัน แตกต่างจากเมืองนครนายกที่เติบโตอย่างที่เป็นทั้งเมืองราชการและเป็นแหล่งค้าขายซึ่งขยายตัวอย่างรวดเร็ว ไม่มีแบบแผนชัดเจนและมีกลุ่มประชากรที่หลากหลายมารวมกันอยู่เป็นชุมชน วัดจำนวนหนึ่งจึงอยู่ในชุมชนเก่าและมีลักษณะเป็นวัดในเมืองหรือคามวาสีอย่างชัดเจน

นอกจากแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ได้รับอิทธิพลจากราชธานี ความเป็นไปและกิจกรรมทางศาสนาของวัดในอำเภอบ้านนายังมีรูปแบบอย่างเมืองหลวงได้แก่การเป็นสำนักที่"บวชเรียน" โดยมีการอบรมพระนวก ซึ่งได้พบภาพถ่ายคณะพระภิกษุและสามเณรจำนวนมากที่ถ่ายร่วมกันไว้เป็นที่ระลึกในแต่ละปีในหลายวัด การที่มีชาวบ้านอุปสมบทบุตรหลานเป็นจำนวนมากในแต่ละปีนั้นแสดงถึงคติความเชื่อที่จะต้องให้ลูกชายได้บวชเรียน (ซึ่งชาวอำเภอบ้านนาคงจะมีฐานะดีกว่าเกษตรกรทั่วไป) และเป็นแบบธรรมเนียมในอดีตที่การได้บวชเรียนเป็นโอกาสในการเข้ารับราชการ ดังนั้นในอดีตพระสงฆ์จึงเป็น"ครู"ของคนหนุ่มส่วนใหญ่ในอำเภอบ้านนาและมีความสัมพันธ์ที่ติดต่อกันตลอดมาจนเติบโตมีครอบครัว

ความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชุมชนในอำเภอบ้านนาที่ได้สังเกตในระหว่างการสำรวจ พบว่าวัดเป็นสถาบันอันเป็นที่เคารพนับถือ วัดจะเป็นสัดส่วนเฉพาะที่มีความสงบแม้ว่าจะอยู่ใกล้ชุมชนหรือบางแห่งอยู่กลางชุมชน โดยทั่วไปวัดในอำเภอบ้านนามีความเหมาะสมสำหรับการเป็นวัดของชุมชนด้วยตำแหน่งที่ตั้ง ขนาดของวัด การจัดภูมิสถาปัตยกรรมที่ร่มรื่น ขนาดของศาสนาคารและการตกแต่งที่มีพื้นฐานอยู่บนความพอเหมาะพอดีตามหลักธรรม และสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

มีวัดจำนวน 2 วัดที่ตั้งอยู่ในเขตทหาร คือวัดเขาคอก และวัดบุหว่าน ในพื้นที่บ้านหนองกันเกรา ตำบลศรีกะอาง ซึ่งปัจจุบันเป็นพื้นที่ของโรงเรียนเตรียมทหารที่ย้ายมาจากกรุงเทพฯ ทั้งชาวบ้านในท้องถิ่นเดิมและผู้เข้ามาใหม่ได้แก่ครอบครัวข้าราชการทหารมีความสัมพันธ์อันดีกับวัด เช่นเดียวกับวัดในโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า แต่ก็คงจะต้องโยกย้ายที่ตั้งวัดในที่สุดเพื่อใช้พื้นที่ในราชการทหาร ขณะทำการสำรวจทราบว่าได้มีโครงการจะย้ายวัดบุหว่านไปอยู่ในพื้นที่ใกล้โรงเรียนหนองกันเกราเพียงวัดเดียว วัดทั้งสองแห่งนี้ยังไม่มีพระอุโบสถแต่มีลักษณะที่ตั้งตลอดจนสิ่งปลูกสร้างที่มีอยู่แตกต่างกันบ้างคือ วัดบุหว่านได้สร้างกำแพงวัดทอดยาวไปตามแนวถนนสายหลักของโรงเรียนเตรียมทหาร แต่ภายในวัดมีกุฏิสงฆ์เท่านั้นที่เป็นอาคารสำคัญ ส่วนวัดเขาคอกมีกุฏิและสิ่งปลูกสร้างหลายหลังที่อยู่ในแนวลึกเข้าไปจากถนน

ประชากรส่วนใหญ่ของอำเภอบ้านนาพลีมีเชื้อสายชาวพวนที่อพยพเทครัวเข้ามาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการกวาดต้อนผู้คนมาจากเวียงจันทน์และหัวเมืองบริวารครั้งใหญ่หลังศึกเจ้าอนุวงศ์ นอกจากชาวพวนซึ่งเป็นกลุ่มใหญ่ที่โปรดเกล้าฯให้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่หัวเมืองชั้นในคือนครนายก ยังมีชาวเวียงจันทน์และชนเผ่าที่ปะปนมาด้วยจำนวนหนึ่ง และในเวลาต่อมาก็มีการอพยพเข้ามาเพิ่มเติมอีกทั้งที่เป็นคนเชื้อสายพวนจากพนมสารคาม ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา และชาวอีสานจากหลายจังหวัด

รูปแบบความสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับชาวบ้านมีความเป็นมาที่ผูกพันกันตั้งแต่เมื่อเริ่มอพยพมา หรืออาจมีมานานกว่านั้นตั้งแต่ยังอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง พระสงฆ์มีบทบาทเป็นผู้นำที่ชาวบ้านเคารพนับถือมากซึ่งยังคงสืบต่อมาถึงปัจจุบันโดยมีเพียงบางเรื่องที่ชาวบ้านเชื่อถือในบุคคลอื่นมากขึ้น เช่นเรื่องสุขภาพ

อนามัย เรื่องเศรษฐกิจการเงิน เป็นต้น จะเห็นได้จากการที่คนเผ่าคนแก่งมาจนถึงวัยกลางคนยังไปถือศีล และทำบุญที่วัดอย่างสม่ำเสมอ และจะพูดถึงพระสงฆ์ในวัดของตนด้วยความเคารพศรัทธา

ด้วยการเดินทางรอนแรมมาอย่างยากลำบาก จากถิ่นฐานที่เคยอยู่มาจนถึงแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ในสมัยนั้นเป็นความยากลำบากและเสี่ยงอันตราย ผนวกกับความหวาดหวั่นในอนาคตและทหารไทยที่ควบคุมมา พระสงฆ์ที่เดินทางมาด้วยกันจึงเป็นที่พึ่งทางใจที่ทำให้มีขวัญและกำลังใจต่อสู้ความยากลำบากจนถึงที่หมาย และเมื่อมาถึงที่หมายหรือที่รวมพลแหล่งใหญ่ คือที่บ้านใหญ่ลาว (ตำบลบ้านใหญ่ในปัจจุบัน) พระสงฆ์ก็ยังคงมีบทบาทในการประสานกับคณะผู้อพยพต่างๆที่มีพระสงฆ์ร่วมเดินทางมาด้วยเช่นเดียวกัน เมื่อพักผ่อนจนแข็งแรงดีและจะแยกย้ายกันออกไปหาที่ทำกินในที่ห่างไกลออกไป พระสงฆ์ก็ร่วมเดินทางไปกับชาวบ้าน และในบางพื้นที่เช่นที่บ้านท่าแดงนั้นมีพระสงฆ์เป็นผู้นำชาวบ้านออกมาตั้งถิ่นฐานคือหลวงพ่อกาะ

การเลือกทำเลที่ตั้งบ้านเรือนและที่ทำกินของชาวพวนและชาวเวียงจันทน์ในพื้นที่อำเภอปากพลีคงจะไม่แตกต่างไปจากการเลือกทำเลที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านในชนบท คืออยู่ใกล้แหล่งน้ำกินน้ำใช้และใกล้ที่ดินทำกิน สำหรับบริเวณปากพลีนี้แหล่งน้ำได้แก่ลำคลองสายต่างๆที่ยังใช้เพื่อการคมนาคมได้อีกด้วย เข้าใจว่าเมื่อชาวบ้านตั้งบ้านเรือนนั้นก็ได้สร้างที่พักของพระสงฆ์ด้วย และเมื่อมั่นใจว่าอยู่ได้ก็จะสร้างวัดให้เป็นกิจลักษณะมากขึ้น อย่างไรก็ดีจากการสำรวจพบว่ามียัดหลายวัดที่เคยย้ายที่ตั้งวัดมาแล้ว บางวัดย้ายมาอยู่ในที่ปัจจุบันเป็นแห่งที่ 3 และเหตุของการย้ายวัดก็คือการย้ายไปกับหมู่บ้านเนื่องมาจากหนี้สินที่หลาบท่วมอยู่บ่อยครั้งในฤดูฝนอันเนื่องมาจากลักษณะภูมิประเทศของนครนายกที่มีระดับความสูงชันแตกต่างกันมากจากเขตภูเขาทางเหนือลงมาถึงพื้นราบทางใต้ ซึ่งผู้ให้ข้อมูลที่เป็นผู้สูงอายุอธิบายว่าย้ายได้ง่ายทั้งบ้านและวัดเนื่องจากเพิงสร้างได้ไม่นานและสร้างอย่างง่าย ๆ บางวัดที่มีพระอุโบสถขนาดเล็กอย่างลิมโป่งของทางอีสานนั้นสร้างเป็นโรงเรือนเสาไม้หลังคามุงกระเบื้องดินเผา หรือในรุ่นหลังก็มุงแผ่นเหล็กอาบสังกะสีอย่างหลังคาบ้านทั่วไป ไม่มีฝาผนัง

ความสัมพันธ์อีกประการหนึ่งคือการที่มีลูกหลานชาวบ้านบวชเรียนสืบต่อกันมาทำให้มีความเกรงใจกัน ทั้งพระสงฆ์และฆราวาสต่างห่วงใยความเป็นอยู่ซึ่งกันและกัน สภาพของวัดและชุมชนดำเนินไปด้วยกันอย่างกลมกลืน และแม้เมื่อมีการสร้างพระอุโบสถตามแบบมาตรฐานของกรมศิลปากรและแบบที่พัฒนาต่อมาอีกในระยะหลัง วัดส่วนใหญ่ในอำเภอปากพลีก็สร้างพระอุโบสถคอนกรีตเสริมเหล็กขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน (ประมาณช่วง พ.ศ.2490-2520) ด้วยลักษณะที่มีการตกแต่งค่อนข้างเรียบแต่ดูสง่าสงบบอยู่คู่กับหมู่บ้าน มีบริเวณวัดที่สะอาดและโปร่งตา ไม่ค่อยมีสิ่งก่อสร้างที่เกินกว่าความจำเป็นอยู่ภายในวัด

โดยภาพรวมของความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชุมชนในอำเภอปากพลีนี้มีการพึ่งพากันในการดำรงอยู่โดยวัดไม่ต้องการวัดหรือสิ่งก่อสร้างที่เกินกำลังของชุมชน หรือกล่าวได้ว่าวัดไม่มีความแปลกแยกไปจากชุมชนที่วัดตั้งอยู่ อย่างไรก็ตามในการสำรวจครั้งนี้ได้พบกรณีที่วัดมีลักษณะเริ่มแปลกแยกออกไปและชุมชนก็มีปฏิกิริยาต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นแตกต่างกันตามสภาพของแต่ละแห่ง กรณีแรกคือการขัดแย้งกันของพระสงฆ์และฆราวาสที่แยกเป็นฝ่าย ได้แก่วัดนาหินลาด ตำบลนาหินลาดซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ที่โยกย้ายมาจากที่ตั้งเดิมพร้อมกับหมู่บ้าน ต่อมาชาวบ้านที่ต้องการพัฒนาวัดในทางวัตถุได้มีมติพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงทางโหราศาสตร์มาจากที่อื่นเพื่อช่วยในการระดมเงินสำหรับสร้างศาสนสถานต่างๆในวัด และต้องการรื้อถอนศาลาการเปรียญที่ชาวบ้านเคยร่วมแรงร่วมใจกันสร้างขึ้นเพื่อไม่ให้ขัดแย้งกับอาคารใหม่ที่ตั้งขึ้นด้วยศรัทธาของคนต่างถิ่นที่เป็นลูกศิษย์ของพระสงฆ์ผู้มาใหม่นั้น กรณีนี้ถึงกับเป็นคดีความฟ้องขับไล่พระสงฆ์และชาวบ้านมีความคิดเห็นไม่ตรงกันเป็นฝ่ายที่พอใจกับสภาพวัดเดิม และฝ่ายที่ต้องการเร่งพัฒนาทางวัตถุของวัดขึ้นใหม่ตามกระแสความนิยมที่พบเห็นได้ทั่วไป ส่วนอีกกรณีหนึ่งเป็นวัดและที่พักสงฆ์ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนเดียวกันคือ

วัดโคกสำโรง(ใหม่) และที่พัทสงฆ์โคกสำโรงสามัคคีธรรม ตำบลท่าเรือ ที่พัทสงฆ์นั้นมีมาก่อนและมีชาวบ้านศรัทธาหนีบถือเช่นเดียวกับวัดส่วนใหญ่ในชุมชนของอำเภอปากพลี แม้จะยังไม่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นวัดแต่ก็มีแรงศรัทธาจากชาวบ้านที่ร่วมกันสร้างพระอุโบสถขึ้นจนสำเร็จ และในขณะที่สำรวจอยู่ในระหว่างการขอขึ้นทะเบียนเป็นวัด ระยะทางไม่ห่างกันนักบนถนนสายเดียวกัน มีวัดที่ได้รับการขึ้นทะเบียนแล้วแต่ยังมีร่องรอยของการก่อสร้างพระอุโบสถที่หยุดลงกระทันหัน อาคารสำคัญก็มีเพียงส่วนที่เป็นที่พัทของพระสงฆ์ที่สร้างอย่างสมบูรณ์ และกิจกรรมหลักที่พบคือการให้คำปรึกษาทางโหราศาสตร์ และผู้ที่มาที่วัดก็เป็นคนต่างถิ่นห่างไกลที่ตั้งใจมาเพื่อกิจกรรมนี้ ไม่ใช่เพื่อการถือศีลหรือฟังธรรม ในกรณีหลังนี้ไม่เป็นปัญหาเนื่องจากชาวบ้านยังคงมีความคิดเห็นเป็นอย่างเดียวกันคือยอมรับวัดที่ตนผูกพันมานาน ส่วนวัดที่สร้างขึ้นใหม่แบบสำเร็จรูปนั้นก็มิได้ผู้อุปถัมภ์เป็นบุคคลภายนอกชุมชน จึงสามารถตั้งอยู่ได้ตามแนวทางของตนโดยไม่จำเป็นต้องติดต่อกัน

ภาพความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนแบบที่ปรากฏเป็นส่วนใหญ่ในอำเภอปากพลีเป็นความผูกพันที่มีความเป็นมายาวนาน เป็นความเข้าใจในบทบาทของตนและตระหนักในความสำคัญของอีกฝ่ายหนึ่ง โดยมีพื้นฐานอยู่บนเหตุผลและความพอเหมาะพอดีตามหลักธรรม แม้จะมีความแปลกแยกอยู่บ้างเล็กน้อยก็เป็นไปในทิศทางและลักษณะเดียวกับที่เกิดขึ้นกับท้องถิ่นอื่นๆ ที่มีผู้เชื่อมั่นในความเจริญทางวัตถุต้องการให้วัดในท้องถิ่นมีความใหญ่โต มีการตกแต่งจนเกินพอดี

จากการสอบถามบุคคลในท้องถิ่นสรุปได้ว่าประชากรส่วนใหญ่ของอำเภองครักษ์เป็นคนไทยพื้นถิ่นที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้มานานก่อนจะมีการขุดคลองชลประทาน ต่อมาเมื่อพื้นที่อำนวยให้ทำนาได้มากขึ้น จึงขยายครัวเรือนออกไปตามแนวคลองซอยที่ขุดขึ้น บางส่วนเป็นคนไทยพื้นถิ่นบริเวณใกล้เคียงที่อพยพมาเพื่อหาที่ทำกินหลังมีคลองชลประทานแล้ว เช่นชุมชนใกล้วัดราษฎร์ประดิษฐ์ ตำบลศิระชะกระบือ และชุมชนใกล้วัดบุญเขต ตำบลบางลูกเสือ มาจากปทุมธานี ชุมชนใกล้วัดอารีราษฎร์และชุมชนใกล้วัดใหม่พงษ์โสภณ มาจากอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา มีส่วนน้อยที่อพยพมาจากถิ่นที่ห่างไกลเช่น ชุมชนใกล้วัดราษฎร์ศรัทธาธรรม ตำบลชุมพล มีเชื้อสายมอญที่อพยพมาจากปากกลัด พระประแดง นอกจากนี้ยังมีชุมชนทางใต้ของอำเภอที่อยู่ร่วมกันกับชุมชนชาวไทยอิสลามคือ ชุมชนใกล้วัดคลองยี่สิบสี่ ตำบลศิระชะกระบือ

โดยภาพรวมประชากรของชุมชนใกล้วัดเหล่านี้เป็นผู้ทำนุบำรุงวัดที่บรรพบุรุษสร้างไว้ ในอดีตเมื่อยังใช้การสัญจรทางน้ำเป็นหลักนั้น การไปมาไม่สะดวกรวดเร็วนักจึงมีผู้สร้างวัดขึ้นเพื่อจะได้ไม่ต้องเดินทางไกลไปทำบุญที่วัด ปัจจุบันถนนที่เชื่อมต่อกันเป็นโครงข่ายไปทั่วทำให้สะดวกในการเดินทางไปทำบุญที่วัด ประกอบกับวัดที่ตั้งอยู่ห่างกันนั้นก็มิได้มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่น้อย จึงมีวัดอยู่เพียง 26 วัด ชาวบ้านไม่รู้สึกแบ่งแยกกันในการไปทำบุญในหมู่บ้านหรือตำบลอื่น และบางคนเห็นเป็นข้อได้เปรียบกว่าการไปทำบุญอยู่เฉพาะในชุมชนที่อาศัย จะได้พบปะกับคนจากชุมชนอื่น ชาวบ้านจะดูแลให้พระสงฆ์ไม่เดือดร้อนเรื่องภัตตาหารและความสะอาดขึ้นพื้นฐาน ในหลายวัดได้พบผู้สูงอายุทั้งชายหญิง มารักษาศีลอยู่ที่วัดในเวลากลางวัน โดยนำอาหารมาจากบ้านด้วยเพื่อถวายพระ เมื่อพระฉันแล้วก็รับประทานอาหารร่วมกัน

เช่นเดียวกับวัดส่วนใหญ่ทั่วประเทศที่มีการก่อสร้างและการตกแต่งสถาปัตยกรรมสำคัญต่างๆ อย่างเต็มกำลัง ซึ่งขัดแย้งกับสภาพของชุมชนในชนบท วัดในอำเภองครักษ์ส่วนใหญ่ก็ต้องใช้เงินบริจาคเป็นหลักทั้งจากคนในชุมชนและผู้มีกำลังทรัพย์จากภายนอก บางวัดเท่านั้นที่มีศักยภาพในการดึงดูดคนเข้ามาทำบุญ ซึ่งนอกจากจะเป็นรายได้ของวัด ยังเป็นการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้รับประโยชน์จากการขายเครื่องสักการะบูชาหรือขายอาหาร ตลอดจนบริการอื่นที่เกี่ยวข้องกับการทำบุญสะเดาะเคราะห์ ฯลฯ เช่นวัดประสิทธิเวช ตำบลบางปลากรด

วัดในอำเภอองครักษ์มีลักษณะพิเศษเกี่ยวกับขนาดของวัดและสิ่งก่อสร้างซึ่งโดยปกติวัดที่อยู่ห่างไกลออกไปจะมีขนาดเล็กลง แต่ในอำเภอองครักษ์พบว่ามีวัดที่อยู่ห่างไกลออกไปหลายวัดมีสิ่งก่อสร้างที่ครบถ้วนและใหญ่โตอย่างวัดขนาดใหญ่ และพบว่ามีวัดเล็กอีกบ้างในพื้นที่ห่างไกลออกไป เมื่อพิจารณาพร้อมกับขนาดของชุมชนวัดเหล่านั้น เห็นได้ว่าไม่มีความสอดคล้องกัน และเมื่อสอบถามเพิ่มเติมก็ได้ทราบว่าส่วนใหญ่มีผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นจำนวนมากมาทำบุญอยู่เสมอ

ในวัดซึ่งมีบริเวณกว้างขวางและชุมชนเห็นว่าเป็นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันนั้น มีการใช้ประโยชน์เพื่อสาธารณะที่พบเห็นมากอยู่ 2 ลักษณะได้แก่การใช้ประโยชน์อย่างค่อนข้างถาวรเพื่อเป็นที่ตั้งของโรงเรียน บางโรงเรียนตั้งอยู่กลางวัด เช่นวัดเขี้ยวโอสถ ตำบลคลองใหญ่ หรือใช้เป็นที่ตั้งของที่ทำการหรือศูนย์บริการของรัฐบางประเภทในระดับตำบลเช่น วัดอรุณรังษี ตำบลบางลูกเสือ และอีกลักษณะหนึ่งซึ่งมักพบเห็นกันทั่วไปคือการใช้บริเวณวัดเป็นตลาดนัด พบว่าที่วัดอารีราษฎร์ ตำบลศีรษะกระบือ มีลักษณะพิเศษคือจัดพื้นที่ตลาดนัดในบริเวณพื้นที่ชั้นล่างของศาลาการเปรียญ ที่วัดอารีราษฎร์ ตำบลศีรษะกระบือ

หนึ่งในระหว่างการสำรวจได้พบว่าพื้นที่จังหวัดนครนายกมีสถานที่ปฏิบัติธรรมหลายแห่งที่เรียกกันว่า ที่พักสงฆ์ สำนักสงฆ์ หรือจุดดงคสถาน สถานที่เหล่านั้นแม้จะมีได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัด แต่ก็เป็นที่พักอาศัยของพระสงฆ์ซึ่งมีทั้งที่ต้องพึ่งพาชาวบ้านในเรื่องอาหาร และไม่มีควมจำเป็นต้องพึ่งพาชาวบ้านรอบบริเวณ ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนจึงดำเนินไปนอกกรอบแบบ บางแห่งเป็นเสมือนวัดของชุมชนที่มีชาวบ้านเป็นผู้ดูแลอย่างเช่นวัดในชุมชนเล็ก แต่บางแห่งมีการปฏิบัติที่แปลกออกไปซึ่งชาวบ้านอาจไม่ยอมรับ ในบางกรณีสำนักสงฆ์เป็นฝ่ายไม่ยอมรับหรือไม่สนใจศรัทธาของชาวบ้านในท้องถิ่น เนื่องจากสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยการสนับสนุนของผู้มีจิตศรัทธาจากท้องถิ่นอื่น

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สังเขปความมุ่งหมาย และวิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

นครนายกมีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่น่าสนใจ มีกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมในรูปแบบเฉพาะกลุ่ม โดยไม่มีปัจจัยภายนอกเข้าไปรบกวนมากนัก และมีศักยภาพในการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ รูปลักษณะของวัฒนธรรมราษฎร์ที่ปรากฏอยู่ในสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดหลายวัดมีความหลากหลายที่น่าสนใจ การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกนี้จึงเป็นอีกด้านหนึ่งของการศึกษาวิถีชีวิต สภาพเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสภาพของวัดที่ปรากฏอยู่ ประมวลผลและวิเคราะห์ความหลากหลายของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด เช่นพระเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหารในจังหวัดนครนายก รวมทั้งศึกษาความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนในภาพรวม และที่เกี่ยวกับเรื่องการอนุรักษ์และการใช้สอยสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

การสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก มีขอบเขตพื้นที่สำรวจคือพื้นที่การปกครองของจังหวัดนครนายกคือ อำเภอเมืองนครนายก อำเภอบ้านนา อำเภอปากพลี และอำเภอองครักษ์ โดยสำรวจในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ศิลปะและประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ประชากรคือสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกที่มีความชัดเจนเพียงพอและปรากฏให้เห็นในสภาพที่ศึกษาได้ในช่วงเวลาที่ทำการศึกษา ทั้งสถาปัตยกรรมที่อยู่ในสภาพเดิมหรือบูรณะขึ้นใหม่ แต่ไม่รวมถึงสิ่งก่อสร้างในบริเวณสังฆาวาสเช่น กุฏิและสิ่งก่อสร้างที่ใช้ประโยชน์ในการพิธีศพซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณวัดเช่นศาลาบำเพ็ญกุศลหรือศาลาธรรมสังเวช เมรุ ฯลฯ และไม่รวมถึงโบราณสถานในวัดร้าง เนื่องจากไม่มีความชัดเจนเพียงพอในหลักฐานและข้อมูล ทั้งนี้ไม่รวมถึงสำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์หรือสถานที่ประเภทเดียวกันที่เรียกชื่ออย่างอื่น ซึ่งยังไม่มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมสำคัญ

ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจวัดในจังหวัดนครนายกรวมทั้งสิ้น 187 วัด บันทึกข้อมูลจากการสอบถามบุคคลในพื้นที่ และถ่ายภาพสถาปัตยกรรมสำคัญ ข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จะนำมาจัดหมวดหมู่ วิเคราะห์และสรุปรายงานผลเป็นการนำเสนอภาพรวมตามความเหมาะสมในแต่ละกรณี ส่วนรายละเอียดการสำรวจของแต่ละประเภทสถาปัตยกรรมสำคัญนั้นจะนำเสนอเป็นเชิงพรรณนาประกอบภาพ

การรายงานผลการวิจัยเป็นการนำเสนอในเรื่องสถานภาพของวัด ประกอบด้วยรายงานสถานภาพของวัดในฐานะสถาบันทางศาสนาของชุมชน สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญซึ่งเป็นการจำแนกที่มองเห็นความแตกต่างได้ชัดเจนเพื่อความเข้าใจในสภาพความสมบูรณ์และการใช้สอยอาคารเท่านั้น แบบอย่างทางสถาปัตยกรรมของสถาปัตยกรรมสำคัญได้แก่แบบอย่างทางศิลปะที่สามารถจำแนกได้ด้วยการดูภาพรวมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และในส่วนของความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนที่เป็นผู้สนับสนุนกิจกรรมของวัดและทำนุบำรุงศาสนาในวัด เป็นการเสริมความเข้าใจในบริบททางสังคมที่เป็นมาในอดีตจนถึงปัจจุบันที่อาจอธิบายเกี่ยวกับการปรากฏอยู่ของสถาปัตยกรรมสำคัญ รวมทั้งเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับสถานภาพของวัด และแบบอย่างสถาปัตยกรรม เฉพาะในส่วนแบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดนั้น ได้แยกออกเป็นประเภท

สถาปัตยกรรม และนำเสนอเป็นภาพรวมของสถาปัตยกรรมสำคัญแต่ละประเภทโดยใช้ความเรียงประกอบ ภาพ ประเภทของสถาปัตยกรรมได้แก่ พระเจดีย์ พระมณฑป พระอุโบสถ พระวิหาร หอไตร หอกลอง หอระฆัง และศาลาการเปรียญ

สรุปผลการศึกษาและสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก

สรุปสถานภาพของวัดในจังหวัดนครนายก

ในปี พ.ศ.2543 วัดในจังหวัดนครนายกมีจำนวน 187 วัด เป็นวัดมหานิกาย 181 วัด และธรรมยุติกนิกาย 6 วัด ซึ่งเป็นวัดราษฎร์ทั้งสิ้น ในปีที่ทำการสำรวจนี้มีวัดได้รับการยกฐานะเป็นพระอารามหลวงแห่งแรกของจังหวัดคือวัดอุดมธานี ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก เกือบครึ่งหนึ่งของวัดทั้งหมดตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองนครนายก และประมาณ 1/4 ของวัดทั้งหมดตั้งอยู่ในอำเภอบ้านนา หรืออาจกล่าวได้ว่าวัดประมาณร้อยละ 70 (ร้อยละ 67.91 ตั้งอยู่ในอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนา ส่วนอำเภอปากพลีและอำเภอองครักษ์นั้นมีวัดอยู่รวมกันประมาณร้อยละ 30 (ร้อยละ 32.09) เท่านั้น

วัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ริมทางสัญจรทางน้ำ แต่ปัจจุบันสามารถเดินทางโดยทางถนนได้สะดวกทุกวัด วัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ไม่ห่างไกลชุมชนมาก ได้พบวัดร้างเก่าแก่และพบที่พักร้างหลายแห่ง การสอบถามอายุวัดโดยเทียบเคียงกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์พบว่ามีวัดเก่ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา 12 วัด ซึ่งอยู่ในอำเภอบ้านนาอันเป็นชุมชนเมืองเก่า 7 วัด และที่ตัวเมืองนครนายกอีก 3 วัด ส่วนอำเภอปากพลีและอำเภอองครักษ์มีเพียงแห่งละ 1 วัด แต่ก็ยังมีวัดร้างอีกจำนวนหนึ่งที่ตั้งชื่อว่าเป็นวัดมาก่อนในสมัยกรุงศรีอยุธยา จากสมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมาวัดในอำเภอเมืองนครนายกก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นกว่าอำเภอบ้านนามาเป็นลำดับ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการกวาดต้อน ทหารลาวเข้ามา 2 ครั้ง (ในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) และอำเภอเมืองนครนายกมีวัดเพิ่มขึ้นมากกว่าอำเภอบ้านนาตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

การขยายตัวของชุมชนและวัดเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีประชาชนจากหลายท้องถิ่นได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำนาอยู่ในพื้นที่ชลประทานซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการขยายพื้นที่ทำการเกษตรในทุ่งหลวงรังสิต บริเวณอำเภอองครักษ์ ทำให้มีการพัฒนาที่ดินทำกิน มีการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรและมีการสร้างวัดขึ้นในชุมชนเกิดขึ้นตามลำดับ วัดส่วนใหญ่ที่สร้างขึ้นโดยชุมชนยังคงเป็นวัดขนาดเล็ก หลายแห่งยังไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสการสร้างถาวรวัตถุในวัดมากนัก อาจกล่าวได้ว่ามีวัดที่เป็นวัดเก่าที่กลมกลืนกับชาวบ้าน วัดใหม่ที่มั่งคั่ง มีถาวรวัตถุมากนั้นก็ด้วยความสามารถพิเศษของพระสงฆ์จากถิ่นอื่นที่มีผู้ไปนิมนต์มา และวัดเก่าที่พระสงฆ์ในท้องถิ่นเป็นผู้มีความสามารถพิเศษซึ่งมีญาติโยมที่มาจากกรุงเทพฯ และจังหวัดอื่นสนับสนุนปัจจัย

จำนวนของวัดและช่วงเวลาที่สร้างวัดมีความสอดคล้องกับอายุของชุมชน มีวัดจำนวนหนึ่งที่ย้ายมาจากที่อื่น เหตุผลสำคัญของการย้ายวัดคือการย้ายไปพร้อมกับชุมชนผู้ดูแลวัดที่ไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ หรือย้ายเพื่อให้ใกล้ถนนที่สร้างขึ้นใหม่เพราะเห็นว่าจะสะดวกกว่า ซึ่งทำได้ง่ายเนื่องจากสิ่งก่อสร้างยังไม่ถาวร แม้พระอุโบสถในช่วงเวลาที่ย้ายนั้นก็ยังเป็นเสาไม้ หลังคามุงสังกะสี จึงสามารถรื้อถอนได้ง่ายและไม่มีร่องรอยใดเหลืออยู่ นอกจากนี้ปรากฏว่ามีการยุบรวมวัดบ้าง ซึ่งเป็นเพราะความจำเป็นในการดูแลพระเณรไม่ให้ได้รับความลำบากเรื่องอาหาร วัดส่วนใหญ่จึงมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ค่อนข้างน้อยเพราะยังจำเป็นต้องพึ่งชาวบ้านในบางโอกาสที่ต้องมีพระสงฆ์ประกอบพิธีถึง 9 รูป จำเป็นต้องนิมนต์พระสงฆ์จากหลายวัด และบางวัดพบว่าเจ้าอาวาสเป็นบุตรหลานของคหบดีผู้สร้างวัด ในกรณีที่ไม่มียุทธหลานชาวบ้านมาบวช วัดที่ขาดพระสงฆ์จำ

เป็นต้องนิมนต์พระสงฆ์จากที่อื่นมาจำพรรษาเพื่อไม่ให้เป็นวัดร้าง จำนวนพระสงฆ์ในวัดจะมีเท่าใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับกำลังชาวบ้านจะดูแล สถิติการคณะสงฆ์จังหวัดนครนายก ซึ่งสำรวจเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2543 (ในพรรษา) รายงานว่ามีพระสงฆ์จำนวน 2,213 รูป สามเณร 377 รูป มีการปกครองเป็น 4 คณะอำเภอตามเขตการปกครอง และ 32 คณะตำบล (โดยรวมบางตำบลเข้าด้วยกัน)

สรุปสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญ

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดได้แก่ พระเจดีย์ พระมณฑป พระอุโบสถ พระวิหาร หอไตร หอกลอง หอระฆัง และศาลาการเปรียญ ที่มีความชัดเจนเพียงพอให้ศึกษาได้ ในวัด 187 วัด ไม่รวมถึงสำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์ ความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดหมายถึงสภาพที่ใช้สอยได้ติดตามวัตถุประสงค์ สภาพที่ได้รับการดัดแปลงให้ใช้สอยแตกต่างไปจากเดิม สภาพที่อนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอย และสภาพถูกปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ ทั้งนี้ไม่จำแนกอายุของสถาปัตยกรรมสำคัญซึ่งมีทั้งอยู่ในสภาพเดิมหรือในสภาพที่บูรณะขึ้นใหม่ โดยทั่วไปวัดส่วนใหญ่ในจังหวัดนครนายกได้รับการดูแลจากชุมชนเป็นอย่างดี รวมทั้งการดูแลบำรุงรักษาอาคารต่างๆในวัด มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่เห็นได้ว่ามีบุคคลหรือคณะบุคคลจากต่างถิ่นเป็นผู้อุปถัมภ์หน่วยงานของรัฐในท้องถิ่นก็ได้มีส่วนร่วมในการทำนุบำรุงช่วยในเรื่องที่หน่วยงานมีความสามารถ

สถาปัตยกรรมสำคัญที่มีสภาพสมบูรณ์หรือได้บูรณะมาแล้วและยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์เดิมนั้นส่วนใหญ่เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กที่สร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ สถาปัตยกรรมสำคัญอีกจำนวนหนึ่งที่มีอายุมากแต่ยังคงมีสภาพสมบูรณ์และใช้สอยได้เช่นเดิมเป็นงานก่อสร้างแบบก่ออิฐถือปูน ไม่มีโครงเหล็ก คือพระอุโบสถและพระเจดีย์ขนาดเล็ก การที่สิ่งก่อสร้างแบบก่ออิฐถือปูนขนาดเล็กมีความคงทนนั้น น้ำหนัก ขนาด และโครงสร้างของอาคารคงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไม่มีการทรุดตัวและแตกร้าว ส่วนหนึ่งที่มีอายุอาคารมากกว่า 20 ปีได้ผ่านการบูรณะครั้งใหญ่มาแล้ว ส่วนอาคารเครื่องไม้ซึ่งยังคงใช้สอยได้ในสภาพดีไปจนถึงสภาพพอใช้สอยได้ ที่พบมากคือศาลาการเปรียญที่สร้างด้วยไม้ทั้งหลังซึ่งส่วนใหญ่มีอายุประมาณ 20-50 ปีเป็นอาคารชั้นเดียวได้ดูสูง บางแห่งสร้างต่อเติมกันออกไปจนดูเกินความจำเป็น นอกจากนี้ยังได้พบพระอุโบสถไม้ขนาดเล็กมากของวัดสบกเขี้ยว ตำบลศรีนาวา อำเภอเมืองนครนายก ที่ยังใช้สอยได้โดยผ่านการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง

สถาปัตยกรรมสำคัญที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงสภาพการใช้สอยส่วนใหญ่เป็นอาคารเครื่องก่อที่ในอดีตเคยเป็นพระอุโบสถขนาดเล็ก ต่อมาเมื่อมีการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ที่มีขนาดใหญ่แล้วเห็นว่าพระอุโบสถหลังเดิมนั้นยังอยู่ในสภาพดี ก็นิยมดัดแปลงเป็นพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ พระอุโบสถเดิมหลายหลังถูกรื้อถอนไปเพราะต้องการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ลงในที่เดิม พระวิหารที่ดัดแปลงเหล่านี้มีทั้งอาคารเครื่องก่อแบบผนังรับน้ำหนักอย่างแท้จริงและอาคารที่ใช้โครงสร้างแบบเสาและคานซึ่งก่ออิฐถือปูนเป็นผนังล้อมไว้ภายนอก การบูรณะและดัดแปลงอาคารไม้เพื่อใช้สอยแตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิมนั้นไม่ค่อยพบเนื่องจากศาลาการเปรียญก็ยังคงใช้สอยอย่างเดิม แม้ว่าอาจมีการสร้างศาลาการเปรียญขึ้นใหม่เป็นคอนกรีต ศาลาการเปรียญหลังเดิมก็ยังทำหน้าที่เป็นศาลาเอนกประสงค์ที่เป็นหน้าที่ใช้สอยอย่างเดียวกับศาลาการเปรียญ

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้วได้แก่อาคารที่มีการสร้างอาคารใหม่ขึ้นทดแทนแล้วและมีหน้าที่ใช้สอยกำหนดไว้ชัดเจน เช่นพระอุโบสถหลังเดิมที่เล็กใช้สอยแล้วโดยไม่รื้อลง และไม่มีการดัดแปลงไปเป็นพระวิหารหรือใช้สอยอย่างอื่น วัดดูแลอยู่เท่าที่มีกำลังทำได้ พบว่ามีปลวก และสัตว์อื่นๆเข้ามาอาศัยและทำความเสียหายให้แก่อาคารได้มาก รวมทั้งพืชกาฝากต่างๆและมอสที่

ขึ้นอยู่บนอาคาร อาคารเครื่องก่อที่อนุรักษ์ไว้ในสภาพเดิมโดยไม่ใช้สอยนี้ทรุดโทรมอย่างเร็วมาก ส่วนสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้และไม่ใช้สอยแล้วนั้น มีศาลาการเปรียญหลายแห่งที่เห็นว่างเว้นจากการใช้สอยเป็นประจำเนื่องจากการมีการสร้างศาลาการเปรียญหลังใหม่ขึ้น แต่ก็ยังคงสำรองไว้ใช้สอยได้เมื่อมีความจำเป็น บางแห่งมีอายุเกือบร้อยปีแล้วก็ยังคงใช้สอยได้ดีโดยมีการซ่อมแซมอยู่เป็นระยะซึ่งสังเกตได้จากตัวไม้ที่ซ่อมไว้ซึ่งแตกต่างจากของเดิม หอระฆังเก่าที่สร้างด้วยไม้หลายแห่งอยู่ในสภาพค่อนข้างดีแม้ไม่ใช้สอยแล้ว ซึ่งคงจะได้รับการอนุรักษ์โดยไม่เจตนาเนื่องจากมีที่ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส แตกต่างจากวัดส่วนใหญ่ในย่านกลางที่มีมักจะสร้างไว้ในเขตพุทธาวาส จึงได้รับการดูแลไปพร้อมกับกุฏิสงฆ์

มีโครงการที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมสำคัญโดยได้รับความช่วยเหลือทางวิชาการและงบประมาณจากทางราชการคือการพัฒนาโบราณสถานในวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวซึ่งใช้งบประมาณพัฒนาจังหวัดและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยเป็นผู้สำรวจและออกแบบภูมิสถาปัตยกรรมเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวรวมจำนวน 8 วัดในอำเภอเมืองนครนายกและอำเภอบ้านนาซึ่งช่วยสร้างความตื่นตัวในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมสำคัญให้เป็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตามก็ยังไม่เป็นการอนุรักษ์ตัวโบราณสถานโดยตรง แต่ก็ได้ช่วยป้องกันไว้ได้ระยะหนึ่งก่อนจะได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานต่อไป

ส่วนสถาปัตยกรรมสำคัญที่อยู่ในสภาพไม่มีผู้ดูแล พบว่าทั้งหมดเป็นมีสภาพที่ไม่สามารถบูรณะเพื่อใช้สอยหรืออนุรักษ์ไว้เ็นโบราณสถานได้แล้ว และไม่มีความเกี่ยวข้องกับวัดที่ดูแลพื้นที่อยู่ในปัจจุบันเนื่องจากมีมาก่อน ส่วนใหญ่เป็นอาคารเครื่องก่อที่ไม่สามารถใช้สอยได้อีกต่อไป การปรากฏอยู่ได้นั้นเป็นเพราะวัดมีพื้นที่กว้างขวาง ไม่จำเป็นต้องรื้อศาลาการเปรียญซึ่งเป็นเรื่องไม่ดีตามความเชื่อ สถาปัตยกรรมเครื่องไม้ที่ปล่อยทิ้งไว้ที่พบบ้างคืออาคารที่เคยใช้เป็นศาลาพัศพิศที่มองเห็นได้ว่าไม่มีการใช้สอยแล้วและเหตุที่ยังคงปรากฏอยู่ก็ไม่แตกต่างจากจากอาคารเครื่องก่อ อีกประเภทหนึ่งได้แก่ศาลาทำน้ำสำหรับวัดที่อยู่ริมน้ำ ซึ่งมีการตกแต่งอย่างประณีต พบว่ามีบางแห่งผู้ฟังตามธรรมชาติ เป็นที่ประกอบอาชีพค้าขาย เป็นที่ตากปลา เป็นที่ติดป้ายโฆษณา และเป็นที่พักอาศัยของคนจรจัด นอกจากนี้ยังอาจทรุดโทรมลงด้วยแรงสั่นสะเทือนจากรถไฟขบวนรถทุกหนที่วิ่งผ่าน

สรุปแบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญ

โดยทั่วไปจากสภาพที่ปรากฏ สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกไม่ได้แสดงลักษณะที่เป็นแบบอย่างศิลปะที่เด่นชัดอย่างล้านนาหรืออีสาน ในขณะที่เดียวกันก็ไม่พบว่ามีการบูรณการมากนักในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เป็นช่วงเวลาแห่งการสร้างสรรค์เชิงทดลองในการออกแบบทางสถาปัตยกรรมที่ดำเนินไปอย่างเข้มข้นในกรุงเทพฯและพื้นที่ใกล้เคียง แบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญที่เห็นได้จากโบราณสถานนั้นแสดงว่าแม้นครนายกจะอยู่ในเส้นทางคมนาคมที่สำคัญทางตะวันออก แต่ก็ไม่ได้รับอิทธิพลจากขอมหรือเขมรที่เรืองอำนาจอยู่ในอีสานใต้ไปจนจรดชายแดนพม่าทางตะวันตก เชื่อว่านครนายกเป็นเมืองที่ผนวกเข้ากับกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่แรกเป็นผลให้มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมแบบเดียวกับหัวเมืองต่างๆในภาคกลางที่ร่วมสมัยกัน

แบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในนครนายกโดยรวมไม่แตกต่างจากพื้นที่ภาคกลางซึ่งเป็นแบบอย่างไทยประเพณีและแบบอย่างที่เราได้พบปะยุคมาจากไทยประเพณี ในวัดใหญ่หรือวัดสำคัญที่มีกำลังทรัพย์จากผู้มีจิตศรัทธามากก็มีการก่อสร้างศาสนาคารมาก และจะได้พบสถาปัตยกรรมที่มีแบบอย่างเฉพาะตัว โดยเฉพาะประเภทพระเจดีย์และพระวิหารที่มีการประยุกต์แบบอย่างไทยประเพณีไปจนถึงแบบอย่างที่เป็นไทยร่วมสมัย คือการนำองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมไทยมาสังเคราะห์ขึ้นเป็นรูปลักษณะใหม่

ไม่เคยมีมาก่อน และในทางกลับกัน วัดขนาดเล็กหรือวัดที่อยู่ในชนบทมักจะมีสิ่งก่อสร้างในวัดไม่มากนักตามความจำเป็นที่แท้จริงของวัดและชุมชน นอกจากแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่เป็นทางสายกลางเช่นเดียวกันในทุกวัด วัดในชนบทเหล่านี้หลายแห่งยังมีสถาปัตยกรรมสำคัญที่แสดงแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นซึ่งมีความคิดสร้างสรรค์และความกล้าแสดงออก

ในจังหวัดนครนายกมีพระเจดีย์เป็นจำนวนน้อย เป็นพระเจดีย์เครื่องก่อขนาดย่อมทรงเหลี่ยมย่อมุมที่นิยมมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาสืบเนื่องมาถึงต้นรัตนโกสินทร์ และไม่พบพระปรางค์ มีพระเจดีย์ขนาดใหญ่ 3 แห่งที่มีโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กและสร้างมาไม่นาน มีแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่ประยุกต์มาจากไทยประเพณี และหลุดพ้นไปเป็นแบบอย่างไทยร่วมสมัยที่แสดงลักษณะเฉพาะได้มากกว่าพระเจดีย์รุ่นก่อน ส่วนพระมณฑปที่มีอยู่เป็นจำนวนน้อยเช่นเดียวกันมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมเป็นไทยประเพณี มีทั้งหลังคาทรงกรวยเหลี่ยม หลังคาทรงปราสาท และหลังคาทรงจตุรมุข

พระอุโบสถส่วนใหญ่เป็นเครื่องคอนกรีตที่มีอายุประมาณ 50 ปีลงมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสร้างขึ้นเป็นพระอุโบสถหลังที่ 2 แทนหลังแรกที่สร้างอย่างง่ายไม่มั่นคงแข็งแรงนัก ส่วนหนึ่งของพระอุโบสถเหล่านี้ได้สร้างทับลงในที่พระอุโบสถเดิมทำให้ต้องถูกรื้อถอนไป พระอุโบสถเครื่องคอนกรีตทั้งหมดมีแบบอย่างโดยรวมเป็นไทยประเพณี แต่ก็มี ความแตกต่างกันในเรื่องทรวดทรงหรือมวลของอาคารอย่างหนึ่ง และการตกแต่งที่อาจผสมผสานแบบอย่างศิลปะประจำชาติหรือศิลปะพื้นบ้านอีกอย่างหนึ่ง ยังคงมีพระอุโบสถเล็ก ๆ หลังเดิมที่มีแบบอย่างเป็นพื้นถิ่นอยุธยา เป็นลาวหรืออีสาน และเป็นไทยประเพณี ที่ยังคงอยู่เป็นอาคารอนุรักษ์ และจำนวนหนึ่งได้รับการบูรณะดัดแปลงไปเป็นพระวิหาร ซึ่งแต่เดิมวัดในพื้นที่นครนายกส่วนใหญ่เป็นวัดขนาดเล็กกับชุมชนและไม่มีความจำเป็นต้องพระวิหาร บางวัดที่สร้างพระวิหารขึ้นใหม่ก็จะมีขนาดใหญ่และมีแบบอย่างที่ดีคล้ายออกจากแนวไทยประเพณี

หอระฆังและหอกลองในนครนายกมักจะแยกออกจากกัน เนื่องจากกลองจะมีขนาดใหญ่มาก ไม่เหมาะสมที่จะปล่อยตากแดดตากฝนอยู่ที่หอกลอง จึงนิยมแขวนหรือตั้งไว้ในศาลาการเปรียญหรือเรือนกุฏิ หอระฆังเป็นสิ่งก่อสร้างที่สร้างกันทุกวัด แม้วัดที่ไม่มีพระอุโบสถ และในนครนายกนิยมสร้างหอรฆังไว้ในเขตสังฆาวาส ตั้งแต่หอรฆังไม้ที่เป็นแบบอย่างไทยประเพณี มาจนถึงปัจจุบันที่หอรฆังมีความแข็งแรงด้วยโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก หอระฆังก็ยังคงมีแบบอย่างเป็นไทยประเพณี แต่มีองค์ประกอบที่ทำให้ดูหลากหลาย มีการตกแต่งหอรฆังอย่างวิจิตรจนเป็นรองอยู่แต่เฉพาะพระอุโบสถเท่านั้น ในการสำรวจไม่พบหอไตร

ศาลาการเปรียญที่เป็นอาคารเอนกประสงค์ของวัดเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน แม้ว่าจะมีลักษณะเป็นโรงเรือนขนาดใหญ่ที่อาจสร้างได้อย่างไม่มีข้อจำกัดในแบบแผนมาก แต่ก็ยังคงมีแบบอย่างที่สามารถรับรู้ได้ว่าเป็นศาลาการเปรียญ คือการใช้แบบอย่างไทยประเพณีหรือมีการประยุกต์ใช้แบบอย่างไทยประเพณี วัสดุก่อสร้างและวิธีการก่อสร้างร่วมสมัยเป็นปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้ศาลาการเปรียญที่สร้างในสมัยหลังมีความเรียบขึ้นและกว้างขวางขึ้น ส่วนศาลาการเปรียญรุ่นเก่าที่สร้างด้วยไม้ได้ถูกล้างขึ้นยังคงใช้สอยได้ตามปกติหลายแห่ง และยังอยู่ในสภาพดีแต่ไม่ใช้งานเนื่องจากการสร้างศาลาการเปรียญหลังใหม่แล้วอีกหลายแห่ง

นอกจากสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านี้ วัดในจังหวัดนครนายกยังมีสิ่งก่อสร้างอื่นในวัดที่น่าสนใจได้แก่ หอเรือนกุฏิที่มีแบบอย่างไม่จำกัด ได้พบว่าหอเรือนกุฏิเช่นนี้มีมากในอำเภอบ้านนา มีแบบอย่างตัวอาคารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกโดยยังมีหลังคาเป็นแบบอย่างไทยประเพณีหรือไทยประเพณีที่ประยุกต์มา และสิ่งที่ขาดไม่ได้สำหรับวัดที่ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ริมลำน้ำคือศาลาท่าน้ำที่ยังคงผูกติดกับแบบอย่างไทยประเพณี ทั้งศาลาเครื่องไม้รุ่นเก่าและศาลาคอนกรีตรุ่นใหม่

สรุปความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนในจังหวัดนครนายก

ความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนในจังหวัดนครนายกอาจจำแนกเป็น 3 รูปแบบเรียงไปตามลำดับจากลักษณะที่พบเห็นได้มากไปหาน้อยได้แก่ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันอย่างใกล้ชิดระหว่างวัดและชุมชนที่ตั้งวัดซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชนขนาดเล็กกับวัดในชนบท ความสัมพันธ์กันที่เป็นไปตามแนวทางของแบบแผนประเพณีของท้องถิ่นซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชนใหญ่ที่มีประชากรหลากหลายกับวัดในเขตเมือง และความสัมพันธ์แบบซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดในเมืองใหญ่กับคนในเมืองที่มาอยู่ใกล้กันโดยไม่ค่อยมีความผูกพันกัน อย่างไรก็ตามหากมองดูรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนที่พบในการสำรวจนั้นแสดงลักษณะเฉพาะออกมาค่อนข้างชัดเจนในพื้นที่แต่ละอำเภอ อันเนื่องมาจากภูมิหลังของการตั้งถิ่นฐาน

อำเภอเมืองนครนายกที่ประกอบด้วยชุมชนแบบชุมชนเมืองทางด้านใต้และลักษณะชุมชนเกษตรที่กระจายตัวกันอยู่ทางทิศเหนือของพื้นที่ ประชากรบางส่วนมีเชื้อสายลาวเวียงจันทน์ บางส่วนมีเชื้อสายพวน บางส่วนเป็นชาวอีสานที่อพยพมาหาที่ทำกิน และบางส่วนเป็นชาวไทยพื้นถิ่น ความเคร่งครัดในแบบแผนประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญและความสัมพันธ์กับวัดจะมีมากในบริเวณที่มีชาวไทยเชื้อสายลาวเวียงจันทน์และพวนอาศัยอยู่เป็นกลุ่มก้อน พื้นที่เกษตรทางตอนเหนือมีวัดที่มีลักษณะเป็นวัดของชุมชนชนบทเป็นส่วนใหญ่ และมีวัดที่มีผู้มีจิตศรัทธานอกท้องถิ่นเป็นผู้ทำนุบำรุง ซึ่งมักจะเป็นวัดที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือการสร้างเมรุและศาลาธรรมสังเวชที่น่าจะได้รับอิทธิพลไปจากการจัดการงานศพในกรุงเทพฯ และหลายวัดสร้างศาลาการเปรียญที่มีขนาดใหญ่มาก เอื้อต่อการปรับเปลี่ยนบทบาทวัดของชุมชนในช่วงเวลาปกติ ให้เป็นวัดที่ต้อนรับนักท่องเที่ยว และต้อนรับผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นที่มาทำบุญร่วมกับคนในท้องถิ่นโยงานบุญประเพณีต่างๆ

อำเภอบ้านนาซึ่งเป็นถิ่นที่อาศัยของคนไทยมานานตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ชุมชนส่วนใหญ่เติบโตมาอย่างหัวเมืองใกล้เมืองหลวงคือมีแบบแผนและมีประชากรค่อนข้างจะเป็นกลุ่มเดียวกัน วัดในชุมชนเก่ามีลักษณะเป็นวัดแบบคามวาสีอย่างชัดเจน ทั้งแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและกิจกรรมทางศาสนาของวัดในอำเภอบ้านนาได้รับอิทธิพลจากราชธานีเช่น การเป็นสำนักสำหรับ "บวชเรียน" ที่แสดงถึงคติความเชื่อทางศาสนาและเป็นการจำเป็นเพื่อโอกาสในการเข้ารับราชการ ดังนั้นพระสงฆ์จึงเป็น "ครู" ของคนหนุ่มและเป็นที่เคารพนับถือ วัดจะเป็นที่สงบแม้ว่าจะอยู่ใกล้ชุมชน มีความพอเหมาะพอดีตามหลักธรรมและสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้าน ลักษณะเช่นนี้มีวิถีความเป็นไปคล้ายความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนในอำเภopakพลีซึ่งชุมชนส่วนใหญ่มีเชื้อสายชาวพวนที่อพยพแทรกเข้ามาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์และชาวบ้านได้ "ร่วมทุกข์" มีความผูกพันกันมายาวนานตั้งแต่เมื่อเริ่มอพยพมา พระสงฆ์มีบทบาทเป็นผู้นำที่ชาวบ้านเคารพนับถือทั้งในความเป็นพระสงฆ์และในความเป็นผู้รู้ในภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยภาพรวมของความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชุมชนในอำเภopakพลีเป็นการพึ่งพากันในการดำรงอยู่ วัดและชุมชนมีความสามัคคีและร่วมทุกข์ร่วมสุข วัดไม่แปลกแยกไปจากชุมชนที่วัดตั้งอยู่

ในอำเภองครักษ์เพิ่งเป็นที่ดินทำกินได้หลังการขุดคลองชลประทาน ต่อจึงขยายครัวเรือนออกไปตามแนวคลองซอยที่ขุดขึ้น ทางใต้ของอำเภอมิชุมชนชาวไทยอิสลามที่ต่อเนื่องไปจากเขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร ภูมิประเทศที่เป็นคลองซอยทำให้ประชาชนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกัน รวมทั้งห่างไกลวัด ต่อมาเมื่อถนนดีขึ้นจึงสะดวกในการเดินทางไปทำบุญที่วัดที่อยู่ใกล้ได้ ชาวบ้านจะดูแลพระสงฆ์ไม่ให้ขาดแคลนเดือดร้อนเรื่องความสะดวกขั้นพื้นฐาน โดยเฉพาะผู้สูงอายุทั้งชายหญิงที่มารักษาดีลอยู่ที่วัดในเวลากลางวัน สิ่งก่อสร้างในวัดส่วนใหญ่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ ต้องใช้เงินบริจาคเป็นหลักทั้งจากคนในชุมชนและผู้มีกำลังทรัพย์จาก

ภายนอก จึงค่อนข้างใหญ่โตและตกแต่งมาก มีการใช้ประโยชน์จากบริเวณกว้างขวางของเป็นที่ตั้งของโรงเรียนหรือใช้เป็นที่ตั้งของหน่วยงานที่ให้บริการแก่ประชาชน หรือเป็นที่ทำการขององค์กรบริหารในระดับตำบล บางวัดจัดตลาดนัดเป็นประจำ

อภิปรายผล

อภิปรายสถานภาพของวัดในจังหวัดนครนายก

วัดทั้งหมดในจังหวัดนครนายกเป็นวัดราษฎร์หรือวัดที่ราษฎรสร้างขึ้นด้วยกำลังทรัพย์ กำลังศรัทธา และความรักท้องถิ่น วัดร้างที่มีมาแต่เดิมนั้นอาจเก่าแก่ถึงช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนต้นลงมาถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง เกือบทั้งหมดของวัดเก่าจะตั้งอยู่ริมเส้นทางที่ใช้เป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำและมักจะอยู่ไม่ห่างกันมาก ส่วนวัดที่มีอายุไม่มากนักจะอยู่ใกล้ถนนและอยู่ห่างจากวัดอื่นๆ การที่มีวัดตั้งอยู่ใกล้กันอย่างไร้แบบแผนที่เคยมีความเหมาะสมเพราะหลายวัดไม่มีความจำเป็นต้องมีพระอุโบสถในขณะนั้น เนื่องจากมีพระสงฆ์อยู่จำพรรษาน้อย ไม่สามารถทำอุโบสถกรรมต่างๆตามพระวินัยบัญญัติไว้ได้ จึงต้องใช้วิธีรวมจำนวนพระสงฆ์จากหลายวัดมาลงโบสถ์กันในวัดใดวัดหนึ่งที่มีพระอุโบสถ ลักษณะของพระอุโบสถซึ่งมีคติในระยะหลังว่าเป็นประธานของวัดแทนที่พระเจดีย์หรือพระวิหารที่เคยถือว่าเป็นประธานของวัดมาก่อนนั้น เป็นพระอุโบสถขนาดเล็กเพียงพอสำหรับพระสงฆ์ 20 รูปอันเป็นจำนวนที่สามารถทำอุโบสถกรรมได้ทุกอย่าง เข้าใจว่ามีการถือเป็นชนบทที่พรวาสจะไม่เข้าไปในพระอุโบสถอย่างเช่นทางภาคอีสาน เมื่อพรวาสมาที่วัดก็จะใช้ศาลาการเปรียญเป็นหลักและควรจะรับคนได้ทั้งหมดบ้าน ดังนั้นศาสนาคารทั้งสองชนิดนี้ในอดีตจึงมีขนาดที่เหมาะสมกับหน้าที่ใช้สอยอย่างยิ่ง

เกือบครึ่งหนึ่งของจำนวนวัดตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอเมืองนครนายก และวัดประมาณ 1 ใน 4 ตั้งอยู่ในอำเภอบ้านนา อำเภอปากพลีและอำเภองครักษ์นั้นมีวัดรวมกันประมาณ 1/3 อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาตามสภาพความเป็นจริง การที่มีวัดในเขตอำเภอเมืองนครนายกมากถึง 85 วัดนั้น มิได้แสดงว่ามีประชากรมาก หรือมีการกระจายตัวอยู่หนาแน่นเป็นชุมชนใหญ่จำนวนมาก สำหรับจังหวัดขนาดเล็ก และวัดในอำเภอเมืองนครนายกก็มีได้มีลักษณะเป็นวัดในเมืองไปเสียทั้งหมด มีวัดส่วนหนึ่งตั้งอยู่นอกเขตตัวเมืองหรือชุมชนใหญ่ เนื่องจากเขตการปกครองของอำเภอเมืองนครนายกครอบคลุมขึ้นไปถึงอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ วัดที่ตั้งอยู่ห่างไกลตัวเมืองเหล่านี้ส่วนหนึ่งมีฐานะเป็นสำนักสงฆ์มากระยะหนึ่ง ซึ่งเป็นความเหมาะสมสำหรับการปฏิบัติภาวนาของพระสงฆ์ที่มีแนวปฏิบัติอย่างอรัญวาสีหรือ "วัดป่า" ต่อมาเมื่อมีเส้นทางคมนาคมผ่านได้สะดวก มีชาวบ้านมาตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้วัด รวมทั้งมีนักท่องเที่ยวและคนต่างถิ่นเข้ามาทำบุญในลักษณะต่างๆ รวมทั้งสนับสนุนการสร้างศาสนาคารจนต้องปรับเปลี่ยนขึ้นทะเบียนเป็นวัดไปในที่สุด

ส่วนอำเภอบ้านนาที่มีวัดอยู่มากรองลงไปนั้นเนื่องจากเป็นชุมชนเก่าที่มีความใกล้ชิดกับราชธานีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และค่อนข้างเกี่ยวข้องกับการทำศึกสงครามโดยเฉพาะการดูแลของช้างป่าที่เป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน การจับช้างและฝึกช้างเพื่อใช้ในการสงคราม ดังนั้นประชากรดั้งเดิมของอำเภอบ้านนาเกือบทั้งหมดจึงน่าจะเป็นครอบครัวข้าราชการ ลักษณะเป็นเมืองราชการของอำเภอบ้านนาทำให้สภาพของวัดโดยทั่วไปค่อนข้างเรียบแต่มีแบบแผนไปในทางเดียวกัน ซึ่งยังคงมีแนวทางที่ยังปรากฏอยู่ในปัจจุบันเมื่อบ้านนาเป็นชุมชนบนทางผ่านจากภาคอีสานมาชายฝั่งทะเลตะวันออก ลักษณะเช่นนี้แตกต่างจากวัดในเขตเมืองของอำเภอเมืองนครนายกที่มีสิ่งก่อสร้างมากตามศักยภาพของเมืองที่เป็นแหล่งค้าขาย

อำเภอปากพลีและอำเภองครักษ์นั้นมีลักษณะร่วมของการตั้งชุมชนคือการอพยพมาของประชากรจากถิ่นอื่น เป็นการตั้งชุมชนขึ้นใหม่เกือบทั้งหมด ซึ่งหากพิจารณาจากการมีวัดในชุมชนจะเห็นได้ว่าทั้งอำเภอปากพลีและอำเภองครักษ์ต่างก็มีวัดเก่าในสมัยอยุธยาอยู่อำเภอละ 1 วัด (ในขณะที่อำเภอนครนายกมี 3 วัด และอำเภอบ้านนา มี 7 วัด) อย่างไรก็ตามลักษณะการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใน 2 อำเภอนี้ก็มีความแตกต่างกัน กล่าวคือในอำเภอปากพลีมีการอพยพมาเป็นกลุ่มก้อนที่เป็นญาติหรือเป็นคนบ้านเดียวกัน (Clans) รวมทั้งพระสงฆ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวพวนที่เทครัวมาพร้อมชาวเวียงจันทน์เมื่อครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการสอบถามชาวบ้านสูงอายุ เชื่อว่าเมื่อมีการอพยพเทครัวมาครั้งแรกในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นทั้งชาวเวียงจันทน์และชาวพวนจะตั้งถิ่นฐานรวมกันอยู่หนาแน่นในบริเวณบ้านใหญ่สาว (ปัจจุบันคือตำบลบ้านใหญ่ อำเภอนครนายก) ซึ่งใกล้กับบ้านวังกระโจม (ปัจจุบันคือตัวเมืองนครนายกที่เป็นถิ่นอยู่อาศัยดั้งเดิมของชาวนครนายก) ต่อมาเมื่อมีผู้อพยพเข้ามาอีกทำให้จำเป็นต้องขยายขยายที่ทำกิน กลุ่มคนที่อยู่มาก่อนแข็งแรงกว่ากลุ่มที่เพิ่งเดินทางมาถึงจึงออกไปแสวงหาที่ทำกินที่ไกลออกไป ในเรื่องนี้มีข้อสังเกตเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ได้มีส่วนร่วมในความเป็นอยู่ของชาวบ้านมากสำหรับชาวบ้านที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำกินอยู่ในอำเภองครักษ์นั้นมีความหลากหลายมากเนื่องจากการทะยอยกันอพยพมาจากที่ต่างๆ ตั้งแต่เริ่มโครงการขุดคลองชลประทาน จากการสอบถามผู้สูงอายุทราบว่ามีการอพยพเข้ามามากในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และมาตั้งบ้านเรือนอยู่กระจายกันตามแนวคลองขุดที่ยาวนานกันไป นอกจากนี้ยังมีการย้ายออกไปจากท้องถื่นบ้างเนื่องจากที่ดินตามแนวฝั่งคลองชลประทานนั้นเดิมเป็นกรรมสิทธิ์ของบริษัทเอกชนที่ขุดคลอง และต่อมาตกเป็นของเจ้านายและขุนนาง ไม่ใช่ที่ดินที่จะเข้าจับจองได้ ดังนั้นชุมชนในอำเภองครักษ์จึงมีลักษณะโดดเด่นและต้องใช้เวลามากกว่าจะผละนให้กลมกลืนกันได้ มีข้อสังเกตว่าสถาบันวัดที่ชาวบ้านช่วยกันสร้างขึ้นหลังจากเริ่มตั้งตัวได้แล้วนี้คงจะมีบทบาทมากในการเป็นตัวกลางของสังคมชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลกัน และคงเป็นให้ร่วมมือร่วมใจกัน และเป็นสัญลักษณ์ของชุมชนชาวพุทธที่อยู่ประชิดกับชุมชนอิสลามที่มีสุเหร่าอยู่ในบริเวณทางใต้ของอำเภองครักษ์ 24 แห่ง (ติดต่อกับอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา และเขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร)

จำนวนวัดในแต่ละช่วงเวลาหรือยุคสมัยเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเจริญหรือความหนาแน่นของประชากร แต่การที่อำเภอบ้านนามีวัดที่สร้างในสมัยอยุธยาอยู่มากถึง 7 วัด และยังมีวัดร้างที่มีหลักฐานว่าเป็นวัดสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกหลายวัด ในขณะที่อำเภอนครนายกมีอยู่เพียง 3 วัดในช่วงเวลาเดียวกันนั้นน่าจะไม่ใช่ไปตามแนวทางนี้ แต่เป็นไปโดยปัจจัยที่เกี่ยวกับคติความเชื่อของชาวกรุงศรีอยุธยาเกี่ยวกับการสร้างวัด และน่าจะมียุทธพลมาถึงนครนายกที่เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ได้แก่การสร้างวัดไว้สำหรับเป็นที่เก็บอัฐิบรรพบุรุษ ซึ่งขุนนางในราชธานีนิยมกันอย่างที่เรียกว่า สร้างวัดให้ลูกหลานวิ่งเล่น จำนวนวัดในช่วงเวลานั้นจึงมีมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ก็ไม่ได้เป็นไปตามจำนวนขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอยู่ไม่มาก และอีกคติหนึ่งคือความเชื่อว่าการสร้างวัดจะได้บุญมากกว่าการบูรณะวัด จึงเป็นเหตุให้มีวัดร้างปรากฏอยู่จำนวนหนึ่ง เข้าใจว่าอาจร้างเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 ซึ่งขุนนางและบริวารต้องพลัดพรากอพยพหนีภัยสงครามกัน ได้กลับมาบ้างไม่ได้กลับมาบ้าง จึงขาดผู้นำบูรณะวัดและพระสงฆ์ เมื่อพระสงฆ์อยู่ไม่ได้จึงต้องย้ายไปจำพรรษาที่วัดอื่นหรือลาสิกขาบทไปวัดจึงร้าง อย่างไรก็ตามวัดร้างก็มีน้อยลงเนื่องจากในเวลาต่อมาที่มีสำหรับตั้งวัดได้น้อยลงเพราะชาวบ้านเข้าจับจองเป็นที่ทำกินเสียมาก จึงมีการเข้าไปรื้อฟื้นความเป็นวัดในที่ซึ่งเคยเป็นวัดร้างอยู่นั้น อันเป็นการสร้างวัดขึ้นใหม่ในวัดร้างนั้นหลายแห่งยังคงเห็นร่องรอยเพราะมีการแยกบริเวณที่สร้างขึ้นใหม่ แต่คงมีอีกหลายแห่งที่ได้สร้างทับลงไปบริเวณเดิมจนไม่เหลือร่องรอย และมักจะอ้างว่าเป็นวัดที่มีความเก่าแก่ซึ่งหากไม่ตรวจสอบอย่างละเอียดก็อาจสร้างความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนได้

กรณีการสร้างวัดขึ้นใหม่ในที่วัดร้างนั้นหลายแห่งยังคงเห็นร่องรอยเพราะมีการแยกบริเวณที่สร้างขึ้นใหม่ แต่คงมีอีกหลายแห่งที่ได้สร้างทับลงไปบนบริเวณเดิมจนไม่เหลือร่องรอย และมักจะอ้างว่าเป็นวัดที่มีความเก่าแก่ซึ่งหากไม่ตรวจสอบอย่างละเอียดก็อาจสร้างความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนได้ อนึ่งในการสำรวจครั้งนี้พบว่ามียอดในอำเภอปากพลีและอำเภอมืองนครนายก (ที่อยู่นอกตัวเมือง) จำนวนหนึ่งที่มีผู้ให้ข้อมูลว่าในอดีตเคยตั้งอยู่ในที่อื่น มีทั้งการย้ายในระยะใกล้ๆ และการย้ายเป็นระยะทางไกล กรณีการย้ายที่ตั้งวัดไปในพื้นที่ใกล้เคียงที่เดิมนั้นล้วนเป็นเหตุจากความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์ เช่นย้ายจากที่ลุ่มชื้นไปอยู่บนที่ดอน ย้ายจากที่คับแคบมาอยู่ในที่โล่ง และย้ายออกมาอยู่ติดถนนที่เป็นเส้นทางคมนาคมหลักแทนการสัญจรทางน้ำ ส่วนการโยกย้ายวัดเป็นระยะทางไกลนั้นมีเพียงสาเหตุเดียวคือการย้ายไปพร้อมกับชาวบ้านซึ่งย้ายที่ทำการหรือที่ตั้งถิ่นฐาน ทั้งนี้ไม่เป็นการยากลำบากแก่พระเณรเนื่องจากชาวบ้านเป็นผู้รื้อถอนไปปลูกขึ้นใหม่ ประกอบกับวัดทั้งหมดที่มีการโยกย้ายนั้นยังไม่มีสิ่งก่อสร้างที่ถาวรได้แก่อาคารเครื่องก่อหรืออาคารเครื่องคอนกรีต ลักษณะสิ่งก่อสร้างเท่าที่ได้จากการสอบถามพบว่าพระอุโบสถ (ถ้าสร้างขึ้นแล้วในขณะนั้น) เป็นเรือนเสาไม้กลม ไม่มีผนัง หลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องดินเผา กระเบื้องดินเผา กระเบื้องซีเมนต์ หรือมุงแผ่นเหล็กอาบสังกะสี ตามความสะดวกในการจัดหาวัสดุก่อสร้างในยุคสมัยต่างๆ

มีข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนมาใช้ทางสัญจรทางบกแทนการสัญจรทางน้ำคือเรื่องการทำชุมประตูดของวัดที่นิยมสร้างไว้ที่ปากทางเข้าวัดบนถนนเส้นหลักต่างๆ บางวัดอยู่ลึกเข้าไปจากชุมประตูดวัดเป็นกิโลเมตร และพบว่าวัดที่มีขอบเขตติดกับทางโค้งของถนนสายต่างๆ (ถนน รพช.) นิยมทำชุมประตูดตรงทางโค้งนั้นเพื่อให้เป็นที่สะดุดตาไม่ว่าจะเดินทางมาจากด้านใด ซึ่งการเข้าออกของรถยนต์ตรงทางโค้งเช่นนี้ดูจะเป็นอันตรายมาก และเนื่องมาจากความสะดวกในการใช้เส้นทางถนนนี้ ศาลาทำน้ำของวัดที่เคยใช้สำหรับพระเณร ตลอดจนเป็นที่พบปะกับของชาวบ้านก็หมดความสำคัญลง อย่างไรก็ตามวัดที่ยังคงใช้ศาลาทำน้ำอยู่ควบคู่ไปกับการใช้ถนนเนื่องจากการตัดถนนผ่านเข้ามาในวัด ซึ่งพบหลายวัดในอำเภอองครักษ์

ชื่อของวัดส่วนใหญ่จะเป็นชื่อของหมู่บ้านที่ตั้งวัด และหมู่บ้านเหล่านั้นก็นิยมตั้งชื่อกันตามลักษณะภูมิประเทศ แต่ก็มีวัดบางวัดที่มีชื่อเรียกที่บอกถึงที่มา หรือบ้านเกิดเมืองนอนเดิมที่จากมา ซึ่งไม่มีหลักฐานแน่ชัดเพียงแต่เป็นเรื่องเล่าต่อกันมาและมีร่องรอยที่อาจสนับสนุนได้เช่น วัดสว่างอารมณ์(วัดศิระกระบือ) ในตำบลศิระกระบือ อำเภอองครักษ์ที่ชาวบ้านเล่าว่าบรรพบุรุษอพยพมาจากอยุธยา มีชื่อพ้องกับวัดศิระกระบือ (วัดหลวงพ่อดอกหัก) ที่หน้าสถานีรถไฟอยุธยา อย่างไรก็ตามในศาลาการเปรียญเดิมของวัดสว่างอารมณ์นี้มีการสะสมพระโศลกควายขนาดใหญ่แวนเรียงรายเป็นจำนวนมากซึ่งพระสงฆ์เล่าว่าเป็นควายโบราณ(เรียกว่าควายแห มีลักษณะวงเขาล้อมเป็นวงเดือน) ที่ชาวบ้านนำอพยพมาด้วยกัน และนำมาเก็บไว้ด้วยความสำนึกในบุญคุณที่ได้ใช้แรงงานในการทำนา จึงอาจเป็นที่มาของชื่อวัดได้อีกทางหนึ่ง อีกวัดหนึ่งที่มีชื่อเดิมตามหมู่บ้านคือวัดเบญจมาส (วัดวงพาด) ตำบลปากพลี อำเภอปากพลี ซึ่งพระสงฆ์เล่าว่าบรรพบุรุษอพยพหลบภัยสงครามมาเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 และวงพาดนั้นเป็นส่วนหนึ่งของเพนียดคล้องช้าง เช่นเดียวกับกรณีของวัดศิระกระบือ หากวงพาดเป็นชื่อเรียกบริเวณส่วนในของเพนียดคล้องช้างก็อาจมีที่มาจากพื้นที่อำเภอบ้านนาและอำเภอปากพลีซึ่งเคยเป็นพื้นที่ปศุช้าง(ควบคุมดูแลช้าง) ก่อนจับมาใช้ในราชการ บางวัด (รวมทั้งหมู่บ้านที่ตั้งวัด) ก็นำชื่อบ้านเมืองที่เคยเป็นถิ่นฐานในประเทศลาว (สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) ในปัจจุบันมาตั้งเป็นชื่อหมู่บ้านเช่นวัดชุมข้าว ตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี บางวัดและหมู่บ้านที่ตั้งวัดก็มีชื่อที่บอกถึงกลุ่มเผ่าพันธุ์ของคนในชุมชนเช่น วัดจินตาราม (วัดดงข่า) ตำบลเกาะโพธิ์ อำเภอปากพลี ซึ่งผู้ใหญ่นานเล่าว่าบรรพบุรุษเป็นชาวข่า จึงมีความหมายว่าเป็นถิ่นที่อยู่ของชาวข่า

ชื่อวัดและหมู่บ้านที่เคยมีความหมายไปในอดีตกำลังค่อยๆ เลือนหายไป โดยมีการเปลี่ยนชื่อวัดให้เป็นไปตามแบบอย่างของวัดในเมืองหลวง บ้างก็เป็นเพียงการต่อเติมชื่อเช่น วัดเขาเพิ่มศรีสว่าง(วัดเขาเพิ่ม) วัดท่าชัยศรีสุทธาวาส (วัดท่าชัย) บ้างก็เปลี่ยนไปไม่มีเค้าที่คาดเดาได้เช่น วัดชำนานุรักษ์สรค์(วัดกุดรังนอก) วัดคุณภรณ์รังษี(วัดกุดรังใน) วัดโสภณประชาสรรค์(วัดเกาะเรียง) เป็นเรื่องที่น่าเชื่อว่าเกิดจากความต้องการของพระสงฆ์ ชาวบ้าน หรือผู้มีจิตศรัทธาจากภายนอก ไม่ใช่เรื่องความจำเป็นของการระบุชื่อวัดที่ซ้ำซ้อนกัน หรือมีชื่อพ้องกันอยู่มากเนื่องจากมีวัดในจังหวัดนครนายกมีชื่อซ้ำกันอยู่ 2 คู่ และไม่มีการเปลี่ยนชื่อวัดแต่อย่างใดได้แก่วัดโลกสว่าง (บ้านโลกสว่าง ตำบลนาหินลาด อำเภอปากพลี และ บ้านชวากยาว ตำบลบ้านพริก อำเภอบ้านนา) และวัดท่าทราย (บ้านท่าทราย ตำบลท่าทราย อำเภอเมืองนครนายก และบ้านปากคลอง ตำบลทองหลาง อำเภอบ้านนา) ในขณะที่วัดอีกหลายวัดที่เปลี่ยนชื่อไปแล้วก็มีชื่อวัดที่ไม่ซ้ำกันเลย

หากความนิยมในการเปลี่ยนชื่อวัดเป็นเพียงความต้องการของพระสงฆ์ ชาวบ้าน หรือผู้มีจิตศรัทธาจากภายนอกที่เห็นการเปลี่ยนชื่อวัดไม่แตกต่างจากการเปลี่ยนชื่อตัวชื่อสกุลของบุคคล ต่อไปในอนาคตอันใกล้นี้ผู้คงจะมีวัดที่มีชื่อไม่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นหรือประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก ซึ่งนอกจากจะมีผลโดยตรงต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นแล้ว ยังมีผลกระทบไปถึงสำนักักบ้านเกิดหรือรักท้องถิ่นที่บรรพบุรุษได้ใช้ภูมิปัญญาเอาชนะอุปสรรคต่างๆ และตั้งถิ่นฐานมาจนถึงปัจจุบัน

วัด 187 วัดของจังหวัดนครนายกเมื่อพิจารณาพร้อมกับจำนวนพระสงฆ์ในพรรษาประมาณ 2,200 รูป ก็อาจเฉลี่ยได้ว่ามีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่มากถึงวัดละ 11-12 รูป แต่ตามสภาพความเป็นจริงนอกพรรษาก็มีพระสงฆ์อยู่น้อยกว่านี้และบางวัดถึงกับต้องไปนิมนต์พระสงฆ์จากท้องถิ่นอื่นมาจำพรรษาอยู่เพื่อคงความเป็นวัดต่อไป และจากการสังเกตพบว่าพระสงฆ์ส่วนมากจะมีอายุค่อนข้างมาก นอกจากนี้ยังได้พบว่ามีพระสงฆ์จำนวนหนึ่งเป็นบุตรหลานหรือญาติสนิทของอุบาสกอุบาสิกาที่สร้างวัด ซึ่งอาจเป็นไปได้ที่เป็นการอุปสมบทลูกหลานญาติสนิทเพื่อรักษาวัดของบรรพบุรุษ (พระภิกษุไม่ได้ให้เหตุผลในการอุปสมบทและไม่ได้เป็นประเด็นหลักของการศึกษา) ส่วนสามเณรนั้นไม่ค่อยพบในวัดทั่วไป แต่พบเป็นจำนวนมากในวัดที่เป็นสำนักเรียนหรือโรงเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งจำนวนหนึ่งเป็นสามเณรจากท้องถิ่นอื่นที่มาจำพรรษาอยู่เพื่อเรียนจำนวนพระสงฆ์ในวัดจะแตกต่างกันตามลักษณะของวัดเช่นเดียวกับวัดในจังหวัดอื่น คือวัดที่เป็นสำนักเรียนหรือโรงเรียนพระปริยัติธรรมนั้นจะมีพระเณรอยู่เป็นจำนวนมาก รองลงมาได้แก่วัดขนาดใหญ่ในเขตเมืองซึ่งมีพุทธศาสนิกชนทำนุบำรุงดี วัดที่เป็นสำนักวิปัสสนาซึ่งมักจะอยู่ในที่ห่างไกลชาวบ้าน วัดขนาดเล็กทั่วไปซึ่งมักจะเป็นวัดของชุมชนขนาดเล็ก และวัดขนาดเล็กมากซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนขนาดเล็กที่ประชากรไม่稠หนาแน่น ดังนั้นจึงเป็นเรื่องปกติของพระสงฆ์ที่จะต้องนิมนต์พระสงฆ์จากหลายวัดในการทำพิธีทางศาสนาต่างๆ และเป็นเรื่องดีที่พระสงฆ์จากวัดต่างๆ ในและนอกใกล้เคียงกันจะได้รู้จักคุ้นเคยกัน

จำนวนพระสงฆ์ จำนวนศิษย์วัด และจำนวนอุบาสกอุบาสิกาที่มาทำบุญถือศีลอยู่ที่วัดเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อความเป็นอยู่ของวัด ความเป็นอยู่ของพระเณร จากการสำรวจพบว่าวัดส่วนใหญ่มีศิษย์วัดน้อย แต่ก็ได้อาศัยชาวบ้านได้บ้างในการทำงานทั่วไปของวัด พระสงฆ์ก็ได้ลงมือลงแรงทำงานโยธาหลายอย่างดังที่ได้พบในระหว่างการสำรวจ เช่น การก่อสร้างทั้งงานไม้และงานคอนกรีต การปั้นปูนเป็นรูปปั้นต่างๆ และการขัดล้างทำความสะอาดศาสนาคารต่างๆ อุบาสกอุบาสิกาที่มาทำบุญถือศีลที่วัดนั้นเกือบทั้งหมดเป็นผู้สูงอายุจึงได้แต่ช่วยงานเบาๆ เท่าที่จะทำได้ แต่ก็มิตักยภาพที่จะช่วยงานใหญ่ต่างๆ ของวัดได้มาก ทั้งผู้ที่เป็นไวยาวัจกร เป็นกรรมกรวัด และเป็นชาวบ้านทั่วไป เนื่องจากเป็นบุคคลที่ชาวบ้านและลูกหลานให้ความเคารพนับถือ จึงออกปากขอบริจาคและขอความร่วมมือจากคนในชุมชนได้ อนึ่งการที่มีพระสงฆ์ ตลอดจนบุคลากรที่เกี่ยวข้องอยู่เป็นจำนวนน้อยนี้คงเป็นช่องว่างที่ทำให้มีการโจรกรรมโบราณวัตถุที่มีค่าไปจากวัด

เป็นจำนวนมากแล้ว และทั้งพระสงฆ์และผู้ที่เกี่ยวข้องเหล่านี้ยังไม่มีวิสัยทัศน์และความสนใจในมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่มีอยู่รอบตัว เช่นในระหว่างการทำสำรวจได้พบขามโบราณจำนวนหนึ่งที่ถูกทิ้งไว้ใต้ถุนศาลาการเปรียญของวัดเขานางบวช อำเภอเมืองนครนายก จึงต้องถวายความรู้แก่พระสงฆ์ว่าขามที่ไม่มีลวดลายนี้อาจเป็นขามที่เรียกว่า "ขามพล" (ซึ่งมีบันทึกว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานทรัพย์ในท้องพระคลังซื้อไปแจกจ่ายแก่ชาวลาวที่อพยพเทครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร โดยพวกมูลนายจะได้ขามเบญจรงค์ ส่วนไพร่ลาวจะได้ขามพล) และขอให้เก็บรักษาไว้อย่างสิ่งที่มีคุณค่าต่อไป

อภิปรายสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญ

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกมีสภาพความสมบูรณ์แตกต่างกันตั้งแต่ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์หรือบูรณะแล้วและยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์ ประเภทที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงการใช้สอยให้แตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิม ประเภทที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้ว ไปจนถึงประเภทที่ปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญที่แตกต่างกันนี้เป็นผลของการดูแลเอาใจใส่ของผู้คนในท้องถิ่นหรือพระสงฆ์ หน่วยงานราชการยังมีบทบาทน้อยแม้จะเป็นหน่วยงานที่มีอำนาจหน้าที่โดยตรงคือกรมศิลปากร ซึ่งมีกำลังคนและงบประมาณไม่เพียงพอที่จะดูแลได้ทั่วถึง

การปฏิบัติงานที่เป็นรูปธรรมประการหนึ่งของกรมศิลปากรคือ การขึ้นทะเบียนโบราณสถาน การขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุ และการขึ้นทะเบียนศิลปวัตถุ วัตถุประสงค์ของการขึ้นทะเบียนโบราณสถานคือการรับรองความสำคัญและคุณค่าทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของชาติ กลุ่มครอบป้องกันมิให้ถูกทำลายในฐานะเป็นหลักฐานทางราชการ และทำนุบำรุง พัฒนาเพื่อประโยชน์ทางการศึกษา เศรษฐกิจและสังคม (กรมศิลปากร. 2543 : 115) การขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานนั้นแต่เดิมประกาศเป็นวัด ไม่ได้ระบุขอบเขตชัดเจน ทำให้ต้องดูแลไปทั่ววัด ต่อมาในปัจจุบันมีการกำหนดขอบเขตที่ประกาศในราชกิจจานุเบกษาอย่างชัดเจนและต้องระบุได้ว่ามีความสำคัญอย่างไร เพื่อพิจารณาความเหมาะสมที่จะประกาศขึ้นทะเบียน ซึ่งเป็นเรื่องที่เหมาะสมแต่ก็เป็นผลให้มีการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานได้ช้าลง หลายแห่งที่ยังไม่ได้สำรวจอย่างละเอียดอาจเสื่อมสภาพไปเสียก่อน

ในจังหวัดนครนายกมีการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานได้เพียง 5 แห่งคือ โบราณสถานดงละคร ตำบลดงละคร อำเภอเมืองนครนายก (พ.ศ.2478) วัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอเมืองนครนายก และวัดอัมพวัน ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา (พ.ศ.2541) วัดท่าช้าง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก และโบราณสถานวัดทองย้อย ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา (พ.ศ.2544) ซึ่งเป็นการประกาศขึ้นทะเบียนไม่กำหนดขอบเขตชัดเจนแห่งเดียวคือ โบราณสถานดงละคร เนื่องจากประกาศไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ.2478 นอกจากนี้เป็นการประกาศที่เรียกว่าขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน (รายละเอียดในผนวก ง.) ส่วนการขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ที่ประกาศในราชกิจจานุเบกษาตั้งแต่ พ.ศ.2521 - 2543 มีจำนวนรวมทั้งประเทศ 2,947 รายการ ซึ่งเป็นทั้งการปฏิบัติตามกฎหมายและการเอื้อต่อการทำนิติกฎหมาย กล่าวคืออาจเป็นช่องทางในการสืบค้นที่อยู่ของโบราณวัตถุที่มีคุณค่าที่บางชิ้นยังอยู่ความดูแลของวัด หลายวัดที่มีโบราณวัตถุที่มีค่าอยู่ในความดูแล เช่นพระพุทธรูปโบราณ ต้องทำลูกกรงเหล็กกั้น และประตูเหล็กยึดไว้อีกชั้นหนึ่ง อย่างไรก็ตามการโจรกรรมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุนั้นเป็นขบวนการที่แตกต่างจากการโจรกรรมทั่วไป ผู้ต้องการได้ครอบครองมักจะเป็นผู้มีความรู้ มีกำลังทรัพย์ หรือมีอำนาจ จึงสามารถหาข้อมูลได้จากหลายทาง นอกเหนือไปจากการค้นหาในราชกิจจานุเบกษา

ส่วนราชการและรัฐวิสาหกิจก็ได้มีส่วนร่วมในการทำนุบำรุงอยู่บ้าง โดยเฉพาะหน่วยงานในท้องถิ่นที่ให้ความอนุเคราะห์ต่างๆ แก่วัดตามศักยภาพของแต่ละหน่วยงาน รวมทั้งนักการเมืองระดับประเทศและระดับท้องถิ่นก็เริ่มเข้ามามีบทบาทในการทำนุบำรุง ทั้งนี้เป็นการเชื่อมโยงการปฏิบัติหน้าที่ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 (ซึ่งกำหนดว่าองค์กรปกครองท้องถิ่นที่มีหน้าที่บำรุงรักษาศิลปะ จารีต ประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น) เข้ากับการสร้างเสริมศักยภาพของท้องถิ่นในการเป็นแหล่งท่องเที่ยว เพื่อสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวให้แก่คนในท้องถิ่น ในการสำรวจพบว่ามีการจัดสภาพภูมิทัศน์และสิ่งอำนวยความสะดวกเพื่อการท่องเที่ยวในวัดจำนวน 8 วัด ซึ่งในจำนวนนี้มีอยู่ 4 แห่งที่โบราณสถานซึ่งขึ้นทะเบียนไว้แล้ว คือวัดใหญ่ทักษิณาราม วัดท่าช้าง วัดทองย้อย และวัดอัมพวัน อย่างไรก็ตามวัดอื่น ๆ ก็มีโอกาสทางการท่องเที่ยวอยู่เหมือนกัน ดังที่ อรศิริ ปาณินทร์ (ม.ป.ป.: 43) กล่าวถึงศักยภาพและบทบาทของวัดว่า " วัดทุกประเภทแม้กระทั่งวัดที่มีลักษณะร่วมสมัยก็ล้วนได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยว ดังนั้นวัดจึงมีบทบาทที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในฐานะเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สร้างรายได้ให้กับท้องถิ่น"

สภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญซึ่งในการสำรวจครั้งนี้ได้จำแนกเป็น 4 ประเภทได้แก่ ประเภทที่มีสภาพสมบูรณ์หรือบูรณะแล้วและยังใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์ ประเภทที่ได้รับการบูรณะและดัดแปลงสภาพการใช้สอยแตกต่างจากวัตถุประสงค์เดิม ประเภทที่ได้รับการอนุรักษ์ไว้โดยไม่ใช้สอยแล้ว และประเภทที่ไม่รื้อทำลายแต่ปล่อยให้ตามธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่มีความเสื่อมสภาพลงไปอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่า จะได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานหรือไม่ ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลโดยตรงต่อสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญคือธรรมชาติที่แวดล้อม และบุคคลผู้เกี่ยวข้อง

ธรรมชาติที่แวดล้อมนั้นคือสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ พืช สัตว์ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่มีอยู่หรือเกิดขึ้นในบริเวณแวดล้อมวัด ความแตกต่างกันในเรื่องที่กล่าวนี้สำหรับพื้นที่จังหวัดนครนายกอาจจำแนกเป็นกลุ่มเพื่อความเข้าใจได้ว่า ทางตอนเหนือเป็นภูเขาและที่ราบที่ลาดเอียงลงมาจากภูเขา มีลักษณะเป็นป่าดิบชื้นที่มีพันธุ์พืชและสัตว์หลากหลายและอุดมสมบูรณ์ มีปริมาณน้ำฝนและความชุ่มชื้นมาก เป็นต้น น้ำสำคัญของบริเวณนี้หลายสาย มาถึงตอนกลางเป็นป่าโปร่งสลับพื้นที่เกษตรกรรมที่ยึดแนวลำน้ำเป็นหลัก ความชุ่มชื้นอย่างป่าดิบ ความหลากหลายของพันธุ์พืชและสัตว์ลดลง มีแสงแดดและลมแรงขึ้น ตอนใต้สุดของจังหวัดเป็นที่โล่งซึ่งเคยเป็นที่พรุ เป็นที่ดินเดิม และพัฒนาเป็นที่ทำการเกษตรตามลำดับ โดยเฉพาะหลังจากการขุดคลองชลประทานแล้ว บริเวณนี้จึงมีความสภาพความชื้นลดลง แสงแดด และลมแรงขึ้นอย่างทุ่งโล่ง มีน้ำท่วมบ้างแต่ไม่รุนแรงและสภาพพื้นดินเป็นที่ดินอ่อน

ความชื้นในบรรยากาศป่าเขาที่พบได้ในบริเวณต่อเนื่องกับน้ำตกสาริกาและน้ำตกนางรอง ซึ่งเป็นป่าผืนเดียวกันกับอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ทำให้มีพืชประเภทตะไคร้ มอส และกาฝากขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก วัดที่เข้าไปตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมเช่นนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศนี้ไป แม้ว่าความร่มครึ้มของต้นไม้ใหญ่จะก่อให้เกิดความสงบร่มเย็น แต่ก็เป็นที่อาศัยของนกต่างๆ เมื่อนกมาถ่ายมูลไว้ก็จะมีดินอ่อนของพืช นานาพันธุ์ขึ้นงอกงามอยู่ตามหลังคาอาคารต่างๆ รากของพืชเหล่านี้จะแทรกตัวไปคามช่องว่างที่มีจนสามารถดันให้ส่วนของอาคารนั้นแตกและหลุดออกมาได้ นอกจากนี้ในระดับพื้นดินที่มีความชุ่มชื้นและการได้รับแสงแดดน้อยทำให้เหมาะสำหรับเป็นที่อาศัยของปลวกและแมลงต่างๆ แม้ว่าจะสร้างอาคารเป็นเครื่องก่อหรืออาคารเครื่องคอนกรีต แต่หลังคาส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นเครื่องไม้ที่ไม่ทนทานต่อปลวก และเป็นจุดอ่อนของอาคารที่ทำให้ถึงกับพังทลายได้ทั้งหมด ดังที่สันติ เล็กสุขุม (2542 ก : 120) กล่าวถึงลำดับการพังทลายตามลำดับของอาคารเครื่องก่อว่า "อุโบสถและวิหารที่ก่อด้วยอิฐมีส่วนโครงหลังคาซึ่งสร้างด้วยไม้นั้น เมื่อเวลาผ่านไปส่วนที่เป็นไม้ก็ชำรุดเสื่อมสภาพและทลายลง เครื่องมุงที่เป็นกระเบื้องดินเผาหรือกระเบื้องเคลือบจึงพังตาม

ลงมาด้วย และเมื่อไม่มีหลังคาคลุมผนังอิฐที่ขาดโครงหลังคายึดไว้ก็ทลายตามกันลงมา" ในเรื่องเดียวกันนี้ ไมเคิล ไรท์ (2544 : 74) กล่าวถึงความคงทนของหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องว่า "จะต้องได้รับการดูแลให้ติดตลอดเวลา ... หากทิ้งไว้ห้าปีถึงสิบปีก็จะร้าว และหากทิ้งไว้นานกว่านั้นจะไปกันใหญ่อย่างรวดเร็วจนพังลงมาหมดในห้าสิบปีเป็นอย่างมาก" ในพื้นที่ตอนกลางที่มีความเป็นป่าโปร่งสลับกับพื้นที่เกษตรกรรมนั้น ปัญหาเรื่องปลวกและความชื้นจะลดลง แต่ยังคงพบว่ามีต้นไม้ขึ้นอยู่ตามหลังคาบ้าง อาจกล่าวได้ว่ามีการเสื่อมสภาพจากสาเหตุทางธรรมชาติค่อนข้างน้อย สำหรับที่โล่งทางใต้้นปรากฏว่ามีปัญหาเกี่ยวกับน้ำท่วมในฤดูฝนบ้างในบางพื้นที่ และพบว่ามี การทรุดตัวของดินจนเป็นสาเหตุของการต้องสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ดังกรณีของวัดอรัญญ์ธรรมปัญญารามและวัดสุนทรพิพิธาราม ในอำเภอองครักษ์

การเสื่อมสภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่เกิดจากบุคคลผู้เกี่ยวข้องนั้นเป็นไปได้ทั้งโดยเจตนาและไม่เจตนา สำหรับศาสนาการที่อยู่ในวัดเหล่านี้ การบุกรุกทำลายเป็นเรื่องผิดปกติและเป็นเรื่องที่สังคมไทยซึ่งมีประชาชนส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชนไม่ยินยอม ดังนั้นการเสื่อมสภาพของสถาปัตยกรรมสำคัญโดยเจตนาจึงเป็นเรื่องที่เกิดจากบุคคลที่เป็นผู้มีหน้าที่ซึ่งเกี่ยวข้องใกล้ชิดกับวัดทำเสียเอง ได้แก่ พระสงฆ์ กรรมการของวัด และผู้มีหน้าที่และผู้มีบทบาทเกี่ยวข้องอื่นๆ ได้แก่ หน่วยงานราชการ ชาวบ้านในท้องถิ่น ผู้มีจิตศรัทธาจากท้องถิ่นอื่น ตลอดจนผู้รับเหมาก่อสร้าง บุคคลที่เกี่ยวข้องเหล่านี้มีเจตนาที่จะทำให้วัดซึ่งประกอบด้วยสถาปัตยกรรมสำคัญเหล่านั้นมีความสวยงามและสามารถใช้สอยได้ตามวัตถุประสงค์ ซึ่งเป็นเรื่องปกติของวัดที่มีพระสงฆ์ดูแลรักษาอยู่ย่อมมีการบูรณะเปลี่ยนแปลงเพื่อประโยชน์ใช้สอยอยู่เสมอ จึงมีสิ่งก่อสร้างใหม่ๆ จึงเข้ามาแทนที่สิ่งก่อสร้างเดิมมาเป็นลำดับ ยิ่งเป็นวัดมาต่อเนื่องยาวนานเพียงใดก็จะมีการบูรณะปฏิสังขรณ์มากตามไปด้วย และหากเป็นวัดสำคัญที่มีผู้คนเคารพนับถือมาก การก่อสร้างทั้งอาคารและสิ่งอื่นๆ เช่น รูปเคารพต่างๆ ก็จะมีมากเป็นพิเศษ แต่ด้วยการขาดวิสัยทัศน์ในทางศิลปวัฒนธรรม ความจำกัดในความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์อย่างถูกต้อง และความต้องการแข่งขันกันพัฒนาทางวัตถุ ไม่ต่างไปจากการพัฒนาทางสังคมของประเทศไทยที่ นิยพรรณ วรณศิริ (2540 : 73) กล่าวว่า "เริ่มมาจากการพัฒนาทางวัตถุเป็นส่วนใหญ่ ทำให้คนเห็นคุณค่าของวัตถุสูงส่ง พยายามทำทุกอย่างเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุและมีการแสดงออกทางวัตถุ จึงมีการแข่งขันกันในการสร้างวัตถุ ใครมีของใหม่ก็ถือว่าเจริญ" ในหลายกรณีเจตนาที่บริสุทธิ์เหล่านั้นกลายเป็นการทำลายสิ่งที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ทำลายจิตวิญญาณและภูมิปัญญาของบรรพชนที่ควรต้องทวงถามและมองเห็นว่าเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมโดยไม่รู้ตัว

ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นจากความเหมาะสมที่ทุกสิ่งทุกอย่างพร้อม และทางวัดได้รับการสนับสนุนจากผู้มีจิตศรัทธาในท้องถิ่นและที่ขาดไม่ได้ในปัจจุบันคือกำลังทรัพย์ของคนจากนอกท้องถิ่น หากไม่มีกำลังทรัพย์ทางวัดก็ไม่สามารถสร้างต่อไปได้ ดังจะเห็นได้จากการสร้างพระอุโบสถของวัดในชนบทที่ต้องใช้เวลาในการก่อสร้างและบอกบุญกันยาวนานเป็นสิบปี ซึ่งหมายถึงการสร้างจนหมดเงินบริจาคแล้วต่อมาระดมเงินบริจาคได้มากพอจึงสร้างต่อไป การก่อสร้างลักษณะนี้จึงมีรูปแบบที่แตกต่างไปจากการก่อสร้างทั่วไปที่มีการกำหนดรูปแบบ กำหนดราคาก่อสร้าง และกำหนดเวลาแล้วเสร็จ และผู้รับเหมาจึงต้องมีประสบการณ์ในการทำงานอย่างยืดหยุ่นกับวัดมาเป็นอย่างดี ในบางกรณีผู้รับเหมาเป็นผู้เสนอแผนงานทั้งหมดตั้งแต่การระดมเงินบริจาค การจัดหาแบบแปลน การวางผังอาคาร แม้กระทั่งการติดต่อประสานงานเพื่อขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ในกรณีเช่นนี้ ผู้รับเหมาจึงเป็นที่ปรึกษาของวัด เป็นสถาปนิก และเป็นแม่บ้านก่อสร้างแบบเบ็ดเสร็จ การคงอยู่หรือการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดจึงเสียหายไปมาก เนื่องจากการตัดแปลงหรือบูรณะเพื่อให้ใช้สอยได้ ดังที่ได้พบพระอุโบสถเดิมหลายหลังที่ได้รับการตัดแปลงจนแทบไม่เห็นสภาพเดิม เรื่องการอนุรักษ์ทำนองเดียวกันนี้ก็เคยเกิดขึ้นในอดีตเมื่อรัฐบาลไทยสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามได้พยายามส่งเสริม

ลัทธิชาตินิยมในหมู่คนไทยเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน วัฒนธรรมไทยหลายอย่างได้รับการฟื้นฟู รวมทั้งสถาปัตยกรรมไทย ได้รับการอนุรักษ์ไว้เพื่อไม่ให้พังทลายโดยการใช้อุปกรณ์และการทาสีใหม่ การบูรณะที่ไม่ให้ความสนใจกับสภาพเดิมนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สูญเสียสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดไปเป็นจำนวนมาก สอดคล้องกับวิวัฒน์ เตมียพันธ์ุ (2527 : 85) ที่กล่าวว่า "ยิ่งสภาพการณ์ในสังคมยุคปัจจุบันตกอยู่ในช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงที่มีอัตราเร่งเร็วกว่าปกติ การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชนตามภูมิภาคต่างๆ จะสูญเสียเพราะถูกรื้อถอนทำลายโดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ไปอย่างน่าเสียดาย"

การทำลายอย่างไม่เจตนาโดยผู้ที่มีหน้าที่หรือผู้เกี่ยวข้องนั้นเกิดขึ้นตลอดเวลาในบางวัดที่มีสภาพแวดล้อมเกี่ยวพันอยู่กับชุมชนและการขยายตัวของชุมชน หน่วยงานต่างๆของทางราชการที่มีหน้าที่โดยตรงในการพัฒนาสาธารณูปโภคต่างดำเนินการไปตามแผนงานโดยไม่ได้ให้ความสนใจกับสิ่งที่จะเกิดตามมา เช่นการก่อสร้างถนนที่เป็นทางหลวงแผ่นดินผ่านเข้าใกล้ตัวสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในอำเภอบ้านนาและอำเภอลำพูน รวม 4 วัด นอกจากนี้ยังมีถนนเร่งรัดพัฒนาชนบทที่เชื่อมหมู่บ้านต่างๆเข้าด้วยกันซึ่งตัดผ่านที่ดินของวัดอีกหลายวัด แม้จะไม่ผ่านเข้าใกล้สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดมากนัก แต่เมื่อรถบรรทุกขนาดใหญ่ เช่นรถบรรทุกคอนกรีตผสมเสร็จวิ่งผ่านจะรู้สึกได้ถึงความสั่นสะเทือน นอกจากนี้วัดที่อยู่ใกล้ชุมชนมากยังได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของชุมชน บางแห่งกลายเป็นชุมชนล้อมวัด หรือวัดถูกล้อมรอบด้วยทัศนียภาพที่ไม่เหมาะสมกับสภาพของวัด

ทั้งปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยที่เป็นการกระทำของมนุษย์นั้น ต่างมีแรงกระทำต่ออาคารต่างประเภทที่เป็นสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายก อาคารต่างประเภทที่กล่าวนี้มีความต้านทานต่อการเสื่อมสภาพและมีความคงทนแข็งแรงแตกต่างกันตามโครงสร้างและวัสดุก่อสร้างที่นำมาใช้ อาคาร 3 ประเภทที่พบในการสำรวจสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกได้แก่ อาคารเครื่องก่อ อาคารเครื่องไม้ ซึ่งเป็นวิธีการก่อสร้างที่เป็นการสืบทอดงานช่างมาแต่โบราณ และอาคารเครื่องคอนกรีต ซึ่งเป็นวิธีการก่อสร้างที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาการปฏิวัติอุตสาหกรรม และมาเป็นมาตรฐานการก่อสร้างในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกที่ยังมีสภาพสมบูรณ์ดีนั้น เกือบทั้งหมดมีโครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็กและสร้างขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2490 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ประเภทของอาคารที่สมบูรณ์ดีเหล่านี้คือพระอุโบสถ เป็นพระอุโบสถที่มีแบบอย่างเป็นไทยประเพณีที่เป็นผลจากการใช้แบบก่อสร้างพระอุโบสถมาตรฐานของกรมศิลปากรที่ออกแบบไว้ให้เลือก 3 แบบหรือ 3 ขนาดเรียกว่าแบบ ก. แบบ ข. และแบบ ค. พร้อมทั้งมีการคำนวณโครงสร้างไว้ด้วย สถาปัตยกรรมเครื่องคอนกรีตจึงได้รับการถ่ายทอดไปสู่ช่างพื้นบ้านส่วนหนึ่ง ทำให้สามารถดัดแปลงแบบแปลนของพระอุโบสถออกไปได้อีกมาก โดยเฉพาะส่วนที่เป็นการตกแต่งนั้นมีการทำแบบพิมพ์คอนกรีตสำหรับหล่อขึ้นส่วนของตกแต่งแทนการปั้นปูน จึงทำให้สามารถสร้างได้รวดเร็ว วิธีการก่อสร้างที่เข้ามาถึงวัดพร้อมกับแบบก่อสร้างพระอุโบสถมาตรฐานของกรมศิลปากรในช่วงเวลาใกล้เคียงกันในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม น่าจะทำให้มีพระอุโบสถของวัดที่เหมือนกันเป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่ใช่เช่นนั้นเนื่องจากมีวัดที่ได้รับแบบและสร้างตามแบบเพียงจำนวนน้อย (ซึ่งเป็นการสร้างแบบรวดเร็ว) แต่มีวัดอีกเป็นจำนวนมากที่สร้างพระอุโบสถขึ้นภายหลังและเป็นการสร้างแบบค่อยเป็นค่อยไป ทำให้มีความคิดในการแก้ไขแบบและรายละเอียดปลีกย่อยภายในกรอบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาเป็นลำดับจนถึงปัจจุบัน นับว่าเป็นความฉลาดทางช่างของช่างพื้นบ้านที่สามารถดัดแปลงจนเป็นลักษณะเฉพาะขึ้นมาจากแบบมาตรฐานเพียง 3 แบบ หรือ 3 ขนาดนั้น

ส่วนที่เป็นจุดอ่อนของสถาปัตยกรรมไทยประเพณีคือหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องซึ่งมีความทนทานต่อลมฟ้าอากาศไม่มากนัก ได้พบว่ามีการบูรณะส่วนหลังคาของพระอุโบสถเครื่องคอนกรีตกันหลายแห่งโดยเปลี่ยนโครงหลังคาเป็นโครงเหล็กเช่นเดียวกับอาคารแบบไทยประเพณีที่สร้างขึ้นใหม่ ทำให้อาคารเครื่องคอนกรีตเหล่านี้น่าจะมียุยืนยาวไปได้อีกมาก บรรดาสถาปัตยกรรมเครื่องคอนกรีตที่พบในการสำรวจซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระอุโบสถนั้น ยังมีสภาพสมบูรณ์ดีและยังใช้สอยได้ ส่วนหนึ่งที่มีอายุอาคารมากกว่า 20 ปีได้จะผ่านการบูรณะครั้งใหญ่มาแล้วหรืออยู่ระหว่างการบูรณะ อาจกล่าวได้ว่าเกือบไม่มีการก่อสร้างอาคารเครื่องก่ออีกเลยตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2490 และอาคารเครื่องคอนกรีตที่ก่อสร้างมาตั้งแต่ช่วงเวลานั้นจนถึงปัจจุบันก็ยังอยู่ในสภาพดีทั้งพระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป พระเจดีย์ หอกลองและหอระฆัง เว้นแต่พระอุโบสถ 2 แห่งในอำเภอองครักษ์ที่มีการทรุดตัวเนื่องจากตั้งอยู่ในที่ลุ่มและมีดินอ่อน ซึ่งน่าจะเกิดจากการคำนวณโครงสร้างผิดพลาดและการไม่ตรวจสอบชั้นดินในที่ก่อสร้าง

กลุ่มอาคารเครื่องไม้ซึ่งยังคงใช้สอยได้ดีไปจนถึงสภาพพอใช้สอยได้ เป็นศาลาการเปรียญที่สร้างด้วยไม้ทั้งหลัง ส่วนใหญ่อยู่ประมาณ 50 ปีหรือใกล้เคียง อาคารเครื่องไม้เหล่านี้สร้างโดยช่างพื้นบ้านหรือช่างไม้ในท้องถิ่น ลักษณะเป็นเรือนไม้ชั้นเดียวได้ถุนสูง ไม่แตกต่างไปจากบ้านเรือนและกุฏิทั่วไป การวางเสาถัดและการยกได้ถุนสูงโปร่งนี้มีส่วนช่วยทำให้ความมั่นคงแข็งแรง ไม่อับชื้น และสะดวกในการดูแลเรื่องปลวก หลายแห่งสร้างด้วยไม้ที่ได้จากการตัดไม้ในป่าและแปรรูปด้วยเครื่องมือพื้นบ้านทำให้ตัวไม้มีขนาดใหญ่มากและมีความแข็งแรงของวัสดุมาก อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบกับกุฏิหรือหมู่เรือนกุฏิ พบว่ากุฏิไม้ส่วนมากจะมีสภาพสมบูรณ์ดีกว่าเพราะว่าที่มีผู้ใช้สอยอาคารอย่างต่อเนื่องจึงได้รับการดูแลดีกว่า อันเนื่องจากการสำรวจครั้งนี้ได้พบพระอุโบสถขนาดเล็กมากของวัดสมกเขี้ยว ตำบลศรีนาวา อำเภอเมืองนครนายกที่สร้างด้วยโครงสร้างไม้ กลุ่มนี้ด้วยไม้กระดานตามแนวตั้ง ซึ่งเห็นร่องรอยที่มีการบูรณะมาหลายครั้ง เครื่องบนนั้นซ่อมเป็นหลังคามุงแผ่นเหล็กอาบสังกะสี แต่ก็ยังทำทรงสูงคล้ายหลังคาเดิม นับเป็นพระอุโบสถเครื่องไม้หลังเดียวที่ได้พบในจังหวัดนครนายก

ศาลาการเปรียญเครื่องไม้เกือบทั้งหมดที่พบนั้นมีสภาพดีและยังคงใช้สอยได้ เนื่องจากการซ่อมแซมอยู่เสมอ โดยเป็นการเปลี่ยนเอาตัวไม้ที่ชำรุดออก การซ่อมแซมงานไม้เหล่านี้ใช้วัสดุที่มีอยู่มากในวัดคือไม้จากเรือนที่มีผู้รื้อมาถวายวัด และใช้ช่างในท้องถิ่นที่เป็นชาวบ้านจึงสามารถทำได้ทุกเวลาที่มีความจำเป็น นอกจากการซ่อมแซมตัวไม้ที่ชำรุด หลายวัดในชนบทที่มีศาลาการเปรียญเป็นไม้และได้สร้างศาลาการเปรียญใหม่เป็นเครื่องคอนกรีตขึ้นแล้ว ยังคงเก็บรักษาศาลาการเปรียญไม้หลังเดิมไว้โดยเก็บกวาดจนโล่งทั้งหลังและปิดทึบขึ้นไว้ แม้ว่าจะไม่ได้รับการทำความสะอาดแต่ก็พบว่าหากมีการทำความสะอาดเมื่อใดก็สามารถใช้สอยได้อีกครั้งหนึ่ง อาคารเครื่องไม้ที่เป็นวิธีการก่อสร้างแบบช่างโบราณนี้ ใช้หลักการแผ่กระจายน้ำหนักออกไปถ่ายลงเสาและก่อสร้างบนที่ดินแห้งและแข็งและไม่มีฟ้าเพดาน จึงสะดวกในการตรวจสอบสภาพและค่อนข้างปลอดภัยจากปลวก การที่ทางวัดเก็บรักษาศาลาการเปรียญเครื่องไม้ไว้ได้ก็เป็นเพราะมีชาวบ้านที่ทำงานช่างไม้ได้อยู่ในชุมชนวัด งานช่างไม้ก่อสร้างพื้นฐานเหล่านี้เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งในอดีต ซึ่งชาวบ้านจะขอแรงกันในการสร้างบ้าน ช่างวัยกลางคนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นที่เป็นชนบทจึงมีความสามารถในงานช่างไม้ที่ได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงรักษาอาคารเครื่องไม้ของวัดทั้งศาลาการเปรียญและกุฏิ ส่วนในเขตเมืองนั้นพบศาลาการเปรียญเครื่องไม้ได้น้อยลง คงไม่มีผู้ดูแลซ่อมแซมเป็นประจำ และสะดวกที่จะใช้ช่างรับเหมาเพื่อสร้างขึ้นใหม่เป็นเครื่องคอนกรีตแทนเครื่องไม้หลังเดิมที่ผุพัง บางวัดสร้างเรือนไทยที่เป็นเครื่องไม้โดยปรับใช้ไม้ที่รื้อมาจากหลายอาคารในวัดที่มีอาคารไม้เก่าหลายหลัง เป็นรูปแบบอาคารเครื่องไม้ไทยประยุกต์ที่มีสถาปนิกเป็น

ผู้ออกแบบ อาจกล่าวได้ว่าการสร้างและการบำรุงรักษาอาคารเครื่องไม้ อย่างเช่นศาลาการเปรียญนี้เป็นทั้งภูมิปัญญา ฝีมือ และจิตสำนึกของนักรักษ์ของพระสงฆ์และฆราวาสในท้องถิ่นอย่างแท้จริง

สถาปัตยกรรมเครื่องไม้ที่เห็นว่าอยู่ในสภาพปล่อยทิ้งไว้นั้นมีอยู่บ้างเช่นศาลาพักรกซึ่งเป็นโรงเรือนขนาดเล็ก เนื่องจากวัดส่วนใหญ่ได้สร้างศาลาธรรมสังเวยขึ้นใหม่ คงไม่มีผู้ใดต้องการไม้ไปใช้ก่อสร้างเพราะเป็นสถานที่ใช้ในงานศพจึงทิ้งร้างไว้ และเนื่องจากวัดส่วนใหญ่ในนครนายกได้เคยใช้สำน้ำสายต่างๆเป็นเส้นทางคมนาคม จึงได้พบศาลาทำน้ำในหลายวัด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นศาลาไม้ที่กำลังทรุดโทรมอย่างรวดเร็ว บางวัดมีศาลาทำน้ำที่เป็นเรือนเครื่องไม้ตกแต่งเครื่องบน(หลังคา)แบบไทยประเพณี เมื่อมีการสร้างทำน้ำใหม่หรือเลิกใช้ทำน้ำเนื่องจากมีถนนที่สะดวกกว่า ศาลาทำน้ำเหล่านี้ทรุดโทรมลงด้วยแรงสั่นสะเทือนจากรถบรรทุกหนักที่วิ่งผ่านถนนที่สร้างเลียบริมแม่น้ำลำคลอง (ถนนผ่ากลางระหว่างศาลาทำน้ำและวัด)

สถาปัตยกรรมสำคัญจำนวนหนึ่งที่มีอายุมากและมีสภาพที่ไม่สมบูรณ์พอที่จะใช้สอยได้เช่นเดิม ส่วนใหญ่เป็นงานเครื่องก่อ (ก่ออิฐถือปูน) คือพระอุโบสถขนาดเล็กและพระเจดีย์ขนาดเล็ก แม้ว่าจะใช้สอยไม่ได้แต่ส่วนหนึ่งก็ยังคงเหลือมาให้เห็นในสภาพที่ยังพอศึกษาได้ สิ่งก่อสร้างแบบก่ออิฐถือปูนขนาดเล็กเหล่านี้ไม่ปรากฏว่ามีการทรุดตัว เข้าใจว่าขนาดและน้ำหนักของอาคารคงเป็นปัจจัยสำคัญ การเจาะช่องหน้าต่างได้น้อยเพราะความจำกัดที่จะต้องใช้น้ำหนักทำให้ภายในพระอุโบสถเครื่องก่อเหล่านี้มีความอับชื้น เป็นที่อาศัยของค้างคาว นก สัตว์เลื้อยคลาน และแมลง ส่วนพระเจดีย์เครื่องก่อที่ยังคงอยู่เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กเท่านั้น พระเจดีย์องค์ใหญ่ที่พบก็อยู่ในสภาพเป็นกองอิฐ นอกจากอาคารเครื่องก่อที่เป็นพระอุโบสถ ยังได้พบพระมณฑปที่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นเรื่องราวสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในอาคารเครื่องก่อเพียงแห่งเดียวของจังหวัดนครนายกคือ วัดโบสถ์การ้อง ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก ส่วนหลังคาที่เป็นยอดพระมณฑปนั้นชำรุดจนไม่เห็นเป็นรูปร่าง

อาคารเครื่องก่อที่เคยเป็นพระอุโบสถขนาดเล็กที่ยังมีความแข็งแรงหลายหลังได้รับการบูรณะและดัดแปลงเป็นพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูป หากพระอุโบสถหลังที่สร้างใหม่นั้นไม่สร้างทับลงในที่เดิมที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา (คือที่ตั้งของพระอุโบสถหลังเดิม) ในการสำรวจได้พบว่ามีพระอุโบสถหลังปัจจุบันในหลายวัดที่ได้สร้างทับที่พระอุโบสถเดิม ซึ่งทำให้จำเป็นต้องรื้อถอนพระอุโบสถหลังเดิมที่มีขนาดเล็กและเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นบ้านซึ่งยังมีสภาพดี (โดยดูจากภาพถ่ายที่พอหาได้รวมทั้งคำบอกเล่าของผู้ที่ได้เห็นเห็นพระอุโบสถเดิมก่อนรื้อถอน) พระอุโบสถเดิมที่ปรับเปลี่ยนเป็นพระวิหารมีทั้งแบบที่เป็นเครื่องก่อแท้และแบบที่ใช้เสาและคาน (เสาไม้กลมมีร่องรอยตากด้วยขวานแล้วทำผนังก่ออิฐถือปูนขึ้นล้อมไว้ภายนอกและทั้งหมดได้รับการบูรณะส่วนหลังคาแล้ว

อาคารเครื่องก่อซึ่งมีอายุประมาณ 50 ปีขึ้นไปนั้นยังใช้สอยได้ตามปกติเป็นส่วนน้อย และผ่านการซ่อมแซมบูรณะใหญ่มาหลายครั้ง ส่วนที่อนุรักษ์ไว้โดยภาพรวมก็เป็นการปิดไว้เท่านั้น และบางส่วนที่ได้รับการดัดแปลงเพื่อใช้ประโยชน์อย่างอื่นหลายแห่งมีการดัดแปลงผิดไปจากแบบอย่างสถาปัตยกรรมเดิม การดูแลรักษาศาสนาคารที่มีอายุมากเหล่านี้เพื่อใช้สอยหรือเพื่อการอนุรักษ์ไว้ก็ตาม เป็นภาระหน้าที่ของพระสงฆ์สามเณร และศิษย์วัด ซึ่งในวัดทั่วไปจะมีจำนวนน้อย และยังมีสภาพน่าเป็นห่วงว่าจะทรุดโทรมลงได้อย่างรวดเร็วสำหรับบรรดาพระอุโบสถเครื่องก่อหลังเดิมที่ปิดไว้หลังจากสร้างพระอุโบสถเครื่องคอนกรีตหลังใหม่แล้ว หลายวัดได้สร้างพระอุโบสถหลังใหม่ไว้คู่กับพระอุโบสถหลังเดิมอย่างใกล้ชิด การลงเสาเข็มของโครงสร้างอาคารคอนกรีตจึงอาจก่อให้เกิดความเสียหายแก่อาคารเครื่องก่อที่ใช้ฐานรากแผ่ลอยได้

การรักษาสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่มีอายุมากไว้ได้นี้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวบ้านในท้องถิ่นมีความสำนึกเกี่ยวกับการอนุรักษ์ค่อนข้างดี ซึ่งมีมาก่อนการเร่งพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวจำนวน 8 วัด

ในปี พ.ศ.2543 มีความขัดแย้งกันบ้างระหว่างฝ่ายที่ต้องการสร้างพระอุโบสถใหม่กับฝ่ายที่ต้องการให้ซ่อมแซมพระอุโบสถเก่าที่มีคุณค่าทางจิตใจและทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้ โดยทั่วไปความขัดแย้งนี้จะคลี่คลายไปเมื่อการก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่เสร็จสิ้นลง พร้อมกับการเก็บรักษาพระอุโบสถหลังเดิมไว้ แต่ในบางกรณีสิ่งที่ปรากฏอยู่คือพระอุโบสถเดิมที่ได้รับการบูรณะอย่างดี สามารถใช้สอยได้ตามปกติ แต่มีพระอุโบสถหลังใหม่ที่สูงใหญ่และมีเพียงโครงสร้างที่หยุดก่อสร้างแล้วอยู่เคียงข้างในลักษณะหลังคาเกยกัน คือวัดสัมปยุต ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองนครนายก

โดยภาพรวมของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกมีสภาพดีเมื่อมีการบำรุงรักษาไว้เพื่อการใช้สอย แต่ค่อนข้างน่าเป็นห่วงในการรักษาไว้เป็นอาคารอนุรักษ์เนื่องจากขาดแคลนไปในทุกเรื่องที่ต้องการได้แก่ งบประมาณ กำลังคน ความรู้ความเข้าใจทางเทคนิคเกี่ยวกับการอนุรักษ์ และการจัดการ อย่างไรก็ตาม การเริ่มต้นปรับปรุงภูมิทัศน์ของวัดที่มีโบราณสถานในปี พ.ศ.2543 น่าจะเป็นแนวทางในการสร้างความร่วมมือระหว่างองค์กรของรัฐและองค์กรบริหารส่วนท้องถิ่นที่จะช่วยกันทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น และหากมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง สิ่งที่เป็นศิลปะพื้นบ้านอันเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่ยังคงมีอยู่ หรือสามารถรื้อฟื้นขึ้นมาได้ก็มีโอกาสที่จะปรากฏอยู่ได้ที่ยืนยมนาน มากกว่าในอดีตซึ่งมีปัจจัยที่เด่นชัดและมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงและการสลายตัวของศิลปะพื้นบ้านดังที่ มาร์ต อมรานนท์ (2533 : 124-133) กล่าวว่าอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพทางภูมิศาสตร์ อิทธิพลจากวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมภายนอก และอิทธิพลจากสภาพทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งได้พบว่าเป็นกลไกสำคัญที่มีผลต่อสภาพความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดที่เป็นประชากรในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้

อภิปรายแบบอย่างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

แบบอย่างทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ในศาสนาต่าง ๆ ของวัดในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่ามีแบบอย่างที่คล้ายกัน บางแห่งถึงกับเหมือนกันเป็นชุดเนื่องจากใช้แบบแปลนก่อสร้างฉบับเดียวกัน และในการก่อสร้างยังใช้แม่พิมพ์ชิ้นส่วนเครื่องตกแต่งชิ้นเดียวกัน อาคารในวัดเป็นสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะ บางประเภทของอาคารก็เป็นพุทธบัญญัติไว้ตั้งแต่เดิมที่อาจไม่มีความจำเป็นแล้วในปัจจุบัน หรือบางประเภทของอาคารก็เป็นผลจากการปรับปรุงพัฒนาให้อาคารในวัดสามารถสนองประโยชน์ใช้สอยของพระสงฆ์และฆราวาสที่เป็นพุทธบริษัท เมื่อจำแนกแบบอย่างสถาปัตยกรรมตามแนวทางที่ผู้วิจัยใช้สังเกตและจำแนกได้โดยไม่ต้องใช้หลักฐานอื่นใดเพิ่มเติมจะมีกลุ่มแบบอย่างที่จะอภิปรายดังนี้คือ

1. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยา ตามแนวทางจำแนกนี้แยกชัดเจนว่าเป็นพื้นถิ่นมิใช่งานช่างหลวงอย่างในกรุงศรีอยุธยา เป็นแบบอย่างที่พบได้ตามหัวเมืองภาคกลางในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น เมืองเพชรบุรี ชลบุรี สมุทรสงคราม ฯ สถาปัตยกรรมที่พบว่ามีแบบอย่างแนวนี้นมากที่สุดคือพระอุโบสถเครื่องก่อ อย่างไรก็ตามการพิจารณาสรุปโดยไม่ได้มีความเห็นจากผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดีคงไม่เหมาะสม และแม้การใช้สิ่งสังเกตต่าง ๆ มาจำแนกอายุก็ทำได้ยากเนื่องจากการก่อสร้างแบบเครื่องก่อนี้มีมานาน และเป็นงานที่มีแบบแผน อาคารพระอุโบสถเก่าเหล่านี้จึงมีลักษณะการเรียงอิฐก่อคล้ายกัน มีวิธีการก่อสร้างที่ต้องขุดบ่อดินและนวดดินก่อนเผาเป็นอิฐ ซึ่งเป็นวิธีการเผาอิฐที่ยังมีอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา การที่เคยดัดแปลงอาคารมาก่อนก็เป็นสิ่งที่สร้างความคลาดเคลื่อนได้มาก วัดหลายวัดในเขตเมืองเก่าเคยเป็นวัดร้างมาก่อน สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยานี้ยังอาจนำมาใช้กับพระเจดีย์คือเจดีย์ทรงเหลี่ยมย่อมุมที่นิยมสืบมา

จากอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็ก ส่วนพระอุโบสถนั้นเป็นทรงคฤห์และมีขนาดความกว้าง (ด้านสกัด ผนังหน้ากลอง หรือ span) ค่อนข้างแคบเนื่องจากไม่มีความจำเป็นต้องสร้างพระอุโบสถขนาดใหญ่ และต้องใช้คนมากในการก่อสร้างในขณะที่หัวเมืองจะมีประชาชนไม่มาก วัดรุ่นเก่าที่ยังมีพระอุโบสถหลังเดิมตามแบบอย่างนี้มีหลายแห่ง แต่มีการรักษาไว้ในสภาพเดิมน้อย อาจเป็นด้วยรูปลักษณะที่ดูดิบตันเนื่องจากเปิดช่องว่าง (void) เป็นช่องประตูหน้าต่างได้จำกัด เพราะจะเสียความสามารถในการรับน้ำหนักของผนัง ความแข็งแรงของอาคารเครื่องก่อที่พบทั่วไปนั้นจัดว่าแข็งแรงมากด้วยการก่อรากอาคารขึ้นมาจากซุงที่เรียงกระจายน้ำหนักได้ดี ประกอบกับรูปร่างที่สมดุลและขนาดเล็กกระทัดรัดก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้อาคารเหล่านี้ยังคงอยู่ได้ ไม่พบการตกแต่งที่เป็นของเดิมนอกจากส่วนที่ซ่อมแซม เช่นการมุงหลังคาด้วยกระเบื้องว่าว ส่วนตกแต่งอื่นๆที่ยังคงเห็นอยู่คงจะมีของแท้คือตัวผนังสี่ด้านเท่านั้น

อย่างไรก็ดีจากทรงของอาคารและชนบประเพณีที่เคร่งครัดในเรื่องฐานันดรศักดิ์ของสถาปัตยกรรม เข้าใจว่าจะไม่มีการตกแต่งด้วยเครื่องสำริดกันอย่างปัจจุบัน มีการลดทอนลงเป็นลักษณะวัฒนธรรมราชวสุ หากมีก็คงเป็นไปตามความเหมาะสมของวัดราชวสุที่จะไม่ทำเสมอวัดที่เจ้านายสร้าง การตกแต่งที่ยังคงเห็นได้บ้างแม้จะผุพังมากแล้วจะพบในกลุ่มพระอุโบสถที่สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา (ซึ่งจัดไว้ในกลุ่มแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี

2. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมของลาวหรืออีสาน ซึ่งเป็นความคาดหมายว่าจะได้พบสิ่งที่มองโดยรวมๆไม่เห็นเช่น ลวดลายการตกแต่ง ทรวดทรง และคติในการออกแบบ เหตุที่รวมทั้งลาวและอีสานไว้ด้วยกันเนื่องจากเป็นกลุ่มคนที่มีที่มาจากแหล่งเดียวกัน มีหลักฐานว่าต้นตระกูลชาวลาวแขนงต่างๆในเมืองไทยมีการติดต่อกันเสมอ ประกอบกับมีการอพยพมาหลายครั้งด้วยเหตุผลทางการเมือง ชาวอีสานอาจมีความเป็นอยู่ที่อบอุ่นกว่า และเป็นกลุ่มก้อนที่ใหญ่กว่า จึงน่าจะมีช่างฝีมือดีหลงติดมาบ้าง เมื่อสามารถทำมาหากินได้มั่นคงแล้ว ก็นิยมสร้างวัดในหมู่บ้าน และเมื่อมีฐานะดีขึ้นจึงสามารถสร้างพระอุโบสถได้ ดังนั้นช่างดังกล่าวจึงมีงานอยู่เสมอโดยเป็นอาชีพแทนการทำนา ลักษณะที่ชัดเจนของแบบอย่างสถาปัตยกรรมแบบนี้ไม่สามารถจำแนกได้ในภาพรวมของอาคาร เนื่องจากมีเครื่องตกแต่งที่เป็นอย่างเดียวกันทั้งหมด แต่เมื่อพิจารณารายละเอียดของการตกแต่งที่มีคติหรือความคิดอันเป็นภูมิปัญญาจากต้นทางเดียวกัน และการสอบถามประวัติความเป็นมาของชุมชนวัดก็จะสันนิษฐานได้ใกล้เคียง

อย่างไรก็ดี ในการสำรวจก็ไม่ได้พบแบบอย่างนี้ที่ชัดเจนมากนัก ทำให้มีความแปลกใจว่าสูญหายไป ด้วยเหตุใด เท่าที่ได้พบงานมีเพียงสถาปัตยกรรมที่มีเจ้าหรือมีการตกแต่งให้เห็นเป็นคติลาวชัดเจนนั้นมีอยู่ในบริเวณตำบลบ้านใหญ่และตำบลสาร์กา อำเภอเมืองนครนายก ส่วนมากเป็นฝีมือช่างพื้นบ้านที่ทำงานก่อสร้างเมื่อว่างจากทำนา ทำให้สันนิษฐานว่าชาวลาวที่อพยพเข้ามาในพื้นที่นครนายกน่าจะเป็นกลุ่มเกษตรกรเสียทั้งหมด พระอุโบสถเก่าของวัดใหญ่ทักษิณารามที่ดูเป็นงานช่างหลวงก็มีเพียงแห่งเดียว และได้พบพระอุโบสถรุ่นเดียวกันที่มีความคล้ายกันในทรวดทรงคือวัดอุโบสถาราม ตำบลสะแกกรัง อุทัยธานี อันเป็นที่ตั้งของเชื้อสายชาวลาวครั้งหรือลาวภูครั้ง ช่างที่สร้างจึงอาจเป็นคนจากภายนอก อีกสาเหตุหนึ่งที่มืองานแนวนี้อยู่น้อยคือช่วงเวลาที่เหมาะสมในการสร้างสถาปัตยกรรมสำคัญในวัดให้มั่นคง กล่าวคือเมื่อเข้ามาอยู่ในพื้นที่นครนายกชาวลาวก็มีหน้าที่เป็นกำลังผลิตของแผ่นดินเหมือนคนไทยสยาม ลำดับเหตุการณ์จากการเสียกรุง บ้านเมืองอยู่ในภาวะข้าวยากหมากแพงเพราะไม่มีใครทำนา มีการค้าข้าวที่เปลี่ยนแปลงไปจากการค้าผูกขาดโดยพระคลังข้างที่หรือโดยพระมหากษัตริย์มาเป็นการค้าเสรี ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องวุ่นอยู่กับการทำนา วัดในช่วงนั้นสร้างกันอย่างง่ายอย่างที่พักสงฆ์และไม่ใหญ่โตเพราะกลัวจะหาพระสงฆ์มาอยู่จำพรรษาได้ไม่ใช้เรื่องง่าย พระสงฆ์หลายรูปได้เล่าถึงการย้ายวัดที่เกิดขึ้นได้บ่อย เนื่องจากจำเป็นต้องย้ายตามหมู่บ้านที่ย้ายแหล่งทำกิน ดังนั้น

กว่าจะลงหลักปักฐานสร้างพระอุโบสถหลังแรกได้ คนที่เคยได้เห็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมลาว ไม่ว่าจะเป็นงานช่างหลวงหรืองานพื้นบ้านก็อาจถึงแก่กรรมไปเสียก่อน จึงทำให้รับแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่เข้ามาในช่วงสิ้นสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้อย่างสนิทใจ

ประการสุดท้ายคือแนวนโยบายชาตินิยมที่เริ่มแรงขึ้นมาตั้งแต่สงครามโลกครั้งแรกและมีอายุยืนยาวมาจนถึงสงครามเวียดนาม ซึ่งมีผลต่อคนลาวมากกว่าที่อื่นเนื่องจากเป็นจังหวัดที่เป็น“ท่านผู้นำ”ใช้เป็นสนามเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร นโยบายชาตินิยมของไทยแตกต่างจากการรวมกลุ่มชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นในประเทศอื่นมาตั้งแต่แรกตั้งที่ ยูน อ่อนพรหม (2539 : 101) กล่าวถึงการแปลงคนลาวที่ตกค้างอยู่กับไทยให้เป็นคนไทย (หลังจากไทยเสียดินแดนลาวทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในปี พ.ศ.2440)ว่า กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงไทยประจำนครราชสีมาเวลานั้น ได้มีประกาศสั่งห้ามเขียนลงแบบพิมพ์ทางราชการในช่องสัญชาติของราษฎรที่ต้องติดต่อราชการว่าเป็น ชาติลาว ชาติเขมร ลาว ญไท ดังที่เคยปฏิบัติกันมา โดยให้เขียนว่า“ชาติไทย”

ความพยายามที่จะให้เกิดการผสมกลมกลืนและบูรณาการของชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาติพันธุ์ที่สมาชิกมีลักษณะทางกายภาพเหมือนๆกับคนไทย และมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมที่คล้ายคลึงกับคนไทย โดยใช้ลัทธิชาตินิยมและศาสนาพุทธเป็นแนวปฏิบัตินี้ เห็นชัดมากในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม และ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งเป็นกระบวนการต่อเนื่องกันมาจนถึงรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (อมรา พงศาพิชญ์ 2542 : 187-188) การที่รัฐบาลขณะนั้นพยายามมองภาพประเทศไทยที่ประกอบด้วยคนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกชน มีวัฒนธรรมเป็นอย่างเดียวกัน ยอมรับค่านิยมและความคิดแบบคนไทย และเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยเป็นผลให้ผู้คนในพื้นที่ขาดการเชื่อมโยงทางเชื้อชาติ วัฒนธรรม และขาดความภูมิใจในชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวลาวที่มีลักษณะทางกายภาพ และศาสนา ตลอดจนความใกล้ชิดทางวัฒนธรรม การผสมกลมกลืนจึงเป็นไปได้โดยง่าย

สิ่งที่แสดงบางส่วนของแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมของลาวหรืออีสานที่สำคัญได้แก่การตกแต่งศาสนาคาร นอกจากยังได้พบการตกแต่งด้วยปูนปั้นนูนต่ำและระบายสีที่ด้านนอกพระอุโบสถหรือ“สิม” ที่เป็นคติเดิมที่ถือว่าเป็นเขตของสงฆ์ ชาวบ้านที่อยู่ภายนอกจะได้ดู (ถ้าอยู่ด้านในสิมก็มีแต่พระที่ได้อู) เรื่องราวก็คล้ายคลึงกันไปทางสิมอีสานคือเป็นวรรณคดีที่ค่อนข้างอิงพื้นบ้าน และเป็นฝีมือช่างพื้นบ้าน อย่างไรก็ตามก็ยังคงจะมีลักษณะความเป็นพื้นบ้านของลาวหรืออีสานบางประการที่ไม่ได้สังเกตเนื่องจากขาดข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับศิลปะพื้นบ้านและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของลาว ซึ่งย่อมแตกต่างจากวัฒนธรรมหลวง

3. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน เป็นแบบอย่างที่ซับซ้อนเนื่องจากสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของนครนายกไม่มีลักษณะโดดเด่น ช่างพื้นบ้านจึงอาจประยุกต์หรือถึงกับเลียนแบบมาจากสถาปัตยกรรมไทยประเพณี จากสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นภาคกลางที่แวดล้อมในภูมิภาค หรือจากสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทางภาคอีสาน จึงเป็นการบูรณาการแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่สามารถสนองประโยชน์ใช้สอย ดังนั้นเมื่อประสบความสำเร็จในการประยุกต์ส่วนที่เหมาะสมแก่การใช้สอย จึงมีการทำซ้ำมากขึ้นรวมทั้งปรับแต่งจนเป็นมาตรฐาน ก่อนที่จะคลี่คลายต่อไปสู่การแสวงหาแบบอย่างที่เป็นของตนเอง กระบวนการดังกล่าวเห็นได้จากกรณีของกุฎที่เป็นเรือนเดียวหลังใหญ่ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่า “กุฎแบบบ้านนา” เนื่องจากพบมากในอำเภอบ้านนา และบริเวณใกล้เคียง จากแบบแผนกุฎที่มีขนาดเล็กเพียงพักนอนได้ตามพุทธบัญญัติ ต่อมามีการจัดเป็นหมู่เป็นเรือนแถว และเมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมามีการออกแบบสร้างกุฎที่นำเอาหน้าที่ใช้สอยของอาคารที่เกี่ยวข้องกับวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เข้ามารวมไว้ด้วยกันในอาคารใหญ่หลังเดียว มีกุฎเรียงรายอยู่รอบนอกเพื่อแสงสว่างและการระบายอากาศ ที่โล่งตรงกลางเป็นพื้นที่อเนกประสงค์ (ซึ่งควรเป็นพื้นที่ของสงฆ์ แต่ในหลาย

วัดก็ใช้ทุกอย่างแม้ตั้งศพ) เป็นหอฉัน หอสวดมนต์ และส่วนเตรียมอาหาร ที่โถงตรงกลางมีการยกระดับด้านล่างเป็นแบบที่เรียกกันว่าช่องแฉวลอดอย่างกฎักไถ่สูง มีช่องว่างด้านบนใต้หลังคาส่วนโถงกลางที่ได้รับแสงและเป็นช่องระบายอากาศ ที่ผนังระหว่างกฎักกับโถงตรงกลางนั้นทำเป็นผนังสองชั้นที่ใช้เป็นตู้เก็บของทำให้วัดดูเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น ส่วนบันไดทางขึ้น ผนัง และส่วนประกอบอื่นๆมองเห็นว่าเป็นอิทธิพลตะวันตก แต่มีใช้แบบอย่างศิลปะ เป็นเพียงการประยุกต์เอาประโยชน์ใช้สอยมาเท่านั้น

นอกจากการประยุกต์เอาแบบแผนและประโยชน์ใช้สอยเข้ามาปรับปรุงจนได้รับความสะดวกสบาย ยังมีการสอดแทรกความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการตกแต่งของช่างพื้นบ้าน (คงจะได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านแล้ว) คือการใช้รูปปูนปั้นที่เป็นลวดลายตกแต่ง เช่นในกรณีวัดโพธิ์แทน ที่ได้ใช้รูปปั้นหัวช้างมาตกแต่งส่วนหน้าพระอุโบสถที่เรียกว่ารังผึ้ง (ภาพที่30) รวมทั้งปูนปั้นประดับอื่นๆที่ตั้งใจแสดงออกว่าเป็นศิลปะพื้นบ้าน ซึ่งเห็นว่าเป็นเจตนาเพราะแบบแผนสถาปัตยกรรมพื้นบ้านทางอีสานก็มี "รังผึ้ง" เป็นองค์ประกอบเช่นเดียวกัน ช่างจะปฏิเสธว่าไม่ทราบไม่ได้ และเป็นเรื่องน่าเสียดายที่ไม่มีการบันทึกความคิดเหล่านี้ไว้ จึงทำให้คนรุ่นหลังที่ไม่เห็นเจตนาที่พยายามแก้ไขด้วยเห็นว่าไม่งามหรือดูเป็นงานไร้ฝีมือ ด้วยความไม่เข้าใจในคุณค่าของงานสถาปัตยกรรมพื้นบ้านบริสุทธิ์ที่มีพื้นฐานมาจากความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทำให้สร้างงานสถาปัตยกรรมที่มีชีวิตจิตใจ สอดคล้องและกลมกลืนกับวิถีชีวิต และเป็นเอกลักษณ์ของถิ่นได้

ทั้งกรณีการประยุกต์ใช้แบบแผนทางสถาปัตยกรรมที่ได้พบเห็นและกรณีการแสดงออกด้วยความมั่นใจในศิลปะพื้นบ้านเป็นสิ่งที่ยังคงมองเห็นได้บ้างในนครนายก แต่นับวันจะเริ่มสูญหายไปเมื่อเกิดสิ่งก่อสร้างใหม่เข้ามาแทนที่ และสิ่งก่อสร้างใหม่เหล่านั้นเป็นการลอกเลียนแบบงานชาลวงโดยไม่มีความสัมพันธ์ใดๆกับชาวบ้านซึ่งวิโรฒ ศรีสุโร (2532 : 314) มีความเห็นว่าเกิดจากการที่มีพระสงฆ์เดินทางเข้าเมืองหลวงไปเรียนพระปริยัติธรรม เมื่อกลับมาก็ต้องการทำอย่างเมืองหลวง จึงใช้อัตินิยมถึงเผด็จการ ซึ่งชาวบ้านญาติโยมก็เห็นดีด้วยเพราะไม่ขัดพระตามปกติวิสัย

4. สถาปัตยกรรมไทยประเพณี เป็นแบบแผนสถาปัตยกรรมวัดและวังในกรุงศรีอยุธยาที่ได้ใช้เป็นต้นแบบในการสร้างราชธานีใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้รวมถึงแบบอย่างที่มีการประยุกต์เพิ่มเติมโดยยังคงแบบแผนสถาปัตยกรรมไทยประเพณีไว้เป็นหลัก ซึ่งพิจารณาได้จากการมีเครื่องล่ายองตกแต่งหลังคาและมีการตกแต่งลวดลายในส่วนต่างๆตามแบบแผน เช่น หน้าบัน ชุ่มประตูปูหน้าต่าง คันทวย ฯลฯ หรือมีส่วนที่ทดแทนกันและอาจปรับลดความละเอียดลงบ้าง (ซึ่งในที่นี้มีความแตกต่างจากสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยที่หมายความว่าถึงการสังเคราะห์องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมไทยเพื่อนำมาประกอบขึ้นเป็นสถาปัตยกรรมแนวใหม่)

จากแบบแผนที่สืบทอดมายาวนานและเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมที่ไร้กาลเวลา จึงทำให้แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเป็นแบบแผนหลักของวัด และด้วยเวลาที่ยาวนานจึงมีความหลากหลาย ซึ่งมีได้เกิดจากยุคสมัยแต่เป็นการขยับปรับแต่งองค์ประกอบหลักของอาคารพร้อมทั้งดัดแปลงแก้ไขส่วนตกแต่งกระบวนการเช่นนี้ดำเนินอยู่เรื่อยๆตามวังเจ้านายและในเมืองหลวงเนื่องจากสถาปัตยกรรมไทยดั้งเดิมนั้นถือในเรื่องฐานานุศักดิ์ของสถาปัตยกรรม โดยถือเอาตามศักดิ์ของเจ้าของเรือน วัดต่างๆที่เป็นวัดราชวรวิหารจะไม่สร้างแข่งกับวัดที่กษัตริย์สร้าง ช่างฝีมือต่างๆก็ล้วนแต่เป็นคนมีสังกัดไม่สามารถไปทำงานให้ชาวบ้านได้อย่างช่างพื้นบ้าน จนเมื่อแบบแผนและหลักนิยมเหล่านั้นคลี่คลายลง ประกอบกับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในช่วงเวลาหนึ่งมีนโยบายให้วัดต่างๆทั่วประเทศที่จะสร้างโบสถ์วิหารขึ้นมาใหม่ ต้องมีรูปแบบที่เรียกกันว่าแบบ ก. ข. และ ค. ตามขนาดของอาคาร ซึ่งมีลักษณะที่กำหนดว่าเป็นมาตรฐานของสถาปัตยกรรมไทย อันเป็นแบบที่นิยมกันอยู่ในกรุงเทพฯและภาคกลาง จึงทำให้โบสถ์วิหารที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานั้นปรากฏเป็นรูป

แบบเดียวกัน จะแตกต่างกันบ้างที่การประดับตกแต่ง ซึ่งอาจผสมผสานแบบพื้นบ้านเข้าไปบ้าง บางแห่งก็ได้รื้อโบสถ์วิหารเก่าลงแล้วสร้างขึ้นใหม่ตามแบบมาตรฐานนี้

แต่เนื่องจากงานก่อสร้างแบบโครงสร้างคอนกรีตที่เป็นงานใหญ่ในสมัยนั้น และการขาดปัจจัยที่ต้องใช้ในการก่อสร้างพระอุโบสถมาตรฐานขนาดใหญ่ราคาแพงที่เข้ามาแทนพระอุโบสถเครื่องก่อหลังเล็ก หลายวัดจึงสร้างพระอุโบสถกันยาวนานเป็นทศวรรษคือสร้างบ้างหยุดบ้างตามแต่จะมีเงิน และเริ่มมีการประยุกต์ดัดแปลงกันต่อมา ทำให้มีสัดส่วนหลากหลาย กลายเป็นสถาปัตยกรรมพื้นบ้านผสมเมืองหลวง หรือเลียนแบบเมืองหลวง และมีการตกแต่งที่มากจนเกินความเหมาะสมพอดีสำหรับศาสนาการ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันซึ่งค่าใช้จ่ายในการตกแต่งอาจจะแพงกว่าโครงสร้าง

ในครนนายกก็เช่นเดียวกับพื้นที่ภาคกลางทั่วไป พระอุโบสถและพระวิหารที่ปรากฏอยู่ ทั้งที่มีอายุมากหรือเพิ่งสร้างขึ้นก็อยู่ภายใต้กรอบการปฏิบัติเช่นนี้ พระอุโบสถรุ่นเก่าที่เป็นอาคารเครื่องก่อที่ดูกลมมนอยู่กลางแนวไม้ค่อยๆหายไปทีละหลัง ปรากฏเป็นพระอุโบสถหลังสูงใหญ่ มีหลังคากระเบื้องเคลือบสีสดและเครื่องล่ายองประดับกระเจกที่ทำให้สะท้อนแสงอยู่เหนือพุ่มไม้ ส่วนพระอุโบสถหลังเดิมถาวรพ้นจากการรื้อถอน (เมื่อสร้างพระอุโบสถใหม่ทับลงในที่เดิม) ก็จะเปลี่ยนไปทำหน้าที่เป็นพระวิหาร เป็นศาลาเอนกประสงค์ หรือแม้แต่เป็นอาคารเก็บพัสดุของทางวัด กระบวนการเกิดและดับของพระอุโบสถดำเนินอยู่เช่นนี้และยิ่งแรงขึ้นในช่วงที่เศรษฐกิจดี

ศาสนาการอีกประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการประยุกต์ใช้แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการใช้สอยอาคารได้ก็คือศาลาการเปรียญ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับความต้องการความแปลกใหม่โดยไม่ออกนอกกรอบแบบแผนมากเกินไป และสอดคล้องกับความคล่องตัวในการสรรหาวัสดุก่อสร้างสำเร็จรูปที่ช่วยลดค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างได้มาก ศาลาการเปรียญที่แต่เดิมเป็นศาลาไม้สูงโปร่งและเปิดโล่งได้ปรับตัวเป็นศาลาที่เตี้ยลงหรือใช้สอยได้หลายชั้น ช่องเปิดโล่งต่าง ๆ ก็เปลี่ยนเป็นบานหน้าต่างกระเจกกรอบอลูมิเนียม พื้นและผนังบางส่วนปูทับด้วยกระเบื้องเซรามิกส์ และมีการระบายอากาศด้วยพัดลม

5. สถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยที่สร้างรูปแบบที่เหมาะสมกับยุคสมัยโดยใช้พื้นฐานของสถาปัตยกรรมไทยประเพณี อาจมีลักษณะที่เป็นนามธรรม หรือการนำองค์ประกอบบางส่วน of สถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาออกแบบขึ้นใหม่เป็นรูปทรงสถาปัตยกรรม ซึ่งออกจะเป็นเรื่องยากที่จะได้รับการยอมรับจากผู้เกี่ยวข้องได้แก่พระสงฆ์และชาวบ้าน อย่างไรก็ตามการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบอย่างนี้เป็นเรื่องผิดปกติกฎคือมีผู้สร้าง (จากภายนอกท้องถิ่น) ที่มีเงินพร้อม มีการออกแบบที่ได้ผ่านการไตร่ตรองมาเป็นอย่างดีทั้งในด้านประโยชน์ใช้สอย และความงามทางทัศนศิลป์ ดังนั้นจึงไม่มีการคัดค้านใดๆจากวัดและชุมชน

นครนายกแทบไม่มีงานสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยอยู่ในวัด ซึ่งคงไม่ต่างไปจากจังหวัดอื่นมากนัก และงานที่พบเป็นพระเจดีย์ที่วัดสันตยาราม (ภาพที่ 16) ซึ่งออกแบบให้ใช้ส่วนล่างใต้องค์ระฆังเป็นวิหารพระ รวมทั้งมีประโยชน์ใช้สอยอื่น ๆ มากกว่าการเป็นพระเจดีย์ที่เป็นอาคารอนุสาวรีย์เท่านั้น แม้ว่าจะมีลักษณะที่เห็นได้ว่าเป็นพระเจดีย์ แต่ก็มีหลายสิ่งหลายอย่างที่พิจารณาเห็นว่าเป็นการสังเคราะห์เอาตัวองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของไทยมาสร้างขึ้นหรือประกอบขึ้นใหม่เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง และเห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบกับพระวิหารรุ่นใหม่เช่นที่วัดอุดมธานี (ภาพที่ 36) ซึ่งมีการนำองค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาจัดวางและประกอบขึ้นใหม่ แม้จะมีบางส่วนดูแปลกตาแต่ก็เป็นเพียงการปรับสัดส่วนเท่านั้น เช่นเดียวกับงานสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยซึ่งมีแบบแปลนมาจากกรมการศาสนา คือพระอุโบสถแบบใหม่ที่วัดคลองใหม่และ

วัดกลางดอน (ภาพที่ 32) เป็นการใช้อองค์ประกอบส่วนต่างๆเท่าที่จำเป็น ลดการตกแต่งที่เป็นภาระของชาวบ้านลงเกือบทั้งหมด และไม่มีทำให้

ส่วนสถาปัตยกรรมแบบอื่นๆ ที่ไม่สามารถจำแนกเข้ากลุ่มใดที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งอาจเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมของชาติอื่นๆ นอกจากลาวที่ได้จำแนกไว้ต่างหากนั้น ในการสำรวจครั้งนี้ไม่พบว่ามียุติในสถาปัตยกรรมสำคัญ แต่ได้พบในส่วนที่เป็นประชากรนอกการสำรวจคือกุฏิ ซึ่งมีแบบอย่างแตกต่างออกไปเป็นอย่างครึ่งตีกครึ่งไม้ มีการตกแต่งลายปูนและชิ้นส่วนประตูหน้าต่างที่เห็นได้ว่าเป็นอิทธิพลตะวันตก ทั้งนี้เชื่อว่าเป็นการรับอิทธิพลผ่านมาจากกรุงเทพฯอีกทอดหนึ่ง เป็นปรากฏการณ์ที่พบเห็นได้หลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงใต้ที่มีการผสมผสานแบบอย่างศิลปะและสถาปัตยกรรมจากหลายแหล่งเข้าด้วยกันในอาคารเดียว ถึงกับมีการรวมเอารูปแบบสถาปัตยกรรมไทย จีน ตะวันตก และเขมรไว้ในองค์ประกอบของพระอุโบสถวัดแก้วพิจิตร ตำบลบางบริบูรณ์ อำเภอเมืองปราจีนบุรี

สิ่งที่แปลกอีกประการหนึ่งคือการที่ได้พบศิลปะและสถาปัตยกรรมจีน หรือที่ได้รับอิทธิพลจีน ไม่พบว่ามียุติจีนิกาย ไม่พบศาลเจ้าขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นอาคารที่จะแสดงแบบอย่างสถาปัตยกรรมจีนได้มาก นอกจากศาลเจ้าขนาดเล็ก และศาลพระโพธิสัตว์กวนอิมที่อยู่ในวัดบุยยองที่เพิ่งสร้างมาไม่นาน เรื่องที่ชาวจีนในนครนายกซึ่งมีอยู่ในชุมชนเขตเมืองไม่ค่อยแสดงตน หรือรวมกันเป็นกลุ่มก้อนในการสร้างถาวรวัตถุประเภทศาลเจ้าอย่างชาวจีนในที่อื่น อาจเป็นเหตุจากการที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ส่งเสริมให้เชื้อสายชาวลาวในนครนายกรวมเข้าเป็นคนไทย ในขณะที่เดียวกันก็กดดันชาวจีนด้วยการแยกให้เป็นคนต่างด้าวพร้อมทั้งการจำกัดสิทธิหลายประการ ชาวจีนจึงย้ายถิ่นไปอยู่ในจังหวัดใกล้เคียง และพบว่ามิมิบทบาทต่างกันในจังหวัดที่อยู่รอบพื้นที่นครนายก

โดยภาพรวมของแบบอย่างสถาปัตยกรรม แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเภทที่พบในนครนายกก็ไม่แตกต่างไปจากที่พบในจังหวัดอื่นๆเท่าใดนักคือมีความคล้ายกันมาก ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะรูปแบบและการตกแต่งที่แปรเปลี่ยนไปจากการรับสร้างโบสถ์วิหารมาเป็นอุตสาหกรรมการสร้างโบสถ์วิหารที่มีตลาดกว้างใหญ่ทั่วประเทศ ดังนั้นเมื่อวัดและชาวบ้านหรือผู้มีจิตศรัทธาต้องการสร้างสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดให้โดดเด่นจึงมีทางเลือกเดียวคือการตกแต่งที่เป็นส่วนดัดแปลงแก้ไขได้ง่าย และไม่เสียค่าใช้จ่ายมาก

ความพยายามที่จะสร้างลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมสำคัญนี้จะเห็นได้ในงานประเภทหอระฆัง มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือ เจตนาของการสร้างหอระฆังในวัดที่นครนายก เนื่องจากจะพบหอระฆังอยู่ทุกวัด และด้วยการมีพระเจดีย์อยู่น้อย หอระฆังจึงมีความสูงเด่นและมีการตกแต่งจนดูเกินกว่าหน้าที่ใช้สอยของหอระฆัง ทรวดทรงของหอระฆังที่เคยเป็นเอกภาพในอดีตเมื่อใช้ไม้เป็นโครงสร้างได้เปลี่ยนแปลงไป บ้างมีการขยายขนาดพื้นที่ บ้างก็เพิ่มจำนวนชั้น และบ้างก็ทำผนังที่บนเป็นป้อมระฆัง ส่วนบนคือหลังคาและส่วนประกอบนั้นได้รับความเอาใจใส่เป็นพิเศษ นอกจากหลังคาทรงจตุรมุขที่เป็นมาตรฐานของหอระฆังมาตั้งแต่เป็นหอไม้ ยังมีการตกแต่งเครื่องยอดลงไปที่จุดศูนย์กลางของหลังคา ขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้าง บางกรณีทำให้ดูหนักขงบนเนื่องจากหลังคามุมมีเรื่องราวมากจนเสาโคนกริดเล็ก ๆ ของหอระฆังดูเหมือนจะรับไม่ไหว

ส่วนประดับตกแต่งที่พบเห็นหลายแห่งได้แก่ฉัตรขนาดเล็กแบบเดียวกับที่ใช้ประดับพระธาตุเจดีย์ ซึ่งเดิมมีความหมายแทนองค์พระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังไม่มีพระพุทธรูป ต่อมาก็อนุโลมใช้ในความหมายเป็นของสูงของวาระพระเจดีย์ มีการประดับฉัตรโลหะขนาดเล็กอยู่ในหลายวัดและหลายประเภทของอาคาร ที่พบมีทั้งบนยอดพระเจดีย์ บนกลางสันหลังคาพระอุโบสถ (แบบล้านนาและล้านช้าง) บนเสาทอง (อยู่บนหลังหงส์) และบนยอดหอระฆัง (ภาพที่ 48) ไม่ทราบเหตุผลที่ชัดเจนและหลักเกณฑ์ อาจเป็นความคิดของช่างหรือผู้รับเหมานำเสนอเจ้าอาวาสและกรรมการของวัด

แบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญและสถาปัตยกรรมอื่นๆในวัดของจังหวัดนครนายกมีความเป็นเอกภาพในองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ทำให้จำแนกออกเป็นแบบอย่างได้ยาก โดยเฉพาะแบบอย่างที่มีพื้นฐานมาจากลาวหรืออีสาน เนื่องด้วย "สถาปัตยกรรมและศิลปะของลาวเปรียบได้ว่าเป็นศิลปะบารอก (Baroque) ในแหลมอินโดจีน" (Boissellier. 1978 : 207) และศิลปะพื้นบ้านของลาวก็คงจะอนุวัตรตามกันไป ด้วย ลักษณะเด่นเช่นนี้จึงได้ปรากฏอยู่เฉพาะในส่วนตกแต่ง แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่คิดว่ามีแบบแผนเคร่งครัดก็ยังมี การดัดแปลงแต่งเติมกันจนเป็นความหลากหลายตามความถนัดของช่างไทยที่ไม่ยอมหยุดนิ่งอยู่กับที่ ดังจะเห็นได้จากพระอุโบสถมาตรฐานแบบ ก. ข. และ ค. ก็ผิดเพี้ยนไปจากแบบก่อสร้างฉบับเดียวกันได้ การดัดแปลงแต่งเติมที่เกิดขึ้นในสถาปัตยกรรมสำคัญและสถาปัตยกรรมอื่นของวัดในจังหวัดนครนายกเป็นการหลอมรวมแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเข้ากับแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมของลาวหรืออีสาน ส่วนแบบอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดั้งเดิมแบบหัวเมืองอยุธยาไม่ได้หยุดลงนานแล้วในขณะที่แบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยร่วมสมัยก็เพิ่งจะเริ่มต้น

การเปลี่ยนแปลงของแบบอย่างสถาปัตยกรรมเป็นหลักฐานที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ซึ่งมีรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมที่ นิยพรรณ วรณศิริ (2540 : 294-297) กล่าวว่า มีการเปลี่ยนแปลงแบบอิสระโดยคนในวัฒนธรรมนั้น มีการนำเปลี่ยนแปลงโดยผู้รู้และนักวิชาการ มีการวางแผนและชี้้นำ การเปลี่ยนแปลงอย่างผู้ร่วมปฏิบัติ และมีการบังคับให้เปลี่ยนแปลงจากรัฐหรือจากผู้มีอำนาจ จะเห็นได้ว่าในนครนายกมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ในทุกรูปแบบ เว้นแต่การนำเปลี่ยนแปลงโดยผู้รู้และนักวิชาการซึ่งผู้วิจัยเห็นหากจะเกิดขึ้น ก็ควรเป็นนักวิชาการหรือภูมิปัญญาของท้องถิ่นอย่างแท้จริง ไม่ใช่บุคคลภายนอก

อภิปรายความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนในจังหวัดนครนายก

รูปแบบความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนทั้ง 4 อำเภอในจังหวัดนครนายกมีลักษณะเด่นชัดอยู่ 3-ลักษณะ ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะทั่วไปของสังคมไทยในส่วนภูมิภาค ลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่

1. ความสัมพันธ์แบบมีการพึ่งพาอาศัยกันอย่างใกล้ชิดที่พบได้ในชุมชนวัดขนาดเล็กของชนบทของประเทศ ไทย ในบริเวณที่มีประชากรเป็นชนกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันหรือมีประวัติความเป็นมามาจากแหล่งเดียวกัน ซึ่งทำให้มีความเป็นเนื้อเดียวกันของประชากร
2. ความสัมพันธ์แบบที่มีชนบทหรือแบบแผนประเพณีมากขึ้น อันเป็นลักษณะที่พบได้ในชุมชนวัดขนาดเล็กหรือชนบทกลางที่ตั้งอยู่ในชุมชนขนาดใหญ่ที่มีประชากรมาจากหลายเผ่าพันธุ์หรือมีที่มาแตกต่างกันมาก วัดจึงเป็นสถานที่ส่วนกลางที่ชาวบ้านในชุมชนต่างเป็นเจ้าของ แม้จะให้ความเคารพนับถือพระสงฆ์ แต่ก็ไม่มีใครเข้าไปสนิทสนมกับวัดได้มากเท่ากับกรรมการของวัดที่ชาวบ้านและพระสงฆ์ให้ความไว้วางใจให้ช่วยดูแลวัด โอกาสที่ชาวบ้านจะเข้าไปทำบุญได้แก่งานบุญตามประเพณี งานประจำปีหรือกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนที่อาศัยสถานที่ของวัดเป็นที่จัดงาน
3. ความสัมพันธ์แบบฉาบฉวย เป็นลักษณะเช่นเดียวกับความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนในเมืองใหญ่หรือกรุงเทพมหานคร ซึ่งเกิดขึ้นได้กับวัดทุกขนาด สำหรับนครนายกนั้นพบว่าเป็นลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชนของวัดในเขตเมืองที่มีประชากรอยู่อาศัยกันหนาแน่นเป็นส่วนใหญ่ และมีอีกจำนวนหนึ่งที่เป็นวัดในชนบทซึ่งไม่จำเป็นต้องพึ่งพาชาวบ้านมากนักเนื่องจากมีผู้มีจิตศรัทธาจากภายนอกบริจาคปัจจัยให้เสมอ ความสัมพันธ์กันแบบนี้ในบางกรณีมองเห็นได้ไม่ชัดเจนในช่วงเวลาเดียว เนื่องจากการสลับเวลากันอย่างเหมาะสม เช่นเป็นวัดของชุมชนในเวลาปกติ เป็นวัดที่คนต่างถิ่นเข้ามาทำบุญในวันหยุดสุดสัปดาห์ และเป็นวัดของทั้งชาวบ้านและผู้มาเยือนจากต่างถิ่นเมื่อมีงานเทศกาลและงานบุญ

1. รูปแบบความสัมพันธ์แบบมีการพึ่งพาอาศัยกัน

วัดขนาดเล็กในชนบทของนครนายกเป็นวัดที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น บางเป็นวัดเก่าที่มีมาพร้อม การเกิดของชุมชนและบางก็เป็นวัดที่แปรสภาพมาจากการเป็นสำนักสงฆ์ หรือการเป็นที่พักสงฆ์ ซึ่งปัจจุบัน พบว่ายังคงมีสำนักสงฆ์เหลืออยู่เพียง 1 แห่งคือสำนักสงฆ์ท่าอิฐ ตำบลคงละคร อำเภอเมืองนครนายก นอกจากนั้นเป็นที่พักสงฆ์ที่อาจขอขึ้นทะเบียนเป็นวัดต่อไปในอนาคตได้ วัดที่เคยเป็นที่พักสงฆ์มาก่อนนั้นมักจะมีที่ตั้งอยู่ทางไกลชุมชน (ในอดีต - ปัจจุบันนี้ชุมชนรุกรายตัวเข้าไปใกล้วัดมากขึ้น) โดยเลือกที่ตั้งอันสงบและมีธรรมชาติสวยงามกลางป่าเขา ดังนั้นจึงมีที่พักสงฆ์จำนวนหนึ่งตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ซึ่งไม่ เป็นปัญหาเนื่องจากมีจำนวนน้อยและไม่ได้ปลูกสร้างอาคารอื่นใดเกินความจำเป็นของวัดป่า นอกจากนี้ยัง เป็นการสงเคราะห์ข้าราชการและลูกจ้างของกรมป่าไม้ที่ปฏิบัติงานและมีที่พักอยู่ในเขตที่ทำการอุทยานให้ได้ มีวัดเพื่อการทำบุญตามประเพณีอย่างชาวบ้านทั่วไป

การมีวัดอยู่ในชุมชนนั้นเป็นขวัญของชุมชนที่อยู่ในชนบททางไกล เป็นเสมือนดัชนีที่บอกถึงความ มั่นคงของท้องถิ่น โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่เดิมเคยเป็นชุมชนขึ้นมาจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น นอก เหนือไปจากภูมิปัญญาในการตั้งบ้านเรือนในทำเลที่เหมาะสม การทำการเกษตรที่สอดคล้องกับภูมิประเทศ และภูมิอากาศ โภชนาการและการรักษาสุขภาพอนามัย ยังมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างวัฒนธรรมของ ท้องถิ่นเพื่อให้คนที่มีมารวมกันอยู่นั้นใช้ชีวิตอยู่ได้โดยสงบสุข ในกรณีของชุมชนวัดแบบชนบทของอำเภอเมือง นครนายกและอำเภอปากพลีหลายแห่ง ได้ทราบถึงรูปแบบพัฒนาการของการสร้างวัดของชาวบ้านในลักษณะ ไกลเคียงกัน ทั้งนี้อาจมีปัจจัยร่วมกันในเรื่องคติความเชื่อและวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวไทยเชื้อสายพวนที่มีอยู่ มากในบริเวณอำเภอปากพลีและชาวไทยเชื้อสายชาวเวียงจันทน์ที่มีอยู่ทางเหนือของอำเภอเมืองนครนายก ปัจจัยร่วมกันได้แก่การรักษาคติความเชื่อเรื่องผีที่สืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านาน เมื่อต้องจากบ้านเกิดเมือง นอนมาและได้ตั้งถิ่นฐานของตนเองในที่ใด (หมายถึงถิ่นฐานของกลุ่มคนจากบ้านเดียวกันหรือเกี่ยวข้องเป็น เครือญาติกัน) นอกจากการจัดหาน้ำกินน้ำใช้และการสร้างที่พักที่เป็นเรื่องเร่งด่วน ชาวบ้านจะต้องตั้งศาลปู่ตา ที่เป็นสัญลักษณ์ของบรรพบุรุษ เป็นผีบรรพบุรุษโดยรวมของกลุ่มชาวบ้านกลุ่มนั้น ซึ่งสืบทอดกันมาจากแหล่ง เดียวกัน บริเวณที่ตั้งศาลปู่ตาจะเป็นที่หวงห้ามเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้าน (สำหรับบางกลุ่มที่มี พระสงฆ์ร่วมไปด้วยก็จะสร้างที่พักแยกออกจากชุมชน) ต่อมาเมื่ออยู่ได้ทำกินได้ในท้องถิ่นนั้นแล้ว สิ่งที่ชาว บ้านต้องการในด้านจิตใจคือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นเรื่องของความพยายามและโอกาสที่จะมีพระสงฆ์มาถึงหมู่บ้าน และรับนิมนต์ที่จะอยู่จำพรรษาในที่พักที่ชาวบ้านถวาย เมื่อชุมชนเติบโตขึ้นที่พักสงฆ์ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวัด ด้วยความพร้อมทั้งสถานที่ ผู้สนับสนุน และพระสงฆ์ที่เป็นลูกหลานชาวบ้านจำนวนหนึ่ง

การสร้างวัดมิได้มีงานสำคัญอยู่ที่การก่อสร้าง แต่อยู่ที่การรักษาวัดและการบำรุงรักษาสามเณรซึ่งเป็นงานต่อเนื่องที่ต้องการความร่วมมือร่วมใจของชาวบ้าน วัดขนาดเล็กในชนบททางไกลหรือการคมนาคม ไม่สะดวกนั้นไม่มีศักยภาพเพียงพอที่จะดึงดูดผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นให้เข้ามาทำบุญได้ ผู้อุปถัมภ์วัดจึงเป็น ชาวบ้านที่ช่วยกันสร้างวัดนั่นเอง และพระสงฆ์จำนวนหนึ่งก็เป็นลูกหลานชาวบ้านเหล่านั้น ความสัมพันธ์ใน รูปแบบวัดเล็กในชนบทจึงฉายออกมาเป็นภาพของความศรัทธา ความเสียสละ ความสามัคคี และความผูกพัน อย่างแน่นแฟ้น ในบางชุมชนวัดมีการผลิตเวรกันจัดภัตตาหารถวายพระเรียกกันว่า"แกงเวร"ซึ่งเป็นวิธีการที่ใช้ กันทั่วไปในท้องถิ่นทางไกล ทั้งนี้เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรักษาพระสงฆ์ไว้เพื่อวัดจะไม่ต้องกลายเป็นวัดร้าง การดูแลกันอย่างใกล้ชิดนี้คงเป็นวิธีเหมาะสมสำหรับวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่น้อยและสำหรับ ชุมชนขนาดเล็กที่ทุกคนรู้จักกันดี ทั้งพระสงฆ์จะอยู่ในสายตาของชาวบ้าน การประพาดนอกลู่นอกทางของ พระสงฆ์จึงพบได้น้อย

การมีจำนวนพระสงฆ์ในแต่ละวัดค่อนข้างน้อยไม่เป็นปัญหาในการปฏิบัติศาสนกิจของพระสงฆ์และพิธีทำบุญของชาวบ้าน พระสงฆ์ในวัดที่ยังมิได้สร้างพระอุโบสถ (ในอดีตมีจำนวนมาก ปัจจุบันพบเฉพาะในวัดที่เพิ่งขึ้นทะเบียนเป็นวัดมาไม่นาน) ต้องไปร่วมทำอุโบสถกรรมต่างๆในวัดใดวัดหนึ่งตามที่นัดหมายกัน ซึ่งรวมถึงการอุปสมบทด้วย สำหรับพระสงฆ์การไปร่วมทำสังฆกรรมในพระอุโบสถที่ใดนั้นไม่เป็นเรื่องผิดแปลกเนื่องจากพระอุโบสถนั้นเป็นที่ซึ่งพระมหากษัตริย์ได้พระราชทานเป็นวิสุงคามสีมา มิได้เจาะจงเฉพาะพระสงฆ์ที่ใด ดังความในพระบรมราชโองการเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานวิสุงคามสีมาวัดโพธิ์นายนเมื่อปี พ.ศ.2413 ที่เป็นเอกสารเก่าที่สุดที่ได้พบในการสำรวจซึ่งกล่าวว่า “ทรงทรงพระราชอุทิศที่นั้นให้เป็นวิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์มาแต่จาคูทิศทั้งสี่ ทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรม เป็นต้น” ส่วนชาวบ้านโดยทั่วไปมีความรู้สึกแตกต่างกันคือมีความเป็นคนของวัดใดวัดหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องไปถึงการมีเมรุในวัดเกือบทุกวัด มากเกินความจำเป็นสำหรับท้องถิ่นที่มีประชากรไม่มาก การสร้างเมรุของวัดเล็กในชนบทเหล่านี้เป็นความต้องการของชาวบ้าน โดยเฉพาะ“คนของวัด”ได้แก่กุฎาสกกุฎาสกิกที่มากถือศีลอยู่ที่วัดเป็นประจำและกรรมการของวัด ไม่ได้เป็นการหารายได้เข้าวัด แม้ในพื้นที่อำเภอองครักษ์ซึ่งแตกต่างไปจากอำเภออื่นอันเนื่องการตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันและเรียงกันไปตามคลองชลประทานสายต่างๆที่มีการขุดเป็นแนวเส้นขนานแบบคลองซอย แม้ว่าจะตั้งอยู่ใกล้กันแต่จะไกลกันโดยการเดินทางที่อ้อมไปตามแนวคลอง การอยู่กระจ่ายกันไปและมีพื้นที่เหมาะสมที่จะสร้างวัดไม่มากนัก จึงมีวัดอยู่น้อยที่สุดและแต่ละวัดอยู่ห่างไกลกัน ทำให้ชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านต้องเดินทางมาทำบุญกันที่วัดตามความสะดวก ลักษณะการเป็นคนของวัดใดวัดหนึ่งก็ยังปรากฏอยู่ชัดเจน

ในวัดชนบทที่ได้สำรวจ ได้พบว่าชาวบ้านได้ตั้งศาลปู่ตาไว้ในบริเวณวัดเกือบทุกวัด แต่ส่วนใหญ่จะเรียกกันว่าศาลเจ้าที่ (มีเพียงส่วนน้อยที่เรียกว่าศาลปู่ตาดำตามคติเดิม) เป็นศาลที่มีเสา 4 เสา เคียงคู่กับศาลพระภูมิเจ้าที่ที่เป็นคติพราหมณ์ (ศาลพระภูมิเสาคีเขว) อย่างไรก็ดีจากการสังเกตเครื่องไหว้ต่างๆที่ปรากฏอยู่ไม่มีการแยกปฏิบัติเกี่ยวกับการเซ่นไหว้อย่างเด่นชัด เป็นการเซ่นไหว้แบบคู่ขนานทั้งทางผีและทางพราหมณ์ในวัดพุทธศาสนา ซึ่งเป็นตัวอย่างของการปรับใช้คติความเชื่อที่เป็นพื้นเดิมให้กลมกลืนกับคติความเชื่อที่รับเข้ามาใหม่เพื่อความรู้สึกสบายใจ ซึ่งหากไม่ทราบที่มาก็อาจเข้าใจว่าวัดเป็นผู้ตั้งศาล ยังมีการใช้ประโยชน์ในวัดซึ่งมีบริเวณกว้างขวางเพื่อสาธารณะที่พบเห็นได้มากอีก 2 ลักษณะได้แก่การใช้ประโยชน์อย่างค่อนข้างถาวรเพื่อเป็นที่ตั้งของโรงเรียน หรือใช้เป็นที่ตั้งของที่ทำการหรือศูนย์บริการของรัฐบางประเภทในระดับตำบล และอีกลักษณะหนึ่งที่มีกพบเห็นกันทั่วไปคือการใช้บริเวณวัดเป็นตลาดนัด ซึ่งเป็นการสนองความต้องการเกี่ยวกับการยกระดับความเป็นอยู่ของชุมชน

พระสงฆ์ในชนบทเป็นที่เคารพนับถือของคนในชนบทมาก ซึ่งแตกต่างกับพระสงฆ์ในเมืองใหญ่ นอกจากการเป็นผู้เสียสละจากความสุขทางโลก เป็นผู้อยู่ในศีลธรรมและอยู่ในสายตาของชาวบ้าน และในบางกรณีเป็นลูกหลานของชาวบ้านที่มาบวช (ซึ่งอาจเป็นที่มาของการเรียกขานนับญาติกับพระสงฆ์ที่นอกเหนือไปจากหลวงพ่อกับหลวงปู่ เช่นหลวงพี่ หลวงลุง หลวงอา หลวงน้า) พระสงฆ์ยังมีบทบาทในการอบรมสั่งสอน ให้คำปรึกษา และแม้การรักษาโรคตามแนวการแพทย์แผนโบราณ โดยเฉพาะพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่เจ้าอาวาสจะเป็นที่เคารพมากเป็นพิเศษ พระในวัด(พระลูกวัด)และชาวบ้านจะเรียกกันว่า “อาจารย์” ซึ่งเป็นการยกขึ้นให้เป็นผู้ที่อบรมสั่งสอน ว่ากล่าวตักเตือนได้ทั้งบรรพชิตและฆราวาสในชุมชนนั้น

บทบาทและความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนที่เป็นภาพรวมของสังคมเกษตรกรรมในชนบทนี้ มีพื้นฐานอยู่บนเหตุผลและมีการจัดการโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาโดยตลอด สถาปัตยกรรมสำคัญดั้งเดิมจึงค่อนข้างไปทางเรียบง่าย ใช้วัสดุที่สะดวกในการก่อสร้างที่ต้องอาศัยฝีมือช่างพื้นบ้าน จากการมีกฎ ศาสนาการเปรียญที่

สำหรับเลี้ยงพระ ฟังธรรม และใช้เอนกประสงค์ เมื่อเห็นว่าจะมีพระอุโบสถได้ก็สร้างเป็นโรงเรือนไม้ที่มีความสูง หลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องดินเผา หรือกระเบื้องซีเมนต์ หรือแผ่นเหล็กอาบสังกะสี (สุดแต่ว่าจะสร้างขึ้นในสมัยใด) ส่วนใหญ่เปิดโล่งแบบลิมโปรงทางภาคอีสาน ต่อมาจึงค่อยก่อผนังขึ้นล้อมหรือสร้างขึ้นใหม่เป็นแบบเครื่องก่อที่ผนังรับน้ำหนักอย่างแท้จริง สถาปัตยกรรมสำคัญของวัดอายุประมาณ 50 ปีขึ้นไปและใช้วิธีการก่อสร้างแบบผนังรับน้ำหนักมีอยู่น้อย ส่วนที่พบได้มากนั้นเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีอายุน้อย ที่สร้างขึ้นภายหลังเมื่อวัดและชุมชนมีฐานะดีขึ้นสร้างโดยใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กและมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมเป็นไทยประเพณีที่มีความหลากหลายในทรวดทรงและรายละเอียดของการตกแต่ง ในช่วงที่เศรษฐกิจตกต่ำนี้ มีวัดที่สร้างพระอุโบสถตามแบบก่อสร้างของกรมการศาสนา ลักษณะเป็นพระอุโบสถไทยประยุกต์แบบประหยัด จึงเหมาะสมกับวัดเล็กที่สร้างขึ้นแล้วถึง 2 วัด ซึ่งเชื่อว่าชาวบ้านจะต้องเห็นด้วยและยอมรับในรูปแบบที่เรียบง่ายนั้นด้วย

2. รูปแบบความสัมพันธ์แบบที่มีชนหรือแบบแผนประเพณี

ความสัมพันธ์แบบที่เป็นไปตามแบบแผนประเพณีคือการที่วัดและชุมชนต่างวางตัวไว้ในสภาพที่เหมาะสม มีความยอมรับนับถือกันและปฏิบัติต่อกันโดยถือแบบแผนประเพณีมากกว่าความใกล้ชิด กัน ลักษณะเช่นนี้ได้พบในชุมชนขนาดกลางจนถึงชุมชนขนาดใหญ่ที่มีประชากรมาจากหลายเผ่าพันธุ์หรือมีที่มาแตกต่างกันมาก รวมทั้งมีความหนาแน่นของประชากรในพื้นที่มาก ความหลากหลายนี้คงจะเป็นปัจจัยที่ทำให้รวมกันเองอย่างชุมชนเล็กไม่ได้ และพระสงฆ์ก็ไม่สามารถชักจูงชาวบ้านที่มีจำนวนมากนั้นได้ อย่างไรก็ดี คนในชุมชนก็ยังมีความเคารพนับถือพระสงฆ์และมองเห็นว่าวัดเป็นสถานที่ส่วนกลางที่ชาวบ้านในชุมชนต่างก็เป็นเจ้าของ แม้จะให้ความเคารพนับถือพระสงฆ์ แต่ก็ไม่มีใครเข้าไปสนิทสนมกับวัดได้มากเท่ากับกรรมการของวัดที่ชาวบ้านและพระสงฆ์ให้ความไว้วางใจให้ช่วยดูแลวัด โอกาสที่ชาวบ้านจะเข้าไปทำบุญได้แก่งานบุญตามประเพณี งานประจำปีหรือกิจกรรมต่างๆของชุมชนที่อาศัยสถานที่ของวัดเป็นที่จัดงาน

วัดในชุมชนขนาดใหญ่จนถึงขนาดกลางนี้คือวัดที่ตั้งอยู่ในชุมชนใหญ่ของตำบล บริเวณตัวอำเภอหรือเขตเทศบาลตำบล และในเขตเทศบาลเมือง เกือบทั้งหมดเป็นวัดเก่าที่เติบโตมาพร้อมกับชุมชน ต่อมาเมื่อชุมชนรอบวัดขยายตัว ทำให้วัดขยายตัวออกไปไม่ได้ จึงกลายเป็นวัดที่อยู่ใกล้ชิดกับชุมชนแบบรั้วชนรั้วลักษณะผังชุมชนที่ล้อมวัดเช่นนี้มีความคล้ายคลึงกับวัดและชุมชนเก่าในเขตชนบท กรุงเทพมหานครซึ่งผิดแปลกไปจากเจตนาเดิมของการสร้างวัดที่นิยมสร้างแยกห่างออกจากหมู่บ้าน เมื่อชาวบ้านและพระสงฆ์ต้องเป็นเพื่อนบ้านกันจึงต้องมีการปรับตัวกิจกรรมเพื่อให้พระสงฆ์มีความสงบในวัดได้บ้าง ส่วนใหญ่เป็นไปด้วยความเรียบร้อย โดยมีชุมชนอยู่หน้าวัดหรือรอบๆบริเวณวัดที่กว้างขวางและมีความร่มรื่นพอควร มีระยะห่างของบ้านกับกุฏิหรือสถาปัตยกรรมสำคัญอื่นในวัดที่ยอมรับได้ แต่มีบางแห่งที่ปล่อยให้ใกล้ชิดกันจนเป็นภาพที่ไม่เหมาะสม

การบำรุงรักษาสามเณรของวัดในชุมชนที่มีรูปแบบความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นหน้าที่ของไวยาวัจกรผู้มีบทบาทเป็นสื่อกลางในการประสานความต้องการของพระสงฆ์และชาวบ้าน รวมทั้งหาทางดึงดูดผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่นให้เข้ามาทำบุญตามศักยภาพ เพื่อให้เพียงพอสำหรับค่าใช้จ่ายต่างๆของวัดเช่น ค่าสาธารณูปโภค และบางวัดยังเป็นผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างสาธารณูปโภคร่วมกับชาวบ้าน วัดที่มีลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชนตามแบบแผนประเพณีส่วนใหญ่จะมีพระเณรมากกว่าวัดในชนบท ทั้งที่บวชเป็นเวลานานและบวชเรียนตามประเพณี เนื่องจากชุมชนที่หนาแน่นและหลากหลายนั้นมีศักยภาพที่จะดูแลกันโดยไม่ต้องนัดหมาย จำนวนพระสงฆ์ในแต่ละวัดนั้นเป็นการสะดวกในการปฏิบัติศาสนกิจของพระสงฆ์และพิธีทำบุญของชาวบ้าน ชาว

บ้านเองก็สามารถเลือกไปทำบุญในวัดที่สะดวกและพระสงฆ์รับนิมนต์ได้ (ไม่ติดกิจนิมนต์อื่น) ไม่มีความเป็น
คนของวัดใดวัดหนึ่ง ศาลาการเปรียญจึงมีขนาดไม่ใหญ่โตมาก

วัดในชุมชนใหญ่เหล่านี้มีเมรุอยู่ทุกวัด และมีส่วนประกอบของพิธีศพอย่างครบถ้วน โดยเฉพาะ
ศาลาธรรมสังเวชหรือศาลาที่ตั้งศพเพื่อบำเพ็ญกุศลนั้น เห็นได้ชัดเจนมากว่าเป็นวิถีของสังคมเมืองที่กลาย
เป็นแบบธรรมเนียมว่าจะต้องตั้งศพที่วัด แปรเปลี่ยนไปจากการทำงานศพที่บ้านแล้วจัดขบวนนำไปเผาปนกิจ
ที่วัดดังที่พบเห็นได้ในทุกภูมิภาค การใช้ประโยชน์เพื่อสาธารณะยังคงมีอยู่ตามความเหมาะสมของพื้นที่ เช่น
เป็นที่ตั้งของโรงเรียน หรือที่ทำการของรัฐ และใช้บริเวณวัดเป็นตลาดนัด การตั้งอยู่ในชุมชนที่หลากหลายทำ
ให้รูปแบบการตั้งศาลเจ้าที่เป็นศาลที่มีเสา 4 เสา เคียงคู่กับศาลพระภูมิที่มีเสาเดียวซึ่งยังคงปรากฏอยู่นั้น ไม่
อยู่ในตำแหน่งที่ตั้งที่เด่นชัดเท่ากับศาลเจ้าที่ในวัดเล็กในชนบท

ความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนที่เป็นเมืองซึ่งจะมีจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องมาจากการขยายของตัว
เมืองนี้ การปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับชาวบ้าน และบทบาทของไวยาวัจกรในการ
จัดการตลอดจนแนวความคิดและศักยภาพในการระดมทุนทรัพย์จากภายนอก เป็นผลให้สถาปัตยกรรมสำคัญ
ดั้งเดิมที่เรียบง่ายอย่างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นค่อย ๆ สูญหายไป ส่วนใหญ่เป็นการสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ทับ
ลงบนที่พระอุโบสถเดิมที่รื้อถอนออกไป อาจเป็นความสะดวกในการใช้ที่ดินที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา
อยู่แล้วนั้น ประกอบกับความไม่เข้าใจเกี่ยวกับการอนุรักษ์ ทำให้พบว่าสถาปัตยกรรมสำคัญในวัดเหล่านี้ส่วน
ใหญ่มีพระอุโบสถและศาลาการเปรียญที่มีอายุน้อย สร้างโดยใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กและมีแบบอย่าง
สถาปัตยกรรมเป็นไทยประเพณีที่มีความหลากหลายในรายละเอียดของการตกแต่ง อย่างไรก็ตามก็ดียังมีความ
พยายามที่จะอนุรักษ์พระอุโบสถและศาลาการเปรียญที่เป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมดั้งเดิมไว้หลายแห่ง แต่ก็
ไม่ได้ผลคืบหน้าเนื่องจากชาวบ้านสนใจอยู่แต่การสร้างของใหม่ที่เชื่อว่าได้บุญมากกว่าการซ่อมของเก่า และพระ
เถร รวมทั้งศิษย์วัดที่มีจำนวนน้อย ไม่สามารถรับมือกับความเสื่อมโทรมที่มีสาเหตุจากธรรมชาติเช่น ปลวก
และแมลงต่าง ๆ พืชกาฝากและความชื้น

3. รูปแบบความสัมพันธ์แบบฉาบฉวย

ความสัมพันธ์ของวัดและชุมชนที่เรียกได้ว่าฉาบฉวยนี้ เป็นลักษณะเช่นเดียวกับความสัมพันธ์ของ
วัดและชุมชนในเมืองใหญ่หรือกรุงเทพมหานคร รูปแบบความสัมพันธ์เช่นนี้น่าจะเป็นการกำหนดจากสังคม
เมืองหรือชุมชนขนาดใหญ่มากและมีความแตกต่างจากชนบททางกายภาพอย่างเห็นได้ชัด แต่ในขณะเดีย
วกกันก็จะพบได้ในชนบทที่มีเงื่อนไขพิเศษ ได้แก่ วัดที่มีชื่อเสียงและมีศักยภาพในการจูงใจผู้มีจิตศรัทธาจากท้อง
ถิ่นต่างไกล และในความหมายนี้เข้าใจได้ว่าเป็นคนจากกรุงเทพมหานคร ให้เข้ามาทำบุญหรือบริจาคทรัพย์
สำหรับนครนายกนั้นพบว่ามิ่ววัดที่สามารถสร้างถาวรวัตถุได้มากด้วยวิธีการเช่นนี้อยู่หลายวัดโดยไม่จำเป็นต้อง
อยู่ในเมือง บางวัดค้นหายากแต่ก็จะเป็นการเร่งเร้าความสนใจทำให้ดูขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ บางวัดเพิ่งขึ้น
ทะเบียนเป็นวัดแต่ก็มีกิจกรรมหารายได้เข้าวัดเพื่อการก่อสร้างพระอุโบสถหรือสถาปัตยกรรมสำคัญของวัด

ด้วยศักยภาพในการหาปัจจัยจากภายนอกท้องถิ่นอันเป็นลักษณะพิเศษของวัดที่มีรูปแบบความ
สัมพันธ์กับชุมชนอย่างฉาบฉวยนี้เอง วัดจำนวนหนึ่งที่เป็นวัดในชนบทจึงไม่จำเป็นต้องพึ่งพาชาวบ้านมากนัก
เนื่องจากมีผู้มีจิตศรัทธาจากภายนอกแวะเวียนเข้าวัดอยู่เสมอ ในขณะที่คนในท้องถิ่นมีความสัมพันธ์กับวัด
อย่างฉาบฉวย สอดคล้องกับ มณีวรรณ ผิวยิ้ม. (2524 : 74) ที่กล่าวถึงปรากฏการณ์เช่นนี้ไว้ว่า

การที่มีนักท่องเที่ยวหรือผู้เลื่อมใสจากต่างถิ่นมาบริจาคให้วัดก็มีส่วนทำให้วัดกับชาวบ้านห่างเหินกันออกไปด้วย ชาวบ้านจะไม่ค่อยมีความรู้สึกร่วมในการบูรณะตกแต่งวัด ในทำนองเดียวกันวัดก็มีความรู้สึกที่ไม่ได้ผูกพันอยู่กับชุมชนเดียว พระสงฆ์สามารถสร้างความศรัทธาและแสวงหาการสนับสนุนได้จากบุคคลภายนอก จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่พระสงฆ์จะเอาใจใส่กับคนภายนอกได้เท่ากับคนในชุมชน หรือบางที่อาจให้ความสนใจมากกว่าคนในชุมชน ซึ่งจะพบได้ในหลายแห่งที่มีการสร้างวัดใหญ่โตด้วยเงินของผู้เลื่อมใสจากภายนอก จนดูแปลกแยกไปจากสภาพความเป็นอยู่และฐานะทางเศรษฐกิจของชุมชนที่วัดตั้งอยู่

เมื่อการจัดการรายได้สำหรับการก่อสร้างเป็นเรื่องที่มีความสำคัญสูงสุด หลายวัดจำเป็นต้องพึ่งพาผู้มีจิตศรัทธาจากต่างถิ่น โดยเฉพาะจากกรุงเทพมหานคร ประกอบกับผู้มีจิตศรัทธาจำนวนหนึ่งก็ต้องการที่พึ่งทางใจเช่นการทำบุญสะเดาะเคราะห์ การตรวจดวงชะตา การแสวงหาเครื่องรางของขลัง หรือแม้แต่การ"เป็นศิษย์มีอาจารย์" เป็นผลให้พระสงฆ์ในวัดต้องพัฒนาความสามารถพิเศษเหล่านี้ หรืออาจใช้ทางลัดโดยการนิมนต์พระสงฆ์ที่มีชื่อเสียง มีศิษย์เป็นจำนวนมากให้มาจำพรรษาอยู่ในวัดนั้น การเข้ามาของผู้คนจากต่างถิ่นทั้งพระสงฆ์และฆราวาสไม่ได้เป็นความเสียหาย แต่การที่บางวัดเอาใจใส่หรือให้ความสำคัญกับคนต่างถิ่นที่เป็นผู้บริจาครายใหญ่นั้น ในอีกแง่หนึ่งเป็นการลดความสำคัญของชาวบ้านไปโดยอัตโนมัติ โดยเฉพาะผู้นำชาวบ้านที่เคยเป็นที่ปรึกษาคนสำคัญก็ได้เปลี่ยนไปทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวกให้ผู้มีจิตศรัทธารายใหญ่ที่มีกำลังทรัพย์มากกว่า

ชุมชนสูญเสียคุณค่าทางใจหรือความผูกพันต่อวัดที่ดูแปลกแยกไปจากวิถีที่เคยเป็นมาอย่างหนึ่ง มาสู่ความเป็นมาตรฐานของวัดที่ดูเข้าใจง่าย แต่ประทับใจยาก คือไม่มีลักษณะเฉพาะตัวที่เคยเป็นตัวแทนของชุมชน เป็นที่รวมบุคลิกลักษณะและบอกความเป็นมาของชุมชน หากพิจารณาในเชิงเศรษฐศาสตร์ การสร้างศาสนาคารที่ทูลหาแปลกแยกและเกินความจำเป็นที่นิยมกันนี้ ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องจัดหางบประมาณจำนวนมากจากทุกแหล่งเท่าที่จะทำได้ อันเป็นที่มาของการจัดงานในโอกาสต่างๆของวัด (ซึ่งมีปัจจุบันพบว่าในบางจังหวัดก้าวไปถึงขั้นที่ประยุกต์ใช้วันสำคัญทางศาสนาอื่นเป็นโอกาสจัดงานได้แก่"งานสงกรานต์พระวาเลนไทน์") และเนื่องจากการใช้งบประมาณก่อสร้างเป็นจำนวนมากนี้เอง พระอุโบสถแนวไทยประเพณีที่สร้างขึ้นใหม่จำนวนมากจึงใช้เวลาก่อสร้างนับเป็นทศวรรษ

พระสงฆ์ในวัดอาจจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์ที่ฉาบฉวยนี้ เนื่องจากส่วนหนึ่งเป็นพระสงฆ์ที่มาจากถิ่นอื่น นั้นแม้ว่าจะมีจำนวนพระเถระมากกว่าวัดที่มีรูปแบบความสัมพันธ์แบบอื่น (ความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างวัดในชนบท และวัดที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนตามแบบแผนประเพณี) แต่ก็ไม่ได้มีความผูกพันกันเท่ากับการที่มีลูกหลานชาวบ้านในท้องถิ่นมาบวชเรียนอยู่ในวัด และในบางวัดที่ต้องการพัฒนาทางวัดดู มีวิธีการนิมนต์พระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงทางโหราศาสตร์มาจากที่อื่นเพื่อช่วยในการระดมเงินสำหรับสร้าง ศาสนสถานต่างๆในวัด ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่ผู้มีฐานะดีจากภายนอกท้องถิ่น จึงทำให้พระสงฆ์และชาวบ้านห่างเหินกันได้มากขึ้น ดังที่สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2522 : 24-27) กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนในปัจจุบันว่า "ชาวบ้านในปัจจุบันหันหลังให้พระสงฆ์เป็นส่วนมาก และออกจะถูกพระสงฆ์เป็นส่วนมากนั้นด้วย ส่วนหนึ่งเพราะถือว่าพระสงฆ์ไม่บริสุทธิ์ หลายต่อหลายวัดคับแคบ ไม่มีความเมตตา กรุณา ยิ่งมองไม่เห็นปัญหาของสังคมมากเท่าใดก็ยิ่งคับแคบมากเท่านั้น และพระคับแคบลงมากเท่าใด ชาวบ้านจะถูกมากเท่านั้นด้วย"

มีข้อสังเกต 2 ประการที่แปรเปลี่ยนไปตามรูปแบบความสัมพันธ์ของวัดและชุมชน ประการแรกนั้น เกี่ยวข้องกับคำที่ทั้งพระลูกวัดและชาวบ้านใช้เรียกเจ้าอาวาสของวัดซึ่งในวัดที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนอย่าง วัดในชนบทเรียกว่า “อาจารย์” นั้น ในวัดที่มีรูปแบบความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างมีแบบแผนประเพณีจะเรียกว่า “เจ้าอาวาส” แต่ยังมีบ้างที่ยังคงเรียกว่า “อาจารย์” ส่วนในวัดที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนแบบฉาบฉวยนี้ ทุกวัดจะเรียกว่า “เจ้าอาวาส” ทั้งนี้เป็นการมองในแง่มุมมองของความสนิทสนมและการยอมรับที่แตกต่างกันระหว่าง ความเป็นผู้มีคุณเมตตาและความเป็นผู้มีอำนาจ และอีกประการหนึ่งคือเรื่องเมรุในวัดซึ่งจะมีความแตกต่าง จากวัดในชนบทที่มีการติดตั้งเตาเผาไว้อย่างเรียบง่าย (อาจรเวลาที่มีความพร้อมจึงสร้างเมรุขึ้นใหม่) มีการ ก่อสร้างเมรุเรียบร้อยกลกลางลานโล่ง และมีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีส่วนประกอบของพิธีศพครบถ้วน อย่างวัดใน เมืองใหญ่ทั่วไป ซึ่งสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของชุมชนและเจตนาของวัดที่เริ่มจากการสงเคราะห์ไป จนถึงการทำมรณกรรม

ความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนอย่างฉาบฉวยนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นภาพรวมของสังคมเมือง ความ เจริญของวัดจึงใช้ปัจจัยทางกายภาพเป็นเครื่องชี้วัด ศักยภาพของวัดและในบางกรณีเป็นศักยภาพของคนใน ท้องถิ่นที่ประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพ ทำให้มีทรัพย์สิน มีอำนาจ หรือมีชื่อเสียง ทำให้สามารถระดม เงินเข้าวัดได้มาก ส่วนใหญ่จะใช้จ่ายไปในเรื่องการก่อสร้างศาสนาคารต่างๆที่มีการตกแต่งอย่างวิจิตรตาม แนวสถาปัตยกรรมไทยประเพณีซึ่งมีที่มาจากเมืองหลวง แตกต่างไปจากแนวสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่เรียบง่าย บางวัดมีการวางผังและออกแบบอาคารโดยสถาปนิก ทำให้มีการอนุรักษ์อาคารที่เป็นโบราณสถานไว้ได้บ้าง ส่วนใหญ่ไม่ได้คำนึงถึงผังบริเวณและก่อสร้างขึ้นตามความชำนาญของช่างพื้นบ้าน และไม่ได้อิงคิดจะอนุรักษ์ไว้ เลย โดยภาพรวมวัดที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างฉาบฉวยนี้จะมีศาสนาคารค่อนข้างฟุ่มเฟือย มีขนาดใหญ่ โดดเด่นขวาง และมีการใช้งบประมาณไปกับการตกแต่งมาก ส่วนใหญ่เป็นสิ่งก่อสร้างที่มีอายุน้อยกว่า 50 ปี มี โครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก และมีแบบอย่างสถาปัตยกรรมเป็นไทยประเพณีที่ผันแปรไปบ้างตามฝีมือ ช่างพื้นบ้านที่ออกแบบและรับเหมาก่อสร้างกันทั่วประเทศ

อนึ่ง รูปแบบของความสัมพันธ์ทั้ง 3 แบบนี้จะไม่คงที่ และไม่สามารถกำหนดได้ตามขนาดและที่ตั้ง ของวัดและชุมชน การจัดรูปแบบความสัมพันธ์กันนี้เป็นการจัดกลุ่มเพื่ออภิปรายและเห็นภาพโดยรวมเท่านั้น ยังคงมีรูปแบบความสัมพันธ์หลายกรณีที่น่าสนใจเช่น ความสัมพันธ์ของวัดที่ตั้งอยู่ในเขตทหารกับหน่วย ทหาร(ชุมชนมีรูปแบบพิเศษ) ซึ่งมีจำนวน 4 วัด เป็นต้น และในบางวัดมีการสลับเวลากันอย่างเหมาะสม เช่นเป็นวัดของชุมชนในเวลาปกติ เป็นวัดที่คนต่างถิ่นเข้ามาทำบุญในวันหยุดสุดสัปดาห์ และเป็นวัดของทั้ง ชาวบ้านและผู้มาเยือนจากต่างถิ่นเมื่อมีงานเทศกาลและงานบุญ ซึ่งทำให้จำแนกได้ยากจากการสังเกตในช่วง เวลาเดียว ในกรณีเช่นนี้ได้พิจารณาที่รูปแบบความสัมพันธ์ที่วัดมีต่อชุมชนอันเป็นที่ตั้งวัดเท่านั้น

ข้อเสนอแนะทั่วไป

1. ความไม่เข้าใจเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการขาดสำนึกอนุรักษ์ทั้งด้านธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เร่งการเสื่อมสลายไป เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องและปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและมีศักยภาพที่จะเข้าถึงทั้งวัดและชุมชนควรเร่งดำเนินการถวายความรู้แก่พระสงฆ์ และให้ความรู้แก่ชาวบ้าน ในฐานะที่เป็นผู้อยู่ใกล้ชิดมรดกทางศิลปวัฒนธรรมนั้น ซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถดำเนินการได้ในทุกท้องถิ่น ทั้งนี้สถาบันการศึกษาควรให้ความร่วมมือทางวิชาการและบุคลากร และควรเชิญชวนให้องค์กรเอกชนหรือภาคเอกชนได้เข้ามามีส่วนร่วมโดยการสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการดำเนินงาน เป็นการระดมทรัพยากรจากแหล่งที่เหมาะสมเพื่อการจัดการ การปฏิบัติงาน และการสนับสนุนการปฏิบัติงาน
2. การปลูกฝังสำนึกรักบ้านเกิดที่ขาดหายไปเป็นเวลานาน ประกอบกับกระแสการรวมเลือดเนื้อชาติเชื้อไทย ในศตวรรษที่ผ่านมา ได้ทำให้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ ขาดพื้นฐานและความเข้าใจอย่างแท้จริงเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมประจำท้องถิ่นหรือศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติพันธุ์ของตน สถานศึกษาทุกระดับควรจัดกิจกรรมที่สามารถช่วยปลูกฝังสำนึกเช่นนี้อย่างสม่ำเสมอ และแสวงหานวปฏิบัติในการบูรณาการเรื่องของดีงามของท้องถิ่นเข้าไปกับการเรียนการสอนให้มากยิ่งขึ้น อันจะเป็นผลให้เด็กและเยาวชนรู้จักทรัพยากรที่มีคุณค่าในท้องถิ่นของตน มีความรักบ้านเกิดและหวงแหนศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ที่เป็นจุดแข็งสำหรับการส่งเสริมการท่องเที่ยว โดยเฉพาะจังหวัดนครนายกที่มีศักยภาพสูงทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ แต่เพิ่งเริ่มใช้ทรัพยากรด้านศิลปวัฒนธรรมร่วมกับธรรมชาติที่สวยงามเป็นแรงดึงดูดนักท่องเที่ยว
3. จากการปฏิบัติงานในพื้นที่สำรวจ สิ่งที่ได้ยากคือผู้รู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น สารสนเทศของท้องถิ่น และแม้ตำนานของท้องถิ่น ซึ่งเป็นที่มาของการรู้จักตนเอง รู้จักสิ่งแวดล้อม และรู้จักภูมิปัญญาที่ทำให้อยู่รอดมาจนถึงปัจจุบัน สถาบันอุดมศึกษาที่ตั้งอยู่ในท้องถิ่นจึงควรเป็นผู้นำในการดำเนินการ ทั้งในส่วนการร่วมศึกษาค้นคว้าที่ทำให้ความรู้ที่สมบูรณ์และในการเผยแพร่ทั้งในเชิงวิชาการ และการนำไปประยุกต์ใช้เพื่อให้เป็นการให้บริการทางวิชาการแก่ชุมชนและช่วยให้มีการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ โดยการสร้างผู้นำทางวิชาการในระดับท้องถิ่น นอกจากนี้สถาบันอุดมศึกษาซึ่งมีความเข้าใจกลไกของการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมควรมิบทบาทเป็นผู้ประสานการปฏิบัติระหว่างส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง และระหว่างส่วนราชการกับท้องถิ่น เพื่อให้เป็นเอกภาพและไม่สร้างความสับสนให้แก่ท้องถิ่น
4. ความไม่เพียงพอของงบประมาณและกำลังคนส่วนกลางของรัฐที่จะดูแลโบราณสถานอันเป็นมรดกของชาติเหล่านี้ ประกอบกับเศรษฐกิจของชุมชนที่ยังไม่เข้มแข็ง เป็นจุดอ่อนที่ท้องถิ่นจะต้องเร่งรีบแก้ไข เนื่องจากรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ประการหนึ่งขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (องค์การบริหารส่วนจังหวัด และองค์การบริหารส่วนตำบล) ไว้ว่ามีหน้าที่บำรุงรักษาสีศิลปประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น ผู้บริหารองค์กรเหล่านี้จึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญแก่กิจกรรมด้านการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมอันดีงามของท้องถิ่น พร้อมทั้งทำความเข้าใจกับประชาชนในท้องถิ่นเพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องและให้ความร่วมมือ และหากเป็นไปได้ตามศักยภาพของแต่ละท้องถิ่น ควรนำแนวทางการจัดการการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มาปรับใช้เพื่อนำรายได้จากการท่องเที่ยวมาเป็นค่าใช้จ่ายในการทำนุบำรุงและการดำเนินงานเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน

ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัย

1. เนื่องจากการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสอบถามเกี่ยวกับความเป็นมาของวัดและสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดนั้นเป็นเรื่องที่คลาดเคลื่อนกันอยู่มากในการสำรวจแต่ละครั้ง แม้พงศาวดารที่กล่าวถึงรายละเอียดไว้มากก็ให้ความสนใจกับบุคคลและเหตุการณ์ มีรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่และงานช่างค่อนข้างน้อย หากมีโอกาสก็ควรทำการตรวจสอบเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องร่วมกับการสอบถามบุคคลในท้องถิ่นด้วยอีกทางหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นเอกสารหรือจดหมายของของบุคคล รวมทั้งหลักฐานประเภทภาพเขียนหรือภาพถ่าย ที่อยู่ในความครอบครองของบุคคลหรือวัด โดยเฉพาะในกรณีของจังหวัดนครนายกนี้ ได้พบหลักฐานภาพถ่ายของวัดและพระอุโบสถโบราณหลายหลัง (ทั้งที่เป็นภาพถ่ายภาพทั่วไปและถ่ายภาพไว้ก่อนที่จะรื้อลงเพื่อสร้างพระอุโบสถใหม่ลงบนที่เดิม) ทำให้ทราบลักษณะของสถาปัตยกรรมที่ไม่ปรากฏอยู่แล้วได้
2. การกำหนดพื้นที่ทำการสำรวจที่เป็นเขตปกครองในปัจจุบันอาจทำให้มองไม่เห็นภาพความเป็นไปในบริเวณโดยรอบในอดีตซึ่งมีขอบเขตของท้องถิ่นไม่แน่นอน และอาจจะพลาดข้อมูลสำคัญบางประการที่จะช่วยเสริมความเข้าใจหรือทำให้กระจ่างชัดในประเด็นที่ศึกษา การมีข้อมูลอยู่จำกัดในพื้นที่น่าจะมีผลต่อการสร้างแนวความคิดในระดับ Grounded Theories ซึ่งนำไปสู่ข้อสรุปเชิงนามธรรมที่เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ข้อมูล ภาพความเป็นไปนี้รวมไปถึงเงื่อนไข ข้อจำกัด และปัจจัยเกื้อหนุนอื่นๆในสภาพสังคมของยุคที่ศึกษา ที่อาจได้พบในบริเวณใกล้เคียง แต่ไม่มีหลักฐานหลงเหลืออยู่ในบริเวณที่เป็นเป้าหมาย หากมีการสำรวจในภาคตะวันออก จะทำให้มีความเข้าใจที่สมบูรณ์และถูกต้องยิ่งขึ้น
3. การสำรวจสภาพที่เป็นอยู่ของสถาปัตยกรรมสำคัญของวัดในจังหวัดนครนายกนี้ แม้ว่าจะได้จำแนกลักษณะแบบอย่างของสถาปัตยกรรมสำคัญประเภทต่างๆที่ปรากฏอยู่ในวัด แต่ก็ยังไม่ได้ศึกษาในรายละเอียดของสถาปัตยกรรมแต่ละประเภทในเชิงการออกแบบสถาปัตยกรรม ตลอดจนการตกแต่งได้ชัดเจน จึงควรใช้ประโยชน์จากข้อมูลพื้นฐานนี้ในการการศึกษาสถาปัตยกรรมแต่ละประเภท เพื่อให้เห็นถึงวิวัฒนาการของอาคารประเภทนั้นในพื้นที่ในประเด็นการออกแบบเพื่อใช้สอย เทคนิคการก่อสร้าง และ คติหรือความนิยมในการตกแต่ง ทั้งนี้ควรเร่งศึกษาอาคารเครื่องก่อที่เป็นงานก่อสร้างแบบโบราณ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นพระอุโบสถ และมีพระวิหารและพระมณฑปอีกบ้างเล็กน้อย อาคารเครื่องก่อเหล่านี้ได้ถูกรื้อทำลายไปมากเพื่อสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ อันเป็นปรากฏการณ์ในช่วงที่มีความเติบโตทางเศรษฐกิจรวดเร็วผิดปกติ แม้ปัจจุบันได้ขุดตัวลงมาก แต่ก็ยังมีปัจจัยหลายประการที่พร้อมจะทำให้เกิดการก่อสร้างพระอุโบสถเครื่องคอนกรีตแทนที่พระอุโบสถเครื่องก่อขึ้น
4. เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับการยอมรับวัฒนธรรมหลวงหรือวัฒนธรรมจากส่วนกลางที่เข้ามามีอิทธิพลอยู่มากในภาคตะวันออก ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยและกระบวนการที่ทำให้เกิดภาวะหยุดชะงักของการสืบทอดศิลปวัฒนธรรมของกลุ่มชาวไทยเชื้อสายพวน และเชื้อสายชาวเวียงจันทน์ที่อยู่ในพื้นที่จังหวัดนครนายก และจังหวัดใกล้เคียง ซึ่งแตกต่างจากชนกลุ่มเดียวกันที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในท้องถิ่นอื่นของประเทศไทยที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมของบรรพบุรุษไว้ได้มาก

บรรณานุกรม

- กรมการปกครอง. (2540). *ทำเนียบท้องที่ พุทธศักราช 2541*. กรุงเทพฯ : กรมการปกครอง.
- _____. (2542). *ข้อมูลสภาพตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล ประจำปี 2542*. กรุงเทพฯ : กรมการปกครอง.
- กรมการศาสนา. (2540). *สถิติการศาสนาฉบับย่อ พ.ศ.2536-2538*. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.
- _____. (2542). *รายงานการศาสนาประจำปี 2540*. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.
- กรมศิลปากร. (2531). *แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1. (เอกสารวิชาการกองโบราณคดีหมายเลข 6/2531)*
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- _____. (2535). *เมืองนครนายก (โครงการศึกษาวิจัยโบราณคดีและประวัติศาสตร์เมืองนครนายก)* กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร.
- _____. (2540). *วัดหลวงสมัยรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร ร่วมกับมูลนิธิซีเมนต์ไทย.
- _____. (2542). *การประกวดแบบ แนวความคิดเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมท้องถิ่น. บรรณาธิการ จุฑาทิพย์
โคตรประทุม*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการดำเนินงานและประสานงานวันอนุรักษ์มรดกไทย กรมศิลปากร.
- _____. (2543). *89 ปีแห่งการสถาปนากรมศิลปากร*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- กองแก้ว วีระประจักษ์. (2539). "ข้อมูลเอกสารโบราณในเขตนครนายกและจังหวัดใกล้เคียง." *เอกสารการสัมมนา
ทางวิชาการเรื่อง เมืองนครนายก*. นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า.
- กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์. (ม.ป.ป.). *รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาเรื่องหงส์จากศิลปกรรมในประเทศไทย*.
กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- กาญจน์ ละอองศรี. (2542). "ความเจริญของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนได้รับอิทธิพลอินเดียและจีน". ใน
อารยธรรมตะวันออก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, สำนักงานภาคกลางเขต 8. (ม.ป.ป.). *คู่มือเส้นทางจักรยานภูเขา นครนายก. (แผ่น
พับ)*. นครนายก : การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- เกียรติ จิระกุล. (2521). "การศึกษาด้านสภาวะแวดล้อมทางกายภาพ-เศรษฐกิจ-สังคม ของภาคตะวันออก". *วาร
สารวิชาการ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- เขมชาติ เทพชัย. (2543). "แนวทางในการดูแลรักษามรดกศิลปกรรมในวัด." ใน *เอกสารการสัมมนาเรื่อง การ
ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ.
- เขมานันท์. (นามแฝง). (2538). *อันเนื่องกับทางไท*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ปกเกล้าการพิมพ์.
- คณะกรรมการโครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย. (2542). *มรดกช่างศิลป์ไทย*. บรรณาธิการ วิวัฒน์ อุดมกัลยา
รัตน์, สุรพล คำรืห์กุล และสมพร ห่อทอง. กรุงเทพฯ : โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย.
- คณะทำงานศึกษาประวัติศาสตร์เมืองนครนายก. (2533). *ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก*. นครนายก : จังหวัด
นครนายก. (เอกสารอัดสำเนา).
- คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า วิทยาเขตเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง. (2525?).
สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า.

- คำ จำปาแก้วมณี (2539). "ดินแดนสุวรรณภูมิ" ใน *ประวัติศาสตร์ลาว*. แปลโดย สุวิทย์ ชีรสาคัด. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- คำเพา พรแก้ว. (2539) "ลาวในสมัยฝรั่งเศสปกครอง ค.ศ.1839-1945" ใน *ประวัติศาสตร์ลาว*. แปลโดย สุวิทย์ ชีรสาคัด. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- งามพิศ สัตย์สงวน. (2543). *หลักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จรรยา ประชิตโรมรัน. (2537). *สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- จักรพรร สุวรรณนคร. (2544). "พระวิหาร" ใน *สืบสานสถาปัตยกรรมไทย*. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จังหวัดนครนายก. (2539). "สรุปผลการศึกษาด้านวัฒนธรรมและประเพณี นครนายก". เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง เมืองนครนายก. นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า.
- จังหวัดนครนายก. (2542). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครนายก เล่ม 2. นครนายก (เอกสารถ่ายสำเนา)*
- จารึก วิไลแก้ว. (2539). "โบราณคดีเมืองนครนายก". เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง เมืองนครนายก. นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า.
- จารุณี อินเฉฉฉฉ. (2536). "กรุงศรีอยุธยา" ใน *พัฒนาการอารยธรรมไทย*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2531). "การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน." ใน *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. (2542). "ศรีสัตนาคนหุต ล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง." ใน *หลวงพระบางหัวใจของล้านช้าง*. กรุงเทพฯ : ร่วมด้วยช่วยกัน.
- จิรวรรณ พิศาลันต์. (2542). *ประติมากรรมตกแต่งหน้าบันพระอุโบสถในเขตภาคเหนือตอนล่าง : กรณีศึกษาจังหวัดพิษณุโลก*. พิษณุโลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (2540). "กำแพงแก้ว" ใน *มรดกของชาติ เล่ม 7*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ.
- _____. (2543). "มณฑป" ใน *มรดกของชาติ เล่ม 9*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ.
- จิตรชัย พงศ์ประยูร. (2520). *ทฤษฎีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- จิตรทิพย์ นาดสุภา. (2531). "แนวคิดเรื่องการศึกษาประเพณีและวัฒนธรรม" ใน *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน.
- _____. (2540). *ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไท*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จิตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. (2542). "ลัทธิศาสนาใหม่ในอินเดีย." ใน *อารยธรรมตะวันออก*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เฉลิม รัตนทัศนีย์. (2539). *วิวัฒนาการศิลปสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ : สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.
- เฉลิม สุจริต และคณะ. (2539). "ความเข้าใจในงานสถาปัตยกรรม" ใน *แนวความคิดในการออกแบบสถาปัตยกรรม*. บรรณาธิการโดย บัณฑิต จุลาสัย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ชมนาด เทียมภิกขุ. (2539). "สถานภาพทางการเมืองการปกครองของนครนายกถึงสมัยการเปลี่ยนแปลงการปกครอง." ใน *ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ชวนพิศ ทองแคล้ว. (2539). "นครนายกจากจดหมายเหตุ". *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง เมืองนครนายก*. นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า.
- ชัยชรินทร์ ไชยวัฒน์. (2541). *สุวรรณภูมิ เกมพระราชา*. กรุงเทพฯ : สมาพันธ์.
- ชัย เรื่องเดช. (2543). "วัด." ใน *เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ชัย เรื่องศิลป. (2527). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- _____. (2539). *ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ 25*. กรุงเทพฯ : ดันอ้อแกรมมี โครงการสยามวิทยา.
- ชัยยันต์ หินทอง และคณะ. (2535). "ธรณีวิทยาจังหวัดนครนายกและจังหวัดใกล้เคียง." ใน *เมืองนครนายก (โครงการศึกษาวิจัยโบราณคดีและประวัติศาสตร์เมืองนครนายก)* กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2540). *อารยธรรมไทยพื้นฐานทางประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ แกรมมี.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2540,กรกฎาคม-ธันวาคม). "เบื้องหลังรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมว่าด้วยนามประเทศ พุทธศักราช 2482 จากคำว่า สยาม เป็น ไทย" ใน *วารสาร มศว ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ 1 ฉบับที่ 1.
- ณรงค์ พ่วงพิศ และคณะ. (2542) *การพัฒนาสู่ความทันสมัยของสังคมชนบทในอำเภอปากพลี จังหวัดนครนายก*. กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- คารณี ถวิลพิพัฒกุล. (2539). *กระบวนการเป็นเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในประเทศกำลังพัฒนา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระกระยา. (2499). "มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย." ใน *อนุสรณ์งานสถาปนากิจศพนางสมเรือน ภารสมุทร 28 สิงหาคม 2499 ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส กทม.*
- _____. (2504). *สาส์นสมเด็จพระ 6*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.
- ทองใหญ่ ทองใหญ่, ม.ร.ว.. (2527). "เอกลักษณ์สถาปัตยกรรมไทยกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม" ใน *เอกสารการสัมมนาเรื่อง เอกลักษณ์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2538). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่3*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ธวัช ปุณโณทก. (2531). "ภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน : ทักษะอาจารย์ปรีชา พินทอง" ใน *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน
- _____. (2532 ก). *เที่ยวอีสาน*. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธวัช ปุณโณทก . (2532 ข). "ศิลาจารึกอีสานสมัยไท-ลาว กับความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์" ใน *เอกสารการสัมมนาทางวิชาการเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน : กรณีอีสาน*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ.

- _____ . (2533). "ความเชื่อพื้นบ้านอันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมอีสาน". ใน เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- ธิดา สารยา.. (2537 ก). "วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา." ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2537 ข). "จากชายขอบของรัฐทวารวดีถึงเมืองด่านในประวัติศาสตร์ยุคหลัง" ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2538). (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2539 ก). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2539 ข). อารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- น. ณ ปากน้ำ. (2517). ศาสนาและศิลปะในสยามประเทศและแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____ . (2520 ก). "หน้าบันในสถาปัตยกรรมไทย" ใน ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____ . (2520 ข). "วิวัฒนาการของอุโบสถและวิหาร." ใน ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____ . (2520 ค). "ขอบเขต พุทธสถาน" ใน ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____ . (2520 ง). "ศิลปะบนใบเสมาโบราณ" ใน ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____ . (2524). ศิลปะบนใบเสมา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2538 ก). "ภาพเขียนสมัยรัชกาลที่ 1." ใน สยามศิลปะ จิตรกรรม และสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2538 ข). "จิตรกรรมอีสานที่วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี." ใน สยามศิลปะ จิตรกรรม และสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2538 ค). "สถาปัตยกรรมภาคอีสานของไทย." ใน สยามศิลปะ จิตรกรรม และสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2538 ง). "โบราณสถานสองฟากคลองสระบัว". ใน สยามศิลปะ จิตรกรรม และสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____ . (2540). ถาม-ตอบ ศิลปะไทย. กรุงเทพฯ : สารคดี.
- _____ . (2543). แบบแผนบ้านเรือนในสยาม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- นนทิวรรณ จันทะพลิน. (2540). "การสร้างสรรค์ศิลปกรรมในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์." ใน สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- นพวัฒน์ สมพันธ์. (2540). ลายปูนปั้น งานช่างประณีตศิลป์ของไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- _____ . (2542). งานช่างศิลปกรรมในท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- น้อม งามนิสัย. (2541, มกราคม-มิถุนายน). "พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นบ้านปากพลี พิพิธภัณฑ์นาร่องที่รอการพัฒนา" ใน วารสาร มศว ศิลป-วัฒนธรรม ปีที่ 1 ฉบับที่ 2.
- น้อม งามนิสัย และ เย็นจิต สุขวาสนะ. (2542). รายงานผลการศึกษาโบราณคดีและการตั้งถิ่นฐานในอดีต ณ แหล่งโบราณคดีบ้านปากพลี ตำบลปากพลี จังหวัดนครนายก. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นารก โพธิ์ประสาธ. (2513). "สถาปัตยกรรมในประเทศไทย" ในอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสันต์ ไรจนเสถียร ณ เมรุวัดธาตุทอง 19 มีนาคม 2513. กรุงเทพฯ : ม.ป.พ.
- นิจ ทิพย์ธีรนนท์. (2520, ตุลาคม). "การอนุรักษ์ธรรมชาติและศิลปกรรมเมือง" ใน ข่าวนสารสำนักผังเมือง ฉบับที่ 23.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2531). "การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน." ใน *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน.
- นิยพรรณ วรรณศิริ. (2540). *มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- นกุล ชมภูนิช. (2540) *วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. (2541). *เรือนหลวง*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- บังอร ปิยะพันธุ์. (2541). *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*. (โครงการหนังสือชุดประเทศเพื่อนบ้านของไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2536). *วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์*. อุบลราชธานี : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- ประกอบ ผลงาม. (2538). *สารานุกรมชาติพันธุ์ : เขมรถิ่นไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประจักษ์ วัฒนานุสิทธิ์. (2542). "ศิลปะอินเดีย" ใน *อารยธรรมตะวันออก*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ประนอม ขาวสุทธิ, น้อย ชินพวงสานนท์ และ พรรณี วัฒนศิริรังค์. (2533). *แผนการใช้ที่ดินจังหวัดนครนายก*. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาที่ดิน.
- ประสงค์ เอี่ยมอนันต์. (2543). "การดูแลรักษาโบราณสถานและสภาพแวดล้อม." ใน *เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด*. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ปิยะฉัตร ปิตะวรณ์. (2541). "การสำรวจอิทธิพลศิลปะขอมและศิลปะลาวในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและยโสธร." ใน *สถาปัตยกรรมอุบลราชธานี*. อุบลราชธานี : หน่วยอนุรักษ์ศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี.
- ปิยะฉัตร ปิตะวรณ์ และ สุภัต รักเปี่ยม. (2541). "สถาปัตยกรรมอุบลราชธานี." ใน *สถาปัตยกรรมอุบลราชธานี*. อุบลราชธานี : หน่วยอนุรักษ์ศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี.
- ปราณี วงษ์เทศ. (2536). "ประวัติการสร้างโบสถ์วัดม่วง". บรรณาธิการ. พระภิกษุอุ่น สิริภทโท ผู้แปล ใน *ลุ่มน้ำ แม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2542) "สำนักเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์" ใน *สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ผล กรุฑะสูต. (2514). *ตำนานภูเขานางบวช*. นครนายก : โรงพิมพ์เฉลิมการพิมพ์ นครนายก.
- มุสดี จันทวิมล. (2541). *เวียดนามในเมืองไทย*. (โครงการหนังสือชุดประเทศเพื่อนบ้านของไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และ มูลนิธิตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- มุสดี ทิพทัส. (2541). *เกณฑ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- แผนที่เขตหนองจอก. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5136 I). (2534). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่จังหวัดนครนายก. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5237 III.). (2535). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่จังหวัดปราจีนบุรี. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5237 II.). (2534). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.

- แผนที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง ND47-8.). (2539). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่บ้านสาธิตา. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5237 I.). (2535). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5236 IV.). (2534). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่อำเภอบ้านนา. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5237 IV.). (2534). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่อำเภอหนองแค. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5137 I.). (2535). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- แผนที่อำเภอหนองเสือ. (แผนที่ภูมิประเทศระหว่าง 5236 IV.). (2535). กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- พระครูศรีวรนายก. (2539). ประวัติวัดอุดมธานี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมงคลเทพโมลี (สุพจน์ โชติปาโล). (2540) "ศาสนา ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณี." ใน สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). "ข้อคิดเห็นเบื้องต้นเกี่ยวกับการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์." ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด." กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระสังฆาธิการ จังหวัดนครนายก. (2542). บุญกฐิน จังหวัดนครนายก รอบปีที่ 49. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พทยา-สายหู. (2542, กรกฎาคม-ธันวาคม). "ชาติพันธุ์วิทยา" วารสารสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ปีที่ 1 ฉบับที่ 1.
- พิชญ์ สมพอง. (2522). สังคมชาวบ้านนา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง. (เอกสารอัดสำเนา).
- พิทักษ์ สายัณห์. (2512). ทำเนียบและประวัติวัดไทย. ม.ป.พ.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2528). ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์.
- พีรพน พิสณุพงศ์. (2542) "งานโบราณคดีในภาคตะวันออกของประเทศไทย" ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- โพธิ์ แซ่มลำเจียก. (2537). ตำนานไทยพวน. กรุงเทพฯ : ศรีมหาโพธิ์.
- ไพฑูรย์ คดีธรรม, น้อย ชินพงสานนท์ และ วันเพ็ญ ทองจุฬา. (2539). แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำสาขาแม่น้ำนครนายก. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาที่ดิน.
- ไพโรจน์ สโมสร. (2532). จิตรกรรมฝาผนังอีสาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อัมรินทร์พรินติ้งกรุ๊ป.
- ปราเดช พยัฆวิเชียร. (2543). "การอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมในวัดและการท่องเที่ยว" ใน เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ภัททิยา ยิมเรวัต. (2540). "การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมด้านความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณี." ใน สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- มนัวรรณ ผิวฉิม. (2524). รายงานการวิจัยเรื่อง ลักษณะโครงสร้างทางสังคมของชุมชน และความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชน : ศึกษาเปรียบเทียบระหว่างชนบทตำบลบ้านดั่งลิ้งชั้น อำเภอบ้านด่านลานหอย และตำบลบ้านเมืองเก่า อำเภอเมืองสุโขทัย. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- มนู วัลยะเพ็ชร. (2520). *การตั้งถิ่นฐานในชนบทของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติ. (เอกสารอัดสำเนา).
- มโน กลีบทอง. (2536). "วัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในประเทศไทย." ใน *พัฒนาการอารยธรรมไทย*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- มารุต อัมรานนท์. (2541, มกราคม-มิถุนายน). "ศิลปะพื้นบ้านและสาเหตุแห่งการเกิด." *วารสาร มศว ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ 1 ฉบับที่ 2.
- _____. (2542, กรกฎาคม-ธันวาคม). "ศิลปะพื้นบ้าน : ศิลปกรรม" *วารสารสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* ปีที่ 1 ฉบับที่ 1.
- _____. (2544, มกราคม-มิถุนายน). "การอนุรักษ์และส่งเสริมศิลปะพื้นบ้าน" *วารสารสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* ปีที่ 2 ฉบับที่ 2.
- ไมเคิล ไรท์. (2544, เมษายน). "ปัญหาประวัติศาสตร์ศิลปะ หลักฐานและการสันนิษฐาน รสนิยมและการเมือง" *ศิลปวัฒนธรรม* ฉบับที่ 258 ปีที่ 22.
- ยอร์ช เซเดส์. (2543). *เมืองพระนคร นครวัด นครธม = Angkor : An Introduction*. ปราณี วงษ์เทศ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ราชบัณฑิตสถาน. (2541). *ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.
- เรืองศักดิ์ กันตะบุตร. (2527). "วิเคราะห์โครงสร้างอาคารในประเทศไทยในอดีต" ใน *เอกสารการสัมมนาเรื่องเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ฤทัย ใจจงรัก. (2518). *เรือนไทยเดิม*. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วรานนท์ โกมุต และพิมลพรรณ อุโฆษกิจ. (2539). "การพัฒนาจังหวัดนครนายก." ใน *ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- วันที พูนเงิน. (2512). *ประวัติศาสตร์การราม (วังยิม)*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ.
- วิจิตร ยาคสัย. (2539). "นครนายกสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2" ใน *ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- วิจิตร ยาคสัย ประไพพิศ วรวัฒน์วิชัย และปิยนุช รัตนวิชัย. (2539). "นครนายกหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475" ใน *ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- วิภาควัดล, พระ. (2533). *บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม. = Report of Survey in Siam*. สุมาลี วีระวงศ์ แปล. กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร.
- วินัย ภูะหงษ์. (2540, กรกฎาคม-ธันวาคม). "วรรณคดีประวัติศาสตร์" *วารสาร มศว ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ 1 ฉบับที่ 1.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (2525 ก.). "ลิมเก่าภาคอีสาน" ใน *ศิลปะน่ารู้ในสองศตวรรษ*. กรุงเทพฯ : ปาณยา.
- _____. (2525 ข.). "ศิลปะพระราชนิยมสมัยพระนั่งเกล้าฯ." ใน *ศิลปะน่ารู้ในสองศตวรรษ*. กรุงเทพฯ : ปาณยา.
- วิมลสิทธิ์ ทรายงกูร. (2526). *พฤติกรรมมนุษย์กับสภาพแวดล้อม : มูลฐานทางพฤติกรรมเพื่อการออกแบบและวางแผน*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิมลสิทธิ์ ทรายงกูร และคณะ. (2536). *พัฒนาการ แนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต*. กรุงเทพฯ : สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.

- วิโรฒ ศรีสุโร. (2532) สถาปัตยกรรมพื้นบ้านอีสาน (ศาสนาการ) ใน เอกสารการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมพื้นบ้าน: กรณีอีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- _____. (2539). สถาปัตยกรรมล้านนา : อีสานเบิ่งล้านนา. ขอนแก่น : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2543). "สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้นสำคัญไฉน?" ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิวัฒน์ เดิมยั้ง. (2527). "ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม". ใน เอกสารวิชาการและสรุปการสัมมนาเรื่อง เอกลักษณะสถาปัตยกรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิสันธิ โพธิ์สุนทร. (2536). "ทวารวดี : อาณาจักร หรือรัฐ หรือชุมชนเมือง" ใน พัฒนาการอารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- เวลลา , วอลเตอร์ ฟรานซิส. (2530). แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ = Siam Under Rama III. นิธิ ทองโสภิต แปล. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ครุฑกร ชูสวัสดิ์. (2539). "เมืองนครนายก : ชุมชนเกษตรกรรม-เมืองนครนายก" ใน ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2535, เมษายน-มิถุนายน). "การอนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุและแนวทางแก้ไข" วารสารเมืองโบราณ, ฉบับที่ 18.
- _____. (2539). สยามประเทศ. กรุงเทพฯ : มติชน.
- _____. (2543 ก). "ชีวิต วัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย." ใน เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2543 ข). ศิลปวัฒนธรรมในโลกไร้พรมแดน. ใน เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2543 ค). "คุณค่าของวัดในเชิงศิลปวัฒนธรรมและในเชิงจิตใจต่อสังคมไทย" ใน เอกสารการสัมมนาเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในวัด. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2543 ง). "ท้องถิ่นพัฒนา." ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2543 จ). เรือนไทยบ้านไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ส. พลายน้อย. (2537). ชุนนางสยาม. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สงวน รอดบุญ. (2529). ศิลปกรรมไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.
- สันติ เล็กสุขุม. (2536). "บางวัดในชุมชนมอญและชุมชนลาว อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี." ใน สุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2542 ก). ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ

- สันติ เล็กสุขุม. (2542 ข) "การอภิปรายเรื่องศิลปวัฒนธรรมเมืองและศิลปวัฒนธรรมชุมชน" ใน รายงานการสัมมนาวิชาการเรื่อง ทางเลือกในการวิจัยศิลปวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : โครงการจัดตั้งสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2543). "จิตรกรรมของไทยในอดีต" ใน มรดกของชาติ เล่ม 9. กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ.
- _____. (2544). ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ) การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม และคณะ. (ม.ป.ป. ก). มรดกโลกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- _____. (ม.ป.ป. ข). มรดกโลกอยุธยา. กรุงเทพฯ : การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- สมคิด จิระทัศนกุล. (2543). เอกสารคำสอนรายวิชา 262-114 พื้นฐานสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมจินตนา วัตรสาร. (2540). "ลักษณะสังคมและวิถีชีวิตของชาวเอเชีย - ภาพรวม." ใน สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- สมใจ นิ่มเล็ก. (2539). เครื่องบนและงานประดับของสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมชาติ จีงสิริอารักษ์. (2540). รายงานการวิจัยสถาปัตยกรรมของคาร์ล ดือห์ริง. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมชาย ณ นครพนม. (2536). "คนไทยกับการก่อสร้างเมืองราชพฤกษศตวรรษที่18." ใน พัฒนาการอารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- สมชาย นิลอาธิ. (2541). วิถีความคิด-วิถีชาวนาอีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โครงการเมธีวิจัยอาวุโส.
- สมทรง บุรุษพัฒน์. (2540). สารานุกรมกลุ่มชาติพันธุ์ : ไทยโซ่ง. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมภาพ ภิรมย์. (2527). "สถาปัตยกรรมเวียง วัง วัด และเวียงสมัยรัตนโกสินทร์" ใน เอกสารวิชาการและสรุปการสัมมนาเรื่อง เอกลักษณะสถาปัตยกรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมฤทธิ์ บัวศรีสวัสดิ์ (2539) " สมเด็จพระเจ้าอนุวงศ์" ใน ประวัติศาสตร์ลาว. แปลโดย สุวิทย์ ชีรสาดวัต. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ. (2539). "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ พ.ศ.2398-2475" ใน ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- สาวิตรี พิณพวงศ์. (2541,กรกฎาคม-ธันวาคม). "อารามที่ขุดเข้าไปเป็นถ้ำในประเทศไทย" วารสาร มศว. ศิลป วัฒนธรรม ปีที่1 ฉบับที่2.
- สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. (2540). "สายสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม." ใน สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรม เอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

- สิน สินสกุล และคณะ. (2538). รายงานสรุปกรณีศึกษาสิ่งแวดล้อมจังหวัดนครนายกและพื้นที่ใกล้เคียง. กรุงเทพฯ : กรมทรัพยากรธรณี. (เอกสารอัดสำเนา)
- สิริวัฒน์ คำวันสา. (2542). ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จรัสสินทองการพิมพ์.
- สิลา วีระวงส์. (2539). ประวัติศาสตร์ลาว. สมหมาย เปรมจิตต์ แปล. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2543). นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุชาติ เกาทอง. (2544). ศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- สุมิตร ปิติพัฒน์ และ เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2542). "ลาวโซ่ง : พลวัตของระบบวัฒนธรรมในรอบสองศตวรรษ" ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- สุเทพ สุนทรเกสัช. (2540). "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับจุลภาค." ใน มานุษยวิทยากับ ประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. (2540). "จากบรรณการสู่บูรณาการ : วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ในยุค รัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2475)." ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- สุริชัย หวันแก้ว. (2544, มกราคม-มิถุนายน). "จากกลยุทธ์แก่งภาพลักษณ์สู่ยุทธศาสตร์แห่งโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม" วารสารสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ปีที่ 2 ฉบับที่ 2.
- สุรณ โอเจริญ. (2541). มอญในเมืองไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิตำราสังคม ศาสตร์และมนุษยศาสตร์. โครงการหนังสือชุดประเทศเพื่อนบ้านของไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.
- สุภาวค์ จันทวนิช. (2542). การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- _____. (2543). วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์. (2536). "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำแม่กลอง : ศึกษากรณีชุมชนบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี." ใน ลุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย ศิลปากร.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. (2534). ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2540). ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล.. (2544). จากหลวงพระบางถึงเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ : สายธาร.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2522). "ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชน" ใน พระสงฆ์กับการพัฒนาหมู่บ้าน. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- สุวัฒน์ แสงทอง. (2541). ประวัติวัดโบสถ์เจริญธรรม. ม.ป.พ.
- สุวิทย์ ชีรสาดวัต. (2543). ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสนอ นิลเดช. (2544). ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากร.
- เสรี พงศ์พิศ. (2531). "บทตาม" ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : หมู่บ้าน. สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2535). รายงานสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2533 จังหวัดนครนายก. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

- สำอองต์ หิรัญบุรณะ และคณะ. (2542). รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในจังหวัดนครนายก. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2533). *วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยในแนวมานุษยวิทยา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2542). *ความหลากหลายทางวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรศิริ ปาณินทร์. (2538). *มนุษย์กับการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรังสิต.
- _____. (2540). "อิทธิพลของวัฒนธรรมในงานสร้างสรรค์สถาปัตยกรรม" ใน *สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- อรศิริ ปาณินทร์ และคณะ. (ม.ป.ป.). *คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพ ประเภทวัด เล่มที่ 3 วัดในภาคอีสาน*. กรุงเทพฯ : การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2525) "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยศึกษา" ใน หน้าจั่ว วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับที่ 2 ปีการศึกษา 2525.
- อาทิตย์ ลีมัน และ สุวัฒน์ หิรัญธนวิวัฒน์. (2544). "หอพระไตรปิฎก" ใน *สืบสานสถาปัตยกรรมไทย*. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุทัย เทพสิทธิ. (2516). *ความเป็นมาของไทย-ลาว*. กรุงเทพฯ : เปรมชัย.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2534). *วิเคราะห์ปัญหาทางวัฒนธรรมและเสนอแนะยุทธศาสตร์ในการรักษาและพัฒนาวัฒนธรรมไทย*. ใน *เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม : ประมวลข้อคิดเห็นและทัศนะ*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- _____. (2537). *เอกสารการสัมมนาเรื่อง ภูมิปัญญาไทยในภาษาและวรรณคดี*. กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี และมหาวิทยาลัยสยาม.
- _____. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสู่ภูมิภาค : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- โอภาส วลิตาการ. (2532 ก.). "สถาปัตยกรรมไทยควรได้รับการพัฒนา." ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายโอภาส วลิตาการ*. 24 มิถุนายน 2532 ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม. ม.ป.พ.
- โอภาส วลิตาการ. (2532 ข.). "สถาปัตยกรรมอิทธิพลจีนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว." ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายโอภาส วลิตาการ*. 24 มิถุนายน 2532 ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม. ม.ป.พ.

Boisselier, Jean. (1978). "South-east Asia" in *Forms and Styles : Asia*. Switzerland : Benedikt Taschen.

Döhning, Karl. (2000). *Buddhist Temples of Thailand*. Bangkok : White Lotus.

Dorrell, Peter G. (1989) *Photography in Archaeology and Conservation*. Cambridge : Cambridge University Press.

Fisher, Robert E. (1993). *Buddhist Art and Architecture*. London : Thames and Hudson.

Fleming, John., Honour, Hugh. and Pevsner, Nikolaus. (1966) *The Penguin Dictionary of Architecture*.
Middlesex,U.K. : Penguin.

Khampaeng Ketavong. (1997). "Creation of Arts Objects and Architectural Works" in *Seminar Report :
Culture of the Southeast Asia - Similarities in the Way of Living*. Bangkok : Department of fine Arts.

Sumet Jumsai. (1997). *Naga : Cultural Origins in Siam and West Pacific*. Bangkok : Chalerminij & DD.

Tourism Authority of Thailand. (n.d.). *NakornNayok Tourist Information*. (brochure). Bangkok : Tourism
Authority of Thailand.

ผนวก ก. ดัชนีวัดในจังหวัดนครนายกที่สำรวจ (วัดและที่ตั้ง)

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
1 กระดาน	พิบูลแก้ว	พิบูลออก	บ้านนา
2 กลางคลองสามสิบ	คลอง 30	บางปลากด	องครักษ์
3 กลางดอน	บางขอม	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก
4 กลางโสภา	เนินดินแร่	หนองแสง	ปากพลี
5 กุฎีเตี้ย	ไผ่ขวาง	อาษา	บ้านนา
6 กุฎีการาม	โรงหิน	ท่าทราย	เมืองนครนายก
7 กุดตะเคียน	กุดตะเคียน	เขาพระ	เมืองนครนายก
8 เกาะกระชาย	เขาสลักหิน	เขาพระ	เมืองนครนายก
9 เกาะกา	ไผ่ล้อม	ท่าเรือ	ปากพลี
10 เกาะทอง	บุง	สาริกา	เมืองนครนายก
11 เกาะพิบูลศรีโสภณ	ดอน	ศรีกะอาง	บ้านนา
12 เกาะโพธิ์	เกาะโพธิ์	เกาะโพธิ์	ปากพลี
13 เกาะหวาย	เกาะหวาย	เกาะหวาย	ปากพลี
14 ขุมข้าว	โลกกระชาย	หนองแสง	ปากพลี
15 เข้มทอง	บางหอย	บางสมบูรณ์	องครักษ์
16 เขาดอก	หนองกันเกรา	ศรีกะอาง	บ้านนา
17 เขาชะโงก	เขาชะโงก	พรหมณี	เมืองนครนายก
18 เขาแดง	เขาแดง	สาริกา	เมืองนครนายก
19 เขาทุเรียน	เขาทุเรียน	เขาพระ	เมืองนครนายก
20 เขาน้อย	เขาน้อย	พรหมณี	เมืองนครนายก
21 เขานางบวช	เขานางบวช	สาริกา	เมืองนครนายก
22 เขาพระ	เขาพระ	เขาพระ	เมืองนครนายก
23 เขาเพิ่มศรีสว่าง	เขาเพิ่ม	เขาเพิ่ม	บ้านนา
24 เขาราชสีห์	สาริกา	สาริกา	เมืองนครนายก
25 เขาหัวนา	เขาหัวนา	เขาเพิ่ม	บ้านนา
26 แขมโค้ง	แخمโค้ง	ท่าเรือ	ปากพลี

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
27 คลองตะเคียน	คลองตะเคียน	เกาะหวาย	ปากพลี
28 คลองเทพโลก	เทพโลก	บางลูกเสือ	องครักษ์
29 คลองโพธิ์	คลองโพธิ์	ดงละคร	เมืองนครนายก
30 คลองยี่สิบสี่	คลอง 24 ผังเหนือ	ศิระกระบือ	องครักษ์
31 คลองสาม	คลอง 6	บางสมบุรณ์	องครักษ์
32 คลองสิบสี่	คลอง 14 เหนือ	คลองใหญ่	องครักษ์
33 คลองใหม่	เนินสะท้อน	โคกกรวด	ปากพลี
34 ศิริวัน	ศิริวัน	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
35 โลกกรวด	โลกกรวด	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
36 โลก้าดวน	โลก้าดวน	พรหมณี	เมืองนครนายก
37 โลกสว่าง	โลกสว่าง	นาหินลาด	ปากพลี
38 โลกสว่าง	ชวากยาว	บ้านพริก	บ้านนา
39 โลก้าโรง(ใหม่)	โลก้าโรง	ท่าเรือ	ปากพลี
40 จันทรเรือง	บางเฒ่า	บางสมบุรณ์	องครักษ์
41 จินดาราม	ดงข่า	เกาะโพธิ์	ปากพลี
42 เจดีย์ทอง	เจดีย์ทอง	ท่าช้าง	เมืองนครนายก
43 ช้าง	ชุมแสง	พิกุลออก	บ้านนา
44 ชำนาญรังสรรค์	กุตรัง	สาริกา	เมืองนครนายก
45 เขียวโอสถ	อุโมงค์	คลองใหญ่	องครักษ์
46 ดง	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
47 ดงแขวน	เนินใหม่	โคกกรวด	ปากพลี
48 ดงละคร	หนองหัวกรวด	ดงละคร	เมืองนครนายก
49 ดอนยอ	ดอนยอ	ดอนยอ	เมืองนครนายก
50 ตะเคียนทอง	หนองแสง	หนองแสง	ปากพลี
51 ดำหนัก	สาริกา	สาริกา	เมืองนครนายก
52 ตุมภณรังษี	กุตรัง	สาริกา	เมืองนครนายก
53 เดยน้อย	เดยน้อย	บางสมบุรณ์	องครักษ์
54 ถ้ำสาริกา	สาริกา	สาริกา	เมืองนครนายก
55 ทวีปูลรังสรรค์	คลอง 29	ทรายมูล	องครักษ์
56 ทองจรรยา	หนองมะกอก	บ้านนา	บ้านนา

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
57 ทองย้อย	ตลาดเก่าวัดทองย้อย	บ้านนา	บ้านนา
58 ทองหลาง	ทองหลางเก่า	ทองหลาง	บ้านนา
59 ท่าข่อย	ท่าข่อย	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก
60 ทางกระบือ	โรงจำว	บ้านพร้าว	บ้านนา
61 ทำชัยศรีสุทราวาส	วังยาว	หินตั้ง	เมืองนครนายก
62 ท่าช้าง	ท่าช้าง	ท่าช้าง	เมืองนครนายก
63 ท่าซุง	ท่าซุง	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
64 ท่าด่าน	ท่าด่าน	หินตั้ง	เมืองนครนายก
65 ท่าแดง	ท่าแดง	เกาะหวาย	ปากพลี
66 ท่าทราย	ปากคลอง	ทองหลาง	บ้านนา
67 ท่าทราย	ท่าทราย	ท่าทราย	เมืองนครนายก
68 ท่าประดิษฐ์	สายท่าแพ่ง	ท่าเรือ	ปากพลี
69 ท่ามะปราง	ท่ามะปราง	นาหินลาด	ปากพลี
70 ธรรมปัญญา	วังต้น	พรหมณี	เมืองนครนายก
71 นางรอง	นางรอง	หินตั้ง	เมืองนครนายก
72 นางหงษ์	ย่านซื่อ	ท่าช้าง	เมืองนครนายก
73 นาบุญ	หนองโพธิ์	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
74 นาหินลาด	นาหินลาด	นาหินลาด	ปากพลี
75 เนินสะท้อน	เนินสะท้อน	โคกกรวด	ปากพลี
76 เนินสะอาด	เนินสะอาด	เขาเพิ่ม	บ้านนา
77 เนินหินแร่	เนินหินแร่	หนองแสง	ปากพลี
78 บางปริง	บางปริง	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก
79 บางหอย	บางหอย	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก
80 บางอ้อใน	บางอ้อใน	บางอ้อ	บ้านนา
81 บ้านขาม	บุษย่อง	เขาพระ	เมืองนครนายก
82 บ้านคลองสามสิบ	คลอง 30	ทองหลาง	บ้านนา
83 บ้านดง	ดง	สาริกา	เมืองนครนายก
84 บ้านบุง	บุง	สาริกา	เมืองนครนายก
85 บ้านพร้าว	พร้าว	บ้านพร้าว	บ้านนา
86 บ้านพริก	พริก	บ้านพริก	บ้านนา

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
87 บ้านใหม่	ใหม่	สาริกา	เมืองนครนายก
88 บุ่งกระเบา	บุ่งกระเบา	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก
89 บุ่งเข้สขาราม	บุ่งเข้	หินตั้ง	เมืองนครนายก
90 บุญญเขต	บางนางเล็ก	บางลูกเสือ	องครักษ์
91 บุญนาครักขิตาราม	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
92 บุญย่อง	บุญย่อง	เขาพระ	เมืองนครนายก
93 บุญหัวแวน	หนองกันเกรา	ศรีกะอาง	บ้านนา
94 เบญจภาส	เบญจภาส	ปากพลี	ปากพลี
95 โบสถ์การ้อง	ท่าโพธิ์	ท่าช้าง	เมืองนครนายก
96 โบสถ์เจริญธรรม	หัวถนน	ทองหลาง	บ้านนา
97 ปทุมวงษาวาส	ใหม่	เกาะหวาย	ปากพลี
98 ประชานิมิต	โรงจำว	บ้านพร้าว	บ้านนา
99 ประสิทธิเวช	บน	บางปลากด	องครักษ์
100 ปากคลองพระอาจารย์	คลองพระอาจารย์	บางสมบุรณ์	องครักษ์
101 ป่าชะ	ป่าชะ	ป่าชะ	บ้านนา
102 ผึ่งคลอง	เกาะการ้อง	ปากพลี	ปากพลี
103 พรหมเพชร	โตกกรวด	โตกกรวด	ปากพลี
104 พรหมมหาจุฬามณี	ชวดบัว	ดอนยอ	เมืองนครนายก
105 พระโค	เจ๊ก	อาษา	บ้านนา
106 พรหมณี	เขานางบวช	สาริกา	เมืองนครนายก
107 พลอยกระจำงศรี	ประตุน้ำบางสมบุรณ์	บางสมบุรณ์	องครักษ์
108 พิgulแก้ว	พิgulแก้ว	พิgulออก	บ้านนา
109 โพธิ์แก้วเบญจธาราม	โพธิ์แก้ว	บ้านพริก	บ้านนา
110 โพธิ์งาม	โพธิ์งาม	สาริกา	เมืองนครนายก
111 โพธิ์ทอง	หนองหัวลิงนอก	หนองแสง	ปากพลี
112 โพธิ์แทน	โพธิ์แทน	โพธิ์แทน	องครักษ์
113 โพธิ์ไทร	บ้านโพธิ์	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก
114 โพธิ์นายก	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
115 โพธิ์ปากพลี	บุขุ่น	ปากพลี	ปากพลี
116 โพธิ์ศรี	โตกกระชาย	หนองแสง	ปากพลี

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
117 มงคลถาวร	ท่าทราย	ท่าทราย	เมืองนครนายก
118 มณีวงศ์	หนองกะพ้อ	คงละคร	เมืองนครนายก
119 ไผ่รวก	ตรอกกระเบา	บ้านนา	บ้านนา
120 ไยธีราษฎร์ศรัทธาราม	คลองสะท้อน	พรหมณี	เมืองนครนายก
121 รังษีโสภณ	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
122 รามตะเคียน	คลองกะโดน	ศรีกะอาง	บ้านนา
123 ราษฎร์ประดิษฐ์	วัดราษฎร์ประดิษฐ์	ศิระกระบือ	องครักษ์
124 ราษฎร์ศรัทธาธรรม	วัดราษฎร์ศรัทธาธรรม	ชุมพล	องครักษ์
125 ละว้า	หนองรี	บ้านพร้าว	บ้านนา
126 ลำบัวลอย	ลำบัวลอย	ท่าเรือ	ปากพลี
127 เลขธรรมกิตติ์	บางอ้อนนอก	บางอ้อ	บ้านนา
128 เลาคา	เลาคา	โคกกรวด	ปากพลี
129 วงกระโจม	ย่านซื่อ	ท่าช้าง	เมืองนครนายก
130 วงดอกไม้	วังดอกไม้	สาริกา	เมืองนครนายก
131 วงตุ้ม	วังตุ้ม	เขาพระ	เมืองนครนายก
132 วงไทร	ใหม่	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก
133 วงบัว	วังบัวดอนทราย	พิบูลออก	บ้านนา
134 วงปลาจืด	วังปลาจืด	พรหมณี	เมืองนครนายก
135 วงยายฉิม	วังยายฉิม	หินตั้ง	เมืองนครนายก
136 วงรี	วงรี	เขาพระ	เมืองนครนายก
137 วิหารขาวเจติยาราม	เจ็ก	อาษา	บ้านนา
138 ศรีจุฬา	คลองหัว	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก
139 ศรีนาวา	ศรีนาวา	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
140 ศรีมงคล	คลองคล้า	หนองแสง	ปากพลี
141 ศรีเมือง	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
142 ศรีสุวรรณ	หนองช้างตาย	บ้านพริก	บ้านนา
143 สบกเขี้ยว	สบกเขี้ยว	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
144 สมบูรณ์สามัคคี	ปากช่อง	เขาพระ	เมืองนครนายก
145 สัมปอ	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
146 สมอบุญคง	ตลาดวัดสมอบุญคง	บ้านนา	บ้านนา

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
147 สวนหงษ์	สวนหงษ์	สาริกา	เมืองนครนายก
148 สว่างอารมณ์	เกาะวัด	องครักษ์	องครักษ์
149 สะแกชิง	สะแกชิง	เกาะโพธิ์	ปากพลี
150 สะพาน	ไผ่ขวาง	อาษา	บ้านนา
151 สันตยาราม	หนองแสนตอ	พรหมณี	เมืองนครนายก
152 สันติธรรมราษฎร์บำรุง	คูคต	บางปลากด	องครักษ์
153 สันติวัฒนาราม	หินสามก้อน	ดงละคร	เมืองนครนายก
154 สีนวนประชาราม	เขาไม้ไผ่	เขาเพิ่ม	บ้านนา
155 สุตธรรมาราม	เขาฝาระมี	พรหมณี	เมืองนครนายก
156 สุนทรพิชิตาราม	บึงพระอาจารย์	พระอาจารย์	องครักษ์
157 สุวรรณ	บุง	สาริกา	เมืองนครนายก
158 สุวรรณศิริ	หนองหมู	ดงละคร	เมืองนครนายก
159 โสภาประชาสรรค์	สบกเขี้ยว	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
160 หนองคันจาม	หนองคันจาม	บ้านพริก	บ้านนา
161 หนองเคี่ยม	หนองเคี่ยม	ป่าชะ	บ้านนา
162 หนองจิก	หนองจิก	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
163 หนองเตย	หนองเตย	พรหมณี	เมืองนครนายก
164 หนองทองทราย	หนองทองทราย	ดงละคร	เมืองนครนายก
165 หนองบัวซอน	หนองบัวซอน	ปากพลี	ปากพลี
166 หนองโพธิ์	หนองโพธิ์	ศรีนาวา	เมืองนครนายก
167 หนองแฟบ	หนองแฟบ	ศรีกะอาง	บ้านนา
168 หนองรี	เกาะทองหลาง	บ้านพรวัว	บ้านนา
169 หนองสองห้อง	หนองสองห้อง	โคกกรวด	ปากพลี
170 หนองหัวลิงใน	หนองหัวลิงใน	หนองแสง	ปากพลี
171 ห้วยโรง	ห้วยโรง	เกาะโพธิ์	ปากพลี
172 หุบเมย	หุบเมย	หินตั้ง	เมืองนครนายก
173 แหยมไม้ย้อย	แหยมไม้ย้อย	พิกุลออก	บ้านนา
174 ใหญ่ทักษิณาราม	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
175 ใหญ่โพธาราม	หัวสวน	ท่าทราย	เมืองนครนายก
176 ใหม่บำเพ็ญผล	ท่าแห	ดงละคร	เมืองนครนายก

ชื่อวัด	ชื่อหมู่บ้าน	ตำบล	อำเภอ
177 ไหมพงษ์โสภณ	คลอง 2	บางลูกเสือ	องครักษ์
178 องครักษ์ธรรมปัญญาราม	บึงหลุมบัว	ศิระกระบือ	องครักษ์
179 อรุณायาราม	เกาะกลาง	บางปลากด	องครักษ์
180 อรุณรังษี	บางลูกเสือ	บางลูกเสือ	องครักษ์
181 อัมพวัน	ปากคลองวัด	บางอ้อ	บ้านนา
182 อาริราษฎร์	วัดอาริราษฎร์	ศิระกระบือ	องครักษ์
183 อัมภาศิริวงศ์	ปากคลอง 16	คลองใหญ่	องครักษ์
184 อินทาราม	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
185 อินประชาราม	ละว้า	ศรีกะอาง	บ้านนา
186 อุดมธานี	เทศบาลเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก
187 เอี่ยมประดิษฐ์	หนองสะแก	พรหมณี	เมืองนครนายก

ผนวก ข. ดัชนีวัดในจังหวัดนครนายกที่สำรวจ (วัดและชื่ออื่นที่รู้จัก)

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
1 กระดาน	พิบูลออก	บ้านนา	-
2 กลางคลองสามสิบ	บางปลากด	องครักษ์	-
3 กลางดอน	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก	-
4 กลางโสมภ	หนองแสง	ปากพลี	กลาง
5 ภูมิไต้ย	อาษา	บ้านนา	-
6 ภูมิการาม	ท่าทราย	เมืองนครนายก	โรงหิน, ไหมล่าง
7 กุดตะเคียน	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
8 เกาะกระชาย	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
9 เกาะกา	ท่าเรือ	ปากพลี	-
10 เกาะทอง	สาริกา	เมืองนครนายก	-
11 เกาะพิบูลศรีโสภณ	ศรีกะอาง	บ้านนา	หนองตากัง
12 เกาะโพธิ์	เกาะโพธิ์	ปากพลี	-
13 เกาะหวาย	เกาะหวาย	ปากพลี	-
14 ขุมข้าว	หนองแสง	ปากพลี	เหนือ
15 เข็มทอง	บางสมบุรณ์	องครักษ์	-
16 เขาตอก	ศรีกะอาง	บ้านนา	-
17 เขาชะโงก	พรหมณี	เมืองนครนายก	พระฉาย
18 เขาแดง	สาริกา	เมืองนครนายก	-
19 เขาทุเรียน	เขาพระ	เมืองนครนายก	หัวเขาทุเรียน
20 เขาน้อย	พรหมณี	เมืองนครนายก	-
21 เขานางบวช	สาริกา	เมืองนครนายก	-
22 เขาพระ	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
23 เขาเพิ่มศรีสว่าง	เขาเพิ่ม	บ้านนา	เขาเพิ่ม
24 เขาราชสีห์	สาริกา	เมืองนครนายก	-
25 เขาหัวนา	เขาเพิ่ม	บ้านนา	-
26 ขามโค้ง	ท่าเรือ	ปากพลี	มงคลนิมิต
27 คลองตะเคียน	เกาะหวาย	ปากพลี	-

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
28 คลองเทพโลก	บางลูกเสือ	องครักษ์	-
29 คลองโพธิ์	ดงละคร	เมืองนครนายก	-
30 คลองยี่สิบสี่	ศิระกระบือ	องครักษ์	-
31 คลองสาม	บางสมบุรณ์	องครักษ์	อนุจันทาราม
32 คลองสิบสี่	คลองใหญ่	องครักษ์	-
33 คลองใหม่	โคกกรวด	ปากพลี	-
34 คีรีวัน	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	-
35 โคกกรวด	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	-
36 โกลำดวน	พรหมณี	เมืองนครนายก	-
37 โกลสว่าง	นาหินลาด	ปากพลี	-
38 โกลสว่าง	บ้านพริก	บ้านนา	-
39 โกลสำโรง(ใหม่)	ท่าเรือ	ปากพลี	อมรราวาส
40 จันทรเรือง	บางสมบุรณ์	องครักษ์	บางเฒ่า
41 จินดาราม	เกาะโพธิ์	ปากพลี	ดงข่า
42 เจดีย์ทอง	ท่าช้าง	เมืองนครนายก	-
43 ช้าง	พิบูลออก	บ้านนา	-
44 ชำนาญรังสรรค์	สาริกา	เมืองนครนายก	กุตรังนอก
45 เชี่ยวโฮสถ	คลองใหญ่	องครักษ์	-
46 ดง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	-
47 ดงแขวน	โคกกรวด	ปากพลี	-
48 ดงละคร	ดงละคร	เมืองนครนายก	-
49 ดอนย้อย	ดอนยอ	เมืองนครนายก	คูสำเภาทอง
50 ตะเคียนทอง	หนองแสง	ปากพลี	หนองแสง
51 คำหนัก	สาริกา	เมืองนครนายก	-
52 ดุมภรณ์รังษี	สาริกา	เมืองนครนายก	กุตรังใน
53 เตยน้อย	บางสมบุรณ์	องครักษ์	-
54 ถ้ำสาริกา	สาริกา	เมืองนครนายก	ถ้ำ
55 ทวีพุทธรังสรรค์	ทรายมูล	องครักษ์	ธรรมราชบุรีบำรุง
56 ทองจรรยา	บ้านนา	บ้านนา	ปากลาด
57 ทองย้อย	บ้านนา	บ้านนา	-

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
58 ทองหลาง	ทองหลาง	บ้านนา	-
59 ทำข่อย	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก	-
60 ทางกระบือ	บ้านพร้าว	บ้านนา	ทางควาย
61 ทำชัยศรีสุทธาวาส	หินตั้ง	เมืองนครนายก	ทำชัย
62 ทำช้าง	ทำช้าง	เมืองนครนายก	ทำคเชนทร์
63 ทำซุง	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	-
64 ทำด่าน	หินตั้ง	เมืองนครนายก	-
65 ทำแดง	เกาะหวาย	ปากพลี	-
66 ทำทราย	ทองหลาง	บ้านนา	-
67 ทำทราย	ทำทราย	เมืองนครนายก	บ้านเล่า
68 ทำประดิษฐ์	ทำเรือ	ปากพลี	ทำหัง
69 ทำมะปราง	นาหินลาด	ปากพลี	-
70 ธรรมปัญญา	พรหมณี	เมืองนครนายก	-
71 นางรอง	หินตั้ง	เมืองนครนายก	-
72 นางหงษ์	ทำช้าง	เมืองนครนายก	-
73 นาบุญ	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	นามอญ
74 นาหินลาด	นาหินลาด	ปากพลี	-
75 เนินสะท้อน	โคกกรวด	ปากพลี	-
76 เนินสะอาด	เขาเพิ่ม	บ้านนา	บ้านไร่
77 เนินหินแร่	หนองแสง	ปากพลี	-
78 บางปริง	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก	-
79 บางหอย	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก	-
80 บางอ้อใน	บางอ้อ	บ้านนา	-
81 บ้านขาม	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
82 บ้านคลองสามสิบ	ทองหลาง	บ้านนา	-
83 บ้านดง	สาริกา	เมืองนครนายก	-
84 บ้านบุง	สาริกา	เมืองนครนายก	-
85 บ้านพร้าว	บ้านพร้าว	บ้านนา	-
86 บ้านพริก	บ้านพริก	บ้านนา	-
87 บ้านใหม่	สาริกา	เมืองนครนายก	-

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
88 บุ่งกระเบา	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก	-
89 บุ่งเข้สุขาราม	หินตั้ง	เมืองนครนายก	บุ่งเข้
90 บุญญเขต	บางลูกเสือ	องครักษ์	บางนางเล็ก,บางกระจิก
91 บุญนาครักขิตาราม	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	ต้า
92 บุญย่อง	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
93 บุญหัวแหวน	ศรีกะอาง	บ้านนา	-
94 เบญจภาส	ปากพลี	ปากพลี	วงพาด
95 โบสถ์การ้อง	ท่าช้าง	เมืองนครนายก	-
96 โบสถ์เจริญธรรม	ทองหลาง	บ้านนา	โบสถ์
97 ปทุมวงษาวาส	เกาะหวาย	ปากพลี	บ้านใหม่
98 ประชานิมิต	บ้านพร้าว	บ้านนา	หนองบัวตาโต้
99 ประสิทธิ์เวช	บางปลากด	องครักษ์	เก่า, บางปลากด
100 ปากคลองพระอาจารย์	บางสมบุรณ์	องครักษ์	ปากคลอง
101 ป่าชะ	ป่าชะ	บ้านนา	-
102 ผังคลอง	ปากพลี	ปากพลี	อิมคลอง
103 พรหมเพชร	โลกกรวด	ปากพลี	-
104 พรหมมหาจุฬามณี	ดอนยอ	เมืองนครนายก	ชวดบัว
105 พระโต	อาษา	บ้านนา	-
106 พราหมณี	สาริกา	เมืองนครนายก	-
107 พลอยกระจำศรี	บางสมบุรณ์	องครักษ์	ปากคลองหก
108 พิกุลแก้ว	พิกุลอ้อก	บ้านนา	-
109 โพธิ์แก้วเบญจธาราม	บ้านพริก	บ้านนา	หนองตะลุ่มพุก
110 โพธิ์งาม	สาริกา	เมืองนครนายก	โพนงาม
111 โพธิ์ทอง	หนองแสง	ปากพลี	หนองหัวลิงนอก
112 โพธิ์แทน	โพธิ์แทน	องครักษ์	โพธิ์
113 โพธิ์ไทร	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก	-
114 โพธิ์นายก	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	ท้ายเมือง
115 โพธิ์ปากพลี	ปากพลี	ปากพลี	-
116 โพธิ์ศรี	หนองแสง	ปากพลี	ใต้
117 มงคลถาวร	ท่าทราย	เมืองนครนายก	ใหม่บน

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
118 มณีวงษ์	ดงละคร	เมืองนครนายก	หนองกะพ้อ
119 ไม้รวก	บ้านนา	บ้านนา	-
120 โยธีราษฎร์ศรัทธาราม	พรหมณี	เมืองนครนายก	คลองสะท้อน
121 รั้งษ์โลกณ	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	หอมแฝก
122 รามคะเคียน	ศรีกะอาง	บ้านนา	หลวงตาโชน
123 ราษฎร์ประดิษฐ์	ศิระกระบือ	องครักษ์	ปลายคลองยี่สิบสอง
124 ราษฎร์ศรัทธาราม	ชุมพล	องครักษ์	ปากคลอง22, มอญ
125 ละว้า	บ้านพร้าว	บ้านนา	คลองละว้า
126 ลำบัวลอย	ท่าเรือ	ปากพลี	-
127 เลขธรรมกิตติ์	บางอ้อ	บ้านนา	บางอ้อนอก
128 เลาคา	โคกกรวด	ปากพลี	-
129 วัจนระโอม	ท่าช้าง	เมืองนครนายก	กำแพง
130 วังดอกไม้	สาริกา	เมืองนครนายก	-
131 วังตุม	เขาพระ	เมืองนครนายก	-
132 วังไทร	บ้านใหญ่	เมืองนครนายก	-
133 วังบัว	พิบูลย์	บ้านนา	-
134 วังปลาจืด	พรหมณี	เมืองนครนายก	-
135 วังยายฉิม	หินตั้ง	เมืองนครนายก	วังยี่ฉิม, สาริการาม
136 วังรี	เขาพระ	เมืองนครนายก	วังทิพย์พันธาราม
137 วิหารขาวเจติยาราม	อาษา	บ้านนา	วิหารขาว, นอก
138 ศรีจุฬา	ศรีจุฬา	เมืองนครนายก	ศรีจุฬา
139 ศรีนาวา	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	สินธุ์นาวา
140 ศรีมงคล	หนองแสง	ปากพลี	คลองคล้า
141 ศรีเมือง	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	หัวเมือง
142 ศรีสุวรรณ	บ้านพริก	บ้านนา	-
143 สบกเขี้ยว	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	สบกเขี้ยว
144 สมบูรณ์สามัคคี	เขาพระ	เมืองนครนายก	หินดาษ
145 สัมปอ	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	-
146 สมอบุญคง	บ้านนา	บ้านนา	-
147 สวนหงษ์	สาริกา	เมืองนครนายก	สวนหงษ์ประชามงคล

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
148 สว่างอารมณ์	องครักษ์	องครักษ์	ศิระกระบือ, หัวควาย
149 สะแกชิง	เกาะโพธิ์	ปากพลี	เจริญธัญญาหาร
150 สะพาน	อาษา	บ้านนา	ไม้ขวาง
151 สันตยาราม	พรหมณี	เมืองนครนายก	หนองแสนตอ
152 สันติธรรมราษฎร์บำรุง	บางปลากด	องครักษ์	คต , สามัคคีธรรม
153 สันติพัฒนาราม	ดงละคร	เมืองนครนายก	ใหม่คลองมะดัน
154 สีนวนประชาราม	เขาเพิ่ม	บ้านนา	เขาไม้ไผ่
155 สุตธรรมาราม	พรหมณี	เมืองนครนายก	ใหม่บุอินทะนิล
156 สุนทรพิชิตาราม	พระอาจารย์	องครักษ์	บึงพระอาจารย์
157 สุวรรณ	สาริกา	เมืองนครนายก	ทอง, คลองปลาดุก
158 สุวรรณศิริ	ดงละคร	เมืองนครนายก	หนองหมู
159 โสภาประชาสรรค์	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	เกาะเรียง
160 หนองคันจาม	บ้านพริก	บ้านนา	-
161 หนองเคี่ยม	ป่าชะ	บ้านนา	-
162 หนองจิก	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	-
163 หนองเตย	พรหมณี	เมืองนครนายก	-
164 หนองทองทราย	ดงละคร	เมืองนครนายก	-
165 หนองบัวซอน	ปากพลี	ปากพลี	-
166 หนองโพธิ์	ศรีนาวา	เมืองนครนายก	-
167 หนองแฟบ	ศรีกะอาง	บ้านนา	ราษฎร์ประชาบำรุง
168 หนองรี	บ้านพร้า	บ้านนา	-
169 หนองสองห้อง	โคกกรวด	ปากพลี	บ้านโนน
170 หนองหัวลิงใน	หนองแสง	ปากพลี	หนองอาร์
171 หัวไร่	เกาะโพธิ์	ปากพลี	-
172 หุบเมย	หินตั้ง	เมืองนครนายก	-
173 แหยมไม้ย้อย	พิบูลออก	บ้านนา	-
174 ไหญ่หักขินาราม	เขตกบด	เมืองนครนายก	ไหญ่ลาว
175 ไหญ่โพธาราม	ท่าทราย	เมืองนครนายก	กลาง
176 ไหญ่ป่าเพ็ญผล	ดงละคร	เมืองนครนายก	ท่าควายแห
177 ไหญ่พงษ์โสภณ	บางลูกเสือ	องครักษ์	คลองสอง

ชื่อวัด	ตำบล	อำเภอ	ชื่ออื่นที่รู้จัก
178 องค์กัมภีรธรรมปัญญาราม	ศีระกระเบื้อง	องค์รักษ์	องค์รักษ์
179 อรุณฉายาราม	บางปลากด	องค์รักษ์	ใหม่
180 อรุณรังษี	บางลูกเสือ	องค์รักษ์	บางลูกเสือ
181 อัมพวัน	บางอ้อ	บ้านนา	กุฎีเดี่ยว
182 อาริราษฎร์	ศีระกระเบื้อง	องค์รักษ์	คลองขี้สับสาม
183 อัมภาศิริวงศ์	คลองใหญ่	องค์รักษ์	-
184 อินทาราม	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	-
185 อินประชาราม	ศรีกะอาง	บ้านนา	ตาอิน
186 อุดมธานี	เขตเทศบาล	เมืองนครนายก	ใหม่
187 เอี่ยมประดิษฐ์	พรหมณี	เมืองนครนายก	ป่าสน

ผนวก ค. สำนักสงฆ์และที่พักสงฆ์ในจังหวัดนครนายก
(บัญชีรายชื่อฉบับเจ้าคณะจังหวัด)

1.สำนักสงฆ์ทำอิฐ	ตำบลดงละคร	อำเภอเมืองนครนายก
2.ที่พักสงฆ์เขาน้อยฯ	ตำบลสาริกา	อำเภอเมืองนครนายก
3.ที่พักสงฆ์เขาส่องกล้องฯ	ตำบลเขาเพิ่ม	อำเภอบ้านนา
4.ที่พักสงฆ์แสงจันทร์ฯ	ตำบลเขาเพิ่ม	อำเภอบ้านนา
5.ที่พักสงฆ์โปร่งไผ่จันทร์ขี้	ตำบลเขาเพิ่ม	อำเภอบ้านนา
6.ที่พักสงฆ์ทิวลาวยางขาวาราม	ตำบลเขาเพิ่ม	อำเภอบ้านนา
7.ที่พักสงฆ์นิมิตใหม่ฯ	ตำบลพิบูลย์นอก	อำเภอบ้านนา
8.ที่พักสงฆ์คลองสามสิบเอ็ดฯ	ตำบลบ้านพรึก	อำเภอบ้านนา
9.ที่พักสงฆ์เจริญสุขศรีธารธรรม	ตำบลบ้านพรึก	อำเภอบ้านนา
10.ที่พักสงฆ์เอกฉัตรฯ	ตำบลบ้านพรึก	อำเภอบ้านนา
11.ที่พักสงฆ์เขาสามหลั่น	ตำบลบ้านพรึก	อำเภอบ้านนา
12.ที่พักสงฆ์โคกสำโรงสามัคคีธรรม	ตำบลท่าเรือ	อำเภอปากพลี
13.ที่พักสงฆ์โคกพระฯ	ตำบลนาหินลาด	อำเภอปากพลี
14.ที่พักสงฆ์ปฎิรูปคลองหนึ่ง	ตำบลศิระกระบือ	อำเภอองครักษ์

**ผนวก ง. โบราณสถานในจังหวัดนครนายกที่ได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน
(ประกาศในราชกิจจานุเบกษา) ข้อมูลเมื่อ 21 มีนาคม 2545**

1. ดงละคร ต.ดงละคร อ.เมืองนครนายก
เล่ม 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ.2478
2. วัดใหญ่ทักษิณาราม ต.บ้านใหญ่ อ.เมืองนครนายก.
เล่ม 115 ตอนพิเศษ 38 ง. วันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ.2541
(ขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน)
3. วัดอัมพวัน ต.บางอ้อ อ.บ้านนา
เล่ม 115 ตอนพิเศษ 38 ง. วันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ.2541
(ขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน)
4. วัดท่าช้าง ต.ท่าช้าง อ.เมืองนครนายก
เล่ม 117 ตอนพิเศษ 103 ง. วันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ.2543
(ขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน)
5. โบราณสถานวัดทองย้อย ต.บ้านนา อ.บ้านนา
เล่ม 118 ตอนพิเศษ 124 ง. วันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ.2544
(ขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน)

ข้อมูล : ฝ่ายทะเบียนโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และช่างอนุรักษ์
ส่วนอำนวยการ สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร

ผนวก จ. รายนามผู้ให้ข้อมูลในพื้นที่สำรวจ

ผู้ให้ข้อมูลในอำเภอบ้านนา

พระครูกวย วิจิตโต	เจ้าอาวาสวัดกระดาน หมู่ 1 ตำบลพิบูลนอก
พระครูวัชรภัทราภรณ์	เจ้าอาวาสวัดช้าง หมู่ 7 ตำบลบ้านนา
พระครูธีรธรรมวิจิตร	เจ้าอาวาสวัดพระโต หมู่ 1 ตำบลอาษา
พระครูใบฎีกาสมบุญ ปญญาวุฑโฒ	เจ้าอาวาสวัดหนองเคี่ยม หมู่ 1 ตำบลป่าชะ
พระครูประกาศธรรมกิจ	เจ้าอาวาสวัดทองหลาง หมู่ 2 ตำบลทองหลาง
พระครูประเสริฐ อภิญาโณ	เจ้าอาวาสวัดสะพาน หมู่ 3 ตำบลอาษา
พระครูปลัดนิเวส วัชรญาณ	เจ้าอาวาสวัดอินประชาราม หมู่ 2 ตำบลศรีกะอาง
พระครูวรปัญญากร	เจ้าอาวาสวัดวังบัว หมู่ 11 ตำบลพิบูลนอก
พระครูวิจิตรธรรมโสภณ	เจ้าอาวาสวัดแหลมไผ่ย้อย หมู่ 10 ตำบลพิบูลนอก
พระครูสังฆรักษ์ (เพชร ธมฺมธโร)	เจ้าอาวาสวัดบ้านพร้าว หมู่ 9 ตำบลบ้านพร้าว
พระครูโสภณศาสนกิจ	เจ้าอาวาสวัดป่าชะ หมู่ 3 ตำบลป่าชะ
พระปลัดชุงเฮง อาจารย์สมบุญโน	เจ้าอาวาสวัดทองย้อย หมู่ 2 ตำบลบ้านนา
พระภิกษุคำพันธ์ เดชพล	วัดเขาหัวนา หมู่ 9 ตำบลเขาเพิ่ม
พระภิกษุจัน เดชบุญโย	วัดวิหารขาวเจติยาราม หมู่ 1 ตำบลอาษา
พระภิกษุชวน วชิโร	วัดท่าทราย หมู่ 3 ตำบลทองหลาง
พระภิกษุบุญช่วย อภินันโท	วัดแหลมไผ่ย้อย หมู่ 10 ตำบลพิบูลนอก
พระภิกษุบุญลือ ขนดีโก	วัดเกาะพิบูลศรีโสภณ หมู่ 6 ตำบลศรีกะอาง
พระภิกษุศักดิ์ชัย จันทบุญโย	วัดหนองรี หมู่ 1 ตำบลบ้านพร้าว
พระภิกษุสงคราม โชติบุญโย	วัดเนินสะอาด หมู่ 16 ตำบลเขาเพิ่ม
พระภิกษุสมนึก วายาโม	รักษาการเจ้าอาวาสวัดหนองแฟบ หมู่ 7 ตำบลศรีกะอาง
พระภิกษุสมศักดิ์ ธนบุญโย	วัดหนองรี หมู่ 1 ตำบลบ้านพร้าว
พระภิกษุอ้อม กัลยาโน	วัดวิหารขาวเจติยาราม หมู่ 1 ตำบลอาษา
พระภิกษุอุดม ฐานวโร	วัดละว้า หมู่ 1 ตำบลศรีกะอาง
พระสมห์ไพศาล ฐานวโร	วัดอัมพวัน หมู่ 8 ตำบลบางอ้อ
พระอธิการจัน จารุขโม	เจ้าอาวาสวัดสินวนประชาราม หมู่ 7 ตำบลเขาเพิ่ม
พระอธิการเจสียว ปญญาสุโข	เจ้าอาวาสวัดประธานนิมิต หมู่ 2 ตำบลบ้านพร้าว
พระอธิการชื่น อนุภโร	เจ้าอาวาส วัดโบสถ์เจริญธรรม หมู่ 4 ตำบลทองหลาง
พระอธิการประยูร โยคกเขโม	เจ้าอาวาสวัดพิบูลแก้ว หมู่ 1 ตำบลพิบูลนอก
พระอธิการประเสริฐ ฐิตบุญโย	เจ้าอาวาสวัดทองจรรยา หมู่ 8 ตำบลบ้านนา
พระอธิการสนทยา สิริขโม	เจ้าอาวาสวัดบ้านคลองสามสิบ หมู่ 6 ตำบลทองหลาง
พระอธิการสิน อาจารย์สมบุญโน	เจ้าอาวาสวัดโพธิ์แก้วเบญจธาราม หมู่ 9 ตำบลบ้านพริก
พระอธิการสมบุญ สมนุกโก	เจ้าอาวาสวัดรางตะเคียน หมู่ 4 ตำบลศรีกะอาง

พระอธิการสัมพันธ์ ปกสุโล
พระอธิการสุวรรณ สุคารโว
พระอธิการเหี้ยว ชินทตฺโต

รักษาการเจ้าอาวาสวัดบ้านพริก หมู่ 4 ตำบลบ้านพริก
เจ้าอาวาสวัดเขาเพิ่มศรีสว่าง หมู่ 1 ตำบลเขาเพิ่ม
เจ้าอาวาสวัดโคกสว่าง หมู่ 7 ตำบลบ้านพริก

นายโฉมนาม ฟุ้งทอง

4/1 หมู่ 9 ตำบลบ้านนา

นายเชื้อ จุลทรัพย์

8 หมู่ 1 ตำบลบ้านพริก

นายณรงค์ จันทอม

49 หมู่ 7 ตำบลศรีกะอาง

นายบุญชู มหาทรัพย์

15 หมู่ 5 ตำบลบางอ้อ

นายบุญชู ระจับทุกษ์

1 หมู่ 14 ตำบลบางอ้อ

นายประยูร ศรีม่วง

14 หมู่ 2 ตำบลบ้านพร้าว

นายปรุ่ง บุญรำพรรณ

39 หมู่ 9 ตำบลบางอ้อ

นายมนตรี ชัยภูมิ

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 ตำบลเขาเพิ่ม

นายสมชาติ ถิ่อมั่น

11 หมู่ 11 ตำบลบ้านพร้าว

นายเสงี่ยม ประเสริฐศิลป์

37/1 หมู่ 8 ตำบลอาษา

นายสำรอง แก้วกลาง

142 หมู่ 6 ตำบลบ้านพริก

นายหอม เดชะกุล

3 หมู่ 2 ตำบลบ้านพริก

นายฮวด คิวลีย์

103 หมู่ 1 ตำบลบ้านพริก

ผู้ให้ข้อมูลวัดในอำเภอปากพลี

พระครูโกศลวัชรกิจ

เจ้าอาวาสวัดเขมโล้ง หมู่ 3 ตำบลท่าเรือ

พระครูบุญเลิศ ฐมฺสโร

เจ้าอาวาสวัดหนองสองห้อง หมู่ 2 ตำบลโคกกรวด

พระครูประภัสร์ ธมฺมธาดา

เจ้าอาวาสวัดโคกสว่าง หมู่ 2 ตำบลนาหินลาด

พระครูบุญญากรวิวัฒน์

เจ้าอาวาสวัดเสาคา หมู่ 4 ตำบลโคกกรวด

พระครูวิจิตรสันติคุณ

เจ้าอาวาสวัดโพธิ์ทอง หมู่ 7 ตำบลหนองแสง

พระครูวิริยบุญโยค

เจ้าอาวาสวัดฝั่งคลอง หมู่ 4 ตำบลปากพลี

พระครูสุทธิธรรมนันท์

เจ้าอาวาสวัดศรีมงคล หมู่ 2 ตำบลหนองแสง

พระครูสุนทรวิสุทธิ

เจ้าอาวาสวัดสบกเขี้ยว หมู่ 2 ตำบลเกาะหวาย

พระครูอุดมศีลวัตร

เจ้าอาวาสวัดหนองหัวลิงโน หมู่ 3 ตำบลหนองแสง

พระภิกษุภนิก ฐมฺมิโก

วัดตะเคียนทอง หมู่ 5 ตำบลหนองแสง

พระภิกษุเชิง โอภาโส

วัดเกาะโพธิ์ หมู่ 2 ตำบลเกาะโพธิ์

พระภิกษุบัน สุจิตโต

วัดโพธิ์ศรี หมู่ 2 ตำบลหนองแสง

พระภิกษุเพชร ฐานิโย

วัดกลางโสภา หมู่ 4 ตำบลหนองแสง

พระภิกษุสมศักดิ์ สิริบุญโญ

วัดเนินหินแร่ หมู่ 4 ตำบลหนองแสง

พระภิกษุสวຍ ขนฺติสโร

วัดกลางโสภา หมู่ 4 ตำบลหนองแสง

พระอธิการคำภา กลยาโน

เจ้าอาวาสวัดสะแกชิง หมู่ 3 ตำบลเกาะโพธิ์

พระอธิการเฉลิม สิริวัฒน
พระอธิการน้อม กิตติวิชโร
พระอธิการบุญ ทิปโก
พระอธิการเสน่ห์ ขยวงโส
พระอธิการไพล สุขมาโน

เจ้าอาวาสวัดเกาะหวาย หมู่1 ตำบลเกาะหวาย
เจ้าอาวาสวัดเบญจภาค หมู่1 ตำบลปากพลี
เจ้าอาวาสวัดคลองตะเคียน หมู่2 ตำบลเกาะหวาย
เจ้าอาวาสวัดห้วยโรง หมู่ 1 ตำบลเกาะโพธิ์
เจ้าอาวาสวัดท่ามะปราง หมู่6 ตำบลนาหินลาด

นายชาลิต ผลดี
ร.ต.นิคม ทางธรรม
นายเนตร ช่อนกลิ่น
นายบุญรอด คงคา
นายประสงค์ หาญวิสัย
นายเปล่ง ปากพลีนอก
นายยง อาษาทา
นายเรียง จันนา
นายลอย ณรงค์นอก
นายศรี หาญวิสัย
นายสนอง ขุนศรี
นายสมาน แสงส่ง
แม่ชีส้มจิ้น ภู่วัสดี
นายสงว เทียนงาม
นายหลั่น จอกเงิน

26/1 หมู่1 ตำบลโคกกรวด (ผู้ใหญ่บ้าน)
11 หมู่1 ตำบลโคกกรวด
223 หมู่5 ตำบลนาหินลาด
32 หมู่6 ตำบลท่าเรือ
80 หมู่5 ตำบลนาหินลาด
33 หมู่6 ตำบลปากพลี
58 หมู่3 ตำบลโคกกรวด
37 หมู่ 4 ตำบลเกาะหวาย
39 หมู่5 ตำบลโคกกรวด
34 หมู่5 ตำบลนาหินลาด
270 หมู่7 ตำบลปากพลี
128 หมู่2 ตำบลท่าเรือ
วัดท่าประดิษฐ์ หมู่8 ตำบลท่าเรือ
22 หมู่4 ตำบลเกาะโพธิ์
16 หมู่3 ตำบลโคกกรวด

ผู้ให้ข้อมูลวัดในอำเภอเมืองนครนายก

พระครูกิตติภัทราภิรม
พระครูเกษมธรรมสุนทร
พระครูขมาจารคุณ
พระครูขันติธรรมธำ
พระครูศีรีวันนกุล
พระครูคำ กันตสีโล
พระครูเทวธรรมสุนทร
พระครูนายกบุราภิรักษ์
พระครูนิโครธโพธิคุณ
พระครูปลัดเจือ กิจจโร
พระครูปลัดสงบ จิตตโสโม

เจ้าอาวาสวัดสวนหงษ์ ตำบลสาริกา
เจ้าอาวาสวัดมณีวงษ์ หมู่ 2 ตำบลดงละคร
เจ้าอาวาสวัดวังกระโจม (เขตเทศบาล) ตำบลท่าช้าง
เจ้าอาวาสวัดสุวรรณ ตำบลสาริกา
เจ้าอาวาสวัดคีรีวัน หมู่ 1 ตำบลศรีนาวา
เจ้าอาวาสวัดบ้านใหม่ ตำบลสาริกา
เจ้าอาวาสวัดหนองเตย หมู่ 6 ตำบลพรหมณี
เจ้าอาวาสวัดหนองโพธิ์ หมู่ 3 ตำบลศรีนาวา
เจ้าอาวาสวัดโพธิ์ไทร ตำบลบ้านใหญ่
เจ้าอาวาสวัดถ้ำสาริกา หมู่ 3 ตำบลสาริกา
เจ้าอาวาสวัดท่าช้าง หมู่ 7 ตำบลท่าช้าง

พระครูประสาทสิริคุณ
 พระครูปลัดปัญญาวัฒน์
 พระครูมงคลวรการ
 พระครูมานิตสมณคุณ
 พระครูวิจิตสังฆการ
 พระครูวินัยธรชอบ ชาตุวีโร
 พระครูวิบูลเขมกิจ
 พระครูสมุห์ชะโอต โอภาโส
 พระครูสมุห์บุญเรือง สิริบุญญ
 พระครูสมุห์เล็ก อุทิสโส
 พระครูสันติธรรมภาวิรักษ์
 พระครูสิริวัฒนคุณ
 พระครูโสภณธรรมสังวร
 พระครูโสภณพรหมคุณ
 พระครูสุมงคลพัฒนกิจ
 พระครูโอภาสญาณคุณ
 พระครูสังฆรักษ์ประเชิญ
 พระธรรมธรรมาโนช โชติวีโร
 พระใบฎีกาสมหมาย วีระธมโม
 พระภิกษุกระจำนง ทิปปโก
 พระภิกษุณอ้อน ฐิตปัญญ
 พระภิกษุชราวุฒิ สงวณโช
 พระภิกษุทองใบ กิตติธมโม
 พระภิกษุบุญญัตติ มติทธิโก
 พระภิกษุบุญช่วย สีสโชโต
 พระภิกษุประดิษฐ์ มงคลโส
 พระภิกษุประทวน จาครโต
 พระภิกษุเปื้อง สจฺจวโร
 พระภิกษุปล้อง โอภาโส
 พระภิกษุพนธ์ จารุธมโม
 พระภิกษุไพบูลย์ จันทสโร
 พระภิกษุวรรณรัตน์ ปากาโร
 พระภิกษุวันชัย จิตติสนโน
 พระภิกษุศรีล ปภสฺสโร
 พระภิกษุสงวน ทิริธมโม
 พระภิกษุสมเกียรติ จิตตปัญญ
 พระภิกษุสุรพล วิสุทฺธสีโล

เจ้าอาวาสวัดสัมป๋อย ตำบลวังกระโจม
 เจ้าอาวาสวัดหนองทองทราย หมู่ 6 ตำบลดงละคร
 เจ้าอาวาสวัดมงคลถาวร หมู่ 3 ตำบลท่าทราย
 เจ้าอาวาสวัดสมบุญสามัคคี หมู่ 10 ตำบลเขาพระ
 เจ้าอาวาสวัดโยธีราษฎร์ศรัทธาราม หมู่ 4 ตำบลพรหมณี
 เจ้าอาวาสวัดโบสถ์การ้อง หมู่ 11 ตำบลท่าช้าง
 เจ้าอาวาสวัดวังคอกไม้ ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดบุหยัง หมู่ 7 ตำบลเขาพระ
 เจ้าอาวาสวัดท่าทราย หมู่ 3 ตำบลท่าทราย
 เจ้าอาวาสวัดคลองโพธิ์ หมู่ 7 ตำบลดงละคร
 เจ้าอาวาสวัดอินทาราม ตำบลวังกระโจม
 เจ้าอาวาสวัดศรีเมือง ตำบลนครนายก
 เจ้าอาวาสวัดบึงเข้สุธาราม หมู่ 7 ตำบลหินตั้ง
 เจ้าอาวาสวัดพรหมณี หมู่ 5 ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดบางหอย หมู่ 3 ตำบลศรีจุฬา
 เจ้าอาวาสวัดใหญ่ทักษิณาราม ตำบลบ้านใหญ่
 เจ้าอาวาสวัดเขาทุเรียน หมู่ 5 ตำบลเขาพระ
 รองเจ้าอาวาสวัดดง ตำบลบ้านใหญ่
 เจ้าอาวาสวัดหนองจิก หมู่ 5 ตำบลศรีนาวา
 วัดวัดใหม่บำเพ็ญผล หมู่ 8 ตำบลดงละคร
 วัดสุวรรณคีรี หมู่ 3 ตำบลดงละคร
 วัดหุบเมย หมู่ 5 ตำบลหินตั้ง
 วัดดงละคร หมู่ 4 ตำบลดงละคร
 วัดอินทาราม ตำบลวังกระโจม
 วัดนาบุญ หมู่ 3 ตำบลศรีนาวา
 วัดนาบุญ หมู่ 3 ตำบลศรีนาวา
 ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบ้านขาม หมู่ 7 ตำบลเขาพระ
 วัดเขาน้อย หมู่ 2 ตำบลพรหมณี
 รองเจ้าอาวาสวัดบ้านดง ตำบลสาริกา
 รองเจ้าอาวาสวัดเขานางบวช ตำบลสาริกา
 วัดบึงกระเบา หมู่ 5 ตำบลบ้านใหญ่
 วัดกุฎิการาม หมู่ 6 ตำบลท่าทราย
 วัดกุฎิการาม หมู่ 6 ตำบลท่าทราย
 วัดท่าด่าน หมู่ 2 ตำบลหินตั้ง
 วัดท่าซุง หมู่ 8 ตำบลศรีนาวา
 วัดสุวรรณคีรี หมู่ 3 ตำบลดงละคร
 วัดบ้านวังรี หมู่ 2 ตำบลเขาพระ

พระภิกษุแสน สุขวณฺโณ
 พระภิกษุอาวด ปสนฺโน
 พระวินัยธรรทวิ อาชณฺญ
 พระสมุห์โชคชัย กิตฺติคุณ
 พระสมุห์ประมวล สุกวโร
 พระอธิการจุมรี วรปญฺโญ
 พระอธิการจำปี อนุทโท
 พระอธิการถ่อน สุกทาธิโก
 พระอธิการบุญชู อาสโภ
 พระอธิการบุญเลิศ อาจิณฺณธมฺโม
 พระอธิการมงคล ปญฺญาคโม
 พระอธิการวิน นียสฺสีโน
 พระอธิการสายันต์ สุวณฺโณ
 พระอธิการสมชาย ปภากร
 พระอธิการสมนึก จินฺตามโย
 พระอธิการสว่าง อคฺคกโร
 พระอธิการหาญ สิริปญฺโญ

นายชวลิต ตรีสนิม
 นายชวน ฮวดประดิษฐ์
 นายชิต สิทธิรส
 นายดัสกร ทวีแสง
 นายทา สี่มา
 นายชนภณ พันทอง
 นายนวม แก้ววิเศษ
 นายบัว ธรรมดิษฐ์
 นายบุญ ปรีเปรม
 นายบุญจันทร์ สาครี
 นายบุญชู เคนทะ
 นายบุญช่วย นาวงษ์
 นายบุญชิต พูลเงิน
 นายประพันธ์ สมบุญ
 นายประสงค์ แดงจันทร์
 นายประเสริฐ เล้าฮ้อ
 จ.ส.อ.ประเสริฐ สดสมศรี
 นายปรีชา จันทอนธิมุก
 นายมนตรี ศรีมงคล

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดคอนยอก หมู่ 3 ตำบลคอนยอก
 วัดสันติวัฒนาราม หมู่ 5 ตำบลดงละคร
 เจ้าอาวาสวัดบุญนาครักขิตาราม ตำบลนครนายก
 ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดโพธิ์นายก ตำบลวังกระโจม
 เจ้าอาวาสวัดดุมภกรณรังษี หมู่ 4 ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดโคกกรวด หมู่ 7 ตำบลศรีนาวา
 เจ้าอาวาสวัดเขาราชสีห์ หมู่ 3 ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดบ้านวังรี หมู่ 2 ตำบลเขาพระ
 เจ้าอาวาสวัดชำนานวรรังสรรค์ หมู่ 4 ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดนางทรงษ์ หมู่ 12 ตำบลท่าช้าง
 เจ้าอาวาสวัดวัดใหม่ป่าเพ็ญผล หมู่ 8 ตำบลดงละคร
 เจ้าอาวาสวัดบ้านม่วง หมู่ 8 ตำบลสาริกา
 เจ้าอาวาสวัดธรรมปัญญา หมู่ 7 ตำบลพรหมณี
 เจ้าอาวาสวัดท่าซุง หมู่ 8 ตำบลศรีนาวา
 เจ้าอาวาสวัดกลางดอน หมู่ 5 ตำบลศรีจุฬา
 เจ้าอาวาสวัดวังยายฉิม หมู่ 6 ตำบลหินตั้ง
 เจ้าอาวาสวัดท่าชัยศรีสุทธาราส หมู่ 9 ตำบลหินตั้ง

40 หมู่ 9 ตำบลสาริกา
 16 หมู่ 9 ตำบลศรีจุฬา
 63/2 หมู่ 15 ตำบลพรหมณี
 วัดเขาทุเรียน หมู่ 5 ตำบลเขาพระ
 63/1 หมู่ 5 ตำบลหินตั้ง
 166 หมู่ 2 ตำบลศรีนาวา
 16 หมู่ 1 ตำบลบ้านใหญ่
 105 หมู่ 8 ตำบลท่าช้าง
 33 หมู่ 4 ตำบลท่าทราย
 21/1 หมู่ 6 ตำบลเขาพระ
 34 หมู่ 7 ตำบลศรีนาวา
 70 หมู่ 7 ตำบลศรีจุฬา
 75/1 หมู่ 3 ตำบลสาริกา
 49 หมู่ 2 ตำบลศรีจุฬา
 51 หมู่ 5 ตำบลพรหมณี
 176/1 หมู่ 2 ตำบลศรีนาวา
 7/1 หมู่ 3 ตำบลหินตั้ง
 213 หมู่ 2 ตำบลศรีนาวา
 2 หมู่ 2 ตำบลท่าทราย

นายแมน สมเสงี่ยม	32/1 หมู่ 5 ตำบลหินตั้ง
นายวิษณุ พลาหาญ	76 หมู่ 10 ตำบลสาริกา
จ.ส.อ.สมคิด เจริญวัฒน์	79 หมู่ 2 ตำบลศรีนาวา
นายสมจิต มั่งคั่ง	4 หมู่ 6 ต.เขาพระ อ.เมืองนครนายก ตำบลเขาพระ
นายสมจิต แทวรอด	19/3 หมู่ 6 ตำบลเขาพระ
นายสมชาย อ่างทอง 26	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 9 ตำบลหินตั้ง
จ.ส.อ.สมศักดิ์ ยางพฤกษ์	แผนกขนส่ง โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า ตำบลพรหมณี
นายสมหมาย พูลมงคล	2 หมู่ 5 ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 5 ตำบลหินตั้ง
นายโสภี จารยดี	55 หมู่ 12 ตำบลพรหมณี
นายโสภี ศรีทอง	77 หมู่ 9 ตำบลพรหมณี
นายเสริม ลาประเสริฐ	57 หมู่ 5 ตำบลศรีจุฬา
นายสวัสดิ์ เนติ	28 หมู่ 5 ตำบลดอนยาย
นายสุวรรณ พันทอง	158 หมู่ 3 ตำบลพรหมณี
ร.ต.สำรวย พรหมา	61/2 หมู่ 6 ตำบลศรีนาวา
นายหาญณรงค์ สิมมา	6/1 หมู่ 5 ตำบลหินตั้ง

ผู้ให้ข้อมูลวัดในอำเภอองครักษ์

พระครูคุณสารโสภิต	เจ้าอาวาสวัดสุนทรพิชิตาราม หมู่ 10 ตำบลพระอาจารย์
พระครูทวีวัฒน์รังสรรค์	เจ้าอาวาสวัดทวีพลรังสรรค์ หมู่ 6 ตำบลทรายมูล
พระครูวินัยธรวิฑูรย์	เจ้าอาวาสวัดราษฎร์ศรัทธาธรรม หมู่ 2 ตำบลชุมพล
พระครูวิมุตยาภรณ์	เจ้าอาวาสวัดโพธิ์แทน หมู่ 4 ตำบลโพธิ์แทน
พระครูศาสนธรรมโกศล	เจ้าอาวาสวัดเขี้ยวโอสถ หมู่ 9 ตำบลคลองใหญ่
พระครูสะอาด ปิยปุตโต	รองเจ้าอาวาสวัดประสิทธิเวช หมู่ 10 ตำบลบางปลากรด
พระครูสถิตวิสุทธิคุณ	เจ้าอาวาสวัดราษฎร์ประดิษฐ์ หมู่ 2 ตำบลศิระกระบือ
พระครูโสภิตบัณฑิตคุณ	เจ้าอาวาสวัดพลอยกระจ่างศรี หมู่ 11 ตำบลบางสมบุรณ์
พระใบฎีกาฟู ดิสรโณ	เจ้าอาวาสวัดสันติธรรมราษฎร์บำรุง หมู่ 11 ตำบลบางปลากรด
พระปลัดสง่า สุวณฺโณ	เจ้าอาวาสวัดสว่างอารมณ์ หมู่ 5 ตำบลองครักษ์
พระภิกษุเจริญ จนฺทขโม	วัดคลองสาม หมู่ 5 ตำบลบางสมบุรณ์
พระภิกษุประทวน สุจินธโม	วัดเข้มทอง หมู่ 10 ตำบลบางสมบุรณ์
พระภิกษุสน สิลโฆโต	รองเจ้าอาวาสวัดองครักษ์ธรรมปัญญาราม หมู่ 1 ตำบลศิระกระบือ
พระภิกษุสมพงศ์ กนฺตธมโม	วัดอรุณฉายาราม หมู่ 7 ตำบลบางปลากรด
พระภิกษุสวัสดิ์ ถาวโร	รองเจ้าอาวาสวัดอรุณรังษี หมู่ 7 ตำบลบางลูกเสือ
พระภิกษุเสงี่ยม สวฺวโร	วัดบุญเขต หมู่ 1 ตำบลบางลูกเสือ
พระภิกษุอภิสิทธิ์ กนฺตธมโม	วัดใหม่พงษ์โสภณ หมู่ 3 ตำบลบางลูกเสือ
พระอธิการปิ่น จนฺทวงฺโส	เจ้าอาวาสวัดคลองเทพโลก หมู่ 5 ตำบลบางลูกเสือ

พระอธิการพรชัย สมจิตโต
พระอธิการสมพูน สุทธิโม

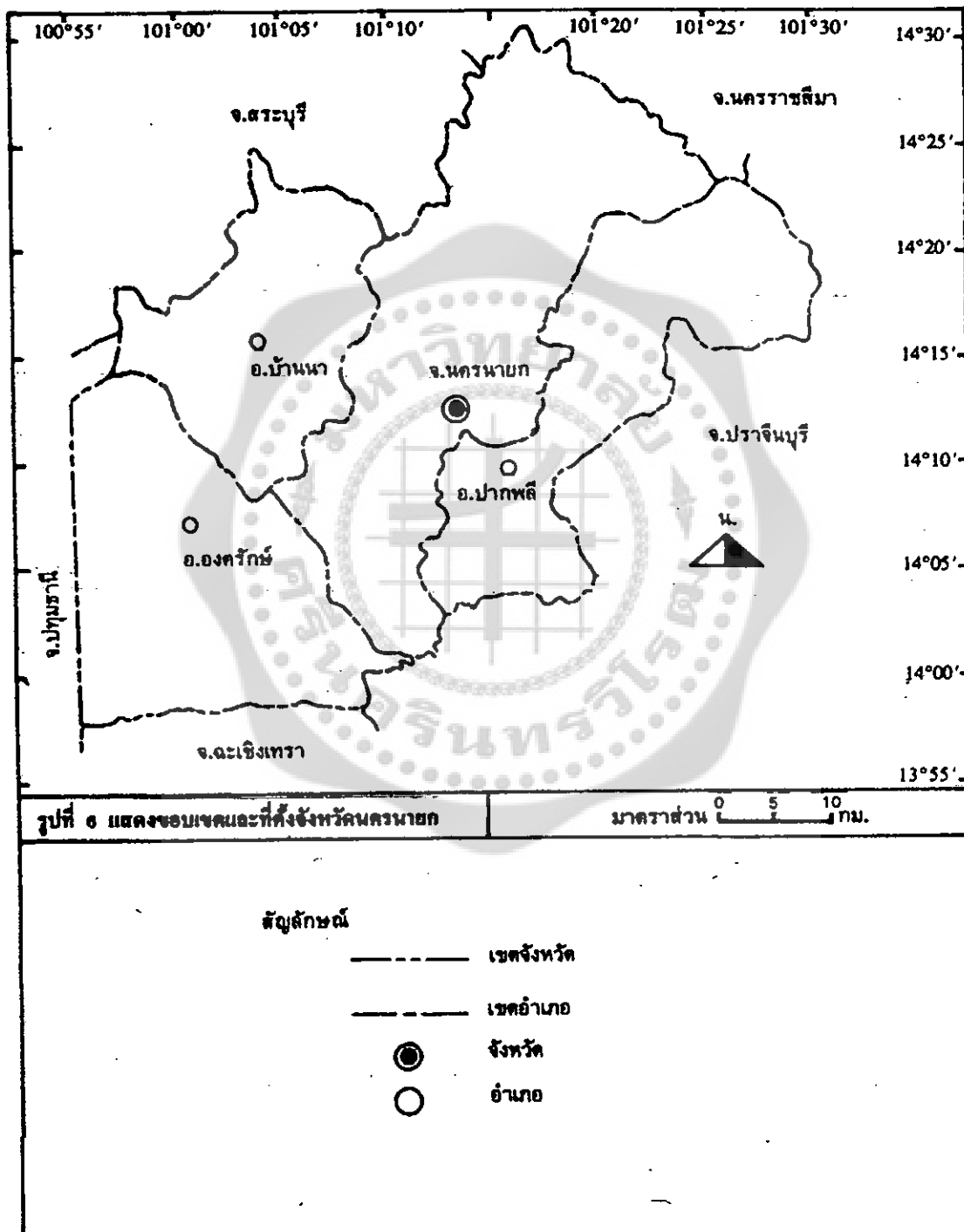
เจ้าอาวาสวัดจันทร์เรือง หมู่ 4 ตำบลบางสมบูรณ์
เจ้าอาวาสวัดกลางคลองสามสิบ หมู่ 4 ตำบลบางปลากด

นายจำนงค์ สุรพิพิธ
นายชลอ เจียเปีย
นายถวัลย์ ไบทอง
นายน้อย สรรพชัย
นายแก้ว สายศิริ
นายเยี่ยม แสงสว่าง
นายอานันท์ บุญสวัสดิ์

49/3 หมู่ 5 ตำบลศีร์ษะกระบือ
12/1 หมู่ 8 ต.บางยาว อ.บ้านสร้าง ปราชินบุรี
41/1 หมู่ 9 ต.ดอนเกาะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา
20 หมู่ 11 ต.โยธกา อ.บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา
11 หมู่ 6 ตำบลบางสมบูรณ์
วัดสว่างอารมณ์ หมู่ 5 ตำบลองครักษ์
35 หมู่ 8 ตำบลศีร์ษะกระบือ

ผนวก จ. แผนที่จังหวัดนครนายก แสดงเขตปกครองและเส้นทางถนน
(แสดงเฉพาะเขตปกครอง)

ที่มา : ประพนธ์ ขาวสุทธิ, น้อย ชินพวงสานนท์ และ พรรณี วัฒนศิริวงศ์. (2533).

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อผู้วิจัย

สุรชาติ ทินานนท์

SURACHART THINANONT

ตำแหน่งและสถานที่ทำงานปัจจุบัน

อาจารย์ประจำสาขาวิชาการออกแบบทัศนศิลป์

รองคณบดีฝ่ายบริหาร

คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2518

ครุศาสตรมหาบัณฑิต (โสตทัศนศึกษา)

พ.ศ. 2515

ศิลปบัณฑิต (มัณฑนศิลป์)

